НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Дмитро Вирський

Річпосполитська історіографія України
(XVI – середина XVII ст.)

КИЇВ 2008

Вирський Д. **Річпосполитська історіографія України *(XVI – середина XVII ст.)*** – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – У 2-х ч. – Ч.1. – 502 с.

Вирський Дмитро Станіславович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Науковий редактор: доктор історичних наук, *І.І.Колесник*

Рецензенти: доктор історичних наук, *С.А.Лепявко*
доктор історичних наук, *П.М.Сас*

Видання присвячене трактуванням України та специфічно українських сюжетів у історіографії Речі Посполитої XVI – середини XVII ст. У центрі уваги дослідження еволюція річпосполитської україніки, генеалогія ідей та концептів, а також реальні можливості їх поширення. Аналізуються малознані українському науковому загалу праці (та їх фрагменти) Й.Л.Деція, Я.А.Красінського, М.Кромера, С.Сарницького, С.Оржельського, Р.Ґейденстейна, Й.Бєльського, Б.Папроцького, С.Любенського, Я.І.Петриція, Я.Собеського, Ш.Старовольського, П.Пясецького, А.М.Фредра, С.Шимановського та ін.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться українознавством та історією вітчизняної історіографії.

На обкладинці: стереотипний друкарський знак 1578 р.; частина титульного листа з друку 1666 р.; титульний лист видання 1653 р. (зворот обкладинки).

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України (Протокол №12 від 18 грудня 2008 р.)

ISBN 978-966-02-5094-9
978-966-02-5095-6

© Д.С.Вирський, 2008
© Інститут історії України НАН України, 2008

Зміст

Частина І

Вступ 5

Розділ 1. **Річпосполитська україніка XVI – середини XVII ст. . 17**
1.1. Методологія, історіографія та джерельна база 17
1.2. Головні форми допросвітницької історіографії 34
1.3. Ренесансна історіографія Речі Посполитої та україніка . . 45

Розділ 2. Історія *versus* географія: характеристики українських земель у річпосполитській історіографії 158
2.1. Експертиза-екстракт для короля та вчених іноземців (Я.А.Красінський та М.Кромер) 158
2.2. Коментар до мапи: «Опис давньої та нової Польщі» С.Сарницького 175
2.3. Прообраз України-автономії в «Полоніях» Ш.Старовольського 215

Розділ 3. **Хроніки інкурсій татарських: річпосполитські наративи війн Великого кордону 236**
3.1. Війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція 236
3.2. Хроніка успішного татарського нападу 1575 р. (Б.Папроцького віршована «Історія жалісна…») 250
3.3. Анонімна реляція «міжнародна» про набіг татар 1589 р. . .296

Розділ 4. **«Генеалогія образу»: українське козацтво в річпосполитській історіографії 317**
4.1. До привілею Баторія: де проводити «кордон»? (М.Рей, Я.А.Красінський, С.Оржельський, Б.Папроцький) . . . 319
4.2. Права «през шаблю» здобуті: від здобичництва до армії-Війська (Р.Ґейденстейн, Й.Бєльський, С.Любенський, Я.І.Петрицій) . . 334
4.3. Переддень революції: з «Війська» в «народ» (Я.Собеський, Ш.Старовольський, П.Пясецький, А.М.Фредро) . 368
4.4. Новий самостійний сюжет – «війна козацька» («Марс савроматський» С.Шимановського etc) 410

Підсумки 437
Бібліографія 446
Іменний покажчик 486

Частина ІІ

Додатки

Вступ

Класична українська історіографія як з «віку істориків», чи то «довгого XIX століття», так і наступного «віку екстремизму», приділяла недостатню увагу сюжетам, пов'язаним з перебуванням земель України під владою Речі Посполитої. Винятком була хіба тема козаччини – центральна для цілої національної історичної науки. Втім, навіть вона, поза опрацюванням контекстних сюжетів, деформувалася, а висновки козакознавців втрачали на переконливості.

Загальну долю тут поділяє й проблематика «історії вітчизняної історіографії». Свідомо вживаємо національно амбівалентну дефініцію «вітчизняної», як зручнішу для опису феноменів домодерну (термін «української» є надто обтяженим модерно-національними сенсами; а не секрет, що за популярною модерністичною тезою «доба нації» має відраховуватись від 1789 р.).

На жаль, тривалий час «канонізація» особи або тексту як *вітчизняного історика/ пам'ятки вітчизняної історіографії* залежала від жорстких і зазвичай «позанаукових» приписів. Зокрема, абсолютизовано ідентифікації за мовою, вірою/ конфесією, етнічним та соціальним походженням.

Причому телеологічні настанови змушували ставити знак рівності між «вітчизняним» та етнонаціональним «українським». Усе це обмежувало полі- та мультикультурну перспективу дослідження держав-імперій – панівних форм суспільної організації за часів домодерну.

Наразі те «обмеження» добре усвідомлюють дослідники Київської Русі, Великого князівства Литовського, Російської імперії та їх менш впливові колеги з різних площин сходознавства, зокрема, і із царин дослідження, близьких українському вченому – Золотої Орди, Кримського ханства та Османської імперії. Вони, спираючись на методологію «нової історії імперії» (А.Каппелер, К.Мацузато, А.Міллер та ін.), говорять про ефективність саме «державницької» призми для розуміння історичних феноменів на теренах України та активно

творять інтернаціональні *community*-співтовариства для їх дослідження.

Речі Посполитій тут заважає популярне ототожнення із власне Польщею. Відтак, її часто-густо тлумачать не як «імперію», а як «національне королівство». До речі, такий погляд має ще й марксистське коріння. Адже, добре відома виразна «національна» рамка середньовіччя, наслідувана К.Марксом за істориками XIX ст. Особливо виразна вона у важливих для дослідження історичних поглядів мислителя «Хронологічних виписках»[1]. Про Англію, Францію та Іспанію основоположник марксизму прямо писав, що в XV-XVI ст. вони стали цілісними державами, заснованими на національності[2].

Саме з огляду на рамку «національного королівства», влада Польської Корони над українськими землями подається попросту як «окупаційна», спрямована не на інтеграцію-загальноімперську уніфікацію, а на асиміляцію-полонізацію. Утім, останнім часом, теза про «мультикультурність» спадщини Речі Посполитої знаходить все більше прихильників[3].

Популяризований наразі термін «річпосполитський[*]» виступає позанаціональною/мультикультурною альтернативою поняттям «старопольський» та «польсько-литовський»[**]. Він

---

[1] Архив К.Маркса и Ф.Энгельса. – Т. V. – М., 1938.

[2] *Маркс К.* Диалектика природы// Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.20. – М., 1961. – С.345.

[3] *Sulima Kamiński A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505-1795: obywatele, ich państwa, społeczeństwa, kultura. – Lublin, 2000.

[*] Термін «*річ посполита*» є слов'янською калькою латинського «*res publica*» (дослівно – справа народу) і свого часу вживався (а в Польщі рудиментарно вживається і нині) як еквівалент поняття «держава»/«республіка». Але, оскільки він не вийшов за часово-просторові кордони Речі Посполитої (1505-1795), то в Україні, втім як і в багатьох інших країнах, цей термін має суто історичну прив'язку і асоціюється лише із згаданим державним утворенням. Причому така еволюція терміну не унікальна (пор., наприклад, із поняттям «халіфат»).

[**] Гадаю, перший не має перспектив в Україні через надміру «національне» забарвлення, а другий належить до класичних термінів

якраз і відбиває новий підхід до Речі Посполитої (з позицій *imperial turn*[4]). Відтак, враховуючи ще й традиційно міцний зв'язок історіописання з інститутом держави, логічно виділити *річпосполитську історіографію України* в окрему дослідницьку царину.

Остання вписана в ширший простір *вітчизняного історіографічного процесу*, що є рухом осмислення минулого України представницькими колами держав та спільнот, які функціонували на її території. Саме територіальна прив'язка відрізняє його від україніки-українознавства, що інтегрує знання про Україну з цілого світу (відтак можна казати, наприклад, про китайське українознавство, але воно не є частиною вітчизняного історіографічного процесу).

Вітчизняний історіографічний процес має характер «внутрішнього» руху і відображає численні лояльності/ ідентичності мешканців країни у межах різних, у т.ч. багатоетнічних, політичних проектів (засновок про «виростання» України з якогось одного історичного державного утворення йому засадничо чужий). Цей процес не виключає ситуації домінування певних інтелектуальних чи то історіографічних практик, утім акцентує на взаємодії усіх можливих «гравців». Адже, хоча згадані інтелектуальні/ історіографічні практики мають різне значення для цілого процесу, жодна з них не може бути вилучена з нього на підставах меншовартісності.

Примітно, що такий підхід до вітчизняного історіографічного процесу добре узгоджується із принципом

«для своїх», які дослівно практично не перекладаються. Інша можлива термінологічна альтернатива – поняття «*давньоукраїнський*» – задовольнить радше націоналіста, аніж вченого. Зрештою, «асиметрична відповідь» та «зміна формату» – то хіба «віяння часу».

[4] *Bömelburg H.-J.* Czy Rzeczpospolita była imperium? *Imperial turn* w historiografii, struktury państwowe w Europie Środkowowschodniej i «imperialna» warstwa pojęciowa w XVI-XVII wieku// Rzeczpospolita w XVI-XVII wieku: Państwo czy wspólnota? Zbiór studiów pod redakcją Bogusława Dybasia, Pawła Hanczewskiego, Tomasza Kempy. – Toruń, 2007. – S.43-57.

етатизму/державотворення. Не секрет, що широкознаний і вже цілком адаптований на модерному матеріалі* постулат О.Прицака (сформульований ще 1991 р. у статті «Що таке історія України?»[5]) про державність як структуротворчий елемент історії України у царині Раннього Нового часу тлумачиться часто дуже однобоко – не як вивчення історії реальних держав на території України, а як пошуки зародків державності саме української.

Аби не бути голослівним, нагадаю, зокрема, назви «ранньомодерних» розділів у підручнику з «Історіографії історії України» В.П. та А.П.Коцурів[6]. Це «Історичні знання в українських землях XIV – першій половині XVII ст.» та «Історіографія часів Визвольної війни середини XVII ст. і складання державності українського народу». Як бачимо, є «землі» і «народ», але жодних натяків на «держави», до яких вони належать. І взагалі, впадає в око, що вживання «Україна» у назві цілої праці, котре мало б зобов'язати до врахування мультикультурних опцій, цілком нівелюється етнонаціональним «українським» у назвах згаданих розділів).

Отже, нелінійний вітчизняний історіографічний процес має заступити лінійну схему розвитку «українського» історіописання, яка міцно позначена національною телеологією. Мова про знану тріаду: києворуське літописання – конфесійно-

---

* Тут телеологічно-етноцентричну парадигму «українського» вже чітко заступила полі- та мультикультурна перспектива «України» (що добре ілюструє порівняння назв підручників з початку та кінця 1990-х рр.). Зрештою, успіх вітчизняних істориків модерності у запровадженні нових підходів до історії України обумовлений як більшою увагою суспільства до недавнього минулого, так і виразнішою «намацальністю» українського державництва у цей час.

[5] Тут використане перевидання: *Прицак О.* «Що таке історія України?» // Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн.1. – К., 1996. – С.345-351.

[6] *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів. – Чернівці, 1999.

православне/ козацьке літописання* – академічна історіографія національного відродження XIX-XX ст.

Річпосполитська історіографія України має стати не просто ще одним (четвертим) складником означеної «лінії», а одною із «спадкових» традицій у просторі можливого для вітчизняного історіографа. Отже, запропоновані рамки представлення вітчизняного історіографічного процесу стануть на заваді побудовам суто ізоляціоністських моделей розвитку української історичної науки, сприятимуть її відкритості та конкуренто-спроможності.

Актуалізують вивчення вітчизняного історіографічного процесу та його конкретних традицій і популярні у сучасній гуманітаристиці настанови «Іншування» (вивчення феномену Іншого, себто того, що протиставляється або виокремлюється в межах замкнутої системи). Вони відбилися, зокрема, у тезі філософа Поля Рікера, автора книги «Сам як інший»[7], який твердив, що «*найкоротша дорога від 'я' до 'я' йде крізь думку інших*». На актуалізацію досвіду історіописання в Україні працюють також етичні та естетичні вектори розвитку, наразі маніфестовані «світовою» історіографією[8].

---

* Зазвичай ці «літописання» пов'язують із т.зв. Першим українським відродженням кінця XVI – першої половини XVII ст. Відтак, ціла схема набуває телеологічної стрункості: первісне формування та штучний занепад традиції – 1-е Відродження (пробне) – 2-е Відродження (переможне).

[7] *Рікер П.* Сам як інший. – К., 2002.

[8] *Domańska E.* Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach. – Poznań, 1999; *Її ж.* Historie niekonwencjonalne. Refleksia o przeszłości w nowej humanistyce. – Poznań, 2006; *Вирський Д.С.* «Прекрасна далечінь»: пасаж до романтизуючої постмодерної історіографії (рец. на кн.: Domańska Ewa. Mikrohistorie (Spotkania w międzyświatach). – Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1999. – 299 s.)// Генеза. – №1 (9). – 2004. – С.169-175.

Компаративістське значення нового підходу дозволяє інтегрувати вітчизняні досягнення інтелектуальної історії[9] та націології. До речі, популяризація тези про націю як «уявлену спільноту»[10] сприяє тлумаченням «національного розвитку» як, передусім, «інтелектуального». «Досвід історика», через певну зрозумілу психологічну співзвучність для сучасного дослідника минулого (позачасовий простір ремесла), тут може претендувати навіть на преференції. Бурхливий розвиток біоісторіографії, щоправда переважно центрованої на «столітті історії» – «довгому XIX ст.», наочно підтверджує таку тезу.

Інтерес стосовно домодерної історіографії живиться сьогодні і захитаною самовпевненістю сучасної науки. Остання все доскіпливіше приглядається до своєї спорідненості із міфологіями – того кровного зв'язку, від якого традиційна/ модерна наука завжди намагалася дистанціюватись, чи пак, і відхреститись. Вона робить популярнішими не лише футуристичні, але й архаїчні студії. Гасла «нового Середньовіччя» нехай і не «опанували» світ (а чи якісь гасла здатні на це за часів постмодерну?), але надали значної респектабельності медієвістиці. До неї часто-густо ліпляться і дослідження античності та раннього модерну – власне як простір традиційного суспільства, соціумів «першої хвилі» – за термінологією Елвіна Тоффлера[11].

Поза цими історіософськими обріями, річпосполитська історіографія України як дослідницький простір сприяє інтеграції розрізнених здобутків вітчизняного джерелознавства. Доробок попередників уже дозволяє тут перейти на новий рівень представлення українознавчих зацікавлень істориків Речі Посполитої XVI – середини XVII ст.

---

[9] *Колесник І.І.* Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття// Укр. істор. журнал. – К., 2008. – №1. – С.169-193.

[10] *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001.

[11] *Тоффлер Е.* Третя Хвиля. – К., 2000.

Загалом, згаданий дослідницький простір має наповнитися конкретним змістом, відходячи від випадкових екскурсів на основі обмеженого, а подекуди і неоригінального (опосередкованого) кола джерел, до регулярних досліджень незнаних або призабутих історіографічних пам'яток. Розширення дослідницьких обріїв створить умови для подолання вузькоспеціалізованих рамок для сюжету про річпосполитську україніку, збагатить нетрадиційними контекстами дослідження з ранньомодерної історії України загалом.

Останньому має сприяти і обране для цього дослідження структурування українознавчих зацікавлень істориків Речі Посполитої XVI – середини XVII ст. за популярними до сьогодні історіографічними темами. Це історична географія та геополітика, змагання на Великому Кордоні України, генеалогія образу українського козацтва.

Міждисциплінарне значення дослідження стане у пригоді і в царині вітчизняного літературознавства. Бо не секрет, що філологи в Україні (на ділянці опрацювання ранньомодерної україніки) ще надміру зосереджені на кириличних текстах та їх творцях. Така мовна одноманітність збіднює уявлення про вітчизняну літературу, зокрема і доби Речі Посполитої. Відтак, пропозиція «від історіографії», можливо, стимулює перекладацьку практику щодо текстів іншими мовами ранньомодерної вченості – латинської, польської, німецької, французької etc. Адже демонстрація потенціалу річпосполитської історіографії України, що має ще десятки, якщо не сотні, творів, цілком або дуже слабко опрацьованих в українських контекстах, сподіваємося, сприятиме популяризації цього дослідницького простору серед представників усіх Цехів вітчизняних гуманітаріїв.

¤ ¤ ¤

Хронологічні межі дослідження задані часом виняткової «вітчизняності» історіописання Речі Посполитої для українців (як громадян-підданих здебільшого саме цієї держави), періодом XVI – середини XVII ст. Це доба столітньої *шляхетської*

революції[12], яка витворила на сході Європи специфічний «універсалістський проект» (термінологія А.Дж.Тойнбі; з нею також добре корелює поняття «*шляхетського імперіалізму*», уживане М.Грушевським). Революційна шляхта визначала вектор суспільного життя країни від Радомської конституції 1505 р. до придушення рокошу М.Зебжидовського 1606-1608 рр. (а щодо історіографічних інтенцій, які змінюються доволі повільно, і значно пізніше). Незавершеність цієї «революційної програми» покликала нову хвилю – *козацьку революцію*, яка розпочалася 1648 р. і вже на 1654 р. вивела значну частину «краю революції» з-під влади річпосполитського універсалістського проекту, аби стати каталізатором нового, уже «російського» проекту. У суто українській перспективі важливими хронологічними маркерами виступають також 1569 та 1596 рр. Вони позначили відлік двом уніям – Люблінській (політичній) та Брестській (церковній), що спрямовували масштабний проект інтеграції майже всіх українських етнічних земель до складу єдиного поліетнічного державного утворення (що мало значення для інтенсифікації проявів ранньонаціональної свідомості майбутніх українців). Відтак, саме в цій системі хронологічних координат річпосполитський контекст був

---

[12] Термін постав під впливом польського історика Анджея Сулими-Камінського, автора широкознаної праці «Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795» (Люблін, 2000). Дослідник тут яскраво продемонстрував революційне значення «*шляхетського руху екзекуційного*» для Речі Посполитої як державного проекту. Камінський також відзначав зв’язок цього руху з рухом козацьким (Козацькою революцією), який власне розквітнув, коли революційність шляхти пішла на спад (с.82-83). Вважаю також, що марксистський спосіб визначення революції за «рушійною силою» (шляхетська, козацька, буржуазна, пролетарська) має певну зручність для сучасного дослідника. Зауважу зрештою, що *шляхетська* та *козацька* революції Речі Посполитої добре накладаються на «вікову тенденцію» Ф.Броделя для цілої Європи (з умовними контрольними датами 1507-1510 та 1650 рр.), див.: *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. – Т.3. – К., 1998. – С.64.

conditio sine qua non, абсолютно необхідною умовою для будь-якої інформації про Україну.

¤ ¤ ¤

Фахові сенси дослідження фокусуються на вирізненні та реконструюванні «річпосполитського етапу» розвитку вітчизняної історіографії, подоланні застарілого стереотипу «іноземності» для української історіографії творів річпосполитських авторів XVI – середини XVII ст. На прикладах конкретних праць Й.Л.Деція, Я.А.Красінського, М.Кромера, С.Оржельського, С.Сарницького, Б.Папроцького, Р.Ґейденстейна, Й.Бєльського, Ш.Старовольського, Я.І.Петрицiя, П.Пясецького, А.М.Фредра, С.Шимановського та ін. продемонстрований потенціал річпосполитської україніки в осмисленні важливих історичних явищ, пов'язаних із Україною (інтерпретація давньоруської спадщини, презентація регіональних традицій, цивілізаційна боротьба на Великому Кордоні, ґенеза козаччини тощо).

Низку історичних творів у цій книзі уперше подано в українському контексті. Так само уперше здійснені переклади з оригінальних праць С.Сарницького «Descriptio veteris et novae Poloniae» / «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585); Ш.Старовольського «Eques Polonus» / «Лицарство польське» (Венеція, 1628); Й.Л.Деція «Sendbrieff von der grossen schlacht und sigg … In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. …» / «Надісланий лист про велику битву та перемогу… на Литві 27 дня січня 1527 року…» (Краків, 1527); Б.Папроцького «Historya zalosna o prętkośći y okrutnośći Tatarskie…» / «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську…» (Краків, 1575)*;* анонімної оповіді «Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tucs par les Polonais…» / «Правдива реляція про набіг та розгром Татар і Турків Поляками…» (Ліон-Париж, 1590); С.Любенського «Errata Iulii Belli Laureae Austriacae scriptoris, Taxantur» / «Оцінка помилок твору Юлія Беллі 'Лавровий вінок австрійців'» (1630?); Я.І.Петрицiя «Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX» / «Історія справ, що у Польщі діялися року 1620» (Краків?, 1622; доповнений варіант – Краків, 1637); С.Шимановського «Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronacyey naiasnieyszego Wladislawa IV z laski Bożey krola

polskiego etc. Krotkie opisanie rożnych expediciy»/ «Марс савроматський, себто від щасливої коронації найяснішого Владислава IV … короткий опис різних експедицій» (Варшава, 1642).

За допомогою цього дослідження окреслені процеси стереотипізації певних «українських» літературних образів (представлення втрат від татарського нападу, релігійний чинник у діяльності козаччини тощо), указано на генетичний зв'язок деяких модерних історіографічних штампів з річпосполитськими інтелектуальними конструктами (кордони та регіональні поділи «Русі», характеристика татарського нападу на Україну тощо). У зв'язку з особливим статусом феномену українського козацтва для вітчизняної історіографії, важливим є опрацювання еволюції характеристик козаччини в історичному письменстві Речі Посполитої «допереяславської» доби.

Крім того, виправлені численні неточності та відверті помилки попередників як світоглядно обумовлені, так і пов'язані із застарілими стандартами науки. Зокрема, йдеться про класичні переклади джерельних текстів з XIX – початку XX ст., які, бувало, дозволяли собі суттєво редагувати оригінали (скорочувати або й дописувати текст), часто-густо надміру «націоналізували» ранньомодерну лексику (наприклад, ставили замість *Корона* – Польща, замість *Русь* – Україна або Росія), а також звичайно модернізували географічну термінологію (яка в оригіналах мала антикоцентричний характер). Особливо багато помилок містять переклади М.Гліщинського з хроніки Ґейденстейна (видання 1857 р.), А.Хшонщевського з хроніки Пясецького (переклад кінця XVIII ст., виданий 1870 р.) та короткий уривок про Київ з Сарницького (у виданні 1874 р.).

Зрештою, опрацьовані у монографії матеріали також розширюють можливості дослідження історії України XVI – середини XVII ст. засобами спеціальних історичних дисциплін. Мова йде про актуалізацію або й власне уведення в науковий обіг численних даних, цікавих з точки зору історичної географії, локальної історії, генеалогії, історії військового мистецтва тощо.

⌘ ⌘ ⌘

Певен, що праця має широкий міждисциплінарний потенціал застосування. Зокрема, тут йдеться про літературознавство, культурологію, історію ідей та політичної думки тощо. Тема має значні дослідницькі перспективи та резерви саморозвитку (розширення хронологічних рамок, зокрема до кінця XVIII ст., себто до остаточної ліквідації Речі Посполитої; залучення до аналізу нових джерел з архівів та бібліотек Польщі та інших країн Європи; нові компаративістські студії тощо).

Сподіваюсь також, що вперше уведені до наукового обігу історичні факти зацікавлять дослідників конкретно-історичної проблематики XVI-XVII ст.: філологів-полоністів, литуаністів – дослідників історії Великого князівства Литовського, фахівців з історії козаччини та Кримського ханства, військових істориків, знавців локальної історії, спеціалістів з історичної географії, генеалогії та ін. Для них певне утилітарне значення матимуть і запропоновані автором методологія, спеціальна лексика та спосіб інтерпретації автентичних термінів.

¤ ¤ ¤

Структурно праця складається із вступу, чотирьох розділів (які мають поділ на підрозділи), післямови, бібліографії та іменного покажчика. Перший з розділів присвячено окресленню «кордонів» цілої теми річпосполитської історіографії XVI – середини XVII ст. Тут обговорюються методологічні проблеми дослідження, генетичний зв’язок ренесансного історіописання з попередньою історіографічною традицією, реконструйований процес творення україніки Речі Посполитої. Другий-четвертий розділи, крізь призму конкретних творів, представляють найпопулярніші «українські сюжети», опрацьовані річпосполитськими істориками XVI – середини XVII ст.

Другу частину праці склали додатки, які ілюструють/верифікують аналітичні матеріали частини першої. В них подані змісти деяких значущих історіографічних пам’яток, а також оригінальні тексти Й.Л.Деція, Я.А.Красінського, М.Кромера, М.Рея, С.Оржельського, С.Сарницького, Б.Папроцького, Р.Ґейденстейна, Й.Бєльського, Ш.Старовольського, Я.І.Петриція, П.Пясецького, А.М.Фредра, С.Шимановського, Анонімів з

1589 та 1626 рр. (латинською, польською, німецькою, французькою та чеською мовами). Тут таки передруковані й існуючі класичні переклади (полономовні та російськомовні) цих наративів. Їх залучено з метою співставлення всіх накопичених наукою тлумачень певних текстів, верифікації та з'ясування, яке з них насправді популяризовано в тій чи іншій пізнішій конкретно-історичній праці. Врешті-решт, тут публікуємо і власні авторські переклади українською мовою усіх цих творів та фрагментів.

¤ ¤ ¤

Насамкінець, вважаю за необхідне висловити подяку програмі Міжнародної школи гуманітарних наук Східної та Центральної Європи (під егідою *Ośrodka Badań nad Tradycją Antyczną Uniwersytetu Warszawskiego* та *Fundacji Instytutu «Artes Liberales»*), а також стипендії *Kasy Mianowskiego*, які уможливили мою працю у польських архівних та бібліотечних установах.

Розділ 1.
Річпосполитська україніка
XVI – середини XVII ст.

1.1. Методологія, історіографія та джерельна база

Історіографічні наративи як предмет цього дослідження підштовхують до широкого застосування категорії *інтелектуальна формація*, запропонованої сучасним польським методологом історії Барбарою Скаргою[1]. Оригінальна полономовна версія її праці побачила друк 1989 р. Як видається, авторка тут інспірована передусім «мовними формаціями» М.Фуко та здійснює, як на мене, вдалу спробу знайти їх історіографічну іпостась.

За Б.Скаргою, *формація* – це сукупність форм та істотного змісту мислення в даний період. Цей термін має певні переваги перед такими знаними своїми конкурентами, як «стиль», який застосовується у надто широкому діапазоні – від епохи до особистості, та «парадигма», котра завжди набирає форм компактної теорії, тоді як інтелектуальна формація припускає теоретичну непевність і близько прилягає до т.зв. повсякденного світогляду.

Скарга виділила чотири шари (формаційні елементи) інтелектуальної формації, які можна вловити на рівні тексту.

> *Перший, найбільш поверховий, який одразу кидається у вічі, це проблематика, яка розглядається в тексті, разом зі способами її вирішення. Текст, перш за все, про щось нам говорить. Різноманітні твори, особливо зі сфери історії науки, не виходять за межі дослідження цього шару, роблячи предметом дослідження розвиток проблем у якійсь часто навіть вузькій галузі.*

Зауважимо, що такі «перекази» найбільш поширені і в Україні. На жаль, часто-густо вони подаються не як перша ступінь дослідження тексту, а як його остаточна «наукова» інтерпретація.

---

[1] *Скарга Б.* Межі історичності. – К., 2002. – С.14-22.

Інакше з історією літератури та історією філософії, які питають не тільки, про що йдеться в тексті, але також і як формується висловлювання. Тут ідеться не тільки про стиль. Важливим є передовсім спосіб формулювання проблем, весь понятійний апарат, який вживався тогочасними освіченими людьми. Тому треба виділити другий шар – категоріально-понятійний.

Дослідження цього шару інтелектуальної формації в Україні є ознакою «зрілої» історіографічної праці, трактованої зазвичай як вершина дослідницьких зусиль.

Мова звичайно криє ще й глибший смисл, аніж той, який дискутується першими спробами каталогізації вжитих термінів. Істотною є також конструкція висловлювання. Кожен, хто береться до якоїсь проблеми, хоче її представити, з'ясувати, обґрунтувати свої тези. Тут він у цілому діє згідно з прийнятими на той час правилами, хіба що свідомо піддає їх критиці. Це третій шар тексту.

Засвоєння практик, пов'язаних із т.зв. лінгвістичним поворотом, до якого відсилає й окреслений вище третій шар інтелектуальної формації, наразі є ще досить рідкісним явищем в історіографії Україні. Тут усе ще горують «малі форми», не здатні вийти за межі Кунівської «аномалії»[2].

І нарешті четвертий шар, найбільш складний, найважчий для розкриття, який є предметом багатьох інтерпретаційних суперечок. Його творить різний у різних епохах певний загальний онтологічний горизонт, в якому працює людська думка і поза який по суті не виходить. Ще він наповнений цінностями, типовими для епохи, що значною мірою обмежує як змістовні можливості тексту, так і способи евентуального розв'язання поставлених проблем. Цей епістемічний шар, найменш точний, є немовби невиразним дорефлексійним прагненням людей, яке виражається у різноманітних сумнівах, питаннях стосовно актуального стану речей, аби, однак, у певний момент набрати щораз краще сформульованих обрисів, а навіть і вигляду теорії.

Цей «найбільш складний» формаційний елемент, безумовно, знайомий українським історіографам, але більшість схильна хіба

---

[2] *Кун Т.* Структура наукових революцій. – К., 2001.

тільки «пунктиром» позначати його у власних дослідженнях. Цьому сприяє, почасти, певний скепсис щодо творів «великого стилю» та історіографічного гранд-наративу, майстри якого завжди були більш заангажовані до роботи на цій ниві, врожай з котрої постійно наражений на закиди у «викривленні» та «суб'єктивізмі».

Зауважу, що тема, обрана тут для дослідження, цікава вимогою опрацювання всіх згаданих формаційних елементів. Можу хіба сподіватись, що це стане мені до снаги.

Постмодернізм суттєво урізноманітнив методологічний арсенал сучасного історіографа, акцентувавши «партикуляризм, локалізм, регіоналізм, відносний автономізм, непропорціоналізм, акциденталізм, анекдотизм, історизм – і звернення уваги на численні цікаві помітні грецькі префікси у визначенні методу – 'мікро', 'гетеро' і 'полі-ізм'»[3]. За Ф.Р.Анкерсмітом, *історизм* «володіє вродженим талантом до трансформації у постмодернізм»[4]. Останній видається лише більш досвідченою та послідовною формою історизму[5] чи то його радикалізацією[6]. Утім, сам Анкерсміт називав рух від історизму до постмодернізму «вимушеним» і не вважав зайвим нагадати твердження американського філософа Річарда Рорті про те, що «значною мірою теорії постмодернізму залежать і навіть годуються від їх модерністських двійників»[7].

Постмодерна історіографічна теорія розпещена «надлишком» інтерпретацій не завжди придатна, коли йдеться про «введення у науковий обіг» нових матеріалів. Безперечно, саме це й визначає досі двозначне ставлення до впровадження постмодерних методик в Україні, адже українське історіописання лише де-не-де напрацювало таку інтерпретаційну розкіш[*].

---

[3] *Анкерсмит Ф.Р.* История и тропология: взлет и падение метафоры. – М., 2003. – С.363.
[4] Там само. – С.355.
[5] Там само. – С.369.
[6] Там само. – С.425.
[7] Там само. – С.426.
[*] Може найяскравіший приклад тут сучасне грушевськознавство.

Оскільки ж чимало сюжетів, представлених у цьому дослідженні, не можуть похвалитися надмірною увагою класичної традиції вітчизняної історіографії та джерелознавства, модерністсько-структуралістські побудови стануть невід'ємною частиною нашої роботи.

Зрештою, й Мішель Фуко, хоч скільки іронізував щодо незрілих «істориків у коротких штанцях», які тішаться укладанням родоводів ідей-текстів[8] та складанням списків їх «святих основоположників»[9], сам прохопився і про «пороги епістемологізації» (що долаються «аж ніяк не в однаковий спосіб і не в один час»[10]), і про різні типи історії наук/історичного аналізу[11], і «без здивування» поставився до факту, що «найбільш плідною, найбільш відкритою» для пропагованого ним новаторського «археологічного опису» стала «саме 'класична доба', яка, починаючи від Ренесансу й до XIX століття, здійснила епістемологізацію стількох позитивностей»[12]. Звичнішою для історика мовою це буде означати, що без попередньої мозольної традиційної джерелознавчої праці фукіанська археологія не дуже-то й запрацює.

Вартою уваги сучасною методологічною пропозицією, до якої у нас, либонь, найбільш «готові» саме історіографи, є т.зв. *історія читання*[13]. Вона, зокрема, дозволяє подолати обмеженість звичайної джерелознавчої схеми дослідження історіографічних наративів, виводить науковця на продуктивний сенсоцентричний рівень дослідження.

Одним з ключових понять, необхідних для представлення ранньомодерної історіографії, є *численність та ієрархія лояльностей*, що визначали структуру ідентичності як особистості, так і окремих груп людей раннього модерну. Це

---

[8] *Фуко М.* Археологія знання. – К., 2003. – С.225.
[9] Там само. – С.227.
[10] Там само. – С.291.
[11] Там само. – С.294-299.
[12] Там само. – С.304.
[13] Див., зокрема, нарис Роберта Дарнтона «Історія читання»: *Нові* перспективи історіописання. – К., 2004. – С.194-229.

поняття наразі широко застосовується до проблематики українського (другого) відродження XIX – початку XX ст.[14], але щодо раннього модерну України його потенціал використано ще недостатньо.

Причому, за твердженням Броделя, на той час (XV-XVIII ст.) ще цілком домінуючою (як *вітчизна*) залишалася крайова (провінціальна), а не державно-національна тотожність. Утім, зауважимо, що домінування регіональної ідентичності зовсім не заперечувало існування/формування національної, попри недавні зусилля О.Журби довести зворотне[15].

Саме провінцію Бродель називав тогочасним «політичним підприємством оптимальної величини»[16]. Американський дослідник Дж.Р.Майор, автор інспіруючої концепції «*ренесансної держави*», також наголошував на тому, що у середині XV – середині XVII ст. панівним лишався такий тип державної організації, коли монарх/центральний уряд владарював не через прийняття загальних рішень і накидання своєї волі, але швидше завдяки використанню локальних відрубностей, грі на суперечностях інтересів груп чи станів, наданню привілеїв тощо[17]. І Річ Посполита, цікавого нам періоду, була практично взірцевою ренесансною державою. Вона виплекала навіть доволі оригінальну власну ідеологію – сарматизм[18].

Відтак, окреслення «річпосполитська історіографія України», застосоване у титулі цієї роботи, має цілком

---

[14] *Магочій П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр.істор.журнал. – К., 1991. – №3. – С.97-107.

[15] *Журба О.І.* Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дн-ськ, 2003.

[16] *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – Т.3. – С.252.

[17] Переповідаємо за: *Mączak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI-XVIII w. – Warszawa, 2000. – S.39-40.

[18] *Zimnoch J.* Kształtowanie się mitu sarmackiego i poczucia odrębności narodu szlacheckiego w XVI wieku// Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie. Prace Historyczne. – Z.2. – Olsztyn, 1998. – S.41-51.

органічну основу. Поза тим, що «українська» проблематика не мала тоді чітких кордонів і термінології, вона змушувала позиціонуватись щодо себе практично будь-якого скільки-небудь глибокого інтелектуала Речі Посполитої. Цьому сприяв і енциклопедичний стандарт тогочасної вченості, коли «порядний науковий трактат повинен був зібрати усе, що стосувалось даної теми, усе, що могло бути почуте, розказане чи то вченими, чи мандрівниками, чи навіть поетами»[19].

Принцип численних лояльностей у певній мірі веде також до відмови від традиційного для вітчизняних істориків наголосу на етнічній та мовній ідентичностях, адже для домодерного суспільства вони мали незрівнянно менше значення[20]. Важливішою є конфесійна домінанта, але й вона часто поступається династично-становим лояльностям. Відтак, основною для нашого розгляду постаттю став історик або інший автор – лояльний до соціально-політичного ладу Речі Посполитої, хоча тут, безперечно, поціновані і його безпосередні зв'язки з локальними спільнотами українських земель.

Насамкінець, кілька слів про поняття. Термін «річпосполитський», яким ми широко послуговуватимемось на сторінках цієї роботи, є великою мірою кабінетним терміном (як, наприклад, «кієворуський»). Він підкреслює імперський (у тойбіанському сенсі «універсальної держави»), поліетнічний та *над-* або *до*національний характер таких історичних державних утворень, які офіційно звалися Королівством Польським і Великим князівством Литовським та, після Люблінської унії 1569 р., складали єдину державу. Причому в роботі йтиметься передусім про інтелектуальну традицію «Корони» (до складу якої після 1569 р. та 1618 р. потрапили майже всі етнічні українські землі).

---

[19] *Скарга Б.* Вказ. праця. – С.143. Авторка тут посилається на «Слова і речі» М.Фуко.

[20] *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. Див. тут: Розділ 4, пункт 5 «Характер доіндустріальної поліетнічної Російської імперії» – С.123-126.

Термін «Польща», «польський» вживається або щодо явищ вже «національної доби» (XIX-XX ст.), або в суто географічному (для Першої Речі Посполитої – регіональному) чи то етнографічному сенсі. До речі, за сучасними підрахунками на матеріалах 1530-1795 рр., поняття «Річ Посполита» набагато перевивищувало за популярністю конкуренційний термін «Польща» (царини документів, публіцистики, листування, ораторства та мемуарів, що продуковані на теренах Речі Посполитої)[21]. Сферами, де склалася зворотня і то відносна перевага, були хроніки та література. Утім, останнє легко пояснити відчутною орієнтацією цих жанрів на читача-чужоземця, який не був обізнаний із ясною співвітчизникові специфікою терміну «Річ Посполита».

Терміни «Україна», «український» та похідні від них тут використано як ретроспективно, так і за тією самою вищезгаданою кабінетно-штучною традицією, аби уникнути надмірної плутанини, яку привносить у працю дослідника використання тогочасних термінів «Русь», «руський» тощо. Змістове наповнення обраного термінологічного ряду аналогічне іншим «національним» дефініціям («Польща», «польський»; «Литва», «литовський»; «Росія», «російський» etc).

¤ ¤ ¤

Оскільки конкретно-історіографічні студії будуть розглянуті у окремому підрозділі, у контексті згадок про певного автора або твір, обмежимося тут оглядом історіографії «другого рівня», чи то аналізом «процесу» вивчення історії історичної науки цікавої нам доби. Зрозуміло, це великою мірою штучне виокремлення, адже у більшості випадків історіографічні праці містять і елементи «конкретно-історіографічної студії». Утім, нас наразі цікавить локалізація «рівню теоретизації/ концептуалізації» такої роботи, еволюція уявлень про загальні

---

[21] *Bem-Wiśnewska E.* Wizija Rzeczpospolitej w epoce staropolskiej. Od historii języka do historii kultury // Rzeczpospolita w XVI-XVII wieku: Państwo czy wspólnota? Zbiór studiów… – S.18.

вартості ранньомодерної історіографічної спадщини, зрештою, її інспіруючий вплив на сучасну репрезентацію цього предмета.

Самостійні курси, які трактували історіографічну спадщину XVI-XVII ст. про Україну, то доволі пізнє «наукове явище». Причому, в них явно домінував ще суто джерелознавчий підхід (позначалася «свіжість» уведення до наукового обігу більшості історичних текстів). Яскравим прикладом такого роду були університетські курси Володимира Антоновича «Джерела для історії південно-західної Росії-України. Курс лекцій 1880-1881 навчального року» та «Джерела західно-руської історії. Лекції В.Б.Антоновича 1886 р.».

До речі, обидва ці курси нещодавно видані із сучасним джерелознавчим коментарем[22]. А перший із згаданих курсів упорядковано та видано ще раніше у серії «Історія України в Університетських лекціях»[23]. Така надзвичайна «питомість» цих праць Антоновича, зокрема, може свідчити і про неподолану залюбованість XIX-вічними взірцями у сучасній українській історіографії.

На жаль, вже тут, на тлі модерної глорифікації «національної мови», було закладено основу тлумачення полономовних та латиномовних (утім, як і будь-яких інших неросійсько- та неукраїномовних) наративів про Україну як «іноземних». Винятком тут був хіба Микола Сумцов[24], автор кількох «персоналійних» розвідок про діячів «южно-русской» літератури – одну з них він присвятив С.Оріховському.

Задля заповнення «вакууму», що виник таким чином, штучно вивищено «великолитовські» історіографічні пам’ятки. З цією ж метою запозичувалась і специфічно російська «призма» – дуже широко зрозуміле поняття «давньоруської

---

[22] *Антонович В.Б.* Лекції з джерелознавства. – Острог–Нью-Йорк, 2003.

[23] *Антонович В.Б.* Курс лекцій з джерелознавства. 1880-1881. – К., 1995.

[24] *Вирський Д.С.* Микола Сумцов// Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.12: Визначні постаті української історіографії XIX-XX ст. – К., 2003. – С.181-201.

літератури». Хай навіть, особливо завзяті, заміняли «давньоруська» на «українська» – змістовне наповнення лишалося тим самим (з характерною спробою виопукленням раніших або пізніших пам'яток затулити «голість» цієї літератури за цікавий для нас час: XVI – середина XVII ст.). Дуже симптоматичним був також популярний погляд, що «іноземці» важливі передусім тим, що користувалися давньоруськими джерелами, які – о плач, ненько-Вітчизно! – наразі не збереглися.

Такий стан речей лише закріпили найпримітніші візіонери наступного покоління – Дмитро Дорошенко та Дмитро Багалій. Бажання швидше перегорнути незручні домодерні сюжети та опинитися у «своїй тарілці» модерності прозирає зі сторінок історіографічних компендіумів пера обох авторів[25].

Найбільший історик цього покоління – Михайло Грушевський – також не студіював спеціально цікавий нам предмет. Утім, оскільки ранньомодерна історія стала віссю його монументальної «Історії України-Руси», йому належала як честь уведення до наукового обігу чималої кількості річпосполитських історіографічних наративів, так і окремі цінні уваги до них (поміщені, зокрема, у додатках та коментарях до певних томів його «Історії»). Зрештою, підхід Грушевського до згаданих текстів відрізнявся хіба ретельністю, їх статус як «чуженецьких» цей історик-політик не заперечував (хоча сама демонстрація джерельно-історіографічної багатоманітності України певною мірою підважувала винятковий пієтет до кирилиці).

Вінцем зусиль наступного амбітного, але за це і «розстріляного», покоління була праця В.Січинського «Чужинці

---

[25] *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Державна Школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996 [1-е видання – Прага, 1923]; *Багалій Д.І.* Нарис української історіографії. – Т.1. – К., 1923-1925. – Вип.1. – 1923; Вип.2. – 1925.

про Україну»[26]. Вона надовго стала навіть не історіографічною пам'яткою, а пам'ятником «старої/вільної» української національної історіографії. «Відбронзування» цього твору і досі проблема для вітчизняної науки. Обтяжуючою обставиною тут стала і спадщина радянської академічної спеціалізації, зокрема, надмірне розведення історії та філології (для подолання якого знадобився окремий *linguistic turn*).

Переважно за обріями/шорами Січинського відкрив, уже нашому поколінню, Україну «очима Заходу» і Дмитро Наливайко[27]. Це «титанічне зусилля» (зайняло у автора кілька десятків років) повернення «на стару добру дорогу», поза сумнівом, зачарувало український науковий загал, відтак досі не помітно скільки-небудь рішучих спроб ревізії «наливайкових рамок» представлення цього предмета. Одна книга «про все» мила і сучасній викладацькій схоластиці, яка «штампує» на її основі певні розділи навчальних курсів з історіографії, джерелознавства etc[28].

Статус наразі інспіруючої вітчизняної літератури з цікавого тут предмета для будь-якого історіографа мають численні витвори умовно «малої форми» професорів о.Юрія Мицика та Наталі Яковенко (подекуди тут маємо класичний дуалізм між кількістю та якістю); утім, гадаю, про них, як і про інших, зручніше буде мовити далі, у контексті конкретних наративів. Зрештою, у плані актуалізації наративної спадщини Речі Посполитої необхідно відзначити праці Петра Саса, який, утім,

---

[26] *Січинський В.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожніх по Україні та інших писань чужинців за десять століть. – К., 1992. (1-е видання – Прага, 1937).

[27] *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992; *Його ж.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998.

[28] Див. зокрема: *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004.; *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів. – Чернівці, 1999.

віддає перевагу не історіографічній, а політологічно-ідеологічній призмі подачі матеріалу[29].

На жаль, українському досліднику годі шукати особливих методологічних пропозицій з боку вітчизняної історії літератури. На цій ділянці все ще панують дуже загальні огляди-реєстри[30].

У зацікавлених національних історіографій – це, передусім, польська та, меншою мірою, білоруська і російська історичні науки, укупі навіть, із найжвавішою на Заході, німецькою полоністикою, питання «річпосполитського українознавства» стійкого інтересу досі не викликали. Власне, цілий сюжет історіографії Першої Речі Посполитої досі досліджено досить фрагментарно. Тут явно переважають роботи про окремий наратив чи то окремого автора. Для польської історіографії досі *basic book* слід вважати працю Генріка Барича «Шляхами старопольського історіописання»[31]. Нові наративістичні підходи до дослідження ранньомодерної історіографії представлені, зокрема, у монографії Агнєшки Дзюби[32], а темою «річпосполитського українознавства» наразі явно захопленим є Пйотр Борек[33]. Утім, як видається, останній має слабкість до ілюстрації вже добре «розкручених» польською українікою сюжетів.

---

[29] Див. зокрема: *Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л.* Історія політологічної думки. – К., 1997.

[30] Ось, наприклад, один з останніх: *Sobol W.* Wkład współczesnej historiografii polskiej do wiedzy o Ukrainie (XI-XVIII)// Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – №19-20. – Warszawa, 2005. – S.65-73.

[31] *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI-XVIII. – Wrocław, 1981.

[32] *Dziuba A.* Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska. – Lublin, 2000.

[33] *Borek P.* Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bogaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001; *Його ж.* Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie. – Kraków, 2002; *Його ж.* Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648-1649). – Kraków, 2005; *Його ж.* Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie. – Kraków, 2005.

Загальні стереотипи щодо представлення української історіографії XVI-XVII ст. у Польщі добре ілюструє «академічний підручник» з історії історіографії XVI-XVIII ст. (Варшава, 2007) авторства Едварда Альфреда Межви (Mierzwa)[34]. Загалом виокремлення українського сюжету тут дуже скидається на вимоги всюдисущої політкоректності. Єдина згадувана в бібліографії українська позиція – це «Історія української культури» (під ред. І.Крип'якевича. К., 2000). Зауважу, що перше видання цієї книги побачило друк 1994 р., а загалом вона позначена печаткою ще й старших історіографічних концептів. Відтак, український сюжет тут приречений на статус середньовічної «ікони» серед модерних «фотознімків».

Межва охоче пристає на традиційну (застарілу?) думку про те, що для української історіографії «традиційним середовищем виразу був літопис». На думку історика, українські історіографи XVI-XVII ст. займаються регіональним літописанням, історією церкви (полеміка навколо Брестської унії 1596 р.), панегірично-біографічними творами та козацьким сюжетом, що повставав «на канві кривавих змагань українсько-польських». Сумнівається Межва і в модернізаційному потенціалі української історіографії, зауважуючи слабку обґрунтованість чи то й голослівність тверджень про сприйняття нею ренесансних та гуманістичних ідей.

Зрештою, зауважу, що автор «академічного підручника» явно сповідує «національну» перспективу в історії, думки про поліетнічність Речі Посполитої та пропозиції від «нової історії імперії» йому не близькі. Відтак, для нього, факт «перебування України в кордонах Речі Посполитої» надав «українському історичному письменству» лише «риси, наближені до історіографії польської», про якийсь спільний (річпосполитський) історіографічний простір Межва мовчить.

Утім, найсвіжішою історіографічною пропозицією, безпосередньо дотичною цього дослідження, є праця німецького

---

[34] *Mierzwa E. A.* Historia historiografii. T.2: Renesans – Oświecenie. – Warszawa, 2007. – S.341-343.

дослідника Ганса-Юргена Бьомельбурга (Hans-Jürgen Bömelburg) «Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500-1700)» / «Ранньомодерні нації у Східній Європі: польське історичне мислення та обрії гуманістичної національної історії (1500-1700) (Вісбаден, 2006)[35]. За цю книжку автор нещодавно, на 1-му Конгресі закордонних дослідників історії Польщі (28-30 червня 2007 р.), став лауреатом відзнаки ім. Галла Аноніма.

Оскільки для України це наразі ще цілком не засвоєна пропозиція, зупинимося на ній докладніше. Її структуру дивись у Додатку А. Так, звертає на себе увагу періодизація історіописання Речі Посполитої: 1) 1500-1550 – розгортання нового гуманістичного історіографічного проекту; 2) 1550-1620 – популяризація національної історії в тіні конфлікту між монархом та екзекуційним рухом; 3) 1620-середина XVII ст. – Вази і дифузія національної розбудови історії; 4) друга половина XVII ст. – яку автор схильний позначати як добу національно-республіканської розбудови історії, на жаль, він не зупиняється тут спеціально на ролі «козацького проекту». Нам імпонує такий підхід, який цілком узгоджується із певними королюваннями чи то часами володарювання династій і, разом з тим, акцентує на внутрішньополітичному процесі в державі (екзекуційний рух та річпосполитський республіканізм загалом).

З усього тексту українського історіографа найбільше зацікавлює заключний підрозділ 7.3. – «Регіональний обрій: польське історичне мислення та інші традиції на півночі Східної Європи». Тут Бьомельбург досліджує відмінності історіографій різних регіонів Речі Посполитої, в т.ч. й України (пункт 7.3.3. «Синкретична історична концепція на рутенській території: Україна»).

Утім, як видається, тут дослідник піддався спокусі відбору найзручніших для своєї схеми авторів і текстів (хай, може, і

---

[35] *Bömelburg H.-J.* Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500-1700). – Wiesbaden, 2006.

резонансних), а українському сюжету взагалі пощастило чи не найменше (бо тут бракувало якісних опрацювань попередників?). Так, прикметно, що у багатосотенній бібліографії до книги нараховується лише 17 українських авторів. Зауважимо також, що під «синкретичну історичну концепцію», при бажанні, можна приладнати що завгодно – це аж занадто «гнучкий» термін. Та все це не позбавляє книжку Бьомельбурга характеру *basic book* для читача, зацікавленого у сучасному фаховому впровадженні до цієї теми.

З інших праць Бьомельбурга варто згадати «методологічну» статтю «Чи Річ Посполита була імперією? *Imperial turn* в історіографії, державні структури в Центрально-Східній Європі та ‘імперський’ шар понять у XVI-XVII ст.» (2007)[36]. Вона присвячена традиціям та перспективам представлення Речі Посполитої як імперії. Для нас важливим є висновок про достатню органічність такого підходу.

¤ ¤ ¤

Джерельна база дослідження структурована за трьома основними комплексами: 1) (*контекст*), котрий включає строкаті за походженням джерела та літературу, що відтворюють соціокультурне тло обраної історичної доби; 2) (*великий текст*) вся сукупність пам’яток, що вийшла з-під пера річпосполитських історіографів XVI – середини XVII ст.; 3) (*текст*) містить твори, які спеціально перекладені та проаналізовані автором.

Перший комплекс дозволяє об’єднати в межах однієї системної джерельної сукупності найрізноманітніші історичні матеріали з архівів і бібліотек України та Польщі, залучені автором для реалізації поставлених перед ним завдань. За своїм походженням, внутрішньою будовою, зовнішньою формою, функціями джерела цього комплексу класифікуються за різними типами, родами, видами і підвидами[37].

---

[36] *Bömelburg H.-J.* Czy Rzeczpospolita była imperium?… – Toruń, 2007. – S.43-57.

[37] Модель такої класифікації див. наприклад: *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60 – 80-х років XIX століття: Теоретичні

Наративні (оповідні) джерела, які складають другий з означених комплексів, вирізняються жанровим різноманіттям (причому нерідко у межах одного і того ж твору-компендіуму). Переважно це творчі наукові матеріали, публіцистика, мемуаристика та епістолярія, що широко залучалися для реконструкції історіографічного процесу в Речі Посполитій XVI – середини XVII ст. та до коментування джерел третього комплексу.

До останнього увійшли малознайомі вітчизняній історіографії твори, аналіз яких, на думку автора, наразі є найбільш корисним для висвітлення значущих історіографічних сюжетів річпосполитської україніки. До таких віднесено праці (або їх фрагменти): *Яна Анджея Красінського* (1550-1612) «Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem» / «Полонія. До ясновельможного та могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки божої Польського короля» (Болонья, 1574); *Мартина Кромера* (бл.1512-1589) «Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo» / «Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві» (Базель-Кельн, 1577, неодноразово перевидана); *Станіслава Сарницького* (1532-1597) «Descriptio veteris et novae Poloniae» / «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585); *Шимона Старовольського* (1588-1656) «Polonia» / «Полонія» (Кельн, 1632; неодноразові перевидання) та «Eques Polonus» / «Лицарство польське» (Венеція, 1628); *Йоста Людвіка Деція* (1485-1545) «Sendbrieff von der grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den unglaubigen Tartern gehabt hat» / «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало» (Краків, 1527); *Бартоша Папроцького* (1543-1614) «Historya zalosna o prętkośći y okrutnośći Tatarskie a o srogim

---

проблеми джерелознавства та історії. – Дн-ськ, 1999. – С.11-34; класичні норми класифікації джерел див. також: *Історичне* джерелознавство. – К., 2002.

mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey. Ktore sie stało Księżyca Października Roku 1575» / «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575) та «Ogrod krolewsky…»/ «Сад королівський» (Прага, 1599)*; анонімна* оповідь «Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tucs par les Polonais, plus une lettre envoyée au grand chancellier de Pologne» / «Правдива реляція про набіг та розгром Татар і Турків Поляками, плюс один лист великого канцлера Польщі» (Ліон-Париж, 1590); *Миколая Рея* (1505-1569) «Źwierzyniec» / «Звіринець» (1562); *Свентослава Оржельського* (1549-1598) «Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti» / «Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа» (бл.1578); *Рейнольда Ґейденстейна* (1553-1620) «De bello Moscovitico commentariorum libri sex» / «Війни Московської коментарії. У 6-и книгах» (Краків, 1584; численні перевидання) та «Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII» / «Історія Польщі по смерті Сигізмунда Августа. В 12-и книгах» (Франкфурт-на-Майні, 1672); *Йоахима Бєльського* (1550-1599) «Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną» / «Хроніка польська Мартина Бєльського, наново сином його видана» (Краків, 1597); *Станіслава Любенського* (1573-1640) «Errata Iulii Belli Laureae Austriacae scriptoris, Taxantur» / «Оцінка помилок твору Юлія Беллі 'Лавровий вінок австрійців'» (1630?); *Яна Іноцентія Петриція* (1592-1641) «Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX» / «Історія справ, що у Польщі діялися року 1620» (Краків?, 1622; доповнений варіант – Краків, 1637); *Якуба Собеського* (1590-1646) «Commentariorum Chotinensis belli libri tres» / «Коментарів Хотинської війни книг три» (Гданськ, 1646); *Павла Пясецького* (1579-1649) «Chronica gestorum in Europa singularium» / «Хроніка подій в Європі» (Краків, 1645 та перевидання); *Анджея Максиміліана Фредра* (бл.1620-1679) «Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio…» / «Історія народу польського за правління Генріха Валуа» (Гданськ, 1652 та перевидання) та *Самуеля Шимановського* «Mars savromatski, to iest od szczęśliwey

koronacyey naiasnieyszego Wladislawa IV z laski Bożey krola polskiego etc. Krotkie opisanie rożnych expediciy» / «Марс савроматський, себто від щасливої коронації найяснішого Владислава IV … короткий опис різних експедицій» (Варшава, 1642).

1.2. Головні форми допросвітницької історіографії

Назва цього вступного (пропедевтичного) для нашої роботи параграфа є калькою одного з підрозділів праці каліфорнійського професора Г.Вайта «Метаісторія: Історична уява в Європі XIX століття» (1973)[38]. Вона видається зручною, адже у вітчизняній історіографічній традиції вживаний схожий, але жорсткіший дефініційний поділ на «*донауковий–науковий*» чи то «*доакадемічний–академічний*» періоди розвитку історіографії. Причому щодо атрибутації історіографії XVIII ст. у межах цих опозицій справжнього консенсусу немає (адже принаймні доморослі історичні праці тоді були ще надто залежні від попередніх взірців XVI-XVII ст.). Втім, для даної роботи це не важливо, така назва дозволяє наголосити на високому рівні спадковості – аж до існування єдиного простору історичної нарації від часів античності до XVIII ст. Відтак, розкриття нашої теми потребує, нехай і схематичного, але окреслення цього простору[39].

Народження фахового історіописання зазвичай відносять до часів античності. Спочатку давньогрецька історіографічна практика була представлена логографами, на зміну яким прийшло два окремих роди історіографії. *Геродот* (бл.485-425 до н.е.) дав початок всесвітній історії (він також і ввів до обігу термін «історія»), *Фукідид* (бл.460–бл.396 до н.е.) створив першу історичну монографію (історію пелопоннеської війни). Утім, уже елліністична доба вповні оцінила історіописання як вид художньої прози. Засади риторичної історіографії на давньогрецькому ґрунті сформулював *Діонісій Галікарнаський* (I ст. до н.е.).

Загалом видатний німецький знавець античної історіографії Фелікс Якобі (1876-1959) вирізняв шість головних розділів

---

[38] В Україні праця ця знана переважно через російський переклад (Єкатерінбург, 2002).

[39] За відправну точку тут правила праця: *Dziuba A.* Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska. – Lublin, 2000.

давньогрецького історіописання: 1) історія міфологічних часів; 2) історія всесвітня і сучасна, а також хронографія; 3) історія народів та міст (етнографія та хорографія); 4) дослідження давнини (*antiquitates*) і біографія; 5) географія; 6) важкі для класифікації автори, а також теорія історіографії[40]; далі тут так само широко реферований 1-й вступний розділ праці Берінга[41]. Спільною рисою античних історіографів було відділення нарації про події від географічного опису та неоприявнення використаних джерел. Взірцевою для античності стала програма Фукідида – писати твори для нащадків і водночас корисні для правлячих.

Римська історіографія загалом наслідувала елліністичні взірці. Утім, саме вона, в свою чергу, стала основним джерелом натхнення для ренесансних істориків, відтак, маємо оглянути тут її характерні ознаки. Визнаним «теоретиком» римського історіописання вважають *Марка Тулія Цицерона* (106-43 до н.е.). Вже з часів римської республіки відома більшість знаних до сьогодні різновидів історіографії: *annales* (*ad urbe condita*), котрі укладав ще найстарший римській історик, який, до речі, писав грецькою, Фабій Піктор; *historiae* (*res gestae*), автором яких був Семпроній Аселліон; *commentarii* (Цезар); *vita* (Непот). До цього переліку варто додати автобіографію (Цицерон «De cosulatu suo») та історичну монографію, першим репрезентантом якої в римській літературі був Луцій Коелій Антипатр, автор твору про 2-у пунічну війну[42]. Найбільший вплив на пізнішу історіографічну традицію, до XVIII ст. включно, випало зробити саме двом першим родам історіописання (аннали та історія).

---

[40] Цит. за: *Bering P.* Struktury narracyjne w późnośredniowiecznych łacińskich kronikach regionalnych. – Gniezno, 2001. – S.20.

[41] Там само. – S.19-50.

[42] У свіжій узагальнюючій праці І.Левандовського виділено 8 основних *жанрів римської історіографії*: аннали-річники, історія сучасна, історія всесвітня, історична монографія, мемуари-спомини, біографія, історична епітома (екстракт-скорочений виклад), хронологічні таблиці, див.: *Lewandowski I.* Historiografia rzymska. – Poznań, 2007. – S.480.

Аби виразніше окреслити дефініції, нагадаємо, що Гайден Вайт уживав поняття аннали-«хроніка» та «історія» як початкові рівні концептуалізації в історичному творі для позначення «примітивних елементів» в *історичному викладі*. Обидві вони представляють процес відбору та розташування свідчень з *необробленого історичного джерела* в інтересах перетворення цього джерела на більш зрозумілу картину для певної *аудиторії*. Спочатку елементи історичного поля [воно ж *необроблене історичне джерело*] організовані в хроніку подій, аби мати з ними справу у послідовності, в якій вони відбулися; потім хроніка організується в історію наступним перетворенням подій на компоненти «спектаклю», або процесу їх здійснення, що, як вважалося, має початок, середину та кінець[43].

Утім, повернемося до огляду історичного розвою історіографії. Ранньохристиянська думка породила *хроніку*[*] чи власне – всесвітню (універсальну) хроніку – синтезу, яка спромоглася представити історію *universum* у часі і просторі. Елементи цієї всеохоплюючої візії трапляються вже у творах «отців церкви» (Юстина, Таціана, Теофіла з Антиохії, Клеменса Александрійського), причому вихідним пунктом для них була теза про друге пришестя Христа та кінець світу. Першою ж всесвітньою хронікою, написаною у дусі християнства, став твір *Юлія Африканського* (Секста Юліоса Африканоса, 165-240) «Χρονογραφιαι»/ «Хронографія» (бл.221 р.). Автор поділив історію на п’ять епох та співставив хронологію античну, ветхозавітну (біблійну) та новозавітну (євангелічну), причому зробив він це з практичною метою – заспокоїти вірян, що кінець світу наступить не зараз.

Помітний внесок у розвиток історіописання вніс *св.Ієронім* (340-420). Його у першу чергу цікавила сучасність, а не есхатологія. Ієронім представив біблійну та світську історію як

---

[43] *Вайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2002. – С.25.

[*] Термін уведено до обігу з титулу твору *Євсевія з Цезареї* (бл.265-345). За першого творця хроніки вважають *Ератосфена з Кирени* (бл.276-196 до н.е.).

єдність, його Бог діяв у часі, а історичні події ставали наслідком Божого Провидіння. Він переклав латинською мовою та ґрунтовно переробив хроніку Євсевія з Цезареї (Кесареї). Історичні матеріали тут згруповані за принципом синхронічної таблиці (метод, знаний вже Юлію Африканському) у дві колонки: *historia sacra* та *historia profana.*

Таке спрямування наслідував *Сульпіцій Север* (360-425), який у своїй праці «Historia sacra» зміг підкріпити концепцію про світові монархії не з язичницької античної літератури, а з біблійного видіння Даниїла, вдало поєднавши сфери s*acrum* та *profanum*. А у творчості *Касіодора* (490-583) намітилася й риса, характерна для подальшого історіописання: чим ближче до сучасності, тим більше автор знає про реальні події.

Свій внесок до представлення історії людства зробив також і *св.Августин* (354-430) в «De civitate Dei» («Про Град Божий»). Перший вік – від Адама до потопу – це дитинство (*infantia* – за римськими нормами – вік приблизно до 7 років), другий – від потопу до Аврама – отроцтво (*pueritia* – до 16-17 років), третій – від Аврама до Давида – юність (*adolescentia* – 14-30 років), четвертий – від Давида до неволі вавилонської – молодість, розквіт сил (*iuventus* – 20-45 років), п’ятий – від неволі вавилонської до Христа – хворобливість, ослабленість (*gravitas*). Остання доба – старість (*senectus*) – після Христа і аж до Другого пришестя.

Схему цю для представлення римської історії частково (без перехідних *pueritia* та *gravitas*) використав історик *Луций Анней Флор* (кінець I – перша половина II ст.). Її він поєднав із давньою ідеєю історичного циклу, відтак на сучасну йому епоху імператора Траяна припадало повернення юності та розпочинався новий цикл римської історії.

Тези св.Августина популяризували й історичні твори його учня – Павла Орозія, а також і знаного енциклопедиста Ісидора Севільського. Християнська думка запропонувала й інші схеми поділу історії (за шістьма днями творіння, за шістьма жбанами, у яких вода перетворилась на воду, за поколіннями біблійних героїв тощо). За Ісидором Севільським також усталилося трактування *annales* як історії поза межами пам’яті сучасників,

на відміну від *historiae*, що є оповіддю «очевидця» (у широкому сенсі, коли автор «здатний» знайти такого очевидця).

Кроком у бік зацікавлення сучасністю стали історичні праці *Григорія Турського* (бл.538-594) та *Беди Превелебного* (бл.673-735). У першого часам по Христу відведена третина хроніки, у другого – вони вже переважають за обсягом. Підсилюється також значення локального елементу, інтерес хроністів до якого надалі лише зростав.

Х століття стало епохою, коли універсальні хроніки почали широко використовувати нові джерела: аннали-літописи або порічні записи. Анналістика не зводилася до запису поточних подій – зазвичай літопис мав вступну частину, що представляла найдавнішу історію людства, скомпільовану на підставі кількох енциклопедичних та перелікових творів. Аннали, сконструйовані таким чином, виконували і функції хронік, водночас й універсальна хроніка могла використати аннали для представлення новітньої історії. Характерним прикладом подібного жанрового взаємопроникнення є «Повість минулих літ» («По вісті времянних [тимчасових, незначного залишку до часу Страшного суду] літ»).

У XII ст. увиразнилася й тенденція до перетворення хроніки на твір енциклопедичний, на довідник для тих, хто навчається (відтак узасаднилась «всеядність» хроніки щодо інших нараційних форм, посилилась пластичність її як літературного жанру). Ось, наприклад, взявши на себе труд перелічити старопольські літературні жанри, представлені у «Хроніці всього світу» М.Бєльського, польський історик Д.Снєжко називає такі: переклад біблійний, хорографія-землеопис, апокриф, алегорія, «профеція»-пророцтво, байка, роман псевдоісторичний, лист, промова, анекдот, епітафія, «ікон»-символ, щоденник подорожі і навіть уривок народної пісні, причому він цілком не певен, що перерахував усе[44].

До того ж специфікою домодерної хроніки (як і книги взагалі?) була її пристосованість до *вибіркового* читання. Себто

---

[44] *Śnieżko D.* «Kronika wszytkiego świata» Marcina Bielskiego. Pogranicze dyskursów. – Szczecin, 2004. – S.205-206.

про що б не хотів дізнатись читач – йому все до однієї і тої самої книги.

Пізнє середньовіччя розквітло хроніками, в яких географічний горизонт ще більше звузився. Виникають твори, в яких центр ваги пересувається на окремі міста, регіони або монастирі. Відомий польсько-французький історик Кшиштоф Поміян писав про «інституційний» характер хроніки-літопису[45].

Без сумніву, на цьому позначилася феодальна роздрібненість, утім, можна тут добачити і вплив провідних засад християнського історизму – рівності усіх людей перед Богом та баченні Божого промислу-Провидіння у всякому діянні (отже оповідь про будь-кого та будь-який вчинок набуває універсального значення). Виразним тут є приклад знаної пам'ятки вже XVII ст., створеної, утім, у традиційно-архаїчній манері, – «Літописця або хронічки» Йоахима Єрлича. Вона належить до жанру сімейної хроніки, але також відкривається оповіддю про творення та початки світу, а отже ніби вписує автора з його рідними до універсального простору всесвітньої історії.

Разом із звуженням простору, цікавого для хронікаря, зникає розуміння есхатологічних проблем. Так, вже Гуго з Сан-Віктора вважав, що в описі доконаних звершень треба продемонструвати чотири елементи: дію, її творця, час і місце. Як бачимо, немає тут місця для міркувань про філософсько-теологічну природу події. Прагнення джерельно задокументованого представлення історії наприкінці середніх віків набрало вигляду коментарю від автора, в якому хроніст покликається на використані джерела або намагається продемонструвати старанність читання творів інших авторів (авторитетів).

Вирізняють такі типи хронік – *series temporum (ланцюг часів)*, *imago mundi (образ світу)* та *mare historiarum (море історій)*. Перший представляв собою хронологічно впорядкований виклад подій, другий і третій відрізнявся істотнішим значенням рефлексій хроніста над минулим,

---

[45] *Pomian K.* Historia: nauka wobec pamięci. – Lublin, 2006. – S.154-155.

людською природою, чеснотами і т.п. Хроніка типу *mare historiarum* часто поділена на розділи і книги, які підпорядковують хронологічний перебіг подій. Вона завершується підсумковим розділом, в якому автор викладає свої рефлексії щодо описаного. *Imago mundi* є хронікою енциклопедичного типу, підручним зібранням, часто обмеженим лише до переліку, наприклад, владців. У пізньому середньовіччі побутувала також хроніка типу *Flores temporum (нектар часів)*, що була своєрідною «лінеарною книгою чудес», виконувалась у формі «хроніки пап та імператорів». Панування останніх представлялись як хронологічне тло для діянь святих та чудес, які вони вершили. Загалом, на думку Д.Снєжко, основним напрямком розвитку хроніки як літературного жанру був рух від хронології до опису або від синтези до енциклопедії[46].

Відносно *series temporum* як парадигматичного типу хроніки варто ще нагадати, що історію в середньовіччі розуміли як оповідь про звершені діяння. Утім, діяння-*gesta*[*] та *historia* у ранньому середньовіччі не були тотожними поняттями. Діяння (*gesta, acta*) та життєписи (*vita*) складали матеріал для історії. Ісидор Севільський окреслив історію таким чином: оповідь, в якій описані факти світу (*istoria, in qua narrantur facta rerum*); а Роберт з Мелун дефініював її по-своєму – Історія є зв'язний опис діянь (*Historia [est] scriptura de re gesta composita*). Іоанн із Солсбері розумів під поняттям історії описування правди, *veram narrationem*, а хронологічний виклад історії хроніст позначав як порядок історії, *ordo historae.*

Розрізняно (нехай і не завжди послідовно) два роди історіописців: *historici* та *chronici.* Керувала ними та сама інтенція: переказ правди (*vertate intentere*). Однак були й відмінності. Так автор, який писав хроніку (*chronicus*),

---

[46] *Śnieżko D.* «Kronika wszytkiego świata» Marcina Bielskiego… – S.203.

[*] *Gesta* – вчинки гідні подиву; уперше таким чином представлено вчинки Олександра Македонського *Каллістеном з Олінту* (бл.370-327 до н.е.), його придворним істориком. Інколи гести представляли вчинки не окремої особи, а низки особистостей об'єднаних, скажімо, перебуванням на певній посаді (магістрати, єпископи, монархи та ін.).

представляв події у часі і силкувався відповісти на запитання *коли*, в той час як автор, який писав історію (*historicus*), зосереджувався довкола обставин подій, що оглядаються. Жадав, цей останній, знайти відповідь на запитання *як*.

Це розрізнення мало античне коріння. Ще Цицерон у своєму «*De oratore*» розрізнював «примітивну анналістику» та «вишукану історіографію». Остання будує свою нарацію згідно з правилами риторики. Такий поділ сприймається і сьогодні, він відмежовує сухий реєстр хронології від літературно розбудованого витвору історіографії. Естетичне та етичне сприйняття історичної правди, що так характерно для риторично орієнтованого античного історіописання та його послідовників, так само знаходить відгук у творців сучасної наративістичної історіографії.

Лінеарна концепція (з нею пов'язана концепція Провидіння та Божого плану) стала загальною основою хронікарства, яке намагалося співвідносити описувані події з «сакральним часом» (відтак, не рідкістю було позначення дня, присвяченого певному святому і т.ін., без вказівки власне на рік, коли відбулася подія). *Ordo historiae* – то вимога композиції твору, відтак історик почувався зобов'язаним обґрунтувати кожний випадок, коли переривалась хронологічно впорядкована оповідь.

Іншим суттєвим елементом, що окреслював і поетику хроніки, і представлений нею світ є простір. Універсальні хроніки креслили його дуже широко, аби зуміти представити історію людства від початку. Навпаки, локальні хроніки охоплюють на подив невеликий простір. Локальна оптика сповнює розум хронікаря та призводить до того, що часто не здатен він собі уявити, що поза мурами міськими або поза кордонами рідного князівства є речі, гідні увічнення. Зв'язок між локальними та універсальними хроніками легко помітний на інтертекстуальному рівні, але прагнення синтезу цілком залежало від того чи іншого автора (чи то завдань, які він собі ставив).

До конститутивних ознак особливо цікавої тут регіональної хроніки відносять: зацікавлення хронікаря історично сформованим регіоном, що виражається в зверненні уваги на

його географічні умови, а також використання в дослідженні широкого спектру джерел, як-то: історій або хронік єпископств, міст, монастирів, ба навіть агіографічних творів. Історія місцевої династії складає лише один з елементів регіональної хроніки.

Загалом хроніка мала служити цілям дидактичним, моралізаторським та виховним. Вчинки добрих владців або героїв слід наслідувати, а злий приклад предків має відлякувати. Стосується це як окремих осіб, так і цілих народів. Це завдання історик реалізував не лише через підбір прикладів, але також через авторський коментар. Часи сучасні собі або ті, що він ще пам'ятає, хроніст оцінював за своєю міркою, не уникаючи формулювання гострих зауважень.

Утім, моралізаторською функцією не вичерпувалося значення хроніки для людини середньовіччя. Серед інших її функцій: 1) прославлення власного міста, рідних країв або монастиря; 2) розвага (функція лудична); 3) генеалогічна (*origo gentis*) і зрештою 4) «публіцистична» реакція на біжучі події суспільного життя. Причому, саме остання функція була чи не найважливішою. Генеалогія та пошук історичного (бажано славного) коріння також стали у пізньому середньовіччі повальним захопленням хроністів. Як спосіб розваги хроніка демонструє еволюцію в бік все більшого зацікавлення сферою *profanum* замість *sacrum*. Особливо характерною є трансформація образу монарха від «національного святого» та «останнього голосу» (*ultima vox*) до портрету особи, обтяженої різноманітними вадами та слабостями.

Пізньосередньовічний хроніст зацікавлюється деталлю, відтак у хроніці не рідкістю стають мікроісторичні сюжети. З'являється потреба представлення власної творчої лабораторії, демонстрація результатів індивідуальних джерельних пошуків (адже численність нагромадженого матеріалу повсюдно визнається показником вартості праці).

Коло ж споживачів хронік лишалося дуже вузьким (поволі таку ситуацію змінюватиме лише винайдений у XV ст. друкарський станок, і з другої половини XVI ст. маємо вже й періодичні видання «міжнародної хроніки»). Їх розрізняють як первісних і вторинних (загалом дворівневість споживача

природна для норм риторики). Читач (слухач) першого роду часто прямо вказаний у пролозі-дедикації (адресат). Читач другого роду відіграє для автора підпорядковану роль. Утім, за будь-якої обмеженості аудиторії, уявлення, що середньовічний літописець міг не брати її до уваги, писати (творити духовний подвиг) для себе та Бога (Вічності), буде спрощенням (універсальна для середньовіччя ідея *служіння* була сильна ще й багатовимірністю).

⌗ ⌗ ⌗

Вже ранній Ренесанс поволі відроджує інтерес до історіографічної теорії. Натхнення тут черпається, передусім, з конкретно-історичних витворів античності (Лівій) та загальних теорій риторики (Цицерон, Квінтиліан), хоча, наприклад, Франческо Робортелло в «*De historica facultate*»/ «Про можливості історії» (1548) сягав і по досвід Лукіана з Самосати, елліністичного автора праці «Як треба писати історію». Рубіжними для теорії історіографії Високого Відродження вважають твори Жана Бодена «*Metodus ad facilem historiarum cognitionem*»/ «Метод легкого вивчення історії» (1566) та Ланселота де ла Попелінера «*L'Histoire des histoire avec l'idée de l'histoire accomplie*»/ «Історія історії [власне *історія історіографії – Д.В.*] з ідеєю історії досконалої» (1599). До речі, польська історіографія охоче акцентує на тому, що працю свою Боден писав, вже ознайомившись із новаторською, за методом – хронікою М.Кромера.

Зрештою, повертаючись до спостережень Г.Вайта зі згаданого підрозділу «Головні форми допросвітницької історіографії», завважимо, що американський філософ виділив чотири такі «форми»: 1) церковна (і більш широко «конфесійна») історія; 2) етнографічна історія, створена місіонерами та дослідниками нових світів, доби великих географічних відкриттів; 3) історіографія давнини великих ерудитів того часу, переважно філологічна за своїм методом, присвячена укладанню точних хронік та анналів віддаленого і близького минулого; нарешті, 4) *historiographie galante* або *romanesque*, заснована на «романах інтриг і зв'язків», написаних

у відверто белетристичному дусі[47]. Всі їх річіпосполитські іпостасі ми й спробуємо оглянути в наступному підрозділі.

[47] *Вайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века… – С.80-81.

1.3. Ренесансна історіографія Речі Посполитої і україніка[*]

Слідом за Ф.Броделем вдамося, передусім, до окреслення меж «можливого» і «неможливого». Відтак з'ясуємо відстань між ресурсом традиції-«фортеці», укріпленої природою та постійним доглядом, і кращими людьми тогочасного «спецназу», майстрами штурму-«новизни». За маркери «крайніх меж» тут можна прийняти незнищенні у будь-які часи *аннали* та *критичну історію*. Перші, у цікаву нам добу, втрачають монополію на провід, статус історіографічної парадигми. Друга – цього становища ще не досягла і є радше винятком-аномалією, аніж правилом (свідомо вживаємо термінологію, розроблену Томасом Куном[48]).

Як часто буває, поштовх для «наукової революції» в річпосполитському історіописанні прийшов ззовні. Батьківщиною нової ренесансної історіографії була Італія (вужче Флоренція) XV ст. Щодо Флоренції, то власне рубіжним тут вважається твір канцлера-історіографа Флорентійської республіки *Леонардо Бруні з Ареццо* (бл.1369-1444) «Historiarum Florentini populi libri XII»/ «Історія флорентійського народу, у 12 книгах» (доведена до 1404 р., видана у Страсбурзі 1610 р.). Праця ця була позбавлена легендарних мотивів і спиралась на багатий джерельний матеріал.

Для флорентійської історіографії характерним був інтерес до внутрішньої політики. Пізніше оформилися ренесансні неаполітанська течія придворної історіографії, що схилялась до панегіризму, та проміжна між двома першими – венеціанська прагматична історіографія. Завдання останньої – перш за все

---

[*] За відправну точку для цього огляду правили такі знані синтези як: *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI-XVIII. – Wrocław, 1981; *Dziuba A.* Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska. – Lublin, 2000; *Grabski A.F.* Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań, 2000.

[48] Див. зокрема: *Кун Т.* Структура наукових революцій. – К., 2001.

інформувати світ про зовнішню політику тогочасної європейської «великої держави».

Саме з цього італізованого та гуманістичного письменницького середовища походив виклик й інтелектуалам Корони Польської. Ним став, насамперед, твір *Енея Сільвія Пікколоміні*[49] (1405-1464, з 1458 р. папи римського Пія II) «Historia Bohemica»/ «Історія Богемії[*]».

Ця праця, написана 1458 р., надрукована вже по смерті автора – 1475 р. – у Римі. Згодом вона неодноразово передруковувалась, зокрема, у Кельні 1530 р. та у повному зібранні творів автора («Opera omnia». Базель, 1551-1571). 1510 р. письменник, тлумач та друкар *Миколай Конач* (Mikuláš Konáč z Hodiškova, бл.1480-1546) видав чеський переклад цього твору («Česká kronika»), який, у передмові, рекомендував як чехам, так і полякам[50].

З цим твором Пікколоміні пов'язаний і дуже популярний текст «De Europa»/ «Про Европу» (першодрук у Меммінгені, 1490; польський друк під назвою «Epitome Europae» – Краків, 1512)[51]. Тут поміж європейськими країнами та народами окремо згадано і «рутенів»-«роксоланів»[52].

---

[49] *Zarębski I.* Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami. – Kraków, 1939.

[*] *Богемія* – звичайна у латиномовній літературі назва Чехії.

[50] *Gmiterek H.* Filiacje polsko-czeskie w historiografii okresu Odrodzenia (XVI – początek XVII wieku) // Piśmiennictwo Czech i Polski w średniowiczu i w wczesnej epoce nowożytnej. – Katowice, 2006. – S.147. Недавнє чеське перевидання твору Пікколоміні див.: *Aeneae Silvii* Historia Bogemica / Enea Silvio Historie Česká. – Praga, 1998.

[51] Сучасне перевидання твору: *Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp II.* De Evropa. – Città del Vaticano, 2001; про автора і твір див. також: *Guida F.* Enea Silvio Piccolomini e l'Europa Orientale: il «De Europa» (1458) // Clio: rivista trimestrale di studi storici. Napoli, 1979. – XV-1. – P.35-77.

[52] *Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp II.* De Evropa. – P.118. Пікколоміні зве їх «плем'ям варварським та простацьким» («gens barbara, incompta»), сусідами литовців.

Принагідно зауважимо, що піколомінієву лінію у західному українознавстві-русистиці згодом підтримала праця *Йоганна Богемця* (бл.1485-1535) про звичаї народів світу. Видана у французькому Ліоні 1541 р., вона – у книзі про Европу (Liber III) – містила показний розділ «De Rusia sive Ruthenia, et recentibus Rusianorum moribus»/ «Про Русь або Рутенію та огляд Руських звичаїв»[53]. Згодом твір Й.Богемця перекладено чеською мовою (Оломоуц, 1579).

До речі, цей текст явно виграє на тлі, зокрема, такого сучасного йому європоцентричного видання – праці Ансельма та Христофора Целла (Cella) «Europae Descriptio Lucidissima D. Carolo. V. Romanoru[m] Imperatori dedicata»/ «Опис Європи, найяснішому пану Карлу V, римському імператору, присвячений» (Антверпен, 1535)[54]. На жаль, більш цікавий для порівняння інший твір цих авторів-міжнародників – «Europae descriptio: Tartaria, Hungaria, Bohemia, Polonia, Lithuania, Livonia, Prussia»/ «Європи опис: Татарія, Угорщина, Чехія, Польща, Литва, Лівонія, Прусія» (Антверпен, 1536) – для нас лишився недосяжним.

Польською відповіддю на твори Пікколоміні могла стати монументальна хроніка *Яна Длугоша* (1415-1480). Вона доведена до року смерті автора та наповнена вже й гуманістичними елементами. Це обумовило те вічне вагання новітньої історіографічної традиції щодо питання: відносити длугошеві твори до середньовічної чи вже до ренесансної парадигми. Наразі тут звитяжить компроміс, за яким славнозвісний хроніст є рубіжною постаттю між цими формами історіописання.

Із цензурних міркувань (історик доволі скептично оцінював «діяння» Ягелонів) твір Длугоша не побачив друк вчасно (частково надрукований 1614-1615 рр., цілком – 1711 р.).

---

[53] *Boehme J.* Mores, Leges Et Ritus Omnium Gentium: ex multis clarissimis rerum Scriptoribus collecti. Cum Indice locupletissimo. – Lugduni, 1541. – P.177-181.

[54] *[Cella A.]* Europae Descriptio Lucidissima D. Carolo. V. Romanoru[m] Imperatori dedicata. – Antverpiae, 1535.

Зауважу, що для української традиції це доволі сумний факт, адже уривалось багатообіцяюче длугошеве починання інтеграції локальних, у т.ч. давньоруських, літописів до загальнодержавної історіографічної традиції. Нове зацікавлення «руськими» джерелами прокинеться вже в історіографів другої половини XVI ст.

Надалі біля справи написання історії королівства в гуманістичному стилі заходився єпископ перемиський (номінат), а згодом – влоцлавський Пйотр з Бніна (✞ 1494). Він пропонував доручити цю справу славнозвісному італійському емігранту *Калімаху* (Філіппо Буонакорсі, 1437-1496). Останній, проте, відмовився через похилий вік.

Утім, Калімахів вплив на формування історіографічних традицій в Короні Польській був примітним. Особливе значення мав його твір «Historia de Rege Vladislao»/ «Історія про короля Владислава». Написана ця «Історія» була, вірогідно, в 1487 р., видана ж в Аусбурзі в 1519 р. (перевидання за цікавий тут період: Базель, 1556; Франкфурт, 1578; Краків, 1582; Франкфурт, 1584; Кельн, 1589; Франкфурт, 1600; критичне видання С.Квятковського[55]). Твір оповідав про трагічний похід проти турків короля Польщі та Угорщини Владислава VI (III) Варненчика (1424-1444). В українському контексті важливою є й інша праця Калімаха – гуманістична біографія львівського архієпископа Григорія з Сянока «De vita et moribus Gregorii Sanocensis, Archiepiscopi Leopoliensis»/ «Про життя та звичаї Григорія Сяноцького, архієпископа львівського» (1476)[56].

Нову спробу започаткування офіційної ренесансної історіографії королівства ініціював 1506 р. польський король Александр I Ягелончик (можливо, з подачі канцлера Яна Ласького), який пробував залучити до цього *Миколая*

---

[55] Philippi Callimachi Experientis Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem// Monumenta poloniae historica. – T.III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa, 1961). – S.1-162.

[56] Vita et mores Gregorii Sanocei Leopoliensis archiepiscopi. Auctore Philippo Buonacorsi Callimacho// Там само. – S.163-216.

Розембарзького (✞ 1506 або невдовзі), шляхтича з краківського воєводства, знаного польського дипломата, фахівця з «турецького напрямку». Утім, і цей кандидат після початкових проб пера[57] зрікся цієї справи (або помер).

Зауважимо, що для української традиції М.Розембарзький цікавий як автор невеличкого рукописного трактату – «Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium»/ «Пояснення стисле про місце розташування, звичаї та багатоманітність Скіфського [себто татарського] племені». Він оповідав про фізіографічні, географічні та історико-етнографічні риси Південно-Східної Європи. У центрі уваги письменника-історика перебували кримські татари, походження яких учений «досліджує» майже винятково крізь призму популярних античних творів. Праця ця була написана на замовлення імператора Максиміліана[58].

Після тривалих невдач першого успіху в «інституалізації» офіційної історіографії Корони Польської досяг вже згаданий Ян Ласький (1456-1531)[59], примас, один з головних королівських радників та, напевно, найпомітніша історична постать у Польщі початку XVI ст. До речі, він належав до тих небагатьох католицьких письменників свого покоління, хто наважувався дискутувати про «руську віру»-православ'я.

На Латеранському синоді (на сесії з 5.V.1514 р.) Ласький оголосив меморіал «De Ruthenorum nationibus eorumque erroribus»/ «Про тієї рутенської нації помилки»[60]. У ньому він

---

[57] *Polski* słownik biograficzny. – T.32. – S.384-387.

[58] Нині зберігається в Бібліотеці Чарторийських у Кракові – rkp.26 /Teka Naruszewicza. T.26/, k.592-619. Новітнє критичне видання див.: *Kowalska Z.* Mikolaja Rozembarskiego traktat z roku 1499 o pochodzeniu Tatarów. Studium krytyczne i edicja traktatu. – Kraków, 1993.

[59] *Garbacik J.* Prymas Jan Łaski o fałszerstwach historycznych papieża Piusa II // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellonskiego 71. – Prace Historyczne. – T.12. – Kraków, 1963. – S.25-44. *Tafiłowski P.* Jan Łaski (1456-1531): kanclerz koronny i prymas Polski. – Warszawa, 2007. – S.345-348.

[60] *Tafiłowski P.* Op. cit. – S.94-95. Копія меморіалу зберігається в Бібліотеці Чарторийських у Кракові (sign. 1585 IV, f.127-141).

сформулював 35 «помилок» руської/православної церкви, які розвивали та популяризували ідеї краківського професора Я.Сакрана (Яна з Освенціма молодшого, 1443-1527), знаного теолога-ворога православ'я*. Цікаво також, що в меморіалі «русинів» поділено на три групи: «білих» – підвладних московському князю, «волоських» – мешканців Молдавського князівства, та «червоних» – підданих Корони Польської та ВКЛ.

Перебуваючи в Римі 1513-1515 рр., Ласький спробував залучити до створення сучасної синтези історії Польського королівства молодого італізованого далматинця (хорвата) *Франциска Андроніка* (Tranquillus Andronicus Parthenius, 1490-1571)[61]. Можновладець також – у листі з 28 липня 1514 р. – звертався за допомогою щодо збирання історичних матеріалів та виписок для цього проекту до знаних тоді з учености представників краківського університету – Бернардина Галла (Gallo, далматинець, учень Калімаха, утім невдовзі, у 1517 р., він помер) та Матвія з Мехова (Меховського, Меховіти).

Власне, Андронік не виправдав сподівань свого хлібодавця, оскільки вважав поетичні заняття незмірно вищим покликанням за обов'язки історіографа (зауважимо, що поетична форма викладу історичних подій в Україні з її живими епічними традиціями була явно популярніша за прозу увесь цікавий для нас період). Ласький змушений був відмовитись від його послуг та звернув свою увагу на земляка, який віддавна (від 1505 р.) перебував у Римі – *Бернарда Ваповського* (бл.1450-1535).

Певний історіографічний досвід на той час останній вже мав – з-під його пера у 1509 р. вийшов латиномовний «Опис війни московської 1508 р.»[62]. Втім поза спільною всім гуманістам

---

* Головна праця: «*Elucidarius errorum ritus Ruthenici*» (Краків, 1507). Вона вираховувала 40 «помилок» православ'я-«віри русинів».

[61] *Cytowska M.* Andronicus Tranquillus Dalmata – klient dworu Łaskich i Jana Zapolyi// Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych. – Wrocław, 1969. – S.95-106.

[62] Друку він так і не побачив, його рукопис зберігається у Ватиканський бібіліотеці; видання: *[Wapowski B.]* De bello a Sigismundo I, rege Poloniae, contra Moscos gesto a.1508// Analecta

пристрастю до красного письменства, як науковця його найбільше вабила географія. Ваповським, власне, виконана та віддрукована у Кракові 1526-1528 рр. мапа Польщі, а мапа Східної Європи («Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens та Tabula in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars») стала основою для першої збереженої карти Польщі (власне Королівства Польського + ВКЛ) Вацлава Гродецького, дедикованої королю Сигізмунду Августу. Ці карти відіграли непересічну роль у процесі ознайомлення вченого світу Заходу з означеними теренами.

Однак і ця нова історіографічна надія польського офіціозу не квапилася взятись за перо (почасти через інші, зокрема дипломатичні, «навантаження»). Тому римська місія Ласького була змушена задовольнитись виданням історико-пропагандистської збірки «Carmina de memorabili cede Scismaticorum»/ «Пісня про пам'ятну облогу схизматиків» (Рим, січень 1515 р.), до якої увійшли лист короля Сигізмунда I до папи Леона X, присвячений опису гучної перемоги над росіянами під Оршею 1514 р., та вірші різних авторів, які славили цю подію.

До речі, подібна ренесансна практика віршованих описів переможних битв вже мала на той час «український прецедент» (полономовний). Мова про анонімну пісню «Про вибиття татар перекопських під Вишневцем року 1512-го»[63]. Трохи згодом Микола Гусовський склав латиномовну поему «Nova et miranda de Turcis victoria» (див. «Перемога над турками під Теребовлею 2 липня 1524 року»[64]).

Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrant ex archivis bibliothecis excerpta. – Kraków, 1894. – S.153-163; сучасний аналіз твору див.: *Dziuba A*. «Elegia orszańska» Bernarda Wapowskiego// Roczniki humanistyczne. – T.XLV, zeszyt 3. – Lublin, 1997. – S.117-127.

[63] *Українські* гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2 ч. – К., 1995. – Ч.2. – С.5-10.

[64] *Українська* поезія XVI ст. – К., 1987.

Принагідно зауважимо, що твори такого типу зазвичай окреслюють за жанром як пісні-новини. Сучасний польський дослідник Пйотр Гроховський виділяє серед них три варіанти: 1) хронікерська (kronikarska); 2) ляментаційно-релігійна; 3) політично-пропагандистська[65]. Зрозуміло, що найбільш цікавим тут є перший варіант.

Та повернемося до Орші 1514 р. як історіографічного приводу. Про цю битву вістки Європою поширювали й прозові друковані реляції: «Wahrhaftiger Anfang und Unterricht der Schlacht von dem König von Polen mit dem Herzog von Moscovia» (Лейпциг, після 14.IX.1514 р.); «Epistola Sigismundi regis Poloniae ad Leonem X de victoria contra haereticos ac schismaticos Moscovios apud aras Alexandri magni parta» (без місця друку, після 18.IX.1514); «Die Schlacht von dem König von Polen mit dem Moskowiter» (Нюрнберг, після 8.IX.1514 р.).

А з тих таки інших авторів вищезгаданої римської збірки 1515 р. окремо слід виділити папського дипломата та легата в Польщі *Якуба Пісо* (? – 1527). Для цього видавничого проекту він написав лише невелику «Epigramm'у», але його інший твір про Оршанську війну – «Epistola de conflictu Polonorum et Lithvanorum cum Moschovitis, 1514»/ «Лист про конфлікт поляків та литвинів із московитами 1514 р.», уперше виданий у Вільно 1515 р., згодом неодноразово перевидавався (Базель, 1515; Базель, 1582; Франкфурт-на-Майні, 1584).

Перу Ваповського у тій самій римській збірці належав окремий «Panegyris, seu carmen elegiacum in victoriam Sigismundi I regis de Moschis»/ «Панегірик або пісня елегійна на перемогу короля Сигізмунда I над Московітами». Він цікавий, поза описом «головної події», ще й передмовою, де поданий сюжет походження слов'ян до утворення Королівства Польського в дусі настанов, сформульованих самим Лаським.

Привертає увагу, що колискою слов'ян «Панегірик» вважав Ільменське озеро; звідси вони рушили слідом за вандалами та готами, займаючи їх колишні володіння та відвойовуючи

---

[65] *Grochowski P.* Staropolskie pieśni nowiniarskie// Pamiętnik Literacki. – Rocznik XCIX (2008). – Zeszyt 3. – S.105-123.

причорноморські та балканські землі у Візантії; і вже звідсіль вирушили в свій похід Чех і Лех, чим і завершили добу первісної слов'янської експансії. Завважимо, що така інтерпретація «державотворчого» процесу перегукувалась з давньоруськими інтелектуальними традиціями та сприяла трактуванням щодо важливості «руських земель» для загальнослов'янського минулого.

Після цього, на тривалий час, праця Ваповського як історика загальмувала. Можливо, сталося це через те, що «історіографічні» зацікавлення польського двору на цей момент потіснили «агіографічні»: на 1517-1521 рр. припадає справа канонізації «першого литовського святого» і брата короля Сигізмунда I – Казимира (1458-1484). За житіє-біографію останнього тоді взявся навіть папський нунцій – *Захарія Ферарець* (Ferreri Zacharia, 1479-1524), який 1521 р. видав у Торуні і/або Кракові книжку «Vita Beati Casimiri Confessors ex Serenissimis Poloniae Regibus et Magnis Lithuaniae Ducibus clarissimi»/ «Житіє блаженного Казимира Сповідника з ясновельможних польських королів і великих князів литовських найясніших».

Відтак ініціативу історіописання перейняв «неформал» *Матвій Меховський* (власне Мацей Карпіга, бл.1457-1523). На відміну від учених-«зірок», на яких покладався офіціоз, історіографічній справі краківський лікар та університетський діяч готовий був віддати стільки часу, скільки буде потрібно. Він особисто знав Длугоша, був на його погребі і міг претендувати на роль продовжувача справи великого історика.

Збирати матеріали для історичного твору Меховіта почав, вірогідно, після італійської подорожі (бл.1492), і свою першу редакцію закінчив перед 1513 р. (про це він згадував у вітальній промові до Я.Ласького 1513 р.). На початку 1514 р. він підготував на підставі хроніки Длугоша історію Польської Корони до 1480 р. (цей текст склав 1-у частину хроніки), а за 1515-1518 рр. написав вже цілком оригінальну 2-у частину за 1481-1506 рр. (тобто до початку сучасного йому королювання Сигізмунда I).

Паралельно Меховіта підготував славнозвісний географічно-енциклопедичний трактат «De duabus Sarmatiis»/ «Про дві Сарматії», виданий у Кракові 1517 р. 1521 р. його перевидали у тому-таки Кракові під назвою «Desriptio Sarmatiarum»/ «Опис Сарматій».

Цю працю Меховіти широко перекладали в Європі вже XVI ст.: у Базелі в збірці «Novus orbis regionum et insularum»/ «Новий світ регіонів та островів» 1532, 1537, потім 1582 рр.; у Венеції 1542 р. в збірці «Epitome orbis terrarum»/ «Короткий виклад земель світу». Її вже 1518 р. (а може ще й 1519 р.) видано в Аусбурзі в перекладі німецькою мовою, потім у Стразбурзі 1534 р. Існував також переклад голландською мовою. Італійські адаптації друкувались вже 1523 та 1525 рр., а переклад Аннібала Маггі під назвою «Historia delle due Sarmatie»/ «Історія про дві Сарматії» видавався у Венеції 1561, 1562 та 1584 рр. За відповідний період ця версія видання передруковувалася ще двічі – 1600 та 1637 рр. У XVII ст. перекладали трактат-бестселер і в Росії (рукопис).

1535 р. у Кракові під назвою «Polskie wypisanie dwojej krainy świata, którą po łacinie Sarmatią zową»/ «Польський опис двоякої країни світу, яку по-латині Сарматією звуть» вийшов польський переклад Меховіти авторства краківського професора *Анджея Глабера з Кобиліна* (✞ після 1572). Він перевидавався у Кракові ще 1541 та 1545 рр.

Сучасна українська наука звикла користуватись російськомовним виданням праці[66]. Утім, найсучаснішим є польський переклад Т.Бенковського (Вроцлав, 1972) під назвою «Opis Sarmacji Azjackiej i Europejskiej» зі вступом Х.Барича[67].

Утім, повернемося до «Chronica Polonorum» Меховіти. Праця побачила друк у грудні 1519 р., але зусиллями Я.Ласького на поширення цього краківського видання була накладена цензурна заборона. Зауважимо, що справа ця докладно

---

[66] *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – М.-Л., 1936.

[67] *Maciej z Miechowa.* Opis Sarmacji azjackiej i europejskiej. – Wrocław, 1972.

досліджена[68]. Головним закидом М.Меховському було те, що він згадав про підозри щодо подружньої вірності королеви Сонкі (Софії Гольшанської), юної дружини старого Владислава-Ягайла; а це ставило під сумнів законність походження усіх наступних Ягелонів.

Можна також говорити і про особисті мотиви Я.Ласького. Адже, попри те, що історик загалом підтримував настанови примаса стосовно питань походження слов'ян (хоча наголошував на їх поділі в процесі історичної ґенези на західну та східну – сарматську – групи), а також щодо критики антипольських писань Пія II, він не завагався включити до тексту своєї праці чимало некорисних для Ягелонів фактів, як поданих ще Длугошем, так і розшуканих особисто автором. Саме критичне зображення королювання Александра I викликало найбільший супротив Ласького, який, власне, тоді розпочав свою велику політичну кар'єру. Крім цього, Меховському закидано недосконалість (шорсткість) стилю писання, відтак його популяризація мала б «зашкодити» літературному іміджу країни.

Переробка твору Меховіти була доручена «людині двору», натуралізованому ельзасцю *Йосту Людвіку Децію* (власне Детц Йодок, 1485-1545). Коштом останнього було здійснене й видання 1519 р. Утім, вірогідно, частину правок вніс сам Я.Ласький[69].

Відредаговане видання побачило друк 1521 р.[70]. До нього Децій долучив власну історичну працю, що складалася з трьох книг: 1) «De vetustatibus Polonorum»/ «Про давнину Поляків» – компіляція з творів різних авторів (зокрема вписувала «польські сюжети» до простору дискурсу німецької вченості); 2) «De

---

[68] *Bostel F.* Zakaz Mechowity// Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety lwowskiej». – Lwów, 1884. – T.XII. (та окрема відбитка).

[69] *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego… – S.35.

[70] Репринт цього видання див: *Maciej z Miechowa.* Chronica Polonorum – *J.L.Decjusz.* De vetustabus Polonorum. De Iagellonum familia. De Sigismundi regis temporibus. – Cracoviae, 1521. Przedruk fotooffsetowy. – Kraków, 1986.

Jagellonum familia»/ «Про рід Ягелонів» – витяг з праці Меховіти; 3) «De Sigismundi regis temporibus»/ «Про часи короля Сигізмунда» – оригінальна праця (утім майже цілком сперта на нотатках Меховіти за 1506-1516 рр., наданих Децію автором). Остання є важливим джерелом до історії початкового періоду королювання Сигізмунда I (до 1516 р.)[71].

До історіографічної праці Децій звертався ще раз у 1527 р. Тоді він видав у Кракові (у формі листа, німецькою мовою) опис тогорічної перемоги К.І.Острозького над татарами під Ольшаницею на Білоцерківщині (див. підрозділ 3.1.).

У зв'язку з «репресіями» щодо оригінальної праці Меховіти, характерно, що польська хроніка *Станіслава Хвалчевського* (✞ 1567), яка спиралась на неї, залишилася невиданим рукописом та побачила друк аж у XIX ст.[72]. Згаданий хроніст походив із калішського воєводства, був братом Єжі Хвалчевського, біскупа луцького. Замолоду служив при дворі імператора Карла V. Належав до кола королеви Бони. 1536-1545 рр. – староста кременецький, 1545 р. – кобринський[73].

Текст писався за часів перебування автора на посаді кобринського старости, «набіло» хроніка переписана в родинному Рашкові калішського воєводства у 1549 р. Вона охоплювала період від Мешка I до смерті Болеслава Сором'язливого у 1279 р., була дослівним перекладом або скороченням хроніки Меховіти[*].

---

[71] *Decjusz J.L.* De Sigismundi regis temporibus l. III, 1521. – Kraków, 1901; *Decjusz J.L.* Księga o czasach króla Zygmunta. – Warszawa, 1960.

[72] Kronika polska Stanisława Chwalczewskiego <…>, pisana 1549 roku. – Warszawa, 1829. Рукопис за яким здійснено видання був некомплектний – відсутні перші сім розділів, після 14-го йде 17-й. Про Хвалчевського та його хроніку див. спеціальну працю: *Schirmer E.* Stanisław Chwalczewski i jego kronika. – Lwów, 1886.

[73] *Polski* słownik biograficzny. – T.4. – S.3-4.

[*] Спокусливо «прив'язати» до цього ще й інший «анналістичний» рукопис з 1549 р., див.: *Kronika* od r.1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549)// Biblioteka starożytna pisarzy polskich. – T.VI. – Warszawa, 1854. – S.1-38.

Згадане друге видання хроніки Меховіти, вкупі з його «Описом двох Сарматій», на тривалий час стали *basic book* для європейського читача, зацікавленого, зокрема, Україною. Принагідно слід зауважити, що Меховіта також намітив і перенесення головної уваги в «руському сюжеті» на Московію (чого не мав Длугош). Цікаво, що він міг користуватись якимось варіантом Іпатіївського списку давньоруських літописів та, напевно, користав з інформацій російських бранців (Оршанський полон 1514 р.) щодо актуального становища у Великому князівстві Московському.

Утім, урядові кола означену ситуацію зі справою історіографічного представлення минулого Корони могли сприймати хіба що як компроміс[74]. Відтак, очі їх знов обернулися на «офіційного історіографа» – Б.Ваповського.

Останній всерйоз зайнявся укладанням історії тільки в останні роки життя, тому, на момент смерті автора, праця його лишалася незавершеною. До «сильних» сторін цього твору відносять, передусім, високий рівень риторичної вивершеності. Ваповський також успішно давав собі раду із завданням глоріфікації династії Ягелонів (живо цікавлячись справами усіх країв, де урядували її представники) та був, за спостереженням Барича, одним із творців «історичного оптимізму» в річпосполитському історіописанні – зокрема, і міфу про непереможність польської зброї[75].

Втім, вправна тенденційність офіційного історіографа мала наслідком легковажне ставлення до джерел. Сучасна дослідниця творчості Ваповського називає його «більш артистом пера, ніж досліджуючим архіви істориком»[76]. Він, можливо, найменше серед визначних річпосполитських істориків цікавився справою введення в обіг нового джерельного матеріалу. Праця Ваповського прямо базувалась на текстах попередників – Длугоша, Меховського, а в останній найбільш сучасній частині (текст доведено до 1535 р.) – на угорській хроніці Емерика

---

[74] *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego… – S.35.
[75] Ibidem. – S.38.
[76] *Dziuba A.* Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska. – S.39.

Венгра* (оповідала про події 1516-1531 рр.)[77]. Цікаво однак, що нечисленні «оригінальні відомості» нової історичної синтези часто стосуються українських земель (рід Ваповських мав маєтності на Перемишльщині та родинні зв'язки з багатьма домами руської шляхти).

Сучасники високо оцінили працю Ваповського, король Сигізмунд I розпорядився її опублікувати. Втім, на заваді цьому стала, здається, ненависть підканцлера П.Томіцького до свого попередника Я.Ласького, якого історик-вдячний клієнт, зобразив на сторінках своєї хроніки з найкращого боку. До друку твору Ваповського так і не дійшло, згодом загинула і його початкова частина – до 1380 р.[78].

Таким чином, справа створення візитівки історії Польського королівства, важливої для зовнішньополітичних цілей, знову лишилась недовершеною. Чи не найбільш спроможною усвідомити ненормальність такого стану речей (за тогочасним євростандартом) була королева Бона. Італійка за походженням, вона добре розуміла користь історіографії. Саме їй, зокрема, бл.1536 р. присвятив свою широко закроєну віршовану апологію королювання Сигізмунда I – «Epithalamium reginae Bonae» – 679 гексаметрів! – один з найвидатніших тогочасних польських інтелектуалів Ян Дантишек.

---

* *Емерик Венгр* (Emericus Ungarus) був власне краківським вченим-гуманістом, а його угорські сюжети пов'язані не скільки з угорським походженням автора, скільки із величезною актуальністю тогочасної Угорщини для Ягелонів – з цієї династії походили угорські королі Уласло-Владислав II (1490-1516) та Лайош-Людовік II (1516-1526).

[77] *Bieńkowska B.* Kronika Emeryka Węgra (1516-1531) jako żródło Wapowskiego. – Wrocław, 1969.

[78] Власне, за доволі темних обставин, зник оригінал рукопису. Причому Х.Барич підозрював, що в цьому був зацікавлений М.Кромер, який не бажав, аби було з'ясовано наскільки текст його хроніки був залежним від наративу Ваповського, див.: *Barycz H.* Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy «Historii» Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. – Wrocław, 1952. – S.45-47; *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego… – S.109-110.

За підтримки королеви *Станіслав Гурський* (1497, або 1499, або 1489 – 1572) розгорнув свій масштабний джерелознавчій проект (почав бл.1535 р.) – славнозвісні «Acta Tomiciana». Цей титул, за ім'ям першого протектора дослідника – підканцлера Пйотра Томіцького, затверджується за збіркою з XVIII ст. Оригінальна назва звучала «Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Sigismundi Primi…» або також «Actionum Polonarum, Rerum Polonarum tomus primus, secundus і т.д.». У підсумку Гурський нагромадив понад 100 томів виписок з актів від 1462 р. до кінця панування Сигізмунда Августа. Т.зв. «текі Гурського» – 29 томів, бл.7 000 оригіналів документів – згоріли 1944 р. Матеріали «Актів» досі опрацьовуються, останній з виданих томів – 18-й (1536 р.) – побачив друк 1999 р.[79]. Загалом ці «екстракти» мали стати підпорою праці іноземного фахівця, а саме – відомого італійського ритора та латиніста Квінто Маріо Коррадо, якому королева зробила пропозицію – приїхати до Польщі (врешті-решт, Гурський підніс їх сенату Речі Посполитої).

Утім, і ця широко закроєна акція не увінчалася успіхом. Коррадо не приїхав, робота Гурського просувалася доволі повільно: перший короткий, Радзівілівський, звід – 1545 р.; наступні розширені – 1557, після 1549, 1567 (з редакцією 1569). По смерті ж, у 1548 р., чоловіка-венценосця Бона вже не була настільки зацікавлена в проекті, хоча, не без її участі, у Кракові та Венеції 1548 р. видрукувано промову Станіслава Оріховського на смерть короля Сигізмунда I. Вона була також і коротким історичним начерком історії королювання передостаннього Ягелона[80]. На користь Оріховського, як

---

[79] [Acta Tomiciana]: tomus octavus decimus epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum: Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae: A.D. 1536. T.18 / per Stanislaum Górski. – Kórnik, 1999.

[80] Причому як такий вона явно поступалася у фактографізмі аналогічній промові М.Кромера, створеній у тому таки 1548 р., див. сучасний польський переклад: *Kromer M.* Mowa na pogrebie Zygmunta I

претендента на статус офіційного історіографа, могло грати його тривале навчання в Італії, зокрема і під керівництвом знаного венеціанського історика Йоанна Христителя Егнаціо.

До популяризаторів «вітчизняної» історії зі схилку правління Сигізмунда I можна зарахувати також і *Клеменса Яніцького* (1516-1543). Цей знаний поет має в своєму доробку й працю «Vitae regum Polonorum»/ «Житія королів Польських» (Антверпен, 1563; текст написаний між кінцем 1540 та 1542 рр.), де подав віршовані образи польських королів[81]. Наступні видання цього твору: Краків – 1566, 1568, 1573; без місця друку – 1574 (+ «Життя Сигізмунда Августа» А.Тржецеського), 1575, бл.1586. 1576 року (без місця друку) Севастян Кльонович, а 1591 р. в Кракові Ян Ахацій Кміта видавали польські переклади твору Яніцького[*]. Згодом їх видання багаторазово передруковувались, нерідко зі зміненою назвою, як ось: у Гданську 1621 р. – «Chronicon dynastarum Regni Poloniae».

Міркування з проблем історії Польщі видала краківська друкарня Флоріана Унглера (✞ 1536) – «Problema historicum Poloniae» (Краків, 1534). Утім, ця праця знана лише за згадкою її В.Рудомичем у власному творі «Genealogia ks. biskupa Bakowieckiego», виданому у 1648 р.[82].

Зрештою, часи Сигізмунда I збагатили історіографію Корони й реляціями-монографіями окремої війни. Тут поза конкуренцією була молдавська кампанія гетьмана Яна Тарновського 1531 р., що завершилася гучною перемогою під українським Обертином. Її славив своїм пером польський дипломат з європейським ім'ям *Ян Дантишек* (1482-1537). Твір

---

oraz O pochodzeniu i o dziejach polaków księgi XXIX i XXX. – Olsztyn, 1982.

[81] *Cytowska M.* Nowe uwagi o Żywotach Królów Polskich Klemensa Janickiego// Europejskie związki literatury polskiej. – Warszawa, 1969. – S.77-88.

[*] *Klonowic S.F.* «Królów i książąt polskich zawarcie i opis»; *Kmita J.A.* «Żywoty królów polskich».

[82] *Rudomicz B.* Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672. – Lublin, 2002. – Cz.1. – S.LXVII; *Estreicher K.* Bibliografia polska. – Cz.3. – T.26. – S.466.

цей мав форму листа[83]. Написаний у Брюсселі 24.IX.1531 р.; крім згаданого першодруку в бельгійському Леувені, цього ж року він друкований французькою мовою в Антверпені та Парижі (тут в обох – латинській та французькій – версіях).

Свій твір про Обертинську битву в Кракові видав і італієць Станіслав Сахарінус (Захарінус)[84]. Серед інших, вже згаданих описів військових кампаній часів Сигізмунда I Старого, була і праця *Якуба Фердинандо* (1510-бл.1560) – придворного лікаря Сигізмунда і королеви Бони (сам також з італійського Барі, хоча його рід походив з Іспанії). Видана 1538 р., вона є описом тогорічної виправи Сигізмунда Августа на Молдову (власне спадкоємець престолу лише перебував при війську до його зосередження в Глинянах під Львовом). Твір вже звично мав форму листа – «Epistola ad Nic. Ant. Carmignanum de junioris Sigismundi secundi contra Valachos expeditione forti et gloriosa»/ «Лист… про юного Сигізмунда Другого проти волохів експедицію мужню і славну» (цей друк вважається загиблим).

Зрештою, традиція староруського рукописного літописання за часів Сигізмунда I також збагачувалася. До речі, сам король мав у особистій бібліотеці (доволі скромних розмірів) і якийсь «київський літописець»[85].

Цей специфічний жанр тоді поповнився такими цікавими пам'ятками, як *Супрасльський літопис* (з протографа 1446 р. список 1519 р. створений, вірогідно, на теренах Холмщини або Підляшшя[86]) і *Короткий волинський літопис* (знаходився у

---

[83] *Dantyszek J.* Victoria Serenis. Poloniae Regis contra voyevodam Moldaviae Turcae tributarium et subditum parta 22 Augusti parta 1531. – Louvain, 1531.

[84] *Sacharinus S., Jtalicus.* Descriptio duorum certaminum, quae Sigismundi regis Poloniae milites cum Petro Jon palatino Moldaviae et cum eius exercitibus habuerunt. – Kraków, 1531.

[85] *Hartleb K.* Bibljoteka Zygmunta Augusta. Studium z dziejów kultury królewskiego dworu. – Lwów, 1928. – S.135 (реєстр-каталог датований 1510 р.).

[86] *Темчин С.* О времени появления Супрасльской летописи (списка 1519 г.) в супрасльськом монастыре// Rutenica. – №5. – К., 2006. – С.160.

літописному збірнику 1515-1530 рр.). Поза умовно «офіційно-столичним» *Віленським хронографом* першої третини XVI ст.[87], вони можуть бути інтерпретовані як пробудження / пожвавлення руського регіонального історіописання (цікаво, що процес фіксується саме на прикордонні Корони Польської та Великого князівства Литовського).

Насамкінець, як приклад локального (інститутоцентричного) хронікарства, що походило з українських теренів, нам можуть правити самбірські пам'ятки. Вони створені літописцями місцевих відділень католицьких орденів[88].

* * *

Панування Сигізмунда Августа (1548-1572) принесло цілу низку історіографічних проектів, причому жоден з них не мав активної офіційної підпори. Тоді розквітли історіографічні таланти Мартина Бєльського, Станіслава Оріховського, Мартина Кромера, першого польського теоретика історіографії Станіслава Іловського та першого ренесансного історика Великого князівства Литовського Августина Ротундуса.

Утім, перш ніж перейти до аналізу творчості цього покоління істориків Корони Польської, згадаємо новий закордонний виклик у справі пізнання східноєвропейських теренів. Мова йде про працю *Зігмунта Герберштейна* (1486-1566) «Rerum Moscoviticarum comentarii»/ «Записки про московітські справи», уперше надруковану у Відні 1549 р. Протягом XVI ст. вона мала 10 оригінальних латиномовних видань, а також перекладів сучасними мовами: німецькою – 7 видань, італійською, чеською плюс полономовний екстракт у

---

[87] Зберігається: Вільнюс, Бібліотека АН Литви. – Ф.19. – Спр.109. Про нього див.: *Творогов О.В.* Хронограф Виленский// *Лихачев Д.С.* (ред.) Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып 1: XI – первая половина XIV в. – Ленинград, 1987. – С.476. Про хронографи як літературний жанр див.: *Творогов О.В.* Хронографы Древней Руси// Вопросы истории. – Москва, 1990. – №1. – С.36-49.

[88] *Bielowski A.* Spominki minoritów samborskich 1455-1501// Monumenta poloniae historica. – T.III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa, 1961). – S.252; *Kętrzyński W.* Wyjątek z kroniki bernardyńskiej w Samborze [1498]// Ibidem. – S.800-801.

виданні М.Бєльського 1564 р., про який буде сказано нижче. Нині в Україні зазвичай уживане сучасне російськомовне видання[89].

Хоча українські землі знаходилися на периферії уваги австрійського дипломата, але книга його пробудила інтерес до «руських» сюжетів, запровадила для них новий нараційний стандарт. Не дивно, що твір Герберштейна знайшов жваву реакцію істориків Польського королівства. Уже особисто знайомий з автором М.Кромер користав з його доробку. І надалі рідко який письменник, котрий писав про східні володіння Речі Посполитої, обходився без нього. Проте повернемось до справи синтези історії Польського королівства.

Її, вже спраглому за історією суспільству, презентував наймасштабніший історик свого покоління в Короні – *Мартин Кромер* (бл.1512-1589)[90]. Цей «сноб»[91] з німецьких міщан польського Підкарпаття змолоду зорієнтувався на «вчену кар'єру», зробив собі «ім'я» за кордоном, в Італії, а з поверненням до Корони отримував дипломатичні доручення та був знаний як правовірний католицький ортодокс. Відтак, ще навесні 1544 р. король Сигізмунд Август мав з Кромером розмови щодо написання історичної праці. Сприяли цьому проекту й інші високі офіціали – коронний канцлер Ян Оцеський та підканцлер Ян Пшерембський.

Відтак, 1555 р. широко знана в Європі «міжнародна» друкарня Опорина в Базелі віддрукувала довгоочікувану, «сучасну» та «офіційну», синтезу історії Польського королівства – «De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX»/ «Про

---

[89] *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М., 1988.

[90] Останній за часом біографічний нарис та огляд біоісторіографії про нього див.: *Stasiak A.M.* Ideał monarchy w pismach Marcina Kromera. – Olsztyn, 2003. Відомо також, що дисертацію про М.Кромера вже тривалий час готує Александер Малецький з Познані.

[91] *Grzybowski S.* Marcin Kromer czyli kariera snoba// Pisarze staropolscy. Sylwetki. – T.2. – Warszawa, 1997. – S.43-70.

походження та діяння Польські книг 30»[92]. Хронологічно вона була доведена до 1506 р. Про популярність праці можна судити за перевиданнями: вже в 1558 р. у Базелі вийшло 2-е (зміни були, але незначні), а в 1568 р. – 3-є (досить суттєво доопрацьоване за рахунок нових для Кромера історіографічних джерел); 1582 р. у Базелі вийшов непогоджений з автором передрук 1-го видання; відповіддю на нього стало 5-е видання 1589 р. у Кельні під титулом «Polonia» – воно було доповнене різними творами самого Кромера, інших авторів (Б.Ваповського, К.Варшевицького, Р.Ґейденстейна, Калімаха, С.Карнковського, Я.Д.Соліковського) та мапою В.Гродецького[93].

Скорочений конспект з Кромера (хроніка+мова на погреб Сигізмунда І Старого) під власним іменем видав перемишлянин *Ян Гербурт* (1524-1577)[94]. Книжка вийшла у Базелі в 1571 р. під титулом «Cronica sive historiae Poloniae compendiosa ac per certa librorum capita ad facilem memoriam recens facta descriptio»/ «Хроніка або історія Польщі скорочена та за головною частиною вірних книг для творення пам'яті щойно зроблений опис». У читачів цей твір був, можливо, популярнішим за свій взірець. Тут варто зауважити, що Гербурти були знаним шляхетським домом з Руського воєводства, причому зі специфічною родовою чеснотою «мудрих», відтак їх зацікавлення історіографією мало значення для її сприйняття на теренах Польської Русі. 1573 р. у Парижі видано французький

---

[92] Класичний огляд історії едиції та рецепції твору Кромера див.: *Barycz H.* Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy «Historii» Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku; *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego… – S. 71-130.

[93] Про це впливове видання див.: *Błażewicz P. Polonia* Marcina Kromera (Kolonia 1589) jako historyczna kreacja obrazu szesnastowiecznej Rzeczypospolitej// Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVII wieku na tle powszechnym. – Olsztyn, 2006. – S.85-99.

[94] *Schirmer E.* Ueber Jan Herburt, Castellan von Sanok, und seine Chronik// Jahresbericht des k.k. II. Obergymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1889. – Lemberg, 1889.

переклад згаданої хроніки-екстракту. Латиномовний варіант твору Я.Гербурта перевидавався у Базелі 1584 та 1615 рр., у Гданську – 1609 та 1647 рр. та у Кенігсберзі – 1658 р.

У 1568 та 1570 рр. готувались переклади Кромера польською мовою, але до видання не дійшло (здається, на перешкоді стало передусім протестантське віровизнання перекладачів). Лише 1611 р. русин (походив з околиць Самбора у Перемиській землі, був вірним греко-католицької церкви) *Мартин Блажовський* (? – бл.1628) власним накладом у Кракові видав свій переклад під титулом «O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX»[95].

Зауважимо, що цей перекладач мав намір стати продовжувачем Кромера, але жодних слідів існування такого продовження наразі не виявлено. Блажовський-історик відомий також як автор невеликого віршованого публіцистичного твору з часів рокошу М.Зебжидовського – «Tłumacz rokoszowego powiatu ruskiego» (Краків, 1607).

До кінця XVI ст. хроніка Кромера лишалася поза конкуренцією, а взагалі-то до категорії історіографічного антикваріату вона переходить лише у другій половині XVII ст.[96]. Наступне (покромерове) покоління істориків фактично цілком зосередилося на жанрі «новітньої» історії, себто часах, неохоплених «живим класиком».

З перспективи «української історіографії» відзначимо незначний інтерес Кромера до «руської спадщини». Це з урахуванням, що пожвавлення інтересу до неї у кромерових сучасників вже окреслилося. Причому, особливо жваво руською спадщиною цікавились протестанти. Так, представити її загалу закликав С.Оріховського *Анджей Фрич Моджевський* (1503-

---

[95] *Kromer M.* O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich: ksiąg XXX. Przez Marcina Błazowskiego z Blazowa: Wyraźnie na Polski język przetłumaczone, prydatkami i dowodami niektóremi poniekąd utwierdzone, i własnym onegoż kosztem z druku na świat podane. – Kraków, 1611.

[96] *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego… – S.121-123.

1572), а з кола Шимона Будного (бл.1530-1593) – крім нього до твору були причетні Андрій Колодинський і Станіслав Будзинський – вийшов у світ голосний фальсифікат-апокриф (1560-х рр.?): лист половця Івана Смери до великого князя руського Володимира Великого, нібито віднайдений у православному Супрасльському монастирі «на дванадцяти мідних таблицях вибитим, літерами та язикем старим руським»[97]. Цей твір містив посилання на, напевно, так само фіктивну, руську хроніку згаданого Станіслава Будзинського. Отже «винайдення» потрібної історії просувалось цілком успішно. Зрештою, Миколай Рей, оспівуючи у своєму «Звіринці» (1562) знаного львівського хорунжого Станіслава Даниловича, писав[98]:

Kto czytal ruskie dzieje, ten sie snadnie sprawi,
Jacy tam ludzie byli, a rycerze prawi;
Stąd bywali hetmani, bywałi książęta,
A wielki warchoł bywał, niż ta ziemia wzięta

(Хто читав руські історії, той легко пресвідчиться,/ Які там люди були і лицарі справжні;/ Звідти бували гетьмани, бували княжата,/ І великий буян бував, через що та земля взята [себто завойована]) [підкресл. – *Д.В.*].

Відтак читати «руську історію» стає популярним.

Поза вищезгаданим, можна казати й про «централізм» та «загальнодержавність» кромерових візій, за що Кромера згодом звано «Першим усеполяком»[99]. Між іншим, власне за це його, ще за життя, критиковано з Литви та Пруссії – найпотужніших у Речі Посполитої осередків партикуляризму.

За масштабом постаті, серед сучасних Кромеру співвітчизників-історіографів, найбільше прав бути названим його «конкурентом» має, мабуть, *Мартин Бєльський* (первісно М.Вольський, бл.1495-1575). 1551 р. він видав у Кракові першу

---

[97] *Малышевский И.* Подложное письмо половца Ивана Смеры великому князю Владимиру святому. – К., 1876; *Kamieniecki J.* Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji. – Wrocław, 2002. – S.74-77.

[98] Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec, 1562. – Kraków, 1895. – S.164.

[99] *Grzybowski S.* Marcin Kromer czyli kariera snoba… – S.58.

в Короні Польській працю з всесвітньої історії – «Kronika wszytkiego świata». Причому, це також була перша хроніка, друкована польською мовою. Тут слід зауважити, що потреба у слов'яномовних синтезах світової історії на той час вже окреслилася: у Празі 1541 р. видрукувано чеський переклад Бурйана Собка з Корніц популярної праці (першодрук – Віттенберг, 1532) Йоганна Каріона (Johannes Carion, 1499-1538) – «Knieha kronyk o wsselikich znamenitych weccech od počatku swěta zběhlych…»/ «Книга хронік про всілякі знамениті речі, які від початку світу трапилися».

У 1554 та 1564 рр., так само в Кракові, виходили наступні, все більш розширені та доповнені видання згаданого твору Бєльського. Останнє, зокрема мало 966 сторінок великого формату, і саме в ньому з'являється опис Московії, ґрунтований на праці З.Герберштейна. Щодо цікавого з української перспективи питання про знайомство М.Бєльського зі староруським світом варто згадати дослідження В.Децик-Зенби[100]. Авторка доводить, що слідів користування Бєльським руськими літературними джерелами немає, його рецепція Русі запозичена з Герберштейна.

Хроніка Польського королівства, що завершувала первісний текст М.Бєльського, була доведена до 1548 р., себто до смерті та урочистого погребу Сигізмунда І Старого. У 2-му виданні до неї додано лише згадку про смерть у 1553 р. колишнього патрона історика – Петра Кміти, у 3-му доповнень не було взагалі.

Книжка мала невисокі «наукові» вартості (здебільшого М.Бєльський ішов за текстами Меховіти, Деція та Ваповського), автор був більше оповідач, ніж дослідник (оцінка класика польського літературознавства Вацлава А.Масієвського), мав нахил до енциклопедизму – «гаргантюїський апетит до читання»[101]. Іміджу праці серед католицьких кіл суттєво шкодило протестантське віровизнання автора (відтак часто книгу зберігали, відірвавши титульну сторінку). Серед

---

[100] *Decyk-Zięba W.* Czy Marcin Bielski znał literaturę staroruską?// Slavia Orientalis. – T.XXXVII. – №2. – Warszawa, 1988. – S.289-293.

[101] *Śnieżko D.* «Kronika wszytkiego świata» Marcina Bielskiego. – S.24.

доповнень 3-го видання знайшов місце і розлогий нарис поширення Реформації Європою (здійснений за працею Й.Слейдануса[102]).

Слов'янська (польська) мова твору забезпечила М.Бєльському широку популярність серед східних слов'ян, у тому числі й в Україні[103]. Тут варто зауважити, що орієнтація на твори «простою» мовою мала тоді обмежену «вчену» перспективу, адже, як писав 1609 р. польський сучасник: «*Помиляються усі, котрі пером домовим речі важкі посполитій людині пишуть: простий не зрозуміє; а вчений – Латинські [твори] читати волить*»[104].

Проникнення сюди полегшувалося й тісними зв'язками автора з тим-таки світом «трьох руських воєводств» (Руського, Подільського та Белзького) долюблінської Корони Польської[105]. Жвава російська рецепція була обумовлена тим, що, попри критичність Бєльського щодо московських порядків, він у своїй праці (3-є видання 1564 р.) вмістив окремий розділ (книгу) про Московію, а відтак прирівняв її до інших європейських держав, яким також відведено було по розділу. Велике значення мало й те, що М.Бєльський мав талановитого спадкоємця – сина

---

[102] *Sleidanus J.* De statu religionis et rei publcae Carolo V caesare commentarii. – Argentorati, 1555.

[103] Про рецепцію праць М.Бєльського в Україні див.: *Лев В.* Український переклад хроніки Мартина Бельського// Праці Українського наукового інституту. – Т.XXIX. – Серія фільологічна, кн.4. – Варшава, 1935; *Selicki F.* Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej// Slavia Orientalis. – Warszawa, 1965. – №2. – S.143-178.

[104] *Valerius Maximus.* O Dziejach i powieściach pamięci godnych Ksiąg Dziewięć, Które dla Rzymiam teskliwych z Historyków rozmaitych, Greckich i Łacińskich krótko zebrał, Ludzi Świata niemal wszytkiego co przed nim żyli, Cnoty, Rozum, Postępki, Rzeczyposp: Rząd, Poselstwa, Zwyczaje, Chytrości, Zdrady, Swawolą etc. ukazując/ переклад і доповнення з польської історії А.Варгоцького. – Kraków, 1609. – S.nlb; *Śnieżko D.* «Kronika wszytkiego świata» Marcina Bielskiego… – S.13.

[105] *Starnawski J.* Marcin Bielski – piewca ziemi Przemyskieji// Rocznik Przemyski. – T.XXXV:1999. – Z.3. – S.11-12.

Йоахима, що його твір, про який мова попереду, згодом майже витіснив з читацького ринку Кромера.

Це велике покоління історіографів останнього Ягелона дало країні й першого «вітчизняного» теоретика історіографії. Ним був *Станіслав Іловський* (? – 1589) – відомий грецист та гуманіст загальноєвропейського формату. Він став автором невеличкої (11 стор.) праці «De historica facultate libellus»/ «Книжечка про можливості історії» (Базель, 1557), що була приєднана до його перекладів грецьких письменників Деметрія Фалернського і Діонісія Галікарнаського[106]. До збірки також входили нижчезгадуваний трактат Ф.Робортелло та витяг з 4-ї книги Христофора Милеуса «De rerum Universitate»/ «Про діяння всесвітні». Незважаючи на вплив трактату сучасного падуанського професора Франческо Робортеллі «De facultate historica»/ «Про можливості історії» (Флоренція, 1548[107]), який зокрема обговорював історіографічні настанови давньогрецького автора – Лукіана з Самосати (бл.125-195), праця Іловського мала цілком самостійний характер.

За Іловським, принципи, на яких повинен був створюватись історичний твір, сформульовані таким чином: 1) не включати в твір брехні та вимислів; 2) не збільшувати похвал володарям і не підносити до небес власні діяння, не обтяжувати брехнею вчинків ворога і не замовчувати, якщо він здійснив що-небудь

---

[106] *Traktat* polaka Stanisława Iłowskiego o historii jako nauce// Historyka. – T.VI. – Kraków, 1976. – S.91-98; *Leśnodorski B.* Polski Makiawel// Ludzie i idee. – Warszawa, 1972. – S.38-61; *Гейштор А.* Теория исторической науки в Польше XVI в.// Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. – М., 1976. – С.32-43; *Вирський Д.С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Київ-Кременчук, 2001. – С.104-107.

[107] Про цей важливий для річпосполитської історіографічної традиції твір див.: *Dziuba A.* Teoria historiografii w «*De historica facultate*» Francesco Robortello // Roczniki humanistyczne. – T.XLIX, zeszyt 3. – Lublin, 2001. – S.51-59; *Її ж.* Теорія історіографії в «De historica facultate» Франческо Робортелло// Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.2., ч.1. – К., 2006. – С.144-152.

славне; 3) не користуватись найвищим ступенем (себто не оцінювати *a la* «най-, най-, най-»), не вводити неправдоподібне – це справа не історика, а поета; 4) не бавитись лестощами; 5) не насичувати розповідь розчуленістю; 6) не проводити суду, оскільки оцінку вчинків людей минулого треба залишити читачу; 7) не оточувати похвалами і не закидати образами; 8) не вдаватися до спорів із попередниками щодо правдоподібності; 9) не видобувати напучень з опису подій минулого, бо встановлювати життєві правила належить до обов'язків філософа-моралiста, а не історика. На жаль, праця Іловського, здається, мала досить обмежений вплив та не увійшла до канону лектури річпосполитських історіографів. Слідів її рецепції в Україні наразі не виявлено, чому, можливо, посприяло те, що Іловський походив і, поза мандрівками Європою, жив у найвіддаленішому від України регіоні Польського королівства – Великопольщі.

Жанр сучасної історії став справжньою візитівкою «шляхетської революції» середини XVI ст. Об'єктивно цьому сприяв і новий формат «парламентської хроніки» (щоденників сеймів, взірцевих промов тощо), що мав обслуговувати утилітарні потреби «шляхетської демократії»[108].

З усім своїм гострим відчуттям злободенності започаткував цей новий для країни історіографічний жанр *Станіслав Оріховський* (1513-1566). Поза нашими працями про цю постать[109], нагадаємо і про найбільшу збірку сучасних українських перекладів з Оріховського[110] та останню польську

---

[108] Цікаві витвори цього роду див.: *Ponętowski J.* Krótki rzeczy polskich sejmowych pamięci godnych komentarz przez Jana Ponętowskiego z łęczyckiej ziemie w 1569 r. uczyniony. – Kraków, 1858; *Dyaryusz* sejmu piotrkowskiego, R. P. 1565 poprzedzony kroniką 1559-1562. – Warszawa, 1868.

[109] Див. зокрема: *Вирський Д.С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель; *Його ж.* Пам'ятка ренесансного історіописання в Україні: «Аннали» С.Оріховського-Роксолана// Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.3. – Харків, 2001. – С.31-38.

[110] *Оріховський С.* Твори. – К., 2004.

монографію про нього[111]. Як і багато в чому іншому, в історіографії цей славний «Роксолан» займає перехідне місце. Йому належить чимало починань, але до класиків історіописання «трибуна шляхетського» навряд чи можна зарахувати.

Першою пробою Оріховського на цьому поприщі стала праця про т.зв. «курячу війну» 1537 р. – «Contiones in maximo totius Regni Poloniae conventu apud Leopolim de republica habitae»/ «Зібрання максимальне цілого Королівства Польського сейму під Львовом про державний лад». Вона виглядала як «документальна збірка» промов безпосередніх учасників подій. Видана як окремий рік-хроніка, без хронологічного зв'язку із попередніми, у нижчезгаданому виданні «Анналів» Оріховського за 1611 р.[112].

Певний розголос мала також взірцева мова Роксолана на смерть коронного гетьмана Я.Тарновського (1561). Втім, найбільша історична праця Оріховського «Annales» (1556[113]) – хроніка перших років панування Сигізмунда Августа; з семи (?) її порічних розділів збереглося п'ять перших (з 1548 до 1552 рр.) – залишилася незавершеною та вийшла друком лише зусиллями Я.Щ.Гербурта у 1611 р.[114]. Цікавий тут період знає і ще одне перевидання «Анналів» – Гданськ, 1643. У новіші часи твір неодноразово перевидавався (Лейпциг, 1712; Краків, 1767; Варшава, 1805; Вроцлав, 1826; Сянок, 1856; Варшава-Вроцлав-Краків, 1972).

---

[111] *Koehler K.* Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego. – Kraków, 2004.

[112] Польський переклад 1767 р. пера Зігмунта Олександра Влинського, цілком за виданням 1611 р. див.: Stanisława Okszyca Orzechowskiego, Kroniki Polskie. Od zgonu Zygmunta I-go. – Warszawa, 1805. – S.176-267.

[113] Rps Korń. 262 «Annales Stanislai Orichovii ab excessu Sigismundi I-mu». Наприкінці тексту віднотовано, що «Annalis quinti» закінчено 24.VI.1556 р. Кехлер взагалі приймає за рік написання «Анналів» 1553 р. (див.: *Koehler K.* Op. cit. – S.316), отже чи були ті 6-й та 7-й річники?

[114] *Annales* Stanislai Orichovi Okszi. – Dobromili, 1611.

Ще більш нещасливо склалася доля історіографічного доробку вправного опонента Роксолана за знаною дискусією щодо унії Корони Польської та Великого князівства Литовського – *Августина Ротундуса* (Мелеського, бл.1520–1582)[115]. Цей по-європейськи вишколений правник (студіював у Віттенберзі, Кракові, Падуї та Феррарі) десь після 1551 р., з інспірації короля та великого князя Сигізмунда Августа (а отже паралельно з М.Кромером та С.Оріховським, які також претендували на королівську протекцію), взявся за укладання нарису історії Литви, згідно з сучасними ренесансними нараційними нормами.

На жаль, цей рукописний твір (можливо незавершений) – «Cronica sive historia Lituaniae»/ «Хроніка або історія Литви» (оповідав про події від початків литовської історії до смерті останнього Ягелона) – згодом загинув і знаний лише з дрібних уривків та витягів[116]. Утім, бібліотекою та наробками Ротундуса широко скористався М.Стрийковський (перший, власне, патронував останнього). Зауважимо, що «литовський сюжет» у річпосполитській історіографії торував широкий шлях «руським джерелам», усталюючи інтерес до них цілої «національної» (загальнодержавної) історіографічної спільноти.

Жанр друкованих реляцій за часів «мирного короля» Сигізмунда Августа у підлеглій йому країні трохи підупав. Хіба що переможна битва під Улою 1564 р. дочекалася видавця (і то в Німеччині). Цю реляцію до своєї історії Лівонської війни долучив Тілман Бреденбах (1526-1587) («Historia belli Livoniei, quod Magnus Moscovitarum Dux contra Livones gessit, per Tilmannum Bredenbachium conscripta. Una cum brevi narratione praeclarae ejus victoriae, qua paucis abhinc mensibus Lituani vicissim Contra Moschovitas potiti fuerunl. Lovanii, apud Iohannein

---

[115] *Baryczowa M.* Augustyn Rotundus Mieleski wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy// Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku. – Wrocław, 1976. – S.77-154.

[116] Про історичні погляди Ротундуса певне уявлення дає вищезгадана полеміка з Оріховським, див.: *[Rotundus A.]* Rozmowa Polaka z Linwinem, 1564. – Kraków, 1890.

Bogardum, sub Bibliis aureis, Anno 1564»). Латиномовний лист-реляцію героя кампанії 1564 р. литовського гетьмана польного Г.Ходкевича видав у Відні, разом із своїм вітальним віршем, Йоанн Миліус[117].

* * *

У повній мірі «сучасна історія» затріумфувала завдяки безкоролів'ям 1572-1575 рр., які принесли перші *pacta conventa*, що назавжди змінили устрій і долю Речі Посполитої (причому, як побачимо з подальшого оповідання, практично кожне наступне покоління річпосполитських істориків знову поверталося до цього сюжету). Письменницькими (в т.ч. історіографічними) зірками цього часу часто-густо ставали найбільші «революціонери» того часу – шляхтичі-протестанти.

З них взірцеву фактографічну працю про свій буремний час залишив *Свентослав Оржельський* (Ожельський, 1549-1598) (про нього ширше див. підрозділ 4.1.). Щодо цієї підкресленої «фактографічності» зауважимо, що протестантська історіографія взагалі була обережна щодо засобів риторики, адже ціла доктрина рекомендувала історику, як і проповіднику, простоту стилю – як перший, так і другий мали бути зрозумілі «для усіх».

Здається, Оржельський, як і його земляк-великополянин Леонард Горецький, мав нахил до писання т.зв. «таємної історії» (взорованої на творі Прокопія Кесарійського?[*]), адже основні праці обох цих істориків-протестантів залишились у рукописах. Утім, доля хроніки С.Оржельського була щасливішою (сучасній науці лишилося навіть кілька її списків). Цей історіографічний твір обіймав 1572-1576 рр. і носив цілком утилітарну назву

---

[117] *Mylius J.* Victoria de Moschis repertata a Gregorio Chodcievitio. – Viennae, 1565.

[*] Вчена Європа широко познайомилася з *Прокопієм Кесарійським* (490-562) завдяки латиномовному перекладу його головного твору – «De rebus Gothorum, Persorum ac Vandalorum libri VII» (Базель, 1531).

«Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti»/ «Акти безкоролів'я по смерті Сигізмунда Августа»[118].

Великим історіографічним «приводом» для річпосполитських істориків стало обрання на польський престол французького претендента – Генріха Валуа. Розповісти йому, а разом з ним і всьому «світові», про країну, де королюватиме член такого авторитетного монаршого дому, знайшлося чимало охочих.

Одним із них був *Ян Анджей Красінський* (1550-1612), що вже 1573 р. видрукував у Болоньї промову на честь обрання Генріха Валуа польським королем («Oratio … de electione Henrici Valesii Polonorum regis ad senatum et equites Polonos»). Юнак не зупинився на цьому і підготував нову цікаву працю «Полонія» (Болонья, 1574), що доволі докладно оповідала й про «руські» володіння Корони (про це див. наступний розділ). Уже знайомий нам М.Кромер для цієї ж потреби використав рукопис створеного трохи раніше (1558 р.) трактату «Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo»/ «Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві», який 1573 р. переслав для ознайомлення королю (через краківського єпископа С.Карнковського). Про цей твір також див. ширше наступний розділ.

Баторіанська доба дала новий імпульс річпосполитському історіописанню. Це час Леонарда Горецького, Станіслава Сарницького, Бартоша Папроцького, Рейнольда Ґейденстейна, Яна Дімітра Соліковського, Яна Ласицького, Мацея Стрийковського та ін. То доба зростання вимог до праці історіографа, інтеграції локальних героїв до загального

---

[118] Уперше побачили друк у 1856-1858 рр. у польському перекладі В.Спасовича: Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego. – T.I-III. – Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980); критичне видання латинського оригіналу здійснив Е.Кунце: Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro. 1572-1576. – Kraków, 1917.

«національного» історичного наративу. Зокрема, саме вищеокреслена генерація істориків починає регулярно цікавитися українськими землями, які стали частиною Корони Польської після Люблінської унії 1569 р. Вона не лише цікавиться, а й справді «полює» на місцеві історичні наративи і, зрештою, провокує реакцію, досі майже цілком автаркійної, традиції руського літописання.

Слід зауважити, що сам Стефан Баторій від початку свого королювання жваво цікавився історіографією (взагалі нагадаємо, що рідна йому «угорська» ренесансна історіографія на той час виглядала багатшою та респектабельнішою за «польську»). Причому, на момент вибору польським королем він уже мав наближених історіографів – італійця Джанміхеле Бруто та угорця Францишка Форгача (канцлер Семигороддя, він помер 19 січня 1577 р. невдовзі після обрання Баторія на польський престол, а відтак мав скромніший вплив на власне річпосполитські історіографічні інспірації короля; зауважимо ще, що Форгач, як і всі інші офіційні історіографи короля, належав до вихованців падуанського університету).

Перший мав опрацювати давнішу історію Угорщини (від смерті короля Матяша Корвіна в 1490 р.), продовживши таким чином широкознану угорську хроніку *Антоніо Бонфіні* (бл.1427-1502) – «Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia»/ «Діянь угорських чотири з половиною декади»[119]. Другий – близьке минуле (1540-1572 рр.). Причому, якщо від першої праці вимагалось стати фундаментальною «історією», то друга прийняла у назві дефініцію «коментарі», а отже мала значно вільнішу наративну форму (близьку до споминів, репортажу чи підручних нотаток).

Баторій не жалів власного часу на обговорення програми та окремих тем історіописання, звернув увагу на джерелознавчі проблеми та спробував отримати матеріали, що стосувались підвладних йому земель, з Ватиканської бібліотеки (на жаль, без

---

[119] Вийшла друком у Базелі в 1543 р., перевидана 1568 р. Сучасне видання хроніки див.: *Bonfinis A. de.* Rerum Ungaricarum decades. – T.I-IV. – Lipsiae, 1936-1976.

успіху). Дбав він і про матеріальний стан своїх історіографів (Джанміхеле Бруто спочатку мав отримувати 450 талерів щорічно, але швидко ця сума зросла до 550 талерів, а з 1 квітня 1581 р. його пенсія склала 841 злотий). Історіографи також отримували секретаря для переписування паперів, мешкали у королівському замку на Вавелі (Краків) та мали постійний доступ до особи монарха.

Венеціанець *Джанміхеле Бруто* (1517-1592), попри украй скандальну репутацію в очах суспільної моралі (піп-розстрига, підозрюваний в атеїзмі, двоєженець і т.д.), здобувся на незаперечний авторитет у короля як історіограф. Як вправний історик-ритор він став відомим в Європі ще до служби Баторію. Він, зокрема, написав нарис-історію панування Карла V та «Флорентійську історію у 8 кн.», де перетлумачив аналогічну працю Макіавеллі у вигідному Медичам дусі.

Вірогідно, Бруто справив враження на нове середовище і своєю першою працею як королівський історіограф. Нею став теоретичний трактат «Про похвали історії» (Краків, 1582)[120], в якому досить кваліфіковано обговорювалися проблеми історіописання. Того самого року в Римі Бруто видав і невеликий (6 арк.) актуальний твір з сучасної історії – «De rebus gestis Stephani I. regis Poloniae contra magnum Moschorum ducem narratio»/ «Про діяння Стефана I короля Польщі проти великого московського князя оповідь» (за іншими даними це твір Станіслава Решки).

З приводу друку в 1582 р. первістка новочасної офіційної історіографії Польського королівства – «Історії короля Владислава», Бруто написав перший нарис біографії її автора – Калімаха (її можна вважати предтечею місцевої біоісторіографічної традиції). У 1585 р. венеціанець завершив свої «Історії Угорців книг 20», що обіймали період з 1490 до, принаймні, 1560 (а можливо, до вокняжіння Стефана Баторія на семигородському престолі у 1571 р.; ця праця залишалася в

---

[120] *Bruti J.M.* De historiae laudibus sive de certa via et ratione, qua sunt rerum scriptores legendi liber unus// Selectarum epistolarum libri V. – Cracoviae, [після 1.V.]1582 – [після 1.II.]1583. – Lib. I.

рукописі, надрукованому лише 1863 р., остання частина її – 15-20 книги – загинула і знана лише з окремих пізніших виписок). Монарх-замовник лишився задоволений та довірив Бруто нове важливе завдання – описати його правління як польського короля. Утім, швидка смерть Баторія – у 1586 р. – завадила реалізації цього проекту, оскільки після смерті протектора венеціанець залишив Корону Польську.

Отже, придворна історіографія Баторія хіба тільки визначила певну планку праці історіографа, завдання – опрацювання «вітчизняної історії» для Речі Посполитої, вона не виконала. Причому, не йдеться про те, що король чекав, коли його придворні історіографи закінчать опрацьовувати «ріднішу» йому угорську історію. Дослідження історії Корони Польської мало вестися паралельно, силами інших істориків.

І для цього завдання спочатку планували залучити «іноземного фахівця». Пропозиції приїхати до Польщі отримали падуанський професор Карло Сігоніо (Sigonius, 1524-1584), колишній наставник найближчого співробітника короля – коронного канцлера Яна Замойського, а потім генуезький вчений – Уберто Фогліетто (1518-1581). На жаль, італійці, зрештою, не наважилися полишити батьківщину.

Відтак, змушений шукати «власних Платонів», королівський двір, вірогідно, з подачі того ж таки Я.Замойського звернув увагу на *Станіслава Сарницького* (бл.1532-1597). Останній мав досить різнопланову освіту, був знаний як автор «Книг гетьманських» (1577), насичених військово-історичними матеріалами. Історик належав до протестантів, які тоді широко цікавились історичним знанням, котре прагнули використати в полеміці з католицизмом. Крім цього, Сарницький був знаний як стійкий монархіст (що мало імпонувати Баторію) та проявляв особливу зацікавленість до прадавньої історії поляків і слов’янства в цілому (хтозна, може, походження з Холмщини, такої близької до живих епічних традицій України, зіграло тут не останню роль, адже згодом «українська» епіка зачаровуватиме й іншого знаного творця історіографічних легенд – Войцеха Демболецького).

Саме у висвітленні первісної доби історик убачав родзинку своєї «наукової» праці. Міфічний Асармот – нащадок Ноя за прямою лінією та предок сарматів-слов'ян/поляків, став візитівкою його історичного твору (нашого сучасника, добре знайомого із жартівливими фікціями проекту програми «Намєдні»/ «Наша ера», де ведучого Л.Парфенова «подомальовували» у кінохроніці, не здивує «історіографічна техніка» Сарницького, який так само «домальовував» милого *Сармата* до практично будь-якої знаної події всесвітньої та священної історій).

Утім, уже сучасники свідомі були міфотворчості історика. Вірогідно, відповісти на цей опус мала вельми проникліва «O Czechu i Lechu historia naganiona»/ «Про Чеха та Леха історія ганебна» (Краків, 1589 або 1590) славнозвісного польського поета Яна Кохановського, що зрештою лишилася незавершеною.

Було зрозуміло, що праця Сарницького компрометувала серйозного протектора. Відтак свої «Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum»/ «Аннали або про походження та обставини діянь Поляків та Литвинів» (Краків, 1587; оповідали, на думку автора, про період від 2210 р. до н.е. до 550 р. – від Асармота до Леха) автору довелося видавати за власний кошт. Власне Сарницький спочатку присвятив свою працю сенату Речі Посполитої та всьому сейму елекційному 1587 р. Але, не дочекавшись на жодну винагороду, а, здається, він гадав, що його вшанують за прикладом М.Кромера, наступного року історик написав іншу дедикацію, вже на честь міської ради Львова. Причому назву твору він також змінює-скорочує на «De gestis Polonorum et Lithuanorum»/ «Про діяння Поляків та Литвинів».

Варто відзначити, що Сарницький був першим (в Короні Польській, у Великому князівстві Литовському це зробив п'ятьма роками раніше Стрийковський), хто поєднав у титулі історичного твору «Поляків та Литвинів», відтак задекларувавши нові межі «вітчизняного історичного наративу». Проте, власне литовський чи литовсько-руський сюжет поданий не оригінально, а шляхом запозичень зі Стрийковського. Та для

нас Сарницький-історик більше цікавий як піонер українського краєзнавства, який ввів у історіографічну традицію цілу низку описів міст та місцевостей України в праці «Descriptio veteris et novae Poloniae»/ «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585), про що і йтиметься у наступному розділі.

Тим часом урядові кола відшукали іншого кандидата на роль офіційного історіографа баторіанських часів у Речі Посполитій. Ним стає *Рейнольд Ґейденстейн* (1553-1620). Пруссак за походженням, він мав добру освіту (юридичну), між іншим, належав до вихованців Падуанського університету (як і король із канцлером), був досвідченим дипломатом і мав певний історіографічний досвід (писав-продовжував «Annales Patavini» – літопис падуанських легістів німецької нації за 1576-1579 рр.).

Залучений до офіційного історіописання у 1582 р., Ґейденстейн отримав завдання – описати переможну для Баторія Лівонську війну (1577-1582). Причому і тут мав місце «угорський» двійник-історик – *Павло Гиуляй* (Paulus Gyulay), який знов-таки трохи раніше підготував невеличку працю, дедиковану канцлеру Трансильванії Волфгангу Ковачу – «Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580»/ «Коментарі історії діянь короля Стефана проти великого князя Московського року 1580»[121].

За наративний взірець Ґейденстейну правили «Коментарі» Ю.Цезаря (їх тоді щойно перевидав Бруто). Чорновий варіант праці «De bello Moscovitico commentariorum libri sex»/ «Коментарі про війну московську в шести книгах» був готовий вже у 1584 р. (і на титульному аркуші 1-го краківського видання стоїть саме цей рік), утім остаточна редакція (свій внесок до якої зробив, зокрема, і Я.Замойський) побачила друк вже у 1585 р. Книжка набула популярності. Знано кілька її перевидань: Базель, 1588; Кельн, 1589 (разом із історичними працями М.Кромера); Франкфурт, 1600 (в збірці «Rerum Moscoviticarum

---

[121] *Gyulay P.* Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580. – Claudiopoli, 1581.

auctores varii unum in corpus congesti»); плюс німецький переклад – Гьорлич, 1590.

Слід зауважити, що для української традиції важливим є особливий інтерес Ґейденстейна до «руських» історіографічних джерел. Так, він навіть при описі трофеїв, узятих у Полоцьку 1579 р., особо виділив місцеву бібліотеку з руськими літописами[122].

Таким чином, поділ історіографічної праці на власне *історію* (вивершену за риторичною формою) та «простіші» *коментарі*, що вирізняло, як згадувалось вище, працю над угорським минулим, зберігався і на «річпосполитській» ділянці офіційної баторіанської історіографії. Ґейденстейн мав консультації з Бруто і, досить вірогідно, первісно перетопити «коментарі» першого в «історію» мав саме останній. І лише смерть Баторія та еміграція Бруто змусили Ґейденстейна продовжити працю над історією. Її він так і не завершив (виклад подій доведено до 1603 р., але відрізок 1587-1603 рр. лишався у начерках, далеких від справжньої готовості до друку). Справа у тому, що стосунки Я.Замойського наприкінці життя канцлера (✞ 1605) з королем Сигізмундом III Вазою загострилися, відтак і на працю Ґейденстейна королівський двір почав дивитись скоса. Відтак, перспективи своєї історії автор, напевно, оцінював скептично і тому практично закинув роботу над нею.

Готову частину праці – 8-м книг за період 1572-1587 рр. – мав намір опублікувати 1628 р. Станіслав Любенський, якому Сигізмунд III доручив дати раду історіографічному доробку Ґейденстейна (загалом регалістські настанови історика-баторіанця імпонували новому королю). До 1630 р. Любенський доопрацював і останні 9-12 книги. Відтак, принагідно зауважимо, що, зокрема, посилання істориків козацької війни під проводом С.Наливайка на Ґейденстейна як інформатора, який писав по свіжих слідах подій, лише почасти відповідають дійсності. Любенський вже вів перемовини про видання усієї праці, але швидка смерть короля (1632 р.) розладнала ці плани.

---

[122] *Гейденштейн Р.* Записки о Московской войне (1578-1582). – СПб., 1889. – С.71.

Цілий доопрацьований текст Ґейденстейна «Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII»/ «Діяння Польські від смерті Сигізмунда Августа книг XII» вийшов друком у Франкфурті-на-Майні аж 1672 р., накладом Яна Ґейденстейна, сина історика (I-II книги – елекція та урядування Генріха Валуа, III-VII – «Коментарі про московську війну», VIII-XII – хроніка до 1603 р.). Класичний польський переклад М.Гліщинського, зроблений за цим виданням, опублікований 1857 р.[123].

Примітними «історіографічними подіями» доби Баторія стали дві закордонні «хрестоматії» з історії Речі Посполитої. Мова про виданий у Базелі 1582 р. Іоанном Пісторієм (Пісторіушем) (1546-1608) «*Polonicae historiae corpus*»/ «Польської історії корпус» (у 3-х тт.) та друкована у Франкфурті-на-Майні 1584 р., накладом Зігмунта Фейєрабенда, збірка «*Rerum Polonicarum tomi tres*»/ «Діянь Польських три томи» (у літературі знана ще й як збірка А.Гваньїні). Ці великою мірою дублюючі одне одне видання надовго стали *basic books* для європейця зацікавленого будь-яким аспектом життя на Сході Європи. Отже, не зайвим буде згадати зміст обох видань (див. Додаток Б.1 та Б.2).

Взагалі, хоча С.Баторій претендував на цілковитий контроль за історіографічним процесом у країні, саме баторіанське та наступне покоління роблять історичне письменство ледь не масовим захопленням. «Цензурні» обмеження, здається, лише підстьобнули доморослих історіографів, утім вони часто обирають для своїх творів «вільніші» мемуарний та реляційні стилі (література факту), обмежують тематично та хронологічно предмет своїх зацікавлень і часто-густо задовольняються рукописним побутуванням власних праць.

На жаль, це, інколи, ставало фатальним в плані їх збереження. Так, зокрема, втраченим для сучасності є твір автора, який ще у 1577 р. «засвітився» на полі історіографії своїм описом знаного «гданського бунту» – «Commentarii de

---

[123] *Rejnolda Hejdensztejna* sekreterza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksiąg XII. – Petersburg, 1857.

tumultu Gedanensi»/ «Коментарі про гданський бунт» (Мальборк, 1577). Мова про відомого польського філолога *Анджея Патриція Нідецького* (1522-1587) та його працю «Commentariorum rerum memorabilium libri X»/ «Коментарів діянь гідних пам'яті книг 10»[124]. Ці коментарі мали бути творені в «салюстієвому» стилі. Перша книга їх була написана 1579 р., закінчено працю 1583 р. Остання згадка про неї походить з 1776 р., коли цей рукопис Нідецького перевезли до Вільнюса і помістили до бібліотеки місцевих єзуїтів.

Краща доля випала твору *Мартина Броневського* (✞ 1593), який опрацював латинську реляцію про «Татарію» («Tartariae Descriptio»; дедикована королю Стефану) на підставі власних спостережень часів посольств Анджея Тарановського до кримського хана Мехмет-Гірея з 1578 та 1579 рр. 1595 р. у Кельні знаний друкар польських історичних праць А.Миліус видав її разом з іншими текстами[125]. Того ж року він потрапив і до іншої кельнської збірки, а згодом видавався у Франкфурті 1600 р. та в Лейдені 1630 р., так само у складі збірок. 1625 р. видрукувано англійський переклад цієї праці. Екстракти з «Опису Татарії» публікувались і польською (бл. 1621 та 1622 рр.)[126].

Свій твір Броневський починав з Брацлава на Поділлі. Він подав короткий опис дороги, торкнувся стосунків козаків з

---

[124] *Morawski K.* Andrzej Patrycy Nidecki, jego życie i dzieła. – Kraków, 1892. – S.299-300.

[125] Martini Broniovii…, Tartariae descriptio… – Coloniae Agrippinae, 1595.

[126] Pogrom Tatarow przez… Stanisława Zołkiewskiego…, w Wołoskiey ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiey na woynę, Marcina Broniowskiego… [B.m.dr., але бл.1621]// *Biblioteka* starozytna pisarzy polskich. – T.III. – Warszawa, 1843. – S.223-247; Perspectiwa na upatrzenie sposobow woiowania kraiow nieprzyiaciol Krzyza Swietego…: z opisaniem porządkow ich Woyskowych…; do tego przydane iest Wyrażenie prawdziwe położenia krain przednieyszych w panstwie tureckim leżących … z pisma wielu … autorow … zebrane. – Poznań, [після 20.VII] 1622.

татарами, побіжно згадував і про Молдову. Оповідав про Кілію та Білгород, детально – про Крим[127].

До речі, на річпосполитську історіографічну традицію «татарознавства» більший вплив здійснив інший опис посольських мандрів. Це опис уже знайомим нам А.Тарановським власного посольства 1569 р. Посли тоді з Константинополя рушили слідом за турецьким експедиційним корпусом, який мав, спільно з кримцями, штурмувати підросійську Астрахань. Текст Тарановського був виданий німецькою мовою (Нюрнберг, 1571), відомим був також і полономовний рукопис, з якого оповідання було видано у середині XIX ст.[128] та, зі скороченнями, століття по тому[129]. З цього історичного твору широко черпав М.Пашковський у «Історії турецькій і змаганнях козацьких з татарами» (1615). Вірогідно, також з його ж ініціативи екстракт з посольської подорожі 1569 р. потрапив і до А.Гваньїні «Хроніки європейської Сарматії» видання 1611 р.[130]. Він таки використаний і в іншому місці «Хроніки» – у частині III книги VIII «Астрахань, татарське царство»[131].

Знані також рукописні описи посольських мандрівок до Туреччини Еразма Отвіновського 1557 р. та Петра Зборовського 1568 р.[132]. Але вони суттєво поступаються текстам Тарановського та Броневського за інформативністю, та й сліду їх впливу на історіографічну традицію досі не виявлено.

---

[127] Про М.Броневського та його творчість див. досить свіжу працю: *Жарких М.* Європейські джерела 16-17 ст. про Кримське ханство [Електронний ресурс]. – К., 2005. – Режим доступу: http://www.myslenedrevo.com.ua/ studies/edik/index.html.

[128] *Podróże i poselstwa* polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E.Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568. – Kraków, 1860. – S.41-63.

[129] *Antologia* pamiętników polskich XVI wieku. – Wrocław, 1966. – S.203-216.

[130] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С.178-183.

[131] Там само. – С.714-721.

[132] *Podróże i poselstwa* polskie do Turcyi…; *Antologia* pamiętników polskich XVI wieku… .

Класичною спробою вписати кримськотатарський сюжет у «вчені» рамки ренесансної науки здійснив шотландський викладач Замойської академії *Вільям Брюс* (Bruce, бл.1560 – після 1611), відомий ще як автор двох рукописних реляцій про стан Польського королівства (написані для англійського двору). Його твір називався скромно: «De Tataribus diarium»/ «Про татар щоденник» (Франкфурт, 1598), а за джерела йому правили класична література та особисті розмови з татарським посланцем-генуезцем Антоніо Спінолою (Spinola).

Врешті-решт, якщо назагал оцінювати рівень річпосполитського татаро- та тюркознавства, то його можна визнати доволі високим. Отже погодимося зі ще одним тогочасним описом звичаїв (переважно військових) татар та турків, який твердив: «Є то не новина, а дійсно ніби вроджена цнота народу Польського, мати відомості про краї чужоземські та звичаї їх; і Бусурманське Панство є їм добре відоме»[133].

* * *

Специфічними історіографічними пам'ятками були також і численні панегірики – жанр, який в цей період сягає процвітання. Їх «принагідність» має багато спільного з реляціями (які найчастіше йшли тут за джерело натхнення), а часто уживаний віршований декор зближував з фольклорною епікою. Панегірикам особливо багато завдячує історична біографістика. Утім, варті на особливу згадку т.зв. «мови погребові». Вони часто-густо ставали творами, з яких і розпочиналося історіографічне освоєння будь-якого новітнього періоду чи сюжету.

Не маю амбіції проаналізувати як історіографічні пам'ятки увесь комплекс панегіричної літератури, пов'язаної з Україною. Утім, без згадки про бодай окремих чільних творців цього популярного жанру тогочасної культури пам'яті, цей нарис втратить більше, ніж виграє від стрункості лаконізму, що виштовхує панегірики на (чи й за) маргінез власне історіографії.

---

[133] Perspectiwa na upatrzenie sposobow woiowania kraiow nieprzyiaciol Krzyza Swietego… – Poznań, 1622.

Постаттю першої величини в процесі творення локальних панегіричних традицій на Західній Україні був видатний львівський поет *Шимон Шимонович* (1558-1629)[134]. Близький до Я.Замойського та його політичного клану, один з головних фундаторів університету «для Русі» в Замості, він мав намір (висловлений, зокрема, в листі від 12 квітня 1612 р.) серйозно зайнятись написанням історичної праці. До того, на жаль, не дійшло, але кілька панегіричних віршів Шимоновича присвячено визначним подіям сучасності.

Так, відбиттю татарського вторгнення 1589 р. присвячено «Aelinopean» (назва-оксюморон: «*pean*» – пісня тріумфу, гімн; «*aelinos*» – жалісний; отже, перемога навпіл з сумом за шкодами від вторгнення). Текст цей згодом передруковувався[135]. Про переможну битву з татарами над Удичем у грудні 1605 р. оповідає «Tropheum Stanislai Zolkevii Scythis caesis, fugatis»/ «Знак Тріумфу Станіслава Жолкевського по погромі та прогнанні Татар» (Замостя, 1606). Власне, цьому присвячена лише частина – близько третини – твору, що також славив щойно померлого Я.Замойського та перемогу Я.К.Ходкевича над шведами під Кірхольмом – вересень 1605 р.[136]. Рокош М.Зебжидовського 1606-1608 рр. Шимонович уславив у творах «Rytm po pogromieniu na terazniejsze rozruchy» та «Halcyonia Poloniae Sacrae Regiae Maiestati et amplissimis Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae ordinibus» тощо. Для нас Шимонович цікавий ще й як наставник Якуба Собеського (про нього див. нижче).

Іншим знаним панегіристом (представляв тип автора – магнатського «слуги домового»), який відзначився на полі

---

[134] Останнім досягненням «Шимоновичіани» є збірка: Szymon Szymonowic – poeta wciąż aktualny. Materiały z sesji naukowej Zamość, 24 października 2008. – Zamość, 2008.

[135] *Simon Simonides Bendoński*.... Aelinopean [1589]// Opera omnia… . – Varsaviae, 1772. – S.97-115.

[136] *Hahn W.* Zapomniane wiersze łacińskie Szymona Szymonowica// Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety lwowskiej». – Lwów, 1902 (та відбитка).

історичної біографістики, був *Станіслав Журковський* (перша половина XVII ст.). Він був автором біографії (рукопис створено в Замості 1643 р.) потужного польсько-українського магната Томаша Замойського[137]. В Україні його текст знаний переважно завдяки епізоду пов'язаному з Куруківською битвою 1625 р.[138].

На подив плідним біографом-панегіристом (тип «модного» автора) був і уродженець Львова, проповідник королевича Владислава *Фабіан Бірковський* (1566-1636). Його перу, зокрема, належить відома біографія кн.К.Збаразького, уперше видана 1627 р.[139]. Тексти Бірковського приваблюють не фактографізмом, а художнім «міфотворенням». Ось, наприклад, як у панегірику на смерть Стефана Хмелецького (Варшава, 1632) він пише про встановлення Вітовтом кордону з татарами по нижньому Дніпру: великий литовський князь «до середини Дніпра конем в'їхав і, здійнявши шаблю, мовив: 'Доти моє'»)[140].

У Києві ж тоді народився перший панегірик козацькому гетьману авторства *Касіяна Саковича* (бл.1578-1647). Мова про знані «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622).

На звання поетичних репрезентацій регіональної історичної ідентичності можуть також претендувати 1) «*Roxolania*»/ «Роксоланія» (Краків, 1584) Севастяна Фабіана Кльоновича[141]. Сучасну монографію про останнього щойно видала в Любліні Галина Вишневська[142]. Інтерес Кльоновича до української тематики в значній мірі пов'язаний з такими протекторами письменника як Я.Замойський і Й.Верещинський.

---

[137] *Żurkowski S.* Żywot Tomasza Zamojskiego Kanclerza w.kor. – Lwów, 1860.

[138] Див. зокрема: *Вирський Д.С.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – С.62-68.

[139] *Birkowski F.* Mowy pogrzebowe i przygodne. – Warszawa, 1901. – Cz.1.

[140] «…w poł Dniepru z koniem zajechał i, szabli dobywszy, rekł: 'Póty moje'», див.: Ibidem. – Cz.2. – S.214.

[141] *Кльонович С.Ф.* Роксоланія. – К., 1987.

[142] *Wiśniewska H.* Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica. – Lublin, 2006.

2) Адама Чагровського «*Duma ukrainna*»/ «Дума українна». Вміщена до збірки поезій цього автора-жовніра «Treny i rzecy rozmaite» (Познань, 1597; Львів, 1599[143]).

3) «*Camoenae Borysthenides…*»/ «Дніпрові камені» (Фастів, 1620) Яна (Івана) Домбровського[144]. Н.Яковенко вважає, що, можливо, Домбровський був лише автором передмови та післямови, основний же текст створила особа, близька до кола київських православних інтелектуалів.

Варті на згадку також численні «козакофільські» вірші *Мартина* (Марціна) *Пашковського* – «Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунок із жалісним лементом просить» (Краків, 1608); «Traktat de offensivo bello»/ «Трактат про наступальну війну» (Краків?, 1612); «Історія турецька і змагання козацькі з татарами» (Краків, 1615); «Розмова Козака запорозького з перським гінцем» (Краків, 1617[145]). Про творчість М.Пашковського в Україні найкраще писав М.Возняк[146]. У Польщі цією постаттю наразі зацікавився Міхал Куран[147], філолог-полоніст з Лодзі, який готує про цього публіциста і історика окрему працю.

---

[143] Модерне перевидання, див.: *Czahrowski A.* Treny i rzeczy rozmaite. – Warszawa, 1937.

[144] *Яковенко Н.* Латина на службі києво-руській історії («Camoenae Borysthenides», 1620 рік)// Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002.

[145] Сучасні українські переклади див.: *Марсове поле.* Героїчна поезія в Україні X – початок XIX століть. – К., 2004; *Слово многоцінне*. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). У 4-х кн. – К., 2006. – Кн.3; *Шевчук В.* «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст// Пам’ять століть. – К., 1997. – №3. – С.38-50.

[146] *Возняк М.* Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру [Додаток]: Уривки з книги Пашковського з 1615 р.// Записки НТШ. – Львів, 1927. – С.141-161.

[147] *Kuran M.* «Chorągiew sauromatcka w Wołoszech» Marcina Paszkowskiego jako przykład epickich nowin poświęconych batalii

Зрештою, до переліку «україноцентричних» віршованих історичних творів можна додати й Войтеха Кіцького. Він є автором римованої праці «Dialog o obronie Ukrainy, y pobudka z przestrogą. Dla zabiezenia Incursiom tatarskim»/ «Діалог про оборону України…» (Добромиль, 1615)[148].

Навіть жартівлива «фрашка» має заслуги перед вітчизняною історіографією[149]. Ось, наприклад, ідею, популярну в модерних українських істориків, про родовий зв'язок української козаччини з повстанням Мухи (1490-1492), здається, уперше озвучено 1620 (1621?) р. пов'язаним зі Львовом сатириком Яном Дзвоновським. Так, виписуючи реєстр козацьких діянь, він писав:

Fraszka[*] był Kozak Mucha za króla Olbrachta,
Fraszka i Nalevajko, jam też kozak Płachta.
Bo ci przeciw ojczyźnie wojowali, ale
Jam zaś ojczyzny bronił ręką swoją cale.[150]

Підозрюю, що й широкознаний лист запорожців турецькому султану за наративний взірець мав послання козаків-лісовчиків до Лютера.

Свої «українські» політичні проекти наприкінці XVI ст. на суд громадськості винесли Йосип Верещинський[151] та Петро

---

chotimskiej z 1621 roku// Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica. – №10. – Łódź, 2008. – S.21-40.

[148] *Слово многоцінне*… – Кн.1. – С.602-620.

[149] Про цінність річпосполитського літературного анекдоту для вітчизняної інтелектуальної традиції нам уже доводилося писати, див.: *Вирський Д.С.* «Русин для Русіна дасть собі зуб вирвати, але для Ляха не хоче і волоска»: образ русина та Русі в польському літературному анекдоті кінця XVI – першої половини XVII ст.// Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №6. – С.28-29.

[*] «*Fraszka*» тут у сенсі пародія, посміховисько, а не справжній козак.

[150] *Dzwonowski J.* Konterent cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca, który był przyciągnał z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy kozaków wybornych i dzielnych mołodców, przeciw ludziom niechrześciańskim, w roku 1620// Pisma Jana Dzwonowskiego (1608-1625). – Kraków, 1910. – S.87.

[151] *Wereszczyński J.* Droga pewna do prędszego y sńadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, jako też względem

Грабовський[152]. Менш знані в Україні інші «оборонні» проекти річпосполитських авторів рубежу XVI-XVII ст.: Кшиштофа Варшевицького «Paradoxa» (Вільно, 1579; Прага, 1588; Краків, 1598); Северина Бончальського «Ochrona koronna» (Краків, 1606); Мартина Пашковського (Задора) «Traktat de offesivo bello…»/ «Трактат про наступальну війну» (Краків?, 1613); Миколая Хабельського «Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być» (трактатик при брошурі цього автора «Pobudka narodów chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża św.» (1615)). А загалом козацька тема стала звичною для річпосполитської політичної публіцистики з часів перед Хотинською війною 1621 р.[153].

---

droznieyszey obrony wszystkiego ukrainnego położenia od nieprzyiaciól Krzyża świętego. – Kraków, 1590; *Його ж.* Publika… tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej. – Kraków, 1594; *Його ж.* Pobudka (1594 r.)// Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezija ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Antologia. – Cz.2. – Kraków, 1998. – S.36-46; *Його ж.* Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu. – Kraków, 1858; *Леп'явко С.* Проект колонізації Придніпров'я П.Грабовського (1596 рік)// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.VII. – Запоріжжя, 1999. – С.15-19; *Sitkowa A.* O pisarstwie Józefa Wereszczyńskiego. Wybrane problemy. – Katowice, 2006.

[152] *Grabowski P.* Zdanie syna koronnego. – Kraków, 1858 [1-е вид. 1595 р.]; *Його ж.* Polska niżna albo Osada polska osobliwe na ochronienie pogranicznych państw od tatary na opatrzenie rozpłodzonych synów koronnych pachołków chudych: 1596. – Kraków, 1859; *Леп'явко С.* Проект колонізації Придніпров'я П.Грабовського (1596 рік)… .

[153] *Chabielski M.* Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej, jakaby miała być. Wydany przez Mikołaia Chabielskiego z Chabielec. Więznia Tureckiego. – Kraków, 1615; *Gajewski K.* Rozmowa Ukrainy z żołnierzem wydana gwoli łatwieyszemu sposobowi obronienia granic Korony Polskiey od nieprzyiaciół chrześciańskich. – B.m. i dr., 1619 (нині, вірогідно, втрачена); «Jego Mości xiędza Lubienieckiego biskupa

На особливий внесок до «історичної регіоналістики» Речі Посполитої, в цікавій тут україноцентричній перспективі, може претендувати *Бартош Папроцький* (1543-1614). Початковий період його творчості тісно пов'язаний з «українною» тематикою. Їй безпосередньо присвячені віршовані «Historya zalosna o prętkośći y okrutnośći Tatarskiey a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey»/ «Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про суворе мордування та псування земель руської та подільської» (Краків, 1575), «Panosza, to jest wysławienie panów i paniąt ziem ruskich…»/ «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575[154]) та «Короткий і правдивий опис в'їзду до Волох Івана-воєводи, котрого Підковою звуть» (Краків, 1578, наразі не віднайдена). Припускаємо, що саме цей твір у скороченому прозовому варіанті переказано у розширеному М.Пашковським виданні 1611 р. хроніки А.Гваньїні[155].

Угорські та німецькі каталоги (зокрема і знаний покажчик літератури з османістики К.Гьоллнера) відносять до творів Папроцького ще й «Warhatlige Beschreibung des kriegs, welchem der Walachische Wojewod Jvon mit den Türcken gefürht. Item: vom tödtlichen Abgang des türk. Kaisers Solimanni»/ «Правдивий опис війни, яку волоський воєвода Івоня з турками вів» (Б.м.д., 1576; 20 арк., переклад з польської мови – зазначено, що уперше твір виданий у Кракові 1575 р.). Єдиний відомий нам примірник

---

wołoskiego consilium Królowi Jego Mości podane w Warszawie». – Бібліотека Ягеллонська в Кракові. – Rkps 102, k.505-507 (за іншою, новішою, нумерацією с.251-252); *Niebylski Nikodem.* Declaratia abo Obiaśnienie kart kozackich. – Б.м., 1621; *Rozwadowski M.* Zaciąg woienny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone. – B.m. i dr., 1622.

[154] Уривок з неї опублікував П.Куліш, див.: *Кулиш П.А.* История возсоединения Руси. – Т.2. – СПб., 1874. – Приложение: Ода Папроцкого в честь Руси: Do Polakow. – С.425-427.

[155] Див. зокрема: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.430-434.

цього видання зберігається у Відні в Національній бібліотеці – шифр 39.G.83*.

Багато «українського» матеріалу в історико-генеалогічних «Gniazdo cnoty»/ «Гніздо цноти» (Краків, 1578) та «Herby rycerstwa polskiego»/ «Герби рицерства польського» (Краків, 1584). В останньому виданні зреферована і втрачена (не закінчена?) віршована «Історія» про запорізьку виправу Самійла Зборовського 1579 р. Цікаво також, що явна заангажованість стосовно регіональної традиції трьох «руських» воєводств долюблінської Корони Польської (Руське, Подільське, Белзьке) робила з Папроцького виразного реципієнта давніх ідеологем-традицій Галицько-Волинського князівства (вже адаптованих ідеологами «Корони») та скептика щодо «литовських» історичних концептів.

Згодом цікаву хроніку за 1594-1597 рр. (про події війни країн Священної ліги з Туреччиною) історик долучив до опису царювання австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга (1552-1612) у своєму творі «Ogrod krolewsky…»/ «Сад королівський» (Прага, 1599). Пізніше вона без змін увійшла до вже чеськомовного видання «Діадох» (Прага, 1602). Про характеристику українських козаків, вміщену у цих працях, йтиметься далі, у четвертому розділі.

Важливою мірою до презентації українських регіональних сюжетів у річпосполитській історіографії спричинилися також три рухливі письменники загальнокоронного формату – Ян Дімітр Соліковський, Ян Ласицький та Леонард Горецький. Перший з них – *Ян Дімітр Соліковський* (1539-1603), знаний в Україні як львівський католицький архієпископ (з 1583 р.), скептик у питанні унії Литви та Польщі, симпатик козаків-запорожців та куратор справи греко-католицької унії. Він був автором мови на погреб Сигізмунда Августа («In funere D. Sigismundi Augusti… oratio». Краків, 1574) та особливо цінних записок – «Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti»/ «Короткі коментарі діянь Польських по смерті Сигізмунда Августа». Останні, написані у 1589-

* На жаль, ознайомитися з цим текстом я не мав можливості.

1597 рр., оповідали про події 1572-1590 рр., причому автор зосереджувався, майже винятково, на подіях, у яких сам брав участь. Ці «Коментарі» були видані лише 1647 р. у Гданську. З них довге історіографічне життя мав опис страти І.Підкови у Львові. Поза цим з іменем Соліковського зв'язують також ще один україноцентричний публіцистичний твір – «Votum szlachcica polskiego… o założeniu skarbu Rzeczypospolitej i o obronie kraiów ruskich…» (1589), де автор висловлював свої міркування щодо покращення оборони України.

Другий – *Ян Ласицький* (1533 або 1534 – після 1599), протестант, письменник величезної історіографічної ерудиції[156]. Він знаний як автор, зокрема: монографії окремої військової кампанії (про невдалу виправу на Молдову у 1572 р.) – «Historia de ingressu Polonorum in Valachiam»/ «Історія вторгнення Поляків на Волощину» (Франкфурт-на-Одері, 1578)[157]; хронічки чи радше реляції про перші часи владарювання Баторія у Польському королівстві, написаної десь у 1576-1577 рр., – «De initio regeminis Stephani»/ «Про початок королювання Стефана» (Базель, 1615); а також релігійно-етнографічного трактату – «De Russorum, Moscovitarum et Tartarorum religione»/ «Релігії русинів, московітів та татар» (Спіра, 1582).

Третім був *Леонард Горецький* (бл.1525 – після 1582). Протестант зі скандальною репутацією, він знаний як автор двох великих історичних праць, що лишилися рукописними та в цілості не збереглися. Мова про «Decades…» – нарис у 20

---

[156] З недавньої української літератури про нього див.: *Дашкевич Я.* Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст. // Постаті. Нариси про діячів історії, политики, культури. – Львів, 2006. – С.65-71.

[157] Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum. – Francofurti, 1578; Jana Łasickiego, Historya wtargnienia polaków na Wołoszczyznę z Bogdanem Wojewodą (po którym nastąpił Iwon), i porażce turków pod dowództwem Mikołaja Mileckiego i Mikołaja Sieniawskiego, roku 1573. – Petersburg-Mohylew, 1855.

книгах історії Польського королівства до 1572 р. (фрагмент з них з описом війни в Молдові 1574 р. у 1578 р. в Базелі виданий у німецькому перекладі та в Франкфурті-на-Одері – у латинському оригіналі і разом з «Historia de ingressu...» Ласицького[158]) та хроніки (можливо, це частина продовження «Декад», що включала часи Генріха Валуа та Стефана Баторія) королювання Стефана Баторія (збережений фрагмент за 1576-1582 рр. видано вже аж 1939 р.[159]).

З іншої опції креслили українські історіографічні сюжети і славнозвісні політичні «литвини» – Мацей Стрийковський та Алесандро Гваньїні.

З них *Мацей Стрийковський* (бл.1547-перед 1593) викликає сталий інтерес у історіографів[160]. На ниві «Стрийковіани» нині

---

[158] Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae… . Переклади, див.: Leonarda Goreckiego, szlachcica polskiego, Opisanie wojny Iwona hospodara wołoskiego z Selimem II cesarzem tureckim, toczonej w roku 1574. – Petersburg-Mohylew, 1855; *Горецкий Л.* Описание войны Ивонии, господаря волошского// Киевская Старина. – 1889. – №10. – С.92-112; *Мемуары*, относящиеся к истории южной России. – Выпуск 1. – К., 1890; *Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Ляссота Е.* Мемуари до історії Південної Русі. – Дн-ськ, 2005. – Вип.1.

[159] *[Gorecki L.]* Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575-1582. – Kraków, 1939.

[160] *Ptaszycki S.* Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Stryjkowskiego// Pamiętnik Literacki. – T.30. – Lwów, 1933. – Z.1-4. – S.168-184; *Дзира Я.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бєльських та Стрийковського// Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.8. – С.83-102; *Radziszewska J.* Macej Stryjkowski, historyk-poeta z epoki Odrodzenia. – Katowice, 1978; *Wojtkowiak Z.* Maciej Stryjkowski, dzejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności. – Poznań, 1990; *Ульяновський В.І.* Українські переклади хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття// Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип.1. – С.5-12; *Толочко О.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам’ятки XVII століття. Український хронограф і «Синопсис»// Записки НТШ. – Т.231. – Львів,

також активні білоруські дослідниці Анна Кичко та Альбіна Семянчук. Перу останньої, зокрема, належить свіжий нарис про білорусько-литовські літописи та польські хроніки[161]. З класичного білоруського доробку дивись також працю Сяньона Падокшина[162]. Щойно у зошиті 183 (Т.44/4) «*PSB*» за 2007 р. опублікована стаття про М.Стрийковського авторства Агнешки Бєджицької та Збислава Войтковяка[163]. Щодо студій над творчістю *Алесандро Гваньїні* (1534-1614) нагадаю, що кілька (кільканадцять?) років Інститут археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України готував видання українського перекладу «Хроніки європейської Сарматії» (за виданням 1611 р.). Щойно його завершено (2007 р.)[164]. Деякі частини цього проекту опублікувано Ю.Мициком раніше, у серії «Старожитності Південної України»[165] та в низці інших його публікацій[166]. Цікаву нам тему козацтва у хроніці Гваньїні

1996. – С.158-181; *Jučas M.* Lietuvos metraščiai ir kronikos. – Vilnius, 2002.

[161] *Семянчук А.* Беларуска-літоўскія летапісы і полскія хронікі. – Гродна, 2000.

[162] *Падокшын С.А.* Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры. – Мінськ, 2003.

[163] *Polski* słownik biograficzny. – T.44. – S.536-541.

[164] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії...

[165] *Гваньїні О.* «Хроніка про татарську землю». – Запоріжжя, 2000; *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії (молдавська і турецька частини). – Запоріжжя, 2003.

[166] *Мицик Ю.* Опис Чехії у «Хроніці» Олександра Гваньїні// Хроніка 2000. – К., 1999. – Вип.25-26. – С.57-63; *Його ж.* Опис України у хроніці Олександра Гваньїні// Всесвіт. – К., 2000. – №11-12. – С.116-156; *Його ж.* Опис Німеччини і скандинавських країн у хроніці О.Гваньїні// Гуманітарний журнал. – Дн-ськ, 2000. – Літо-осінь. – С.181-210; *Його ж.* Опис Естонії та Латвії в хроніці О.Гваньїні// Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип.5/6. – С.264-305; *Його ж.* Опис Греції у хроніці О.Гваньїні // Історичний журнал. – К., 2003. – №4-5. – С.102-118; *Його ж.* Історико-географічний опис Польщі в хроніці О.Гваньїні// Історичний журнал. – К., 2004. – №4. – С.73-87.

аналізував дніпропетровський дослідник Олег Дячок[167]. Цей-таки дослідник щойно підсумував свої багаторічні «гваньїнізнавчі» студії[168]. У Польщі творчістю Гваньїні (у зв'язку з інтересом до М.Пашковського) наразі зацікавився полоніст з Лодзі Міхал Куран.

Перший з цих «великолитовських» учених розпочав свою історіографічну кар'єру короткою віршованою історією Польщі та Литви – «Goniec cnoty do prawych szlachciców uczyniony» (Краків, 1574). Згодом друк побачили його чергові праці: «O początkach, wywodach, dzielnościach… sławnogo narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego» (1577 – лишилася недрукованою, оповідала історію з легендарних часів до 1506 р.) та «Kronika polska, litewska, żmodzka i wszystkiej Rusi…» (Кролевець, 1582).

Другий – відзначився історико-географічним твором «Sarmatiae Europae descriptio»/ «Опис європейської Сарматії» (Краков, 1578; ймовірно, майже цілком – плагіат з матеріалів Стрийковського). Італійське походження автора та латиномовність тексту сприяли популяризації твору в Європі (латинські друки: Спіра, 1581; Базель, 1582; Франкфурт, 1584; Лейден, 1626, 1627, 1642, переклади – чеською, німецькою, італійською мовами, про полономовний друк Пашковського 1611 р. див. нижче).

Цікаво відзначити, що автори «польські» і «литовські», за найхарактерніший приклад тут можуть правити Папроцький і Стрийковський, у своїх історичних концепціях відтворювали давню конкуренцію за «руську спадщину» Галицько-Волинського князівства-королівства (саме його спадкоємцем трактується Корона Польська) та Великого князівства Литовського.

---

[167] *Дячок О.О.* Запорізьке козацтво в «Хрониці Європейської Сарматії» А.Гваньіні// Історія запорізького козацтва: сучасний стан і проблеми вивчення. – Дн-ськ, 1990. – С.70-80.

[168] *Дячок О.* Хроніст Алессандро Ґваньїні// Український археографічний щорічник. – №8/9. – К., 2004. – С.299-321.

Зауважу, що по всій Європі тоді вже крокувала перша «мас-медійна» революція, йшлося про постання новочасної «преси». В Італії вже навіть з'являлися друкарні, що спеціалізувались на річпосполитських вістках. Такою, наприклад, була римська друкарня Лодовіко Грігнані, яка друкувала реляції: про перемоги над татарами 1624, 1626 та 1644 рр.; над козаками та шведами 1625-1626 рр.; над росіянами та турками 1634 р.; про захоплення в'язнями з Русі, підлеглої Королівству Польському, турецьких галер 1628 та 1643 рр.

Відтак, жанр реляції-репортажу все потужніше тиснув на історичну нарацію. Власне про реляції маємо недавню ґрунтовну працю Ю.Мицика[169]. Дослідник у ній оглянув пам'ятки про Україну за період 1475-1660 рр., які походили не лише з теренів Речі Посполитої, але й з цілої Європи. Менш «селективною» щодо «українських» матеріалів, але досить інформативною є праця К.Завадзького про початки «польської преси»[170]. Певні доповнення подала також Т.Хінчевська-Геннель[171]. Вона, зокрема, наводить згадку про ще одну реляцію «постхотинського циклу», автором якої був італійський мандрівник та лікар Франческо Ольмо – «Relazione del Regno di Polonia del Si. Giovanni Francesco Olmo, scritta l'anno 1623» (Venetia, 1628)[*]. Зрештою, зауважимо, що публікація офіційних та приватних листів або невеличких брошур відкривала для історика нові можливості, дарувала йому значно ширшу «публіку».

Ці наративні форми також часто ставали «пробою пера», демонстрацією вивершеності освіти, відтак, на тлі виразної

---

[169] *Мицик Ю.* Україна XV-XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами «летючих листків»)// Записки НТШ. – Т.233. – Львів, 1997. – С.30-46.

[170] *Zawadzki K.* Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI-XVIII wieku. – Warszawa, 2002.

[171] *Chynczewska-Hennel T.* Najjaśniejsza o Najjaśniejszej. Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku// Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – T.L. – Warszawa, 2006. – S.191-203.

[*] У виданні: *Olmo Gio.Fr.* Relationi della di Venetia del Regno di Polonia et del Regno di Boemia. – Venezia, 1628.

«шкільної революції», коло їх «творців» зростало чи не в геометричній прогресії. «Демократичні» настанови (чи то неспеціальне читацьке коло) схиляли до частішого застосування у подібних нараціях «народних» мов.

Примітно, що вітчизняна історіографічна традиція досі всерйоз не намагалася скільки-небудь ретельно опрацювати та інтегрувати до власних обріїв цей наративний комплекс, полишаючи його на розсуд «джерелознавця конкретної проблеми». Більш-менш щастило хіба що «козацьким сюжетам», відтак на добре фахове відчитання можуть претендувати, зокрема: 1) спогади («Апологія») Бернарда Претвича (1550 р.)[172]; 2) «EPICEDION, себто вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького» (бл.1584 р.)[173] (Н.Яковенко гадає, що, найімовірніше, автором поеми був *Ждан Білицький* з роду давніх волинських бояр, слуг-ленників Вишневецьких; вона також довела залежність тексту «Epicedion'у» від наративних взірців хроніки Стрийковського); 3) Симона Пекаліда «De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor»/ «Про Острозьку війну під П'яткою проти низових книг чотири» (Краків, 1600)[174]; 4) щоденник Еріха Лясоти (бл.1594 р.)[175]; 5) окремі твори про Хотинську війну 1621 р.; 6) щоденник

---

[172] *Український* степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя-Київ, 1997.

[173] *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904 (тут – публікація полономовного оригіналу); *Українська* поезія XVI ст. – К., 1987. – С.169-194 (український переклад В.Пепи); *Українські* гуманісти епохи Відродження. – К., 1995. – Ч.2. – С.20-39; *Яковенко Н.* Шляхтич «латинський» чи «латинізований». Нотатки на полях поеми «Epicedion» (1585)// Паралельний світ. – С.148-153.

[174] *Українська* поезія XVI ст. – С.196-242 (український переклад В.Маслюка); *Українські* гуманісти епохи Відродження. – Ч.2. – С.40-77; *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік)// Паралельний світ. – С.157-188.

[175] Останнє перевидання 2005 р.: *Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Ляссота Е.* Мемуари до історії Південної Русі. – Вип.1.

козацької війни 1625 р. аноніма (Якуба Собеського?); 7) реляція про т.зв. другий похід на Крим у 1628 р. (взагалі-то вивчена вона недостатньо, джерело інформації про неї – застаріла публікація Северина Ґоленбійовського з 1852 р.[176]); 8) реляція 1631 р. гетьмана реєстрових козаків Тимоша Орендаренка про козацьку війну 1630 р. (у переказі Львівського літопису М.Гунашевського); 9) присвячена Самійлу Лащу «Nowa pieśń o woynie kozackiey, ktora się odprawowała pod Kumeykami nad Dnieprem»/ «Нова пісня про війну козацьку…», надрукована, без місця видання, після 15.XII.1637 р.[177]; 10) щоденники Шимона Окольського за 1637-1638 рр. та Станіслава Освенціма за 1643-1651 рр.; а також, зрештою, 11) славнозвісна праця Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (Руан, 1651[178]).

Збагатити цей перелік аналізом маловідомого наративу про козацьку війну під проводом С.Наливайка доводилося й нам[179]. Про менш знані твори, які переповідають історії татарських нападів 1527, 1575, 1589 рр., йтиметься у третьому розділі даної праці. А у підрозділі 4.4 ми звернемося до малознаних наративів «козацьких війн» (переважно 1637-1638 рр.).

---

[176] *Relacya* teraźniejszej wojska zaporoskiego imprezy do Krymu// Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1852. – T.II. – S.21-26 [додаток до статті С.Ґоленбійовського «Szahingerej i kozacy»].

[177] Коротку замітку про неї див.: *Мицик Ю.* Незнана польська поема про повстання 1637 р.// Історичний календар'97. – К., 1996. – С.294-295.

[178] Власне, 1-е видання праці Боплана мало іншу назву «Description des contrées du royoume de Pologne»/ «Опис країв Польського королівства» і містило значно коротший текст, аніж «канонічне» видання «Description d'Ukrainie» (Руан, 1660), див.: *Перналь Андрій Б., Ессар Денніс Ф.* Ґійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор// Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С.34. Докладніше див.: *Їх таки.* The first Edition (1651) of Beauplan's Description d'Ukraine// Harvard Ukrainian Studies. – 14 (1990). – P.84-96.

[179] *Вирський Д.С.* У борні з козацькою фортуною (специфіка одного літературного образу «гетьманського подвигу» С.Жолкевського у війні з С.Наливайком)// Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VIII. – Дрогобич, 2004. – С.156-163.

* * *

Героєм постбаторіанського покоління річпосполитських історіографів став *Йоахим Бєльський* (бл.1550 – 1599). Саме про цього історика поет писав, що його твір «стерти» може труд Кромера, бо, за інших рівних («до одної правди яко цілі прямує»), розрахований на ширшу читацьку аудиторію[180].

Зовні Й.Бєльський продовжував справу свого батька Мартина. У 1597 р. в Кракові Йоахим видав «Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną»/ «Хроніку польську…». Формально це було продовження-доповнення останньої частини «Хроніки всього світу» (присвяченої Польському королівству), утім, насправді, від попереднього тексту лишилося небагато.

Праця обіймала період з найдавніших часів до 1586 р. Причому найсильнішою стороною творчості Й.Бєльського стала не фаховість як історика, а блискуча літературна польська мова. Автор широко користувався «готовими» наративними матеріалами (головним його авторитетом був Кромер), практично ухиляючись від власне дослідницької роботи, рідко використовував актові першоджерела. Недоліками його праці вважали слабкий критицизм, надмірну увагу до деталей та шляхетську апологетику.

Існує рукописний список-редакція праці Й.Бєльського 1606-1607 рр., який доводить хроніку до 1598 р. Його перший видавець – Ф.-М.Собещанський[181] – вважав, що доповнення 1587-1598 рр. також зробив Й.Бєльський, але невдовзі В.Негрінг[182], спростував цю точку зору (Собещанський погодився з аргументами Негрінга). Пізніше Барич обережно схилявся до визнання за Йоахимом авторства цього доповнення,

---

[180] Вірш Станіслава Гроховського «На кроніку польську Йоахима Бєльського» (1609 р.) цит. за: *Zawacki T.* Katalog książąt i królów polskich. – Katowice, 2004. – S.VIII.

[181] *Joachima* Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – Warszawa, 1851.

[182] *Nehring W.* O historykach polskich XVI w. – Cz.2. O życiu i pismach Joachima Bielskiego. – Poznań, 1860. – S.68-76.

хоча й досі це питання вважається невирішеним[183]. Особисто я вважаю аргументацію Негрінга переконливою, аби її спростувати, треба вдатися до надто багатьох «але». Відтак, має сенс наразі при посиланні на текст за 1587-1598 рр. вживати термін «*продовження/ продовжувач хроніки Й.Бєльського*».

Хроніка Й.Бєльського мала величезне значення для української традиції, власне, це був перший (поруч із Стрийковським та Гваньїні) новочасний історик, якого «українці» читали досить широко, причому аж до XVIII ст. включно. Не дивина, що й досі український національний гранд-наратив має виразний пієтет до тексту Бєльського (див., зокрема, четвертий розділ). З найраніших «руських» рецепцій хроніки Й.Бєльського (кінця 1580-х рр.?) відома рукописна історична збірка рубежу XVI/XVII ст. зі зборів бібліотеки Чарторийських у Кракові[184].

Склад збірки (всього 269 стор.) такий: на першій обкладці напис «Rękopism ruski Eszdrasa Szleydana». Далі – Книга Ездри, тобто згаданого Йоганеса Слейдана (1506-1556) – стор.1-20. Опис подорожі З.Герберштейна до Москви в 1516 р. (уривок), за виданням 1564 р. «Хроніки цілого світу» М.Бєльського – стор.21-25. Стор.26-28 – чисті. Далі «Хронограф руський від панування Августа [себто короля Сигізмунда Августа] до 1585 р.»: факти до 1559 р. за хронікою Й.Бєльського, потім оригінальне оповідання про смерть римського папи Григорія XIII як кари за зміну календаря; потім, здається, вже йдуть різночасові доповнення – перелік римських пап до 1735 р.; копія твору І.Потія «Unija al'bo vyklad…» (Вільно, 1595); інші виписки з М.Бєльського; розділ XII згаданої книги Ездри; промови Григорія Ниського.

Найбільш визначним істориком доби тривалого королювання першого польського монарха з династії Вазів – Сигізмунда III (1588-1632) був *Станіслав Любенський* (1573-1640). Про нього нещодавно вийшла розлога монографія

---

[183] *Śnieżko D.* «Kronika wszytkiego świata» Marcina Bielskiego. – S.282.

[184] Актуальна сигнатура 1273 I; мікрофільм Національної бібліотеки <BN> у Варшаві №16124.

В.Грачика[185], утім, для знайомства з Любенським-істориком корисніша невикористана там стаття Ю.Длугоша[186].

Учений прелат є автором численних історичних творів, першим з яких став «Brevis narratio profectiones in Sueciam…»/ «Короткий опис від'їзду до Швеції…». Він оповідав про поїздку короля Сигізмунда III до батьківської Швеції 1593-1594 рр. Між іншим, Любенський згадав тут і про перебіг першої «козацької війни» – повстання під проводом К.Косинського 1591-1593 рр.

Одним з найважливіших його творів став «De motu civili in Polonia libri quattuor»/ «Про громадянське повстання в Польщі книг чотири». У ньому історик представив події рокошу М.Зебжидовського 1606-1608 рр.

Любенський також був автором численних історико-політичних трактатів, які, утім, волів не публікувати за свого життя. Тільки 1643 р. в Антверпені видано ошатний том його праць під титулом «Opera postuma…»/ «Твори посмертні…». З нього хіба що, перекладений польською мовою у 1855 р., «Короткий опис поїздки до Швеції Сигізмунда III» було введено до обігу української історіографії. Про характеристику козацтва, створену С.Любенським, мова буде далі у підрозділі 4.2.

Позмагатись з історіографічним доробком Любенського з-поміж сучасників здатний, либонь, лише *Шимон Старовольський* (1588-1656) – «польський Варон», письменник енциклопедичного формату[187]. Волиняк з убогої боярської родини, він зробив кар'єру наставника магнатських дітей. Його «вчительські» інспірації відбилися у друці нарису з методології та дидактики історії – «Penu historicum»/ «Страва історична»

---

[185] *Graczyk W.* Stanisław Łubieński – pasterz, polityk i pisarz: 1574-1640. – Kraków, 2005.

[186] *Długosz J.* Stanisław Łubieński (1573-1640) – biskup, podkanclerzy, historyk-polemista// Studia historyczno-prawni: prace dedykowane Profesorowi Janowi Seredyce… – Opole, 2004. – S.65-72.

[187] Про внесок Старовольського до історії історіографії див.: *Topolski J.* «Prawda nie tylko jest piękną ozdobą historii, lecz samą jej duszą» (O miejscu Szymona Starowolskiego w historii historiografii)// Ludzie. Kontakty. Kultura XVI-XVIII w. Prace ofiarowane prof. M.Boguckiej. – Warszawa, 1997. – S.201-207.

(Венеція, 1620; Рим, 1653). У ньому особливо цікавим є окреслення тогочасної лектури з «теорії історіографії», що дає уявлення про методологічні межі, досяжні для річпосполитського історика.

Старовольський згадує тут таких авторів: «*Celius Sekundus*» [Целіо Секундо Куріоне (Curione, 1503-1569) – італійський теолог і філолог, автор «De utilitate historiae legendae»/ «Про користі читання історії»]; «*Lukian*» [Лукіан з Самосати (123-190) – давньогрецький ритор, автор «Як належить писати історію»]; «*Dionizjusz z Halikarnasu*» [Діонісій з Галікарнасу (60-5 рр. до н.е.) – давньогрецький ритор та історик, автор монументальної «Археології римської» та праці «Про стиль Фукідида»]; «*Franciszek Patricius*» [Франциско Патріці (1529-1597) – італійський вчений, автор «De historia dialogi»/ «Про історію діалоги» (1560)]; «*Franciszek Balduinus*» [Франциск Балдуін (Baudouin, 1520-1573) – французький вчений, правник, автор «De istitutione historiae universae»/ «Про навчання історії всесвітньої» (1561)]; «*Jowian Pontanus*» [Іоанн Понтанус (XVI ст.) – урядник канцелярії неаполітанської держави, історик, автор «De arte historiae tractatus»/ «Про мистецтво історії трактат»]; «*Andrzej Frankenberger*» [Анджей Франкенбергер (1536-1590) – ректор гімназії Гданської, професор у Віттенберзі, автор «De lectione historiarum»/ «Про навчання історії» та «De dignitate et amplitudine historiae propheticae»/ «Про велике значення священної історії»]; «*Tomasz Porkatius*» [Томаш Поркатіуш (Поркатіус, Поркаччі, бл.1530-1585) – італійський історик, займався переважно історією античності та Італії (біографістика)]; «*Fryderyk Tilemann*» [Фридерик Тілеман (✞ 1598) – німецький професор історії, автор «De historicorum delectu»/ «Про підбір істориків»]; «*Antoni Possewino*» [Антоній Поссевіно (1534-1611) – італійський єзуїт, папський дипломат, легат у Польщі за короля С.Баторія, автор творів з різних ділянок, зокрема: «Il soldato Christiano»/ «Воїн Христов» (1569), «Bibliotheca selecta de ratione studiorum»/ «Вибрані книжки про спосіб навчання»]; «*Jan Beurerus*» [Іоанн Беурер (2-а пол. XVI ст.) – професор латини з Фрибурга, автор трактату «Synopsis historiarum et methodus nova»/ «Огляд історії

та новий метод»]; «*Filip Glaserus*» [Філіп Гласер (1554-1601) – філолог та історик в Стразбурзі, автор «Syngramma historicum»/ «Твір історичний», де є міркування про відповідне читання історії]; «*Franciszek Robortello*» [Франческо Робортелло (1516-1568) – італійський гуманіст, професор ораторського мистецтва в Падуї та Болоньї, автор «De facultate historica»/ «Про можливості історії» (1548)]; «*Sebastian Fox*» [Себастіан Морзілло Фокс (1528-1568) – іспанський філолог та історик, автор «De historiae institutione dialogus»/ «Про настанови історії діалог»]; «*Uberto Foglieto*» [Уберто Фоглієто (1518-1581) – італійський історик, автор «De ratione scribendae historiae»/ «Про спосіб писання історії» та «Elogia clarorum Ligurum»/ «Похвали славних Лігурів»]; «*Antoni Viperanus*» [Іоанн Антоні Віперанус (бл.1540-1610) – італійський теолог, філософ та оратор, автор «De srcibenda historia liber»/ «Про писання історії книга»]; «*Krzysztof Milaeus*» [Христофор Милеус (Милаєус, ✞ 1570) – швейцарський вчений, автор «Consilium de scribenda universitatis rerum historia»/ «Порадник про писання всесвітньої історії» (1548)]; «*Dionizjusz Lambinus*» [Діонісій Ламбінус (Ламбін, 1516-1572) – французький філолог, професор в Парижі, видавець та коментатор багатьох античних авторів, зокрема, Непота]; «*Ventura Caecus*» [Вентура Каекус (Коекус, XVI ст.) – історик з Болоньї, автор «Dialigus de conscribenda historia»/ «Діалог про писання історії»]; «*Krzysztof Pezelius*» [Христоф Пезеліуш (Пезел, 1539-1604) – протестантський теолог з Бремена, автор «Mellificium Historicum»/ «Роблення меду історичного»]; «*Jan Sambucius*» [Ян Самбуціус (1531-1584) – угорський гуманіст, автор «Oratio de historia»/ «Промови про історію»]; «*Antoni Riccobonus*» [Антоній Ріккобонус (1541-1599) – італійський філолог, правник, автор «Commentarius de historia fragmentis historicorum veterum illustratus»/ «Коментарі про історію, фрагментами з давніх істориків ілюстровані»]; «*Dresserus*» [Матей Дрессер (1536-1607) – професор історії та ораторського мистецтва в Лейпцизі, видав твір «Isagoge historica per millenarios distributa»/ «Впровадження до історії, поділеної на тисячоліття»]; «*Melchior Canus*» [Мельхіор Канус (Кано, 1523-1560) – домініканський теолог, філософ та історик у Саламанці];

«*Bartłomiej Keckermann*» [Бартоломій Кекерман (1572-1609) – гданщанин, автор трактату «De natura et proprietatibus historiae commentarius»/ «Про природу та властивості історії коментарі», про нього також див. далі]; «*Jan Bernartius*» [Іоанн Бернартіус (1567-1601) – учень гуманіста Юстуса Ліпсія (1547-1606). Бернартіус написав трактат «De utilitate historiae legendae»/ «Про користі від читання історії», в якому розвивав та тлумачив погляди Ліпсія. Цю працю Старовольський вважає найбільш цінною[188].

Як секретар та історіограф героя Хотина гетьмана Яна Кароля Ходкевича Старовольський був творцем кількох антитурецьких праць: «Wielkiego Turka listów» (Краків, 1618; переклад латиномовної книжки Лаудівіуса[*] з 1512 р.), «Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów Perekopskich» (Краків, 1618), «Dyskurs o wojnie tureckiej» (після 1633) та ін. З цією темою також тісно пов'язані військово-історичні трактати – «Eques Polonus»/ «Лицарство польське» (Венеція, 1628) та «Institutorum rei militaris libri VIII»/ «Настанов справи військової книг VIII» (Краків, 1639 та 1640; Амстердам, 1641; Флоренція, 1646). В останніх Старовольський, зокрема, яскраво «вписав» українське козацтво до історичних (аж до античності) та сучасних контекстів військового мистецтва.

Потрапили козацькі ватажки (О.Дашкович, Я.Свірчовський, Г.Голубок, Г.Лобода, П.Сагайдачний) і до іншого відомого твору вченого – збірки біографічних нарисів «Sarmatiae bellatores»/ «Сарматські войовники» (Кельн, 1631; містить 133 життєписи). Серед праць Старовольського на історичну тематику цікава і монографія про часи Сигізмунда I – «De rebus Sigismundi Primi»/ «Про справи Сигізмунда Першого» (Краків, 1616). До неї доволі штучно (книга IV) було приєднано й оповідання про бурхливе господарювання Івоні в Молдові

---

[188] *Starowolski Sz.* Wybór z pism. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991. – S.5-8.

[*] *Laudivio Zacchia de Vezzano* (Lauduvio Vezzanense, Laudivius Hierosolimitanus). 1-е видання його «Epitolae Magni Turci» – Неаполь, 1473.

(1569-1574 рр.). З останнього історик виніс стійкий інтерес до постаті Яна (Івана) Свірчовського. Цей-таки твір послужив основою для його подальших апологій О.Дашковича як засновника українського козацтва.

Перу Старовольського належить також перший канон історії літератури Речі Посполитої – «Scriptorum Polonicorum hekatontas»/ «Письменників польських [чудова] сотня» (Франкфурт-на-Майні, 1625) та «Monumenta Sarmatarum»/ «Пам'ятник сарматів» (Краків, 1655), в якій зібрано 1900 надгробних написів з теренів усієї Речі Посполитої. До аналізу конкретних творів Старовольського ми безпосередньо звернемося у підрозділах 2.3 та 4.3.

Першим власним офіційним історіографом на той час обзавівся і Краківський університет. Ним став львівський уродженець *Ян Іноцентій Петрицій* (1592-1641), відомий також як лікар, ритор та педагог. Як історик Петрицій знаний за твором «Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX»/ «Історія справ у Польщі, що відбулися року 1620» (бл.1622, оповідав про події 1620 р.). Він, доповнений реляцією про Хотинську війну 1621 р. (на базі діаріуша Я.Собеського), удруге-таки виданий під титулом «Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmano Turcarum imperatore gesti finitique historia anno MDCXX et MDCXXI» (Краків, 1637). У довідниковій літературі (зокрема, «PSB») це видання, зазвичай, помилково датують 1632 р. (напевно, за Естрайхером, у якого є згадка і правильної дати видання 1637 р., але він вважає це перевиданням праці 1632 р.). Вірогідно, помилка пов'язана з останньою датою (1632 р.), на якій закінчується оповідання Петриція.

Є вістка, що Петрицій залишив у рукописі аннали до 1628 або 1638 року (не збереглися)[189]. В його історіографічному доробку є також праця «Comitia sapientum»/ «Зібрання мудрості» (1628), яку вважають за першу на річпосполитському ґрунті спробу синтетичного осягнення всесвітньої історії та культури; а також кілька «мов», що стосувались подій польської історії, та фрагмент опису російської Смути (першої

[189] *Polski* słownik biograficzny. – T.25. – S.701-703.

Димитріади) – «Historia Moschovitica», 1641. Друк цього твору в Кракові було перервано в зв'язку із смертю автора, збереглися, без титульної сторінки, книги I, II та початок III. Уся праця сперта, як припускають, на матеріали та нотатки батька – знаного професора Краківського університету, лікаря та філософа Себастіана Петриція (1554-1627).

Справу Я.І.Петриція як історіографа Краківського університету продовжували *Ян Цинерський* (Рахтамович, 1600-1654; його річники за 1641-1647 рр. не збереглися) і *Станіслав Темберський* (між 1610 та 1620 – 1679). Останній з 1647 р. стало працював над латиномовною хронікою сучасності («Annales» за 1647-1672 рр.: частина за 1647-1656 рр. видана наприкінці XIX ст.[190]; частина за 1657-1666 загинула; остання партія за 1667-1672 рр. досі не друкувалась[191]). У ній, зокрема, широко оповідалося про Козацьку революцію (а порівняння Б.Хмельницького з Яном Жижкою взагалі, здається, унікальне). Розлогий огляд українських сюжетів частини тексту за 1647-1656 рр. подав Степан Рудницький[192].

Доволі скромним і нетривким був історіографічний доробок іншого примітного на рубежі XVI-XVII ст. інтелектуала, званого іноді «польським Макіавелем», – *Кшиштофа Варшевицького* (1543-1603)[193]. Схильний до загальноєвропейської «системи координат» для думки, він ще у 1585 р. склав синхронічні таблиці всесвітньої історії – «Memorabilium rerum et hominum coaevorum descriptio ab orbe condito usque ad MDLXXXV»/ «Визначних справ та людей однакового віку опис від заснування світу до 1585 р.».

---

[190] Stanisława Temberskiego Roczniki 1647-1656. – Kraków, 1897.

[191] Зберігається в Ягеллонській бібліотеці в Кракові: Rkps BJ sygn.230.

[192] *Рудницький С.* Нове жерело до історії Хмельниччини// Записки НТШ. – Т.XXIII-XXIV. – Львів, 1898, кн.III-IV. – С.1-22 (наукова хроніка).

[193] *Вержбовский Ф.* Христофор Варшевицкий (1543-1603) и его сочинения: историко-литературное исследование. – Варшава, 1885; *Wierzbowski T.* Krzysztof Warszewicki 1543-1603 i jego dzieła: monografia historyczno-literacka. – Warszawa, 1887; *Leśnodorski B.* Polski Makiawel// Ludzie i idee. – Warszawa, 1972. – S.38-61.

«Об'єктивізм» (а радше прагматизм) зробив Варшевицького помітним і на полі «критики історіографії». Його твори «De origine seu derivatione generis et nominis Poloni dialogus»/ «Діалог про походження або запозичення роду та імені поляків» (Вільно, 1580) та «De origine generis, et nominis Poloni Dialogus»/ «Діалог про походження роду та імені поляків» (Рим, 1601) про початки історії поляків спростували, або підставили під сумнів, чимало легендарних матеріалів, уведених до обігу Кромером та особливо Бєльським (зрештою, заступити їх пропонувалось іншими такими ж непереконливими легендами).

Зокрема, більш цікавий для нас текст першого твору представляв собою фіктивний діалог між двома «взірцевими» польськими магнатами – Яном Тарновським та Яном Тенчинським. Стверджувалось (явно за Оріховським), що слов'яни не від скіфів чи німців, а радше близькі грекам (мову, характер та звичаї мають схожі із грецькими). Назва слов'ян від слова «слава». Зауважено, що існує в архівах турецьких заповіт Олександра Македонського, в якому землі від Балтики до Адріатики той надавав слов'янам. Ім'я *сарматів* останні прибрали після перемоги над скіфами (сармати виводяться від біблійного Асармота). Співрозмовники креслять величезні розміри давніх слов'янських держав. За німецьким хроністом А.Кранцем[194], вони відкидають теорію про походження Чехів та Поляків від Русів з Новгороду. Зауважують, що поляки можуть походити від слова «поле» або від Леха-Ляха (поЛехія-поЛяхія), а може, від «polus»-полюс (етимологія почерпнута з середньовічного «Життя Карла Великого» пера Ейнгарда). Співрозмовники не розв'язують це питання остаточно.

На жаль, мазовшанин Варшевицький мало цікавився українською проблематикою. Його хроніки першого (по смерті Сигізмунда Августа) та третього (по смерті Стефана Баторія) безкоролів'їв – «Rerum polonicarum libri tres»/ «Справ польських книги три» та «Rerum polonicarum liber XIII»/ «Справ польських книга XIII» (написані у 1589 р., а видані лише у XIX ст.),

---

[194] *Krantzius A.* Vandalia – de Vandalorum origine et Poloniae gentisque et Reipublicae polonicae. – Frankfurt, 1575. (1-е видання – Кельн, 1519).

сконцентровані на діях «центрального уряду» та не мають примітних екскурсів у провінційне життя (за винятком хіба що рідної Мазовії). Те саме можна сказати й про популярну у сучасників промову на погреб С.Баторія – «In obitum Stephani I. regis Poloniae oratio (1586)», що була видана разом з «Полонією» М.Кромера (Кельн, 1589).

Про вищезгадані хроніки варто зауважити, що обидві вони складають початок та кінець нереалізованого масштабного історіографічного проекту Варшевицького. «*Libri tres*» оповідають про події з дня смерті Сигізмунда Августа (7.VII.1572) до початку елекційного сейму (відкрився 5.IV.1573), причому третя книга незакінчена, текст обірвано на середині фрази. «*Libri XIII*» – це лише 13-а книга – від смерті С.Баторія 12.XII.1586 до захоплення в полон ерцгерцога Максиміліана 24.I.1588 р.

Небагато «українців» потрапило і до укладеного Варшевицьким куценького списку/реєстру славних Поляків (144 гасла: 29 монархів, 44 записи про одну або кілька осіб святих та блаженних, 39 лицарів та 27 письменників) – «Reges, sancti, bellatores, scriptores poloni»/ «Королі, святі, войовники, письменники польські» (Рим, 1601; Познань, 1629)[195]. Утім, історика не можна запідозрити й в ігноруванні українців. Навпаки, він свідомо підбирав своїх героїв з теренів цілої Речі Посполитої, а не лише Польщі, аби підкреслити єдність держави.

З-поміж королів Варшевицький особливо тут вирізняв Мешка I (хреститель Польщі), а також Владислава Ягайла та Сигізмунда I Старого (обидва останні описані як ідеальні володарі). До грона описаних святих потрапила й св.Параскева (княжна полоцька XIII ст. наприкінці життя навернулась до католицтва), бл.Ісидор (митрополит-діяч Флорентійської унії 1439 р.), брати-князі Борис і Гліб – руські святі часів з-перед католицько-православного розколу церков. Улюбленим

---

[195] *Żaryn M.* Dziełko Krzysztofa Warszewickiego o królach, świętych, wojownikach i pisarzach// Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – T.XXXII. – Warszawa, 1987. – S.91-106.

«войовником» Варшевицького став майже сучасник – Ян Тарновський, але віддав належне він, наприклад, і Вітовту.

В українському контексті, можливо, найцікавішою є розлога історико-політична поема «Венеція» (Краків, 1572; Краків, 1587 – зі змінами та скороченнями), авторство якої приписують К.Варшевицькому. Вона містить нарис історії Туреччини та боротьби з нею християнського світу[196].

Цікавий тут історіографічний доробок автора доповнюють біографія Я.Тарновського («De laudibus Joannis Tarnovii…». Краків, 1585) та взорований на Плутарху збір порівняльних життєписів «Caesarum, regum et pricipum vitarum parallelarum libri II»/ «Цесарів, королів та князів життів порівняння» (Краків, 1603; Франкфурт-на-Одері, 1604 та 1608). За джерела для першої правили аналогічні твори двох клієнтів-інтелектуалів Я.Тарновського: С.Оріховського та В.Рожанки[*]. А між згаданими життєписами владців є лише одна «польська» пара – Владислав Ягайло та Сигізмунд Август. Причому засновнику династії приписується «усе краще», залишаючи негатив її останньому представнику. Проте цей текст історика цінується як незаангажоване джерело до біографії Сигізмунда Августа.

Насамкінець варто відзначити міжнародну «розкрученість» імені Варшевицького. Вона навіть підживлювала зацікавлення річпосполитськими історичними концепціями в Європі. Так, саме Варшевицькому дедикував свою працю «Dell' origine degli Slovini. O Sarmati in Dalmazia»/ «Походження слов'ян або сармати в Далмації» (Рим, 1606[**]) хорватський вчений Фауст Вранчич (Vrančić; Veranzio, 1551-1617).

Популярний жанр «житій монархів» приніс у новому поколінні й послідовників К.Яніцького (за підрахунком

---

[196] *[Warszewicki K.]* Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z konca XVI wieku. – Warszawa, 1886.

[*] *Рожанка Валента* (1542-1571) – правник, потім королівський секретар. Рукопис його біографії Тарновського згодом загинув.

[**] Так подає Естрайхер. За даними сучасної енциклопедичної літератури ця праця називалася «*De Slavinis seu Sarmatis in Dalmatia*»/ «Про слов'ян або сармати в Далмації» та лишилася в рукописі.

Н.Яковенко, до 1620-х рр. і сама його праця 11 разів перевидавалася у Кракові, з них чотири рази у перекладі польською мовою[197]). Так, друкар *Арнольд Миліус* (Mylius, 1540-1604), знаний з друку чергового перевидання «Полонії» Кромера в 1589 р., видав у Кельні в 1594 р. свої «Principum et regum Polonorum Imagines ad vivum expressae»/ «Князів та королів Польських зображення для живих явні». У 1605 р. надруковано ілюстровані «Ikones książąt i królów polskich... Do tego są przyłożone wiersze łacinskie Janicjusza poety» *Яна Глуховського* (✞ перед 1604; переклад твору Яніцького здійснив близько 1575 р.; оповідання доповнено до 1588 р., до обрання Сигізмунда III)[198]. Невдовзі *Теодор Рогаля Завадський* (Завацький, ✞ бл.1637) видав латиномовний «Catalogus ducum atq[ue] Regum Polonorum…» (Краків, 1609), який швидко продублював у двох уже полономовних виданнях «Porządek y rozrodzenie książąt y krolow polskich…» (Краків, 1611; Краків, 1613)[199].

Зрештою, 1620 і 1626 рр. у Франкфурті видані «Icones et Vitae Principum ac Regum Poloniae»/ «Зображення та житія князів та королів польських» уродженця королівської Пруссії та ректора протестантської школи у малопольському Коцку *Соломона Неугебауера* (2-а пол. XVI – після 1620). Твір омовлював персони владців від Леха до Сигізмунда III.

Неугебауер відомий ще й як автор досить широкознаної компіляції (на базі хронік М.Кромера, Б.Ваповського, М.Бєльського та Р.Ґейденстейна) – нарису історії Польського королівства «Historia rerum Polonicarum». Перша версія цього твору, що вийшла друком у Франкфурті у 1611 р., доводила виклад до 1444 р.; друга, розширена (Ганновер, 1618), – до

---

[197] *Яковенко Н.* Латина на службі києво-руській історії («Camoenae Borysthenides», 1620 рік)// Паралельний світ. – С.270-295.

[198] *Głuchowski J.* Ikones książąt i królów polskich. (Reprodukcja fototypiczna wydania z 1605 r.). – Wrocław, 1979.

[199] Сучасне перевидання, див.: *Zawacki T.* Katalog książąt i królów polskich. – Katowice, 2004.

1587 р.[200]. До української теми, поза польсько-давньоруськими сюжетами, тут відноситься хіба що згадка на сторінках цього ошатного видання козаків (не ясно, українських чи татарських, адже козаки згадані як спільники татар в наскоці на Річ Посполиту) під 1582 р.[201].

Неугебауер був також автором історико-етнографічного та географічного твору «Moscovia hoc est de origine, situ, regionibus, moribus, religione, ac republ. Moscoviae commentarius. Accessit tabula Moscoviae geographica»/ «Московія, себто про походження, розташування, області, вдачу, релігію та державу московську коментарі. З доданням карти географічної Московії» (Гданськ, 1613). Його розділ V («De popolis Moscoviae») закінчується короткими згадками кримських татар, Подніпров'я (Очаків, Канів, Київ) та Поділля (стор.56-57); розділ VII («De fluviis, lacubus, piscibus, et paludibus») згадує Танаїс-Дон та Азов (с.62-63), а також Бористен-Дніпро (с.64-65). Наприкінці книги вміщено мапу Московії, на якій досить загально позначені й українські землі.

Гданський освітньо-науковий осередок у цьому поколінні висунув і теоретика історії, уже згадуваного *Бартоломія Кекермана* (1572-1609). Місцевий уродженець (з кальвіністської купецької родини) він тривалий час навчався та викладав за кордоном (Віттенберг, Гейдельберг), а з 1602 р. зайняв посаду професора філософії у респектабельній Гданській гімназії. Тут Кекерман відзначився як реформатор програми навчання (утворив кафедри історії та права, викладав філософію замість теології). Він став автором підручника з історії державних устроїв («Systema disciplinae politicae», Hanower, 1607) та вже згадуваного трактату з теорії історії («De natura et proprietatibus historiae»/ «Про природу та властивості історії», Hanau, 1610[202]).

---

[200] *Neugebauer S.* Historia Rerum Polonicarum. – Hanoviae, 1618.
[201] Ibidem. – P.735.
[202] Модерний польський переклад трактату див.: 700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku. –Warszawa, 1978-1979.

Його зібрання творів – «Opera omnia» – вийшло в Женеві 1614 р.[203].

На той час примітним стає розквіт історико-мемуарної літератури Речі Посполитої. Вона взагалі з кінця XVI ст. потроху тіснить класичні знеособлені аннали-хроніки (мова про ділянку «історії своїх часів»). Так, особливо високо рівня історична мемуаристика сягнула у творчості Лукаша Гурницького, Станіслава Жолкевського та Якуба Собеського.

Перший з них – *Лукаш Гурницький* (1527-1603) – відомий передусім як автор «Dworzanin'a»/ «Придворного» (Краків, 1566). Ця праця була адаптацією на річпосполитському ґрунті «Придворного» італійця Б.Кастильоне (у літературі твір Гурницького знаний також як «Дворянин польський»)[204]. Утім, на схилку життя (близько 1597-1603 рр.) Гурницький пише досить розлогі спомини – «Dzieje w Koronie Polskiej… od roku 1538 aż do roku 1572» (видані зусиллями синів автора в Кракові 1637 р., з посвятою вже королю Владиславу IV)[205]. Їх текст великою мірою наслідує хроніку Й.Бєльського, утім, тяга до деталі-сенсації підштовхувала мемуариста до розбудови окремих сюжетів. Для українського читача, зокрема, вельми цікавим є опис скандальної справи з викрадення Гальшки Острозької князем Дмитром Сангушком з його взірцевими «судовими» промовами оборонців обох сторін конфлікту (цікаво, що дії князя пробувано представити як козацький наїзд).

Великий гетьман коронний та потужний український магнат *Станіслав Жолкевський* (1547-1620) був гідним учнем Яна Замойського та вирізнявся широкими інтелектуальними обріями. Він залишив спомини про найяскравішу сторінку своєї

---

[203] Про історіографічні настанови Б.Кекермана див.: *Nadolski B.* Poglądy na historię uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna (1571-1609)// Rocznik Gdański. – T.XVII/XVIII (1958-1959). – Gdańsk, 1960. – C.253-261.

[204] *Lichański J.Z.* Łukasz Górnicki – sarmacki Castiglione. – Warszawa, 1998.

[205] *Górnicki Ł.* Dzieje w Koronie Polskiej. – Wrocław-Warszawa, cop. 2003 [перевидання публікації 1950 р.].

кар'єри – війну з Росією в 1609-1611 рр. – «Początek i progres wojny moskiewskiej»[206].

Ще один український магнат *Якуб Собеський* (1566-1646), батько майбутнього короля Яна III, як історик свого часу уславив себе передусім працею «Commentariorum Chotinensis belli libri tres»/ «Коментарі Хотинської війни у 3-х книгах» (Гданськ, 1646[207]). У ній він описав перебіг Хотинської війни 1621 р., в якій сам брав активну участь[*] (про характеристику козаків-запорожців з цієї праці йтиметься у четвертому розділі). Деякі дослідники також приписують саме Собеському авторство відомого анонімного щоденника Куруківської кампанії 1625 р. проти українських козаків[208].

Розквіт річпосполитської мемуаристики не обійшов і Наддніпрянської України. Так, син київського війта *Богдан Балика* (2-а пол. XVI ст. – після 1621) лишив по собі цікаві спомини про події російської Смути – повість «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного» (крім цього, до його історіографічних заслуг належить перепис, з редагуванням і додатком нових записів, літописного ізводу 1620 р., укладеного Кирилом Івановичем, який був уставником Успенської церкви

---

[206] *Żółkiewski S.* Początek i progres wojny moskiewskiej. – Kraków, 1998; *Bauer M.* Z dziejów batalistyki polskiej. Studia nad pamiętnikami wojennymi z XVII w. – Kraków, 2007. – S.32-56.

[207] Польський переклад див.: *[Sobieski J.] Jakoba Sobieskiego*, pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje. – Petersburg, 1854.

[*] Щоденники про Хотинську війну полишили принаймні 10 авторів, серед них п'ятеро (крім Я.Собеського) знані з імення – Прокіп Збігневський («Adversaria abo Terminata sprawy woienney, ktora sie toczyła w wołoskiey ziemi z tureckim cesarzem: w roku teraznieyszym 1621», текст згодом доповнювався), Петро Напольський (виданий у перекладі іспанською), Ян Остророг, Матвій Титловський (текст виданий у перекладі італійською, згодом широко використаний у літописі Самійла Величка), Станіслав Любомирський (вірогідно).

[208] *Trawicka Z.* Jakub Sobieski. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków, 2007. – S.215.

на Подолі в Києві, а потім – ченцем)[209]. Здається, Балика планував видати свій твір, але задум лишився нереалізованим. Цікаво, що з давньої Київщини (білоруської Мозирщини) походив й інший мемуарист подій російської Смути – мозирський хорунжий Юзеф Будзило (Йосип Будило)[210].

До історіографічних подій початку XVII ст. належали переклади польською мовою хронік М.Кромера та А.Гваньїні. Перший здійснив уже згадуваний самбірський русин, уніат, колишній жовнір і письменник-початківець Мартин Блажовський. Власним накладом перекладача книга вийшла під титулом «*O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX*» у Кракові в 1611 р. з посвятою Сигізмунду III.

Другий – «гваньїнієв» переклад – того ж року і також у Кракові під титулом «*Kronika Sarmacyej Europskiei*» видав Мартин Пашковський. Причому, цей відомий співець України, суттєво доповнив «українські» сюжети власними матеріалами.

Непересічне значення для річпосполитської історіографії мав перший друк 1615 р. хроніки Я.Длугоша (встигли надрукувати лише 1-й том). Вона вийшла накладом *Яна Щасного Гербурта* (1567-1616) у його дідичному Добромилі (до того тут вже видрукували 1611 р. «Аннали» С.Оріховського та 1612 р. хроніку Вінцентія Кадлубка).

Добромильський видавничий проект, на думку Барича, стоїть у зв'язку із занепадом інтересу до хроніки Кромера (занадто риторичної і багато в чому скорочуючої відомий історичний матеріал), натомість із зростанням зацікавленості до

---

[209] *Антонович В.* Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. (Из летописного сборника Ильи Кощаковского)// Киевская старина. – 1882. – №7. – С.97-105; *Сборник летописей*, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. – Дн-ск, 1978; *Київський літопис* першої чверті XVII ст.// Укр. істор. журн. – К., 1989. – №2. – С.107-120; №5. – С.103-114.

[210] *Budziło J.* Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitzów od 1603 do 1612 r. – Wrocław, 1995.

багатого на фактографію тексту Длугоша[211]. На жаль, в очах королівського двору екс-рокошанин Гербурт лишався підозрілими, тому це видання було конфісковане (утім, принаймні, частина накладу вціліла, примірник цього видання має й відділ стародруків НБУВ).

Ім'я Я.Щ.Гербурта дороге українській традиції як спомин про одного з перших «ідеологів» руського руху в Короні Польській – автора «Розмислу про народ руський» (1613). Йому також належить авторство барвистої рукописної історії про переможні походи запорожців 1608 р. – «Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi»/ «Перемога козаків низових над татарами таврійськими року 1608 описана Гербуртом» (1608)[212].

У цьому творі Гербурт, зокрема, висловився і щодо питання походження козаків. Їх він уважав нащадками хозар-«Козарів» (останніх приймав за одне із слов'янських племен). Таким чином, популярний у козацькому літописанні XVIII ст. «хозаризм» мав свого річпосполитського предтечу.

Дуже своєрідною пам'яткою історіописання того часу стала «Poloneutychia abo Polskiego Królestwa szczęśie»/ «Полоневтиха або Польського королівства щастя» (бл.1616) *Анджея Любенецького* (бл.1551-1623)[213]. Її автор походив з Люблінщини (і, що цікаво, мав власний українний досвід). Чільний протестант, у молоді роки він користувався протекцією Я.Замойського. Знаний також із сентименту до Франції та її культури.

Історія належала до постійних зацікавлень Любенецького, а написана у 1613-1616 рр. «Полоневтиха» стала вершиною його історіографічного таланту. Праця мала виразний

---

[211] Див. ширше § «Zmierch sławy Kromera-dzejopisa» та § «Renesans dzieła Długosza»: *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. – S.115-123; 123-129.

[212] *Возняк М.* Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р.// Україна. – К., 1929. – №9 (кн.36). – С.18-21.

[213] Сучасне критичне видання, див.: *Lubieniecki A.* Poloneutychia. – Warszawa-Łódź, 1982.

історіософський характер, прагнула з'ясувати витоки та ґенезу «щастя» Польського Королівства, яке робило сучасних йому громадян Речі Посполитої справжнім «обраним народом».

Класичним підручником з історії Польської Корони стала праця *Йоахима Пасторія* (Pastorius ab Hirtenberg, 1611-1681). Утім, торкнувшись підручникової справи, принагідно зауважимо, що у царині локального підручника з всесвітньої історії примітною була праця сина шотландського емігранта *Яна Йонстона* (Jonston, 1603-1675) «Sceleton historiae universalis civilis et ecclesiasticae» (Лейден, 1633; згодом нодноразово перевидавалася; 1636 р. – перекладена німецькою мовою). Взагалі, щодо підручників з історії, варто відзначити, що кожен навчальний заклад мав схильність до задоволення дидактичних потреб власними силами. Так, професор історії Замойської академії Василь Рудомич (про нього нижче) надрукував свій «Compendium monarchiarum mundi <…> ex diversis chronologiis collectum <…>» (Замостя, 1648), а про існування «київського» підручника можемо довідатися за заповітом Афанасія Кальнофойського 1646 р., де згадана «Єпитоми Chorologiae S[ancti] Patris nostri Nestoris pro recompositione pueris danda, ut sciant gentis suae acta»/ «Стислий виклад Хронології нашого св. Отця Нестора для навчання хлопців, аби знали історію свого племені»[214].

Зрештою, повернемося до Пасторія. Автор цей в Україні більш відомий як хроніст перших козацьких війн короля Яна-Казимира – мова передусім про твір «Bellum scytico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra regnum Poloniae»/ «Війна скіфо-козацька або про союз татар, козаків та плебса Русі проти Корони Польської» (Гданськ, 1652). Його наступні видання виходили у Гданську 1659 та 1665 рр.

Розширений (за рахунок аналітичних вставок) текст згодом друковано під новим титулом – «Historiae Poloniae pars prior»/ «Історії Польщі частина перша» (Гданськ, 1680, хронологічно

---

[214] *Lubieniecki A.* The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojs'kyj// Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1991. – Vol.XV. – №3/4. – P.423.

обмежена 1648 р.) та «Historiae Poloniae pars posterior»/ «Історії Польщі частина наступна» (Гданськ, 1683-1685, оповідала про події 1649-1651 рр., від Зборова до Білоцерківського миру). У 1685 р. обидві частини передруковані в Гданську в єдиному виданні: «Historiae Poloniae plenioris partes duae»/ «Історії Польщі повні дві частини». До нього був долучений й інший історичний твір Пасторія – «De originibus Sarmaticis»/ «Про походження сарматів».

Зрештою, на тему Козацької революції знані також реляції (варіанти реляції) написані цим автором: «Eigentliche und gründliche Relation dez Zuges und Verrichtung welche Joannes Casimirus, König von Polen wider die Tartaren und Kosaken gehabt hat» (Без місця видання, після 20.VIII.1649 – реляція про Зборівську битву та зборівську угоду). Більш-менш одночасно надрукований її переклад латиною, а в наступному 1650 р. опублікований і полономовний її варіант.

Як історик-педагог 1641 р. у Лейдені Пасторій видав, у популярному кишеньковому форматі, свій «Florus Polonicus seu Polonicae historiae epitome nova»/ «Цвіт Польський або Польської історії новий короткий виклад» (виклад від Крака та Леха до королювання Сигізмунда Августа включено[215]). Цей підручник перевидавався у Лейдені 1642 та 1644 рр. Розширене видання побачило друк у Гданську 1651 р. (до нього долучено й панегирики Владиславу IV: «Sequuntur ob Argumenti similitudinem Panegyrici duo, Honori Vladislai IV Poloniae Regis Magni Ducis… Prior tempore Coronationis a Samuele de Przypkowice Przypkowski, antehac sub nomine Equitis Poloni editus/ Posterior, tempore nuptiarum a Martino Opitio dicti»). Воно згодом перевидавалося з доповненнями (Амстердам, 1664; Гданськ та Франкфурт, 1679; хронологічно оповідання доведене до 1660 р.).

Загалом текст Пасторія спирався на хроніку Кромера, але спеціальне пристосування матеріалу для шкільних потреб забезпечило цьому підручнику сталий успіх до XVIII ст.

---

[215] Сучасний польський переклад див.: 700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku. –Warszawa, 1978-1979.

включно. Це зайвий раз вказує на усталення «історіографічного канону» в Речі Посполитій саме у першій половині XVII ст.

Як історик-теоретик Пасторій відомий ще своїми промовами про користь історії: «De dignitate historiae»/ «Про гідність історії» (Без місця видання, 1651[216]), «Oratio de praecipuis historiae autoribus…»/ «Промова про видатних історій авторів…» і «De potissimis historiae argumentis…»/ «Про наймогутніші історії аргументи…» (написані 1655 р., видані як «Orationes duae»/ «Дві промови». Гданськ, 1656?). Він видавав їх як професор гімназій в Ельблонзі (першу) та Гданську (дві наступних).

Інтерес Сарницького до «праісторії» наслідував *Еразм Глічнер* (1535-1603) – лідер лютеран Великопольщі. Утім, останній відкинув сарматсько-біблійний родовід поляків свого попередника (Сарницького), повернувшись до Леха як відправної точки польської історії. Глічнер у Торуні в 1597 р. видав першу частину (до Земомисла) своєї синтези «Chronicon rerum Poloniae a Lecho gentis rege ad Sigismundum III descriptum»/ «Хроніки справ польських від Леха, племінного короля, до Сигізмунда III описані». Частини 2-4 (до Сигізмунда III) залишились в рукописі (втрачені вже в XX ст.).

Історіографічною екзотикою цього часу, втім доволі голосною, стала творчість *Войцеха Демболецького* (1585-1645). Гербовий брат Бєльських (Правдичі) і, по лінії матері, нащадок Людвіка Йоста Деція, він міг сприйматись як «природний» історик. Його першою працею був опис діянь лісовчиків 1619-1623 рр. – «Przewagi Elearow polskich, co ich niegdy Lisowczykami zwano»/ «Переваги легких кіннотників польських, що їх інколи Лісовчиками звуть» (Познань, 1623[217]). Демболецькому також приписують цілу низку інших творів про

---

[216] Фрагмент з неї переклав польською Т.Влодарчик, див.: Ibidem.

[217] Сучасне перевидання: *Dembołęcki W.* Przewagi elearów polskich, co ich niegdy lisowczykami zwano. – Toruń, 2005. Див. також: *Sztyber R.* Piórem, kropidłem i szablą. Wojciecha Dembołęckiego pisarska i kapelańska przygoda z lisowczykami (1619-1623). Studia i szkice. – Zielona Góra, 2005; *Bauer M.* Z dziejów batalistyki polskiej. – S.79-93.

козаків-лісовчиків: «Deklaracja abo objaśnienie kart kozackich», «Kopia listu utrapionej ojczyzny do rycerstwa lisowskiego», «List o lisowczykach», «Pieśni o cnych kozakach lisowskich» (з них дві пісні відомі й під іншою назвою «Pogrom abo porażka Czechów i kalwinistów przez lisowczyki Roku Pańskiego 1620 różnemi czasy raz po raz ośm razy»), «Wiersze o lisowczykach», «Żywot kozaków lisowskich».

Утім, найбільший «історіографічний» розголос у модерній традиції отримала його праця «Wywód jedynowłasnego państwa świata»/ «Вивід єдиносправжньої [обраної] держави світу» (Варшава, 1633). Це переклад 1-ї частини широко закроєної латиномовної всесвітньої історії («Speculum universalis historiae»), яку планував видати Демболецький. Вона присвячувалась праісторичним (біблійним) часам і була покликана обґрунтувати обраність народу польського. Для цього автор не гребував вигадкою, далеко перевершивши фантазії Сарницького. Зокрема, серед його «здобутків» було з'ясування, що син Адама Сет – це власне Скіт (Скіф), від якого виводяться слов'яни-поляки, носії первісної «скітійської» прамови. Схилок життя Демболецький провів в Україні (помер у Львові) і був, зокрема, зачарований місцевою епікою та фольклором.

Останніми великими історіографічними іменами Речі Посполитої часів, що нас цікавлять (це майже весь період королювання останніх Вазів – Владислава IV та Яна-Казимира), були Шимон Окольський, Павло Пясецький та Анджей Максиміліан Фредро. Усі вони походили з родів міцно закорінених в полікультурній традиції «трьох руських воєводств» (Руського, Белзького та Подільського).

Шимон Окольський (1580-1653) був уродженцем Кам'янця-Подільського в Україні, навчався у Львові та Болоньї, належав до ордену домініканців. Знаний українській історіографії він найбільше за вже згадуваним твором, присвяченим козацькій війні 1637-1638 рр. – «Diariusz transakcyjej wojennej między wojskiem koronnym a zaporowskim w r.1637» (Замостя, 1638) та його продовженням «Kontynuację… w r.1638» (Краків, 1639). Обидва передруковані К.Ю.Туровським (Краків, 1859), утім, в

Україні звикли користуватись російськомовним перекладом 1896 р.[218]. Автор, який взагалі мав значний «українний» досвід (бл. 1618 р. навіть потрапив у полон до татар та утримувався в Криму), був під час описуваних подій надвірним теологом та табірним проповідником у польного гетьмана Миколая Потоцького.

У 1648-1652 рр. Окольський керував «руською провінцією» ордену домініканців. Її історію він описав у праці «Russia florida rosis et liliis…»/ «Русь квітнуча розами та ліліями» – Львів, 1646 (можливо, мало попереднє видання – Рим, 1641); 2-е видання – Лейпциг, 1759. На початку цей твір містить вельми пристойний, за стандартами тогочасної історіографії, нарис історії Русі (розділи про походження назви Русь, про поділи Русі, про князів Русі, про релігію Русі тощо). Зрештою, серед «звітів» про українські осередки ордену домініканців звертає на себе увагу розлога інформація про «відділення» в Кодаку.

Окольський також був автором латиномовного каталогу-низки біографій католицьких єпископів Києва та Чернігова (Львів, 1646[219]). Праця ця містить чимало інформації з історії католицьких інституцій на Київщині та демонструє широкі історіографічні обрії автора. Зокрема, на її сторінках Окольський, крім власних праць, посилається на твори Я.Длугоша, М.Стрийковського, Бєльських, М.Кромера, С.Бзовського Я.Скробішевського, А.Варгоцького, Я.Гербурта, Я.Янушовського, Я.Цинерського, П.Пясецького.

Утім, твором життя для історика став віршований гербовник «Orbis Polonus»/ «Світ поляків» (Краків, Т.1 – 1641; Т.2 – 1643;

---

[218] *Мемуары* относящиеся к истории Южной Руси. – Выпуск 2. – К., 1896; *Мемуари* до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б.Машкевич. – Дн-ськ, 2006.

[219] Польський переклад В.Серватовського, див.: *Okolski Sz.* Biskupów Kijowskich i Czerniehowskich świętego katolickiego Rzymskiego kościoła porządek i liczba. – Kraków, 1853.

Т.3 – 1645. Т.4 – лишився незавершеним). Він нині вважається за цінне свідоцтво культури сарматизму.

Павло Пясецький (1579-1649), другий, по Демболецькому, «лісовчик» річпосполитської історіографії[220], єпископ кам'янецький (з 1627), холмський (з 1640) та перемиський (з 1644), автор широкознаної праці «Chronica gestorum in Europa singularium»/ «Хроніка подій в Європі» (Краків, 1645 та 1648 – з виправленнями та доповненнями; Амстердам, 1649[221]). Попри «європейський» розмах назви, текст переважно оповідає про справи Речі Посполитої. Хроніці доби королювання Сигізмунда III та Владислава IV передує вступ-нарис панування Стефана Баторія. Порічні розділи описують 1587-1638 рр., а до останнього «1638 року» долучений короткий огляд перебігу подій аж до років 1-го та 2-го друків хроніки відповідно.

Захват перед антитурецькою боротьбою українських козаків та часткове виправдання їх повстань (акцент на невиконанні зобов'язань уряду перед ними), а також ставлення до церковної греко-католицької унії як до шкідливої «новизни», яка порушує давнє мирне співіснування «старих вір» – католицизму та православ'я, зробило хроніку Пясецького популярною в Україні (наприкінці XVII ст. її було перекладено для українського та російського читача[222]). Нею широко користувались класики української історіографії XIX – початку XX ст., утім, для

---

[220] *Szelągowski A.* Paweł Piasecki, historyk polski XVII w. Cz. 1, Życiorys i charakterystyka ogólna pisarza. – Lwów, 1899; *Krawczyk A.* Warsztat historyczny Pawła Piaseckiego// Folia Societatis Scientiarum Lublinensis (Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Humanistyka). – Vol.29, nr.2. – Lublin, 1991. – S.59-68; *Його ж.* Historiografia krytyczna. Formowanie się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII w. – Lublin, 1994.

[221] Полономовний переклад кінця XVIII ст. видано Ю.Бартошевичем зі скороченнями, див.: Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyślskiego. – Kraków, 1870.

[222] Про цей рукописний переклад, див.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т.1. – Кн.2. – К., 1892. – С.1426. В.Іконников, вірогідно помилково, записав, що книга перекладена «с польского».

сучасного вітчизняного історика Пясецький – це досить призабуте ім'я.

Польські джерелознавці 1972 р. познайомили ширший науковий загал з іншою працею Пясецького (у перекладі польською мовою) – «Responsum de absoluto domino illustrissimi et reverendissimi Pauli Piasecki episcopi praemisliensis, Clarae Tumbae abbatis»/ «Відповідь про абсолютну владу…»[223]. Написаний між весною 1631 та весною 1632 рр. у формі листа-фіктивної відповіді якомусь сенатору Речі Посполитої, цей політичний трактат проливає світло на формування історіософських поглядів автора.

Зокрема, на Пясецького велике враження справив досвід російської Смути, здатність росіян відродити свою, вже здавалося знищену, державність. У цьому він побачив підставову перевагу тутешнього «звичаю»-суспільного ладу, який базовано на найчистішому слов'янсько-сарматському першовзорі.

Пясецький, власне, писав: «І нічим іншим Москва не стоїть, тільки, що затримує в чистоті власну кров та звичаї словенські. Міг би мені хто сказати, що має дещо татарського, але і то народ нам природний, за єдино усі історики кладуть завжди Сарматів, Скіфів, Гетів або Готів... Єдиний є народів тих усіх корінь, не відрізняється від нашого, коли спільно від себе [з єдиного джерела – *Д.В.*] беремо звичаї. Дай Боже, аби й ми були б мужніми та грізними сусідам, аби й ми сарматські та татарські звичаї бажали тримати, окрім віри»[224]. Подібна рецепція «руськості» в ідеологічному вимірі «національного» дуже цікава саме в контексті сприйняття в тогочасній Речі Посполитій «своєї Русі» – України та Білорусі.

Анджей Максиміліан Фредро (бл.1620-1679) був ще одним перемишлянином, який відзначився на полі річпосполитської

---

[223] *Czapliński W.* Nieznany traktat Pawła Piaseckiego// Archiwum Literackie. – T.XVI. Miscellanea Staropolskie (4). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S.237-243; *Piasecki P.* Responsum de absoluto dominio…// Ibidem. – S.244-264.

[224] *Piasecki P.* Responsum de absoluto dominio… – S.249.

історіографії. На відміну від Пясецького, родове шляхетство якого було украй сумнівне, це був представник давнього магнатського роду – одного зі стовпів Речі Посполитої[225]. Його родові інтереси та політична кар'єра були тісно пов'язані з Україною, що відбилося й на багатоплановій письменницькій спадщині Фредра (проекти реформ освіти, культури, військової справи, політична моралістика).

Як історика його прославила праця «Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio…»/ «Історія народу польського за правління Генріха Валуа». Вона, за життя автора, перевидавалась тричі (Гданськ, 1652, 1659, 1660), а згодом, 1698 року, ще передрукована в Амстердамі. Твір описував події 1572-1576 рр., але не як суху хроніку, а привід для аналізу та узагальнень з точки зору апології шляхетського ладу. За стилем та композицією «Історія» нав'язувала до Тацита (мода на останнього часто інтерпретується як ознака «барокової історіографії», що надходить на зміну «ренесансній», яка кохалася передусім у Лівії). Цікава тут Фредрова характеристика українських козаків буде розглянута у підрозділі 4.3.

Наближаючись до кінця цього огляду, напевно, варто трохи сказати про придворну історіографію Вазів. При дворі першого з них – Сигізмунда III – примітним був лікар та історіограф королівський *Йоахим Поссель* (Posselius, ✞ 1624). Він походив з Мекленбургії (підписувався Megapolitanus). Навчався у Відні, до Польщі приїхав бл. 1596 р., де вступив на службу до магнатів Костків. 1604 р. мандрував Італією (Венеція, Падуя, Флоренція, Болонья). 1607 р. знову подорожував Італією, Францією та Англією. Після 1609 р. Сигізмунд III прийняв його на становище лікаря з пенсіоном 500 злотих, який подвоїв (2.VIII.1624) за хронікарську працю «Historia rerum polonicarum et pruthenicarum ab a.1389 ad a.1623»/ «Історія діянь польських та прусських від 1389 до 1623 рр.», дедиковану королевичу Владиславу.

---

[225] *Rynduch Z.* Andrzej Maksymilian Fredro. Portret literacki. – Gdańsk-Wrocław, 1980.

У ній багато місця відведено інформаціям про згадану родину Костків та близьким автору справам прусським (помер Поссель у Гданську). Українознавцю тут цікавими будуть інформації про родичів Костків, князів Острозьких. При вістці про шлюб Олександра Острозького з Анною з Костків (1593 р.) поданий і класичний «історичний» родовід цього князівського дому: від Руса, брата Леха, через Володимира Святого до «короля» Данила Романовича. Утім, загалом «українська» тема в цій праці бідна на оригінальні факти та деталі.

Крім хронологічного викладу подій, наприкінці «Історії» Посселя поміщено список польських королів, великих магистрів хрестоносців, бюджет війн з Пруссією від 1454 до 1567 рр., а також інформація про урядників прусських земель. Праця ця, досі недрукована, має 826 стор. і зберігається в Бібліотеці Чарторийських у Кракові (rkp.1322), фрагмент є й у Бібліотеці Оссолинських у Вроцлаві (rkp.77).

Мав Сигізмунд III і власного «італійського фахівця» (їх, як ми вже переконалися, традиційно поціновувано при польському королівському дворі). Ним був *Алессандро Ціллі* (Чиллі) *да Пістоя* (бл.1565 – бл.1639). Ще 1594 р. він дістав посаду тенора придворної капели. Як то було звичайним, надавав співак і певні інформаційні послуги зацікавленим «землякам» – італійським можновладцям (зокрема, писав реляції для тосканського двору з 1608 до 1620 рр.).

З ініціативи Сигізмунда III Ціллі 1627 р. видав у рідній Пістої в Італії однією книжкою (з присвятою тосканському князю) два історичних твори: «Historia delle sollevationi notabili sequite in Polonia gl'anni del Signore 1606, 1607 e 1608»/ «Історія повстань шляхетства, які відбулися в Польщі в роках 1606, 1607 і 1608»[226] та «Historia di Moscovia dell ationi heroiche e memoriabili imperse dell'invitissimo Sigismundo III, Rei di

[226] Існує також окремий його рукопис про події лише 1606 р.: Opis rokoszu Zebzydowskiego w 1606 r. przez Aleksandra Celli Pistoriusa w języku włoskim (s.280, fol.). – Rps. B-ki Czart. 336 (mf BN №15919).

Polonia»/ «Історія Московії в героїчних діяннях та пам'ятних справах Сигізмунда III, короля Польщі»[227].

За часів Владислава IV титул історіографа отримав *Ебергард Васенберг* (1610-бл.1668 або 1671)[228]. Він прибув до Польщі в почті королеви Цецилії Ренати (перед тим був історіографом і бібліотекарем ерцгерцога Леопольда Вільгельма[*]). Після 1645 р. він залишив Річ Посполиту та повернувся на австрійську службу. Його головною працею стала «Gestorum… Vladislai IV… pars I principem panegyrice repraesentans. Pars II regem panegyrice repraesentans»/ «Історія… Владислава IV… частина I, що принцу панегірик представляє. Частина II, що королю панегірик представляє» (Гданськ, 1640-1641; Гданськ, 1643; Гданськ, 1649).

Праця сфокусована на постаті головного героя та оповідає про події від його народження до 1640 р. Цікаво, що автор цілком поігнорував антиурядові виступи українських козаків за цей період. Останні на сторінках цієї праці з'являються лише у позитивному образі борців із зовнішніми ворогами держави (Москва, Хотин, Смоленськ).

Популярний історіографічний жанр монографії окремої війни підтримав український магнат-інтелектуал *Юрій Немирич* (1612-1659). З-під його пера вийшла праця про т.зв. Смоленську війну 1633-1634 рр. – «Discursus de bello moscovitico»/ «Розмисел про війну московську» (Париж, 1634)[229]. Щоправда,

---

[227] З італійських робіт про А.Ціллі див.: *Danti A.* Alessandro Cilli e la sua «Historia di Moscova». – Mantova, 1968.

[228] *Serczyk J.* Ewerard Wassenberg, historiograf Władisława IV (1610-1672) i jego pochwała Gdańska// Rocznik Gdański. – T.24 (1965). – S.125-153.

[*] *Леопольд Вільгельм Габсбург* (1614-1662), ерцгерцог, 2-й син австрійського імператора Фердинанда II.

[229] *Немирич Ю.* De bello moscovitico// Хроніка-2000. – К., 1995. – № 1. – С.68-87; *Титов В.* Юрій Немирич та його праця «Discursus de bello moscovitico»// Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць. – К., 1996. – С.77-81. З яскравих наративів про Смоленську війну див. також: *Diarusz* kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633-1634. – Warszawa, 2006.

молодий автор був схильний не ретельно переповідати події (вістки про які, до нього на закордонних студіях, доходили, напевно, спорадично), а використовувати їх для широких узагальнень щодо сучасного військового мистецтва взагалі.

«Допереяславську» вазівську історіографію Речі Посполитої завершують хіба праці *Станіслава Кобежицького* (Кобержицького) (бл.1600-1665), *Самуеля Твардовського* (бл.1600-1661) та *Галеаццо Гуальдо Пріорато* (1606-1678). Перший – «вітчизняний» твір Кобежицького – «Historia Vladislai, Poloniae et Sueciae principis… usque ad excessum Sigismundi III»/ «Історія Владислава, королевича Польщі та Швеції... аж до смерті Сигізмунда III» (Гданськ, 1655) мав компіляційний характер і зосереджувався передусім на кресленні образу королювання Сигізмунда III[230]. Причому, «українські» сюжети автора з Помор'я цікавили слабко (як такий, можна згадати хіба що звістки про похід Сагайдачного під Москву).

Твардовський же продовжив традицію віршованих історичних творів. На його рахунку, зокрема, «Przeważna legacyja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy» (Краків, 1633; 1639)[231], «Szczęśliwej moskiewskiej ekspedycji Władisława IV opisanej roku 1634» (Люблін, 1634), «Władysław IV król polski i szwedski» (Лешно, 1649[232]). Найбільш

---

[230] Російський переклад уривків про походи Сигізмунда III і Владислава IV на Росію видавав І.Боричевський, див.: *Сказания* польского историка Кобержицкого о походах польского короля Сигизмунда и королевича Владислава в Россию// Сын Отечества. – СПб., 1842. – №3. – С.3-28 (1611-1616 рр.); №4. – С.3-40 (1617-1618 рр.); №5. – С.3-24 (1618-1619 рр.). Сучасний польський переклад цілого твору див.: *Kobierzycki S.* Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedskiego. – Wrocław, 2005.

[231] Свіжу українську статтю про цей твір див.: *Тарасенко І.* «Легація» С.Твардовського як джерело з історії України першої третини XVII ст.// Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Випуск 7. – К., 2007. – С.306-316.

[232] Сучасні перевидання всіх трьох творів див.: *Twardowski S.* Władysław IV, król polski i szwedzki (Wybór). – Łódź, 1998; *Його ж.*

відомий в Україні твір Твардовського «Війна домова з козаками та татарами» вже виходить за хронологічні межі цього дослідження.

Третій був автором «Dell'Historie del conte Galeazzo Gualdo Priorato. Parte Quarta. Nelle quale si contengono tutte le cose universalmante occorse dall Anno 1645 fino all'Anno 1649, consacrata alla Maestà Augustissima di Giovanni Casimiro Re di Polonia, e Svezia etc.»/ «Історія … у 4-х чч. … з 1645 до 1649 рр., з посвятою … Яну-Казимиру, королю Польщі та Швеції і т.д.» (Венеція, 1651) – чергового твору італійця-шукача протекції, наразі у свіжообраного польського короля Яна-Казимира. До своєї праці Гуальдо вніс і опис початкової фази Козацької революції на Україні. До речі, у пізнішій своїй книжці (Відень, 1670), написаній вже задля австрійського протектора, автор сміливіше ставав на бік козаків при описі козацько-шляхетського конфлікту.

Гадаю, слід завважити, що наразі нез'ясованим залишається стосунок до офіційних кіл Речі Посполитої *Майоліно Бізаччіóні* (1582-1663) – примітного венеціанського історіографа, знаного передусім за твором «Historia delle guerre civili di questi ultimi tempi»/ «Історія громадянських війн останнього часу» (Венеція, 1653; 1655; 1664; а також Болонья, 1654; 1663). З інших його творів українського науковця може спеціально зацікавити: «Demetrio Moscovita» (Венеція, 1643; 1649); «Memorie storiche delle mosse d'armi di Gustavo Adolfo re di Svetia in Germania dal 1630» (Болонья, 1630); «Istoria universale dell'origine, guerr e imperio de'Turchi» (Венеція, 1654).

Однак, відомо, що трактування істориком Козацької революції було переважно сприятливим для центральних влад Речі Посполитої. Основним джерелом Бізаччіоні – до опису Білоцерківської кампанії 1651 р. включно – був Пасторій, а також окремі реляції італійських дипломатів. Перше видання

Przeważna legacyja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy. – Warszawa, 2000; *Його ж.* Szczęśliwa moskiewska ekspedycyja Najaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szewdzkiego. – Łódź; Poznań, 2002.

«Історії громадянських війн останнього часу» – 1653 р. – закінчується на подіях 1652 р.; видання 1655 р. – доведене до підписання Переяславської угоди 1654 р.

Натомість щодо *Гійома Левассера де Боплана* (бл.1600-1673) можна зауважити, що він, створюючи свій славнозвісний «Опис України», безпосередньо розраховував на щедрість королів Владислава IV та Яна-Казимира. Принаймні, саме перший надав йому 1645 р. привілей на друк карти України, а другому француз дедикував своє 2-е доповнене видання «Опису» (Руан, 1660; вірогідно, й 1-е видання 1651 р. було присвячене королю Яну-Казиміру, принаймні, додаток до цього видання – мапа України, виконана гравером Вільгельмом Гондіусом у Гданську 1648 р., містить дедикацію саме йому). Видання 1660 р. стало стереотипним для численних наступних передруків та перекладів. Утім, його вплив на річпосполитську історіографію вже виходить за прийняті у цьому дослідженні хронологічні рамки (1-е видання «Опису», друковане в Руані 1651 р. накладом лише 100 примірників, мало дуже камерний резонанс).

Взагалі-то спокусливо побачити у обох авторизованих виданнях Боплана реакцію, по черзі, на Зборівський мир 1649 р. та Гадяцьку унію 1659 р. Крім того, зауважимо, що твір Боплана немало прислужився занедбанню попередньої наративної традиції українознавства Речі Посполитої, оскільки цілком ігнорував цю останню, описуючи предмет, ніби з «чистого листа», та претендуючи на авторитет очевидця (Боплан прослужив інженером-фортифікатором на українських кордонах Речі Посполитої сімнадцять років, з 1630 до 1648 рр.). До певної міри цей факт і було враховано при визначенні верхньої межі згаданих тут хронологічних рамок нашого дослідження.

Як особливість тогочасного історіографічного процесу слід відзначити відчутну втрату значення «литовського» історіописання для висвітлення українських історичних сюжетів. Хіба тільки у зв’язку із «давньою» історією Великого князівства Литовського торкаються їх, без особливої оригінальності, *Самуель Довгірд* (перша половина XVII ст.), автор «Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt

Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych» (Любча, 1626; віршований твір, базований переважно на «Гінці цноти» М.Стрийковського[233]) та, напевно, найвизначний історик ВКЛ середини XVII ст. – *Віюк Войцех Коялович* (1609-1677)[234]. Останній був автором «Historiae Lituanae…» (ч.1: Гданськ, 1650, оповідання доведене до 1386; ч.2; Антверпен, 1669, оповідає про 1387-1572 рр., текст завершено автором між кінцем 1660 та 1663 рр.) та знаного гербовника шляхти ВКЛ.

Інша справа сучасна історія, де Коялович відзначився описом початкової фази Козацької революції – «De rebus anno 1648 et 1649 Contra Zaporovios cosacos gestis»/ «Про справи років 1648 та 1649, що проти запорізьких козаків діялися» (Вільно, 1651)[235]. Праця складалася з трьох частин, які мали форму реляцій: 1) Copiarum Magni Ducatus Lituaniae/ adversus Zaporowianos/ Cozacos/ Anno 1648 et 1649 gesta/ Compendiario narrata (стор.1-52); 2) Ducis in Wisniewiec/ et Lubnie/ Hieremiae Michaelis/ Koribut/ Palatini Russiae, Gubernatoris Kanioviensis etc. etc./ Contra Cozacos Zaporovios A.1648 gesta compendiario narrata (стор.53-70); 3) Regii exercitus/ cum Tauricani Principis copiis/ Anno 1649 ab Zboroviam congressus, Compediario narratus (стор.71-102).

Під титулом «Epitome de rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios Kosacos in Polonia et Lithuania gestis…»/ «Короткий виклад про справи років 1648 і 1649: діяння проти запорізьких

---

[233] *Dougirdas S.* Genealogija arba Trumpas didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir jų didžių bei naršių karo žygių aprašymas, kadaise Motiejaus Strijkovskio sukurtas, a dabar antaujintas ir vel išleistas Samuelio Daugirdo is Pagaujo. – Vilnius, 2001; *[Dougird S.]* Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych. Uczynione niegdyś przez Mathysa Strykowskiego, a teraz odnowione i znowu na świat wydane: przez Samuela Dowgirda z Pogowia. – Poznań, 2004.

[234] *Jučas M.* Lietuvos metraščiai ir kronikos. – Vilnius, 2002. – S.183-199.

[235] В Україні про цей твір писав С.Плохій, див.: *Плохий С.Н.* Влияние сочинения А.Кояловича на зарубежную историографию освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.// Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX веков: Сб.наук.тр. – Дн-ск, 1992. – С.65-75.

козаків у Польщі та Литві» цей твір Кояловича передруковувався у Відні 1653 р. (як компіляція Яна Діонісія Лобжинського). Наслідував Кояловича й інший розлогіший анонімний твір на ту саму тему – «Rerum in Magno Ducatu Lithuaniae per tempus rebellionis Russicae gestarum commentarius…»/ «Коментарі діянь у Великому князівстві Литовському за часів ребелії Руської…» (Ельблонг, 1655).

На ниві історичної популяризації відзначився ще й пастор-кальвініст, згодом учитель знаного Богуслава Радзівіла, *Павло Димитрович* (? – 1641), автор-укладач праці «Compendium abo Krótkie opisanie tak Książąt i Królów Polskich, iako spraw, przypadków, y dawnych dzieiów Królestwa Polskiego, z Kroniki Marcina Kromera, Biskupa Warmińskiego, y inszych, osobliwie dla tych, którzy szyrokiem czytaniem nie radzi się bawią, przez Pawła Demitrowicza w druk na świat wydane»/ «Компендіум або короткий опис як князів і королів польських, так і справ, випадків та давніх історій… для тих, хто не готовий читати докладно…» (Любча, 1625). Текст упорядкований у 18 відділах-«зібраннях», складається з 151 гасла (наводимо інформацію про цей твір як взірець цілого жанру історичного компендіуму)[236].

Назви «зібрань» тут такі: 1) зібрання княжат та королів польських, котрі по котрих; 2) зібрання княжат і королів польських, котрі в старості померли; у молодому віці з того світу зійшли (і т.д.); 3) зібрання княжат утоплених, княжат отруєних, княжат зраджених, княжат убитих (і т.д.); 4) зібрання про людиновбивство, про тиранство, про розбійництво (і т.д.); 5) зібрання воєн з німцями, з мазурами, з чехами, з саксонцями; 6) зібрання про війну батька з сином, про війну між братами, про війну несправедливу (і т.д.); 7) зібрання про чудеса та дива, зібрання про знаки нещастя; 8) зібрання про терплячість та милосердя, про старосту неправочинно поставленого; 9) зібрання про старання наклепників та підбурювачів, святотатства, чоловіковбивства, несправедливого суддю (і т.д.);

---

[236] З українських досліджень цього твору, див.: *Мицик Ю.А.* Історія Київської Русі на сторінках хроніки П.Демитровича// Укр. істор. журн. – К., 1996. – №6. – С.120-124.

10) зібрання про вірність слуг щодо панів; 11) зібрання про милість пана до слуги; 12) зібрання про злих слуг і служебників; 13) зібрання про злого чоловіка та про добру і неправедну дружину, про жінок злих та добрих, великого та мужнього серця, про чистоту стриманості та нестриманість; 14) зібрання про рік урожайний та сухий, про зиму теплу та прикру, про негоду та бурі люті (і т.д.); 15) зібрання про землетруси, про град та блискавки, про комети (і т.д.); 16) зібрання про найвищих єпископів римських, про єпископів злих та добрих, про турботи єпископства (і т.д.); 17) зібрання про різні речі так веселі, як і смутні, так поважні, як і смішні, [які] кожному знати потрібно; 18) зібрання про богів язичницьких та пізнання справжнього Бога, про давніх богів польських, про давніх богів руських і московських, про давніх богів литовських (і т.д.). Наприкінці твору є ще відсилка на с.241, де є «*про час, коли поляки, і Русь, і Литва християнами стали*».

Наразі можемо зауважити про зацікавлення цим твором на теренах України. Його, напевно (бо згадка не за титулом, а за прізвищем автора), згадує літопис Я.Бінвільського[237] (про останній далі буде).

Умовно, «литовським» історіографічним доробком можна вважати ще видання (Базель, 1615; про передруки в Лейдені 1627 та 1642 рр. у збірці «Respublica…» див. далі) уривків з давньої (1550 р.) рукописної праці *Михалона Литвина*[238]. Певне значення мала й публікація, з інспірації Миколая Кшиштофа Радзівіла (Сирітки) (1549-1616), в Амстердамі 1613 р. вельми інформативної першої друкованої карти Великого князівства Литовського (в долюблінських кордонах).

---

[237] Докладно дослідив залежність тексту Бінвільського від твору Димитровича Ю.Мицик, див.: Літопис Яна Бінвільського/ підгот. Ю.Мицик// Наукові записки НаУКМА. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.60-77.

[238] *Michalonis Lituani.* De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum. Fragmina X. multiplici Historia referta. – Basileae, 1615. Сучасне видання твору, див.: *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994.

Зауважимо, що справа видання цієї мапи велася коштом Радзівіла з кінця XVI ст. (розпочата бл.1595 р.). У ній брали участь знаний картограф баторіанських часів Мацей Струбіч (✞ бл.1605), його молодший колега Томаш Маковський (бл.1575-бл.1630), який і був основним виконавцем (об'їздив терени ВКЛ, склав коментарі), а також несвіжські єзуїти. Перше видання мапи (бл.1603 р.) не збереглося, але на його підставі голландський гравер Герард Гессель (G.Hessel) приготував новий друк під титулом: «Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium, exacta descriptio…». Зрештою, відомий нідерландський картограф Віллем Янсзон Блау (Blaue, 1571-1638) включив цю мапу до свого популярного атласу світу (1631).

Останнім великим «зовнішнім викликом», сприйнятим річпосполитською історіографією, можуть вважатись «Annales ecclesiastici» («Церковні аннали») італійця *Цезаря Баронія* (1538-1607). Це була офіційна відповідь католицизму на історію церкви в протестантській редакції («Магдебурзькі центурії» в 13 тт. Базель, 1559-1574). Монументальний твір Баронія мав 12 томів (по тому на століття християнської ери; текст доведено до 1198 р.), що видавались протягом 1588-1607 рр.*.

Його польський переклад-компіляцію (10 томів перероблено в один) – «Rocznych dziejów kościelnych…» (Краків, 1603; Краків, 1607) здійснив *Петро Скарга* (1536-1612). Скорочену 2-томну версію праці Баронія опрацював та видав під назвою «Historia ecclesiastica»/ «Церковна історія» (Рим, 1616) польський домініканець *Станіслав Бзовський* (бл.1567-1637). Згодом він продовжив цю хроніку до 1572 р. (вийшла під титулом «Annalium ecclesiasticorum post Caesarem Baronium…» т.13-20. Кельн, 1616-1641; т.21. Рим, 1672). Утім, саме полономовне видання Скарги в Україні користувалось найбільшою читацькою увагою.

Цікаво, що Бароній мав контакти у колах польських католицьких ієрархів. Серед його кореспондентів був і

---

* До речі, т.XI (1606) вийшов з посвятою Сигізмунду III Вазі (дедикація написана ще 1604 р.).

київський єпископ О.Соколовський[239]. Відтак, не заскочує нас і те, що у творчій спадщині знаного кардинала був і невеличкий твір, спеціально присвячений «давньоруському» сюжету, – «Discours de l'origine des Russiens et de leurs miraculeuse conversion…»/ «Розмисел про походження русинів та їхнє чудесне навернення [до Риму] і кілька визначних документів їхніх королів» (Кельн; Париж, 1599[240]; під трохи зміненими титулами твір друкувався ще в Кельні – 1598 і 1600 рр.). Він постав з приводу знаного прийому руських ієрархів римським папою у 1595 р. Утім, даних про рецепцію цього твору в Україні досі не виявлено (хіба що він йшов через «Церковні аннали», до яких, зрештою, інтегровано і текст «Розмислу»).

Певне значення мала також збірка текстів про Річ Посполиту, яка побачила друк у рамках широко знаної видавничої країнознавчої серії (знову у популярному кишеньковому форматі), що виходила в Лейдені. Мова про «Respublica, sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, etc. diversorum Autorum»/ «Держава або статус Королівства Польського, Литовського, Пруського, Лівонського і т.д. з різних авторів» – уперше друкована в 1627 р., у 1642 р. передрукована без змін. Її зміст дивись у Додатку Б.3.

Для українознавства у цій лейденській видавничій серії цікаві ще й збірки, присвячені Росії-Московії та «Татарії», див., зокрема, «Russia seu Moscovia itemque Tartaria coomentario topographico atque politico illustrato»/ «Русії або Московії, а також Татарії коментарі топографічні та політичні ілюстрації» (Лейден, 1630). У цьому виданні передруковувались і Михалона Литвина «Про нрави татар, литовців і московітів», і Мартина Броневського «Опис Татарії».

---

[239] AGAD. – Zbiór Aleksandra Czołowskiego (Zespól 388). – Sygn.468 (mf 39075).

[240] Модерний передрук див.: Discours de l'origine des Russiens et de leurs miraculeuse conversion par le Cardinal Baronius / Tradict en François par Marc Lescarbot / Nouvelle edition revue et corrigée par le prince Augustin Galitzin. – Paris, 1856.

Войовнича «конфесійна» історіографія України широко представлена у творчості єзуїтських письменників, твори яких стали відомі вже у другій половині XVII ст. Принагідно зауважимо, що поточну «конфесійну історію» можна вважати окремим потужним історіографічним напрямком. Історичними сюжетами та «аргументами» насичені численні твори церковно-полемічної літератури, але тут я свідомо виводжу цей неозорий метанаратив за межі даного дослідження. Нижче згадую лише окремі імена й праці, які мали не лише утілітарно-конфесійне значення, а й інспірували ширші «відкриття» в історіографії України.

Отже, мова, зокрема, про єзуїтів *Павла Парісіуша* (Париса) (1596-1667) та *Яна Велевіцького* (1566-1639). Перший походив з Пруссії, але тривалий час викладав у єзуїтських освітніх закладах України: 1631-1632 рр. – професор теології моральної в Острозі, 1632-1634 – професор філософії у Львові, 1634-1635 – знову в Острозі (проф. філософії), 1638-1639 – суперіор у Фастові, 1641-1642 – те саме у Новгороді-Сіверському, 1642-1643 – професор теології моральної у Львові, 1646-1648 – суперіор в Овручі, 1657-1658 – професор теології моральної в Луцьку, далі викладав вже на теренах Польщі (у Каліші та Раві). Був Парісіуш також надвірним і табірним місіонером кн.Корецького. Залишив у рукописах (не збереглися) праці «Historia polona» та «Slavia» – у 3-х тт., оповідала про початки слов'ян[241]. Твори Парісіуша були відомі автору XVIII ст. К.Несецькому[242].

---

[241] *Encyklopedia* wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995. – Kraków, 1996. – S.491. Полоноцентричне слов'янознавство на той час взагалі стало популярною темою в Європі. Про це, зокрема, свідчить поважного обсягу (830 стор.) рукопис «De Sarmaticis sive Venedicis et Slavonicis populis, libri XXII»/ «Про сарматський або венедський і слов'янський народ, у 22 книгах» (Нюрнберг, 1639). Його копія (XVIII ст.) зберігається у Бібліотеці Чарторийських у Кракові (Bibl.Czart. Rpis 1324). У цьому рукописі ретельно зібрані та проаналізовані вістки античних авторів, Біблії та інформації з сучасної латино- та німецькомовної літератури (полономовні праці не

Другий походив зі шляхетської родини з Великопольщі. Єзуїт з 1584 р., навчався у Познані та Вільно. Професор і ректор колегіумів у Каліші, Львові, Ярославі та Познані. Суперіор резиденцій в Торуні та Перемишлі. Проповідник (1602-1606) та препозит (1619-1623 та 1629-1632) у краківському домі професів при костелі св.Барбари.

У 1629-1639 рр. Велевицький опрацьовував «Historici diarii domus professae SJ Crakoviensis…» – діаріуш (термін «діаріуш»-щоденник не цілком відповідає «жанру» праці, яку сам автор у тексті називав ще й «історією»), що обіймав період 1579-1639 рр. Томи I-IV цього твору видані Ю.Шуйським і В.Хотковським у 1881-1899 як тт.7, 10, 14 та 17 в серії «Scriptores rerum polonicarum»[243]. Вони обіймають текст за 1579-1629 роки. Фрагмент за 1630-1639 рр. нещодавно був виданий у Польщі в латиномовному оригіналі[244].

Твір Велевицького був прикладом «відомчої» історії: автор не мав наміру його друкувати-публікувати, але не був це і чисто «особистісний» документ (особисті підручні записи, писані, принаймні, з 1606 р., Велевіцький вів окремо). Своїм Читачем він уважав власних наступників у домі професів та керівництво польської провінції ордену єзуїтів загалом. До речі, поштовхом для такого роду праці, вірогідно, послужило розпорядження генерала Клаудіо Аквавіви, віддане для цілого ордену 25.III.1608 р. (повторюване 1616 та 1623 рр.), за яким усі єзуїтські доми мали подбати про донесення до прийдешніх поколінь (та центральних органів ордену в Римі) власної історії. Уже 1620 р. у Кракові побачив друк твір з історії єзуїтів у

аналізуються, отже автор, напевно, не знав цієї мови), що стосувалися минулого теренів Речі Посполитої.

[242] *Dacka I.M.* «Korona polska» Kaspra Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego. – Warszawa, 2004. – S.75.

[243] *Ks. Jana Wielewickiego T.J.* Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św.Barbary. – Kraków, 1881-1899: T.1: 1579-1599. – 1881; T.2: 1600-1608. – 1886; T.3: 1609-1619. – 1889. T.4: 1620-1629. – 1899.

[244] *Ks. Jan Wielewicki SJ.* Dziennik spraw domu zakonnego OO.Jezuitów u św. Barbary w Krakowie 1630-1639. – T.5. – Kraków, 1999.

польському королівстві[245]. Про наративні джерела та історіографію українських єзуїтів ширше дивись Тетяну Шевченко[246].

Постав твір Велевицького у Кракові, так би мовити, «у три підходи»: перша частина (1578-1631 рр.) – опрацьована в 1631-1633 рр.; друга (1632-1637) – між 1636 та 31 грудня 1637 рр.; третя, або ІІ-й том, писано більш-менш синхронно описуваним подіям від січня 1638 до червня 1639 р. Діаріуш демонстрував широку історіографічну начитаність Велевіцького (черпав з Бєльських, Гваньїні, Ґейденстейна, Соліковського, Любенського, Наугебауера, Кромера та ін.).

Історичною працею, близькою за методом діаріушу Велевіцького, на теренах Речі Посполитої може бути визнана хіба що історія академічного католицького колегіуму у Львові (також патронованого єзуїтами). Її опрацював *Мацей Велевич* (1607-1665) від початку існування колегіуму (витоки єзуїтської присутності у Львові відносять до 1590 р., а початок організованого ними навчального процесу – до 1599) аж до року 1665, коли цей автор помер[247]. Причому, на відміну від краківського колеги, Велевич мав продовжувачів.

Твір Велевіцького містив чимало інформацій про Україну[248], чому сприяло використання писаного у 1581-1611 рр. щоденника П.Скарги (згодом загинув), а також діаріушів (наразі втрачених) різних єзуїтських колегіумів – зокрема, львівського та самбірського. Автор також мав інформаторів безпосередньо близьких до «центру подій». Так, гетьман Станіслав Жолкевський повідомляв його про справу військової конфедерації «зборовчиків» (1614); єзуїти: Станіслав Пакош –

---

[245] *Argentus I.* De rebus Societatis in Regno Poloniae. – Cracoviae, 1620.

[246] *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С.14-21.

[247] Рукопис зберігається у Національній бібліотеці у Відні – № 11 988.

[248] Огляд українських сюжетів виданої у 1881-1899 рр. частини щоденнику див.: *Срібний Ф.* Дневник Вєлєвіцкого як джерело до української історії// Записки НТШ. – Т.LXVII. – Львів, 1905, кн.V. – С.1-7 (Наукова хроніка).

про набіг татарський, що сягнув аж Перемишля (1624), Матеуш Бембус – про львівський синод (1629), Ян Каленкович – про погреб підканцлера і київського воєводи Томаша Замойського (1638), Анджей Гончел (Hączel) – про кривди шляхті біскупа київського Олександра Соколовського (1638); єзуїти-табірні капелани описали йому облогу Смоленська 1611 р., про перебіг боїв під Смоленськом 1633-1634 рр. оповідав Велевіцькому, зокрема, єзуїт-капелан військ воєводича руського С.Даниловича – Бартоломій Папроцький; єзуїт Станіслав Броновський склав для нього реляцію про бойові дії гетьмана С.Конецпольського з турками 1633 р. та ускладнення з українськими козаками в 1635 р., про перебіг козацьких війн 1637-1638 рр. інформував Велевіцького табірний капелан-єзуїт Вербович (Costinius); про багатотижневі урочистості в Самборі 1639 р. оповів йому двірський підскарбій Яна Миколая Даниловича Ян Сапалецький.

На іншому краї «конфесійного» спектру знаходились такі примітні протестанти, як *Станіслав Будзинський* (✞ 1593) та пастор-кальвініст *Анджей Венгерський* (1600-1649), які були істориками реформації на теренах Речі Посполитої. Перший взявся за опрацювання історії цього руху в Польщі та сусідніх країнах близько 1590 р. Текст своєї «Історії церковної…» («Historia ecclesiastica eorum, quae in Polonia eique conterminis regionibus a primordiis reformationis usque ad annum 1593 in negotio religionis contigerunt») історик довів до 1593 р. проте той залишився в рукописі і згодом загинув.

Перший твір Венгерського «Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias»/ «Система історико-хронологічна церкви слов'янської, за різними провінціями» (Утрехт, 1652) оповідав про історію чеських братів та події реформації в Речі Посполитій до 1650 р. Згодом він був розширений (долучено «Colloquium charitativum…» А.Вишоватого) та виданий під новим титулом «Libri quatuor Slavoniae reformatae» (Амстердам, 1679[249]). Остання 4-та книга

[249] Сучасний репринт див.: Andreae Wengerscii Libri quattor Slavoniae reformatae. – Varsoviae, 1973.

праці – «De Graeco-Ruthenorum Ecclesiis»/ «Про греко-руські церкви» (s.457-586) – була присвячена історії православ'я та його стосункам з протестантизмом.

Цікавим прикладом «іноземного фахівця» на службі справі новонародженої уніатської, греко-католицької конфесії, що гостро потребувала й історичної легітимації, був грек, вихованець грецького колегіуму св.Атанасія в Римі *Петро Аркудіус* (Ἀρχούδίος, Arcudius, Arkudeusz, 1562 або 1563-1633). Під його безпосереднім впливом перебувала відома «героїчна» постать нової церкви – І.Потій. До речі, останній також був не чужий історіографії, але тут митрополит був більше інспіратором, аніж власне дослідником (те саме можна мовити і про не менш «культового» його православного колегу – Петра Могилу[*]).

На полі історіографії згаданий Аркудіус відзначився творами про рідний колегіум – «Historia Collegii Graecorum» (рукопис праці зберігається в архіві цього закладу в Римі), а також щодо історії Берестейської унії – «Historia de Ruthenorum cum Romana Sede unione»/ «Історія про унію русинів з римською Столицею» (рукопис загинув) та «Libri VII de concordia Ecclesiae occidentalis et orientalis in septem sacramentorum administratione»/ «Книг 7 про згоду Церков західної та східної…» (певний час ця праця була знана в рукописі, видано її в Парижі у 1619 р.; наступні друки – 1626 та 1672 рр.).

Серед «доморослих» греко-католицьких історіографів можна пригадати василіанина та знаного полеміста *Івана* (Яна) *Дубовича* (✞ 1646). Він по собі залишив у рукописі розлогу (824 стор.), хоч і малооригінальну, хроніку-сумаріуш («Część wtóra albo summarius historii kościelnych i inszych świata dziejów rocznych, począwszy od r. 34 aż do 1600»[250]), де згромадив вістки

---

[*] Зрештою, який «реформатор» без історичних/історіографічних зацікавлень.

[250] За інформацією 1939-1946 рр., зберігалась у Бібліотеці Національній у Варшаві – сигнатура BN Pol. A. I, 90. Наразі ця сигнатура, почерпнута з «PSB», вже неактуальна. Мій пошук за нею у Варшаві, дав негативний результат.

з історії церкви від 34 р., а також (здебільшого) з польської історії до 1600 р. (для цього компілював з Кромера, Меховіти, Стрийковського, Бєльських). Він також старанно укладав списки імператорів, королів, складав генеалогічні таблиці і т.ін.

Зрештою, як приклад ширення річпосполитського історіописання, згадаємо рукописні пам'ятки. Так, зокрема, відомий приклад такого роду – це «Descriptio Poloniae»/ «Опис Польщі»[251]. Він складається з 2-х частин: s.1-97: «Pars I Geographica descriptio Poloniae»; s.97-463: «Pars II Historica description Poloniae. Historia Polski od Lecha I do Jana Kazimierza».

Тут-таки варта на згадку знана фахівцям з історії Хмельниччини збірка *Марціна Голінського* (1608-1673)[252]. Про цього автора та його збірку є сучасна розвідка М.Нагельського[253].

З того часу відомі й інші численні приватні компендіуми польської історії, дрібніші історіографічні/ квазіісторіографічні форми та документальні збірки. За приклади тут можуть правити 1) твір близького до королівського двору краківського друкаря *Яна Янушовського* (1550-1613)[254] під умовною назвою «'Miscellanea' до історії польської з 1337-1606 рр., переважно ж до королювань Генріха Валуа, Стефана Баторія та Сигізмунда III»[255] та 2) *Яна Рацького* (Радзький, 1610-1682), краківського професора риторики «Compendium historae

---

[251] Biblioteka Główna Uniwesytetu im. A.Mickiewicza Poznań, Dział Rękopisów. Sign. 491 I.

[252] Bibl. Czart. w Krakówie. sign.1320: Marcin Goliński. Zbiór Królów i Xiążąt Polskich <…>. Acta diversa annorum 1574-1648 necnon diarii annorum 1619-1648. 1649; фотокопія в Архіві Інституту історії України НАНУ. №4184, 1668 арк.

[253] Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651). – Warszawa, 1999. – S.7-84.

[254] *Kiliańczyk-Zięba J.* Czcionka i piórem. Jan Januszowski w roli pisarza i tłumacza. – Kraków, 2007.

[255] Рукопис Бібліотеки Ягелонської в Кракові (1068 s.) – sign.107 (mf BN 2031).

Poloniae» (1646)[256]. Останній особливо жваво цікавився питаннями походженням сарматів та поляків. Чимало з подібних текстів досі так не введено до наукового обігу.

* * *

Центром регіональної (умовно «української») історіографічної традиції в цей час міцно утверджується Львів. Однією з найцікавіших постатей місцевого історіописання був *Ян Анджей Прухницький* (1553-1633)[257], шляхтич з давнього руського дому, католицький єпископ кам'янецький (1607-1614) та львівський архієпископ (1614-1633). Він продовжив на Галичині традицію прелата-інтелектуала, яскраво запрезентовану Я.Д.Соліковським.

За підтримки Прухницького *Якуб Скробішевський* (✞ 1635) – великополянин за походженням, професор Краківського університету, архідиякон львівський, правник та історик – видав 1628 р. у Львові «Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium»/ «Життя архієпископів галицьких та львівських». Це була перша спроба нарису історії львівської діоцезії в біографіях її провідників. Твір складався з трьох частин: 1) історія львівської метрополії (архієпископства); 2) біографії архієпископів галицьких та львівських (від Кристина до Прухницького); 3) герби архієпископів (з інформацією про дати перебування на посаді та смерті) з панегиричними 4-віршами, присвяченими кожному з них. У праці вміщено чимало документів та паських булл, подано численні деталі та докладні хронологічні вістки[258].

---

[256] Рукопис Бібліотеки Національної в Варшаві – sign. III.6622 (mf BN 23285). З джерельного боку він малооригінальний. Це радше «шкільний конспект» (35 аркушів/70 стор., без кінця). Його відкривають розділи «Про походження сарматів» та «Про походження поляків», а далі йдруть розділи-королювання – від Леха Першого до Стефана Баторія.

[257] *Gebarowicz M.* Jan Andrzej Próchnicki (1553-1633). Mecenas i bibliofil. Szkic z dziejów kultury w epoce kontrreformacji. – Warszawa, 1981.

[258] *Polski* słownik biograficzny. – T.38. – S.386-389.

Ще раніше інший львівський канонік *Томаш Пиравський* (1568-1625) також відзначився у царині історіографії. На честь сходження Прухницького на архієпископську кафедру написав ґрунтовну фактографічну роботу «Relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis»/ «Реляція статусу благої архієпіскопії Львівської» (1615[259]).

Сам Прухницький відомий українській історіографії завдяки рукописному компендіуму з історії свого роду (який він виводив від міфічних князів Бибельських) під титулом «Chotconum ducum de Bybyl privilegiorum confirmatio…» (Львів, 1629). Його у свій час широко використовував М.Грушевський[260] (Грушевський посилається на витяги з цієї «фамілійної хроніки», надруковані ним за матеріалами А.Крижановського в ЗНТШ).

Згадана праця Прухницького дуже цікава як оригінальне осмислення процесу інтеграції Русі до Польського королівства (тлумаченого як позитивне явище) та спроба автора знайти консенсус між «руською» (локальною) та «польською» (загальнодержавною) лояльностями. Принагідно зауважимо, що ця проблема взагалі-то була постійною для репрезентантів регіональної традиції усього цікавого нам періоду. Вінчав її, напевно, професор і ректор Замойської академії Василь Рудомич, який з нагоди Гадяцької унії 1659 р. готував працю «Philadelphia»/ «Братерство» про історичний зв'язок Русі та Польщі, а раніше у 1651 р. написав панегіричний твір «Львівський лев під владою Яна Казимира»[261].

---

[259] Модерне перевидання див.: Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis Relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis: accedunt testamenta eiusdem Th. Pirawski et Ioannis Zamoiscii, archiepiscopi leopoliensis. – Leopoli, 1893.

[260] *Грушевський М.* Причинки до історії роду Бибельських, зібрані арцибіскупом Яном Прохніцким// Записки НТШ. – Т.XLVIII. – Львів, 1902, кн.IV. – С.1-12.

[261] *Rudomicz B.* Leo leopoliensis sub auspiciis Ioan. Casim.// Źródła do dziejów literatury i cywilizacyi polskiej w XVI. i XVII. stuleciu. 1, Bazylego Rudomicza Leo Leopoliensis. – Stryj, 1889.

Інші «проби пера» Прухницького також цікаві для українознавця. Так, нещодавно звернуто увагу і на його «Реляцію» з 1622 р.[262].

Тоді ж «дозріває» й міське (міщанське) хронікарство у Львові (на той час найбільший урбаністичний осередок України). Адже традиція міського хроникарства на теренах Речі Посполитої існувала вже тривалий час, але переважно в містах, які знаходились в орбіті німецької культури (Пруссія, Краків тощо)[263].

Перший докладний опис Львова лишив у своїх німецькомовних автобіографічних рукописних записках (писані в 1601-1606 рр., коли автор вже залишив купецьку кар'єру та вступив до ордену домініканців) *Мартин Ґруневеґ* (1562-не раніше 1606) з Ґданська. У столиці Західної України він мешкав у 1582-1602 рр. Описав він також і Київ, який відвідав у жовтні 1584 р. Коротко згадував і окремі інші українські міста[264].

У 1605-1606 рр. (за іншими даними між 1603 та 1605 рр.) латиномовний опис Львова для 6-томного видання Георга Брауна «Опис визначних міст світу» (Кельн, 1618) підготував львівський міський райця, за освітою аптекар, *Ян Алембек*

---

[262] *Осіпян О.* «Реляція» львівського католицького архієпископа Яна-Анджея Прухницького (1622 р.) як джерело з історії вірменської громади Львова// Укр. істор. журн. – К., 2006. – №2. – С.190-205.

[263] *Dworzaczkowa J.* Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku. – Gdańsk, 1962.

[264] *Ісаєвич Я.* Найдавніший історичний опис Львова// Жовтень. – К., 1980. – №10. – С.105-113 (2-е вид.: *Його ж.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.132-153); *Його ж.* Мартин Груневег і його опис Києва// Всесвіт. – К., 1981. – №5. – С.204-211; *Його ж.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва// Київська Русь. Культура. Традиції. Збірник наукових праць. – К., 1982. – С.113-129; *Його ж.* Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI-XVII ст.// Міжнародний науковий семінар «Німецькі колонії в Галичині: історія – архітектура – культура»: Матеріали доповіді та повідомлення. – Львів, 1996. – С.33-42.

(Альнпек, Альмпек, Алемпех, Алембеге) (1567-1636)[265]. До речі, саме йому дедикував Ш.Старовольський свою «Страву історичну» (Венеція, 1620). Рукопис більш розлогого первісного варіанту тексту Алембека знаний під титулом «Topographia civitatis Leopolitanae a Joanne Alnpekio Leopol. studioso lectori donata» (принаймні, до ІІ-ї світової війни він зберігався у Львові).

Я.Алембек серйозно збирався писати хроніку Львова (збережені його матеріали у літературі звуться «Kodeks Alembeka», «Kronika Alembeka» або «Liber Memorabilium»). Він був також автором двох мемуарних праць: 1-а записана під двома різними титулами – «Plantatio arbitramenti inter Magistratum et Populum Leopolien. Per Sacram R.Mtem confirmati anno 1603» та «Wielkie zajście Civitatis miasta Lwowa z Pany Rajcy, ktore mnie do wielkich trudności przywiodło, a ich Pan Bóg z tego świata wziął in furore suo»; 2-а – «Księgi Kłopotni» (нині загиблі).

«Локально-історичні» зацікавлення цього львівського нобіля наслідував його син *Фридерик Алембек* (1598-1672). Він, щоправда, опрацьовував уже переважно перемишльські теми (його службова кар'єра була пов'язана з католицькою діоцезією в Перемишлі). Відтак, крім «Xeniolum'a» – вірша-похвали рідному Львову (Краків, 1619), він став автором кількох рукописних праць: 1) «Status ecclesiarum diocesis Premisliensis» (з часів візитації 1636-1642 рр., загинула 1830 р., але лишилися виписи); 2) «Privilegia canonicatus fundi Pnikułt» (1645 р.); 3) «Trzebiniana seu privilegiorum Episcopatus et Capituli consignatio»

---

[265] *Толочко О.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття. Український хронограф і «Синопсис»// Записки НТШ. – Т.231. – Львів, 1996. – С.158-181; Літопис Яна Бінвільського// Наукові записки НаУКМА. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.60-77; *Twardowski S.* Szczęśliwa moskiewska ekspedycyja Najaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szewdzkiego. – Łódź; Poznań, 2002; *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005.

(закінчене 1647 р.); 4) «Gemma ecclesiae cathedralis» (1647 р.), включала каталоги архієпископів галицько-львівських, єпископів, прелатів і каноніків перемиських та інші архівні матеріали; 5) «Collectanea librorum consistorialium Premysliensium» (1649; регести найважливіших актів з книг консисторських за 1470-1646 рр.); 6) «Annulus canonicalis» (1649 р.; укладені за абеткою витяги архівних документів до справ капітули); 7) «Procuratoria Capituli et Faricae ecclesiae cathedralis» (1650-1651 рр.; рахунки капітули і її богослужбових фундацій); 8) «Status ecclesiae parochialis Zoravicensis 1662».

З 1634 р. над місцевою хронікою стало працює *Йозеф Бартоломій Зіморович* (Зиморович, 1597-1677). Завершена вона була в 1665-1667 рр., але за життя автора так і не була видана. Загалом ця латиномовна хроніка, т.зв. «Leopolis Triplex»/ «Потрійний Львів» доведена до 1597 р. – року народження автора[266].

Утім, як автор історичних віршів, Зіморович був відомий і раніше. Мова, зокрема, про такі твори, як «Pamiątka wojny tureckiej w roku MDCXXI od polskiego narodu podniesionej»/ «Пам'ять війни турецької, року 1621-го польським народом перенесеної...» (Краків, 1623[267]) та «Żywot Kozaków Lisowskich. Także i potyczki ich szczęliwe»/ «Життя козаків лісовських. Також і сутички їх щасливі» (Краків, 1620). З «мемуарів львівських» можна також згадати лікарські нотатки про пошесть у Львові 1623 р.[268]. Зі специфічно львівських реляцій-репортажів – «Piesn abo raczey nowiny barzo straszne ktore sie w tym roku

---

[266] *Zimorowicz J.B.* Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się z polecenia reprezentacji miasta. – Lwów, 1899 (латиномовні оригінали).
Зіморович Б. «Потрійний Львів. Leopolis Triplex». – Львів, 2002.

[267] Фрагмент передрукував М.Возняк: *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії// Записки НТШ. – Т.149. – Львів, 1928. – С.141-172. Див. також в перекладі українською В.Пепи: *Українські* гуманісти епохи Відродження. – Ч.2. – С.225-230.

[268] *Kraszewski J.I.* Notatki lekarza w czasie morowego powietrza we Lwowie 1623 r.// Athenaeum. Pismo zbiorowe poświęcone historyi, filozofii, literaturze, sztukom it.d. – Wilno, 1850. – T.3. – S.209-226.

1637 działy w ziemi Ruskiey» (без місця друку, 1637 – коротеньке, на 4 сторінки, оповідання про землетрус у Львові).

До незасвоєних ще українською історіографічною традицією належить і видана у Львові 1644 р. віршована «Rozmowa Ukrainy z żołnierzem»/ «Розмова України з жовніром» *Кшиштофа Порадовського*. Власне, це черговий (*a la* «Паноша» Б.Папроцького з 1575 р.) колективний панегірик українній шляхті. Остання оголошується письменником, явно, в пику козацтву (під враженням від козацької війни 1637-1638 рр.), єдиною справжньою захисницею України. На жаль, особа автора праці наразі ближче не знана. Напевно, походив він з *Порадовських* герба Кораб. З них чимало обирало жовнірську кар'єру (Порадовський Анджей, 1610 р. поручник польської залоги в Москві; Ян Порадовський, хорунжий галицький – загинув 3.IV.1654 р. у бою з козаками під Уманню).

Інший тогочасний культурний (університетський*) центр Західної України – Замостя – подарував історіографії таких мемуаристів, як вже згадуваний *Василь (Базилій) Рудомич* (бл.1620-1672) та *Ян Голліуш* (1634-1694). Перший походив з теренів ВКЛ (вірогідно, з Вільна), з православної родини. Початкову освіту також здобув у православній церковній школі (де опанував кириличне письмо). 1630 р. розпочав навчання у Замойській академії, ступінь бакалавра вільних мистецтв отримав 1644 р. Того ж року навернувся до католицизму (це відкривало йому можливості викладацької кар'єри).

Все подальше життя Рудомич пов'язав із Замостям, пройшов усі щаблі кар'єри в Академії (до ректора включно), брав участь у міському самоврядуванні та інших громадських справах міста та околиці. Поза тим він мав контакти у Львові, Сокалі, Холмі,

---

* *Замойська академія* – цей перший вищій навчальний заклад «для Русі» (у територіальному сенсі), формально отримав статус університету за папською буллою 1594 р., розпочав функціонувати вже наступного року, але нормальний навчальний процес тут – то вже справа XVII ст. Окрема кафедра історії в Замойській академії існувала з 1645 р.

Вільно і навіть у Києві (серед православних духовних кіл). Був прихильником польсько-руського (українського) порозуміння.

Список наукових та літературних праць Рудомича має 61 позицію. З них тут особливо цікава вже згадана «Philadelphia»/ «Братерство» – твір про історичну співпрацю Русі та Польщі (надихався Гадяцькою унією 1659 р., лишився в рукописі). Як мемуарист Рудомич полишив розлогий (близько 400 сторінок) та переважно латиномовний (близько $^{1}/_{10}$ полономовного тексту) приватний щоденник за 1656-1672 рр. – «Ephemeros seu diarium privatum A.D. 1656 (ad 1672), Zamosci»[269].

Добрий приятель попереднього персонажа – *Ян Голліуш* – походив з міщан Белза і відзначився як автор «студентських» мемуарів[270]. Їх він почав писати у 1650 р., у 16-літньому віці в Замості перед виїздом до Лейпцигу для продовження навчання. Тут він перебував два роки, продовжуючи писати свій діаріуш. Повернувшись на батьківщину, мешкав у Замості та Львові, де довів свою працю до 1653 р. Згодом Голліуш перебував у Литві, де також вів записну книжку, до якої вписував і свої поетичні твори. Загалом рукопис діаріуша та записної книжки має обсяг понад 400 сторінок (зберігається в Британському музеї в Лондоні)[271].

Оскільки рідкий магнат у тогочасній Речі Посполитій не здобувся на історіографа – хроніста, принаймні, найбільших власних діянь, то маємо цілу низку коротеньких діаріушів або вже знайомих нам монографій окремої війни (часто віршованих). Згадаємо тут лише найбільш «україноцентричні»: Ієроніма (Яроша) Отвіновського «Powodzenie niebezpiecznego ale szczęśliwego wojska J.K.M. przy J.M.Panu staroście kamienieckim w Multaniech opisanie prawdziwe» (Краків, 1601 –

---

[269] *Rudomicz B.* Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672. – Lublin, 2002. – Cz.1: 1656-1664; Cz.2: 1665-1672.

[270] *Górzyński S.* Jan Golliusz mieszczanin zamojski XVII wieku. – Warszawa, 1931; *Polski* słownik biograficzny. – T.8. – S.228-229.

[271] *Pamiętnik* Jana Golliusza mieszczanina polskiego (1650-1653) z autografa wydał i wstępem poprzedził Józef Kallenbach// Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce. – T.7. – Kraków, 1892. – S.81-129.

віршоване оповідання про битву річпосполитських військ під проводом Яна Потоцького з волоським воєводою Міхаєм Витязем у 1600 р.)[272]; ротмістра Станіслава Бартолануса (молодшого), який славив ту саму виправу в латиномовному вірші-реляції з поля бою (1601 р.)[273], а близько 1602 р. він готував до друку і ширший діаріуш цієї війни (здається, до видання справа так і не дійшла); Станіслава Вітковського «Przestroga koronna teraźniejszym opłakanym czasom i potomnym służąca» (Краків, 1613, у віршованій формі співчутливо оповідалось про невдалий похід Стефана Потоцького на Молдову в 1612 р.); «Diariusz expeditiey Jego Mości Pana Stanisława Żółkiewskiego, Kanclerza i Hetmana Koronnego, przeciwko Tatarom pod Rohatyn» (1618 р., анонімний рукопис); «Rozprawa sczęśliwa z Tatary Jego Mości Pana Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Polnego Koronnego na Podolu pod Szmańkowcami* w roku 1624 6ta Februarii» (анонімний рукопис)[274]; брацлавського мечника Яна Доброцеського віршована реляція про битву з татарами під Білою Церквою 1626 р.[275]; рукописні описи набігу татар восени 1629 р.[276] –

---

[272] *Wagner M.* «W obronie tronu Mohyłów». Hieronim (Jarosz) Otwinowski i jego mołdawski poemat z 1600 roku// Revistă de Istorie a Moldovei. – Nr.1-2 (61, 62). – ianuarie-iunie 2005. – Chişinău, 2005. – P.115-122.

[273] Sigismundi III Poloniae et Sveciae regis, duce Joanne Zamoiscio, ex Michaele utriusque Valachiae [et] Transilvaniae tyranno insignis victoria/ per Stanislaum Bartholanum in bello descripta … – Cracoviae, 1610.

* *Шманківці* – село на схід від Чорткова.

[274] Про обидва диаріуша та їх тексти див.: *Czołowski A.* Dwa diariusze najazdów tatarskich na Ruś z lat 1618 i 1624// Kwartalnyk historyczny. – Lwów, 1892. – T.6. – S.93-99.

[275] *Dobrocieski J.* Relacya prawdziwa pogromu poganstwa pod Białą Cerkwią roku 1626 dnia 7 Octobra szczęśliwie otrymanogo. Prez Iego Mosti pana Stefana Chmieleckiego, chorązego Woiewodstwa Bracławskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn,Sołtanem, w liczbie było Ośmdzieśiąt tysięcy. – Lwów, [1626?].

[276] *Gliwa A.* Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej// Rocznik Przemyski. – T.XLIII (2007). – Z.1. – S.105-156.

«Diariusz expeditiey z pogaństwem»[277] (вірогідний автор – Самуель Отвіновський) та «Relacya Expedycyi przeciwko Dewlet Gierejemu Sołtanowi Gałdze»[278]; опис гучної перемоги С.Конецпольського під Охматовим 1644 р.[279].

Зрештою, цікавим феноменом історичної свідомості «католицької Русі» був культ св.Саломеї[*] – «королеви галицької», який сумлінно нагадував про державну («королівську») спадщину русинів-галичан[280]. Так, 1633 р. у Кракові побачив друк агіографічний твір «Żywot i cuda W. Salomei, Królowej Galickiey abo Halickiey, córki Leszka Białego». Його автором був Адам Опатовіус (Opatovius, 1570-1647).

Жваво цікавилися історіографією і у православних середовищах. Історіографічною сенсацією загальноукраїнського значення було введення на рубежі 1620 – 1630-х рр. до обігу в Києві Хлєбниковського літопису (назва за прізвищем пізнішого власника). Твір оповідав про події давньоруської історії і був створений у другій половині XVI ст., можливо, на Волині. Інспірував його «відкриття», напевно, П.Могила або близькі до нього кола. Ця літописна пам'ятка утвердила в «руській» традиції ім'я власного «святого історіографа» – Нестора-літописця[281].

---

[277] Рукопис у Бібліотеці Курницькій Польської Академії наук – sygn.201, s.364-365v.

[278] Рукопис Бібліотеки Чарторийських – rkps. 121 IV, TN, s.463-464.

[279] Epistolica relatio equitis Poloni ad amicum, de praelio auspiciis serenissimi potentissimique Poloniae Sveciaeque Regis Vladislai Quarti, Ductuque Illustrissimi Domini, Dn. Stanislai a Koniecpole Koniecpolski, Castellani Cracoviensis, summique exercituum Regni Poloniae Dusis contra Tartaros ad Achmetoviam XXX Januarii anno Christi M.DCXLIV feliciter commissi. – Dantisci, 1644.

[*] *Саломея* (1211 або 1212 – 10.XI.1268) – дочка польського князя Лестька (Лешка) Білого, дружина галицького короля Коломана.

[280] *Włodarski B.* Salomea, królowa halicka (Karta z dziejów wprowadzeniu zakonu klarysek do Polski)// Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. – T.5. – Kraków, 1957. – S.61-83.

[281] *Толочко О.* «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історографічної традиції// Київська старовина. – 1996. – №4/5. – С.11-35.

До речі, О.Толочко переконливо довів, що «Нестор» був вдалим винаходом українських інтелектуалів XVII ст. Він, зокрема, в умовах ренесансного авторитету Авторства, підвищував літературний рейтинг «хронік руських» (за ґандж яких досі правила анонімність), які тепер, зазвичай без розбору, приписували «іменитому» літописцю. Тут також цікаво зауважити, що підозріло близько того часу – у 1630 р. – відновилося офіційне літописання в Московському царстві, причому саме при патріаршому (чутливішому до новацій з митрополичого Києва?), а не царському дворі.

Ціла серія копій Хлєбниковського літопису була створена близько 1637 р. (вірогідно, також інспіровані середовищем, пов'язаним з митрополитом Петром Могилою)[282]. Літопис копіювався і пізніше (протягом цікавого тут періоду). Так, відомим є список Яроцького (за іменем переписувача знаний ще як список Марка Бундура), створений 4 травня 1651 р. у київському Микильському Пустинному монастирі[283]. Ймовірно, із цим процесом слід пов'язати і рукописну збірку з бібліотеки самого П.Могили, яка зберігається нині у Москві в Архіві Міністерства Зовнішньої Політики Російської Федерації (фонд 181, рукопис №365, 470 арк.). Її 1-258 аркуші містять всесвітні хроніки разом з Хронікою патріарха Никифора, Хронікою литовською та Літописцем руським 1495 року[284].

На цей час припадає й продукування цілої низки локальних «українських літописів». Це, зокрема, вже згадані *Київський літопис першої чверті XVII ст.*[285]; *Острозький літопис* (відомий в редакціях, що обіймають 1500-1636, 1500-1621 та

---

[282] *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия/ Алексей Толочко. – Москва; К., 2005. – С.133.

[283] *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева… – С.124; Енциклопедія історії України. – Т.1. – С.406.

[284] *Pelin V.* Un manuscris necunoscut al mitropolitului Petru Movilă la Moscova// Revistă de Istorie a Moldovei. – Nr.1-2 (61, 62). – ianuarie-iunie 2005. – Chişinău, 2005. – P.44-46.

[285] *Київський літопис* першої чверті XVII ст.// Укр. істор. журн. – К., 1989. – №2. – С.107-120; №5. – С.103-114.

1494-1649 рр.); *Львівський (або Львівсько-руський) літопис* (описує 1498-1649 рр.) Михайла Гунашевського[286]; *Хмільницький літопис* (обіймає 1636-1650 рр., присвячений цілком локальній проблематиці)[287]; *Переяславський літопис*, розпочатий 1636 р. (не зберігся, ймовірно, оповідав про події 1621-1645 рр., відомий як джерело літопису С.Величка[288]); *Замойський (Замостський) літописець* (1640-і рр., до 1649 р., автор – друкар Кирило Іванович)[289], цінний як джерело зі староукраїнської культури (оповідав про діяльність друкарських кіл в Україні першої половини XVII ст.), і, зрештою, найбільш знаний та новаторський *Густинський літопис* (постав у 1620-і роки)[290].

Останній жваво користав з хронік Баронія, Бєльських, Гваньїні, Стрийковського, Кромера, Меховіти та Длугоша (спорадично). Відтак, можна завважити, що українська Русь (з Київською митрополією у вигляді основного «замовника») починає стало цікавитися розбудовою парадигми власного історіописання, широко користуючись річпосполитськими історіографічними набутками.

---

[286] *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971.

[287] *Левицкий О.И.* Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. Див. частину 3: Хмільницький літопис 1636-1650 рр. – С.77-81.

[288] *Розанов С.* «Кройника» 1636 р.// Український науковий збірник. – М., 1915. – С.21-30; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. – Дн-ск, 1978. – С.62.

[289] *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. – С.77-81; *Исаевич Я.Д.* Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в.// Книга. Исследования и материалы. – Т.34. – М., 1977. – С.149-154.

[290] *Літопис* Густинського монастиря. Літопис Мгарського монастиря// Пам'ять століть. – К., 1996. – №2. – С.97-116; №3. – С.15-37; *Толочко О.* «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історографічної традиції. – С.11-35; *Suszko H.* Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze. –Wrocław, 2003.

Те саме можна відмітити й щодо ще двух творів цього жанру. Першим був, здається незавершений, літопис *Яна Семеновича Бінвільського* (1600-після 1647), який постав у 1647 р. Серед його джерел хроніки М.Кромера, Я.Длугоша, М. та Й.Бєльських, П.Пясецького та ін.[291] (самого Бінвільського можно вважати інтелектуалом київського кола). Другим – т.зв. *Український хронограф* старшої редакції, відомий список якого датований 1646 р. (мав протограф, який постав на тій самій примітній межі кінця 1620-х – початку 1630-х рр.)[292].

Згаданий хронограф скаладався з двох частин – всесвітньоісторичної та «Кройніки слов'яноруської о панствах руських, польських і литовських» (у цьому, до речі, його відмінність від давніших хронографів XVI ст., що мали лише всесвітньоісторичну частину). Остання цілком ґрунтована на рукописному «руському» перекладі (1610-х – 1620-х рр.) хроніки М.Стрийковського[293].

Згодом цей хронограф доповнювався. Зокрема, 1699 р. його текст послужив основою для «літописця» (рукописного історичного збірника) Леонтія Боболинського (?-1717).

До київської мемуаристики можна віднести й твір католицького вченого *Миколая Циховського* (Циховія) «Colloquium Kijoviense»/ «Колоквіум київський…» (Краків,

---

[291] *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века; *Його ж.* Відображення деяких подій з історії Києва в літописі Яна Бинвильського// Укр. істор. журн. – К., 1982. – № 2. – С.73-76; *Його ж.* Історія Київської Русі у висвітленні українських літописців 17 ст. Семена Глуговського та Яна Бінвільського// Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988. – С.229-244.

[292] *Князьков Ю.П.* К вопросу о влиянии украинского хронографа на исторические сочинения XVII века// Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX веков: Сб.наук.тр. – Дн-ск, 1982. – С.57-65. Оригінал найранішого списку хронографу 1646 р. локалізується в ЦНБ НАНУ. Відділ рукописів, №1, 171.

[293] *Толочко О.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського… – С.175.

1649; уривок з нього перекладено російською[294]). Він є описом ученого диспуту в Києво-Могилянській академії 1646 р.

Наприкінці цього огляду історіографічної Київщини, аби проілюструвати питомість історичних «хронік» на Наддніпрянщині, наведемо колоритний відгук 1648 р. з твору під назвою «Dyariusz czyto kronika o Początku Rebelliey kozackiey a iakiey okazyey y kto nadał do tey iadowitey resolutiey»/ «Диаріуш чи то хроніка про початок повстання козацького…». Його невідомий автор-жовнір оповідав, що козаки «в пасіках свої сходки і таємні ради чинять, [де] Хмельницький, письменний серед них і бувши військовим писарем, таку давав пораду, *яку вичитав у хроніці*, що від віків русь у союзі з татарами давали відсіч литві та полякам» (курсив – *Д.В.*)[295].

Явище приватних хронік (*silva rerum*), добре знане на власне польському матеріалі, в Україні наразі вивчене недостатньо. Либонь найстаршою (з тих, що до сьогодні привертали увагу дослідників) є родинна хроніка, створена в 1574-1589 рр. двома особами (найвірогідніше, це представники знаної протестантської родини з Холмщини – Станіслав та Якуб Оріховські герба Рогаля)[296]. Записи тут зроблено на вільних аркушах друкованого «Історичного календаря» (Віттенберг, 1574). У давнину вони сягали другої половини XV ст.

---

[294] *Сборник* материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С.52-55.

[295] *Chząszcz I.E.* Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczęstnika wyprawy Zółtowodskiej i naocznego świadka wypadków// Prace historyczne w 30-lecie dzialalnośći profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. – Lwów, 1934 [1936]. – S.260; Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651). – Warszawa, 1999. – S.98; *Мицик Ю.А.* Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С.27.

[296] *Ульяновський В.І.* Родинна хроніка останньої чверті 16 ст.// Український археографічний щорічник. – Т. 3-4. – К., 1999. – С.406-431.

Помітний і тривалий резонанс має т.зв. хронічка *Йоахима Єрлича*, яка оповідає про події з 1620 по 1673 рр.[297]. Утім, вірогідно, 1629 (1621?) р. була укладена хроніка (нотатки) брацлавського підкоморія кн. Стефана Четвертинського (напевно, як доповнення до списаної тоді в князівській резиденції – Животові – копії Хлєбниковського літопису). Крім оригінального т.зв. Погодинського списку, цілий текст відомий також і за пізнішим компендіумом (864 стор.) 1758 р. монаха-василіанина Устимовича: Rękopism Ruskiey Kroniki przez pewnego czernca w miescie Zywotowie z roznych Latopiscow za rozkazem Xcia Jego mosci Czetwertynskiego Podkomorzego Braclawskiego w roku 1629 napisany[298]. Дата «1629» р. не цілком зрозуміла, оскільки далі в тексті мова про те, що створена «kniha rekomyja Letopisec Ruskaja Kronika Kniażenija Rossyiskoho» 23 березня 1621 р. Можливо, зіграла роль паралельна дата від сотворіння світу 7129 р. наведена тут таки. Утім, якщо 1629 р. не проста помилка, таке датування Погодинського списку значно більше укладається в контекст «сенсаційності» появи Хлєбниковського літопису на українському інтелектуальному небосхилі.

Про *silva rerum* львівського архієпископа Яна Прухницького з того ж таки 1629 р. мова вже йшла. Цікаво, що працю такого роду залишила і примітна особа з кола київського митрополита П.Могили – берестейський ігумен *Афанасій Філіпович*

---

[297] Модерні видання див.: *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czem z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krótce (po krótce) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych książek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynego, Twórcę wszego (wszystkiego), Pana Wiekuistego. 1620 roku. – Petersburg, 1853. – Т.1-2; *Южнорусские* летописи. – К., 1916.

[298] Мікрофільм №6679 в Бібліотеці Народовій у Варшаві, оригінал у Бібліотеці Чарторийських №122.

(✞ 1648)[299]. Її колоритна повна назва виглядала таким чином: «Діаріуш албо список дѣев правдивых, в справѣ помноженя и объяснення вѣры православное голошеный, волею Бозскою и молитвами Пречистой Богородици, в недавнопрошлых часех: впрод у благочестивого царя Московского Михаила, потом у его милости короля Полского Владислава четвертого, на остаток у преосвященного архіепископа, всея России метрополиты, Петра Могилы, и списаный през смиренного іеромонаха Афанасія Филиповича, на сесь час ігумена Берестя Литовского, през которого то в монастыру Печаро-Киевском и выписуется, для ведомости людем православным, хотячим о том теперъ и у потомные часы вѣдать. Року 1646 мѣсяца дня»[300]. Твір містив інформацію переважно про події останнього десятиліття перед його написанням.

Практику коротких історичних нотаток репрезентує і «кройнік» «для памяти списана бысть» у 1648 р. невідомим ченцем миколаївського монастиря в Крехові біля Жовкви. Вона містилася на чистих аркушах виданого в Києві у 1628 р. «Лімонару... Софронія патріарха єрусалимського»[301].

Насамкінець, можна згадати «Rodowod domu Koniecpolskich»[302] (1651). Він написаний «бідним родичем» цих потужних польсько-українських магнатів – *Зигмунтом Стефаном Конецпольським* (1588 – після 1664).

Зрештою, в цей час до історіографії широко звертаються й «національні» меншини річпосполитської України. Так, з середини XVII ст. походить вірменська т.зв. кам'янецька хроніка (остаточна редакція 1650-1652 рр.) *Агопа* та *Аксента*

---

[299] *Коршунов А.Ф.* Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество. – Минск, 1965.

[300] *Диариуш* Берестейскаго игумена Афанасия Филиповича 1646 г.// Русская историческая библиотека. – Т.IV. Памятники полемической литературы в Западной Руси (кн.I). – СПб., 1878. – С.49-156.

[301] *Крижановський А.* Руська «кройника» з XVII в.// Записки НТШ. – Т.LXII. – Львів, 1904, кн.VI. – С.1-3 (Miscellanea).

[302] *Przyłęcki S.* Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. – Lwów, 1842.

(Авксента) *Кам'янецьких*, братів, які належали до вірменського патріціату Кам'янця-Подільського. Хроніка, написана вірменською та кипчацькою мовами, переповідає події на Правобережній і Західній Україні, а також у Молдові та Румунії за 1430-1652 рр. (про особливе значення молдавсько-українських зв'язків цього періоду у справі підживлення «руської» ідентичності нам вже доводилося писати[303]). Особливо цікава її частина за 1620-1621 рр., що оповідає про Хотинську війну[304]. Цікавий мемуар про основну спеціалізацію вірменських купців – східну (турецьку) торгівлю – лишив пов'язаний із Замостям та Львовом автор – *Симеон дпир Легаці* (обіймає події кінця 1580-х – 1636 р.)[305].

З-поміж перших істориків-євреїв Речі Посполитої примітне місце займає *Фалк (Валк) Джошуа бен Олександр га-Коген* (бл.1550-1614), званий ще *Сема* (SeMa – за абревіатурою свого головного твору). Уродженець Любліна, він з 1592 р. був рабином Львова. Найпомітнішим його внеском до історіографії став кодекс – коментар до правил збирання податків – «Kontres al-Dine Ribbit» (виданий єврейською в Амстердамі у 1692 р.), у якому він докладно описав люблінський синод Вааду* 1607 р.

---

[303] *Вирський Д.С.* Запізнілий «збирач земель руських» чи молдовська примара України// Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VI. – Дрогобич, 2002. – С.222-229.

[304] *Schutz E.* An armeno-kipchak chronicle on the polish-turkish wars in 1620-1621. – Budapest, 1968; *Османская империя* в первой четверти XVII века. Сб. докум. и материалов. – М., 1984; *Кам'янецька хроніка* складена Агопом, доведена і продовжена його рідним братом Аксентом// Жовтень. – К., 1985. – №4. – С.95-105; *Комарницький С.* Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 року). – Чернівці, 2000. – С.148-182.

[305] *Дашкевич Я.* Симеон дпир Легацы – кто он?// Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С.72-82 [передрук з 1974 р.].

* *Ваад – Сейм Чотирьох Земель* – у 1580-1764 рр. щорічний з'їзд представників близько 70 єврейських кагалів Речі Посполитої. Відбувався у Любліні, Ярославі та інших місцях (приурочувався до певного ярмарку). Згаданими класичними «чотирма землями» були

Лихоліття, що спало на українських євреїв з початком Хмельниччини, інспірувало низку єврейських хронік. Зокрема, *Меір бен Самуель* зі Щебжешина (серед. 17 ст.) близько 1649 р. написав хроніку «Cok ha-Ittim»/ «Тягарі часів» (Краків, 1650, оповідала про події 1648-1650 рр.), а *Саббатай бен Меір га-Коген* (Саббат Гакоген, 1621-1662 або 1663) видав свою невеличку працю «Megillat Ejfa»/ «Послання» (Амстердам, 1651, описує лише 1648 р.). Обидві роботи присвячені нещастям євреїв України в 1648-1649 рр.[306].

Утім, найяскравішою пам'яткою єврейської історіографії України цього часу стала «Jawen mezulah»/ «Безодня» (Венеція, 1653; варіант перекладу – «Глибока трясовина») *Натана Нота Гановера* (середина XVII ст.). Автор тривалий час мешкав у м.Заславі (нині – Ізяслав, райцентр Хмельницької обл.), його хроніка оповідає про 1648-1652 рр. (хоча у вступі Гановер згадує й Наливайка та Павлюка як предтеч Б.Хмельницького). Свіжий огляд єврейської історіографії Хмельниччини (щоправда на рівні довідників, а не текстів), зроблений львівським дослідником Я.Хонігсманом[307].

Зрештою, початок Козацької революції дав новий величезний імпульс творенню річпосполитського історичного наративу України, але саме через «величезність» даного історіографічного сюжету, який також виходить за прийняті тут хронологічні межі, воліємо винести його за межі даного дослідження.

«Великопольща», «Малопольща», «Русь Червона» та «Волинь». Якщо додавалась «Литва», то сейм звався «п'яти земель».

[306] *Еврейские хроники* XVII столетия (Эпоха «хмельничины»). – Москва-Иерусалим, 1997; *Гановер Н.Н.* Богдан Хмельницкий: летопись еврея-современника о событиях 1648-1652 гг. в Малороссии. – Одесса, 1878 (2 вид. – Лейпциг, 1883).

[307] *Хонигсман Я.* К вопросу о начале еврейской историографии в Польще и Украине// Матеріали XII міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центрально-Східної Європи – Єврейське краєзнавство та колекціонування» (23-25 серпня 2004 р., м.Київ). – Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Conference/conf2004/02-2004.htm.

¤ ¤ ¤

Загалом за півтора століття розвитку річпосполитська історіографія нагромадила сотні бібліографічних позицій, що представляли практично всі відомі на той час літературно-історіографічні жанри. Історична вченість у країні сягнула високого, хоч і не виняткового, рівня наукової зрілості (відповідно до тогочасного стандарту науки). З часом слабшало значення «імпорту мізків» (зазвичай італійських, меншою мірою німецьких). Рівень методологічної рефлексії кращих річпосполитських істориків цілком абсорбував загальноєвропейські здобутки у цій сфері (до речі, з'явились приклади і зворотного впливу).

Королівський двір та «князі церкви» втратили початкову «монополію» на історіописання, суттєво зросло коло замовників і споживачів історіографічної продукції. Це позитивно позначилося на розбудові її інституційної мережі, динаміці допливу молодих кадрів, а також тематичному та жанровому розмаїтті історіографії Речі Посполитої.

Помітним став і зовнішній вплив річпосполитської історіографії. Підкріплена зовнішньополітичними успіхами держави, вона все більше приваблювала не лише сусідів, але й загальноєвропейські вчені кола. Останні залюбки приймали її посередництво у формуванні своїх східноєвропейських візій, у т.ч. і щодо теренів сучасної України. А для будь-якої історіографічної ініціативи, що виходила з цих останніх, річпосполитські наробки становили звичайну рамку та пробний камінь для перевірки власних концепцій.

Зрештою, при всьому примітному наративному багатстві історіографічної україніки Речі Посполитої XVI – XVII ст. найбільше значення для презентації цілої теми України завжди мали сюжети *історичної географії* (співзвучної інтелектуальному буму, підживлюваному Великими географічними відкриттями), *виклика турецько-татарській агресії* (співзвучної Священній/ цивілізаційній війні на Великому кордоні Європи) та оригінальної *відповіді* на неї – феномену *українського козацтва*.

Розділ 2.
Історія *versus* географія: характеристики українських земель у річпосполитській історіографії

В основу цього розділу лягли малознані українському науковому загалу трактати (їх фрагменти) Яна Анджея Красінського, Мартина Кромера, Станіслава Сарницького та Шимона Старовольського (відповідні тексти див. Додаток В). Саме вони великою мірою визначили загальний образ України у «великому наративі» Речі Посполитої та творили її візитівки – у шерезі інших коронних країв – для загалу вченої Європи.

2.1. Експертиза-екстракт для короля та вчених іноземців (Я.А.Красінський та М.Кромер)

Вигасання у 1572 р. династії Ягелонів – творців та володарів Речі Посполитої – привернуло до останньої увагу цілої Європи, адже вибір нового короля тягнув за собою ланцюжок більших чи менших змін по всьому світу (чи, принаймні, в його знайомій європейцю частині). Причому перемога французького кандидата, представника династії, що ділила перше-друге місце за формальним та символічним престижем у «християнському світі» (основний конкурент Габсбургів – носіїв імператорського титулу), тільки підвищувала інтерес європейської публіки.

Смак сенсації та виклик для загальної ерудиції мала також відсутність спільного кордону та скільки-небудь міцних регулярних контактів між дотогочасними Польщею та Францією. А саме вони, як відомо, творять стійкі асоціації, стереотипи сприйняття тощо. Отже, потреба представлення «польської» теми ще й, так би мовити, від підстав, відчувалася доволі гостро. До пера потяглися і студенти, і маститі вчені. Причому, їм припало задовольняти й попит на інформацію про внутрішньополітичні аспекти життя держави і суспільства, зазвичай малоцікаві чужинцям (за звичних умов, вони знаходяться в затінку сюжетів зовнішньополітичної військово-

дипломатичної гри). Така ситуація сприяла і представленню безпосередньо цікавої тут української теми.

До речі, українознавством уже давно оцінена книга французького дипломата та історика *Блеза де Віженера* (1523-1596) «Опис Польського королівства», що була видана у Парижі 1573 р., так само на «потребу дня»[320]. Особливістю «українських» фрагментів тексту Віженера є широке залучення фактажу з хроніки Я.Длугоша, він також охоче використовував трактат «Про дві Сарматії» М.Меховського. Звідси чимало його вже архаїчних для другої половини XVI ст. тверджень.

Утім, повернемося до здобутків власне річпосполитської вченості. За варіант від «студентів» нам правитиме текст Я.А.Красінського, за працю «вченого авторитета» – лаконічні зауваги з трактату М.Кромера. Причому, якщо про життєвий шлях та творчу біографію останнього доволі розлого мовилося у попередньому підрозділі 1.3, то перший ще потребує окремого представлення.

Ян Анджей Красінський (14.VIII.1550 – 13.IV.1612)

Народився в Щуках на Мазовше, походив зі шляхетської родини (представники якої сягали й сенаторської гідності). Як небіж краківського єпископа отримав чудову освіту: навчався в єзуїтському колегіумі у Відні, згодом в Римі та Болоньї. Від 1572 р. повнив обов'язки каноніка гнезненського та краківського, від 1576 р. – кантора краківського. З того-таки року перебував при дворі Стефана Баторія, виконував різні дипломатичні місії, супроводжував короля у його московських походах.

Красінський став автором першого за часом друкованого географічно-політичного опису Речі Посполитої «*Полонія*. До ясновельможного та могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки божої Польського короля»/ «Polonia. Ad Serenissimum et

---

[320] Останній передрук в Україні див.: *Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Ляссота Е.* Мемуари до історії Південної Русі. – Дн-ськ, 2005.

Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem» (Болонья, 1574[321]). Твір, до створення якого молодого тоді шляхтича (23-24 роки) підштовхнули відомий італійський історик Карло Сигоній (Сигоніус) та деякі освічені болонські нобілі, був задуманий спеціально, аби «просвітити» щодо польських проблем короля-іноземця – Генріха Валуа.

Незважаючи на кишеньковий формат, праця відзначалася предметністю та багатством інформації. Вона твердо боронила засади державного ладу Речі Посполитої та, зрештою, відіграла істотну роль у формуванні опінії про Польське королівство на Заході. Ця праця не залишилась самотнім літературним доробком автора – перу Красінського належали згодом також нарис історії Лівонської війни («Commentarii belli livonici…»), а також каталог гнезненських архієпископів (обидві праці не збереглися).

В Україні творчістю Я.А.Красінського цікавився Андрій Стороженко. Він опрацював «Polonia...» за примірником бібліотеки Університету св.Володимира у Києві (на жаль, спроба відшукати цей екземпляр у фондах Національної бібліотеки України ім.Вернадського – спадкоємиці університетської бібліотеки, дала негативний результат). Київський історик приділив цьому твору велику увагу у своїй відомій праці «Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки» (К., 1904).

Безпосередньому опису сучасної автору України у Красінського присвячений четвертий розділ 2-ї книги «Полонії» – «Про Роксоланію», історичні (історико-юридичні) вістки про неї подані в наступному п’ятому розділі – «Звідки влада польського короля над князівством Руським постала». Цікавим є питання джерел Красінського – нині до таких з певністю можна віднести хіба що «Записки про Московію» З.Герберштейна.

---

[321] Видання польського перекладу С.Будзінського, див.: *Jana Krasińskiego* Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI, oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza. – Warszawa, 1852.

Дуже вірогідним є також вплив хроніки М.Кромера та якогось з видань трактату «Про дві Сарматії» М.Меховського.

Загальна схема краєзнавчого опису – розділу «Про Роксоланію» – виглядає таким чином:

1) *інформація про етимологію назви краю/етноніма.* Тут автор підтримав лінгвістичну версію походження росів-русів/росіян від слова «розсіяні» (у просторі), що до того ж «пояснювало» широту географічних кордонів Русі.

2) *кордони поширення роксоланського/руського племені*. Це територія між Льодовитим океаном, Балтійським морем, Карпатськими горами, Чорним та Азовським морями та річкою Волгою, що межує з такими християнськими країнами як Швеція, Лівонія, Литва та Польща. Зауважимо, що тут і далі Красінський широко оперує географічною номенклатурою, почерпнутою з арсеналу античних авторів-географів (втім, це було нормою для сучасної йому вченої літератури).

Це слід підкреслити, бо згаданий класичний польський переклад С.Будзінського, доступніший для читацького загалу в Україні, заміняє античні топоніми з оригіналу твору їх сучасними відповідниками. Те саме стосується й антикізованих етнонімів Красінського (як ось, «скіфів» виправлено на «татар» і т.д.).

3) *Про поділ Русі на дві частини* та географічні кордони кожної з них. Перша частина – це «коронна Русь» (себто належна до Польської Корони) – від Кракова та Карпатських гір до Дніпра; друга – «інша» (себто московська) – за Дніпром до Волги. Цікаво, що, здається, це перший відомий текст, де Русь визначено «по Краків».

Зауважимо також, що коронна Русь має у Красінського цілком «полюблінську» конфігурацію, себто відбиває ситуацію, яка склалася лише кілька років тому, у 1569 р. Про «литовську Русь», себто належну до Великого князівства Литовського (до Люблінської унії та й після неї, якщо мати на увазі Білорусь), нема жодної згадки. Вірогідно це можна тлумачити як юнацький максималізм автора, який сприймав стан по 1569 р., котрому було ледь 5 рочків, вже як природний. Не виключено також, що

Красінський міг вважати (чи то волів представляти) ВКЛ після Люблінської унії цілком інкорпорованим до Корони краєм.

У описі московської частини Русі звертає на себе увагу виопуклення «свіжих» (з 1556 р., себто менш як двадцятирічної давнини) надволзьких надбань московітів (Волга, Астрахань, надкаспійський кордон із Персією). Це може вказувати на те, що підкорення Казанського та Астраханського ханатів Красінський міг вважати найбільшими діяннями дотогочасного Великого князівства Московського.

4) *внутрішній (обласний) поділ коронної Русі*. Тут виділено Львівську, Люблінську, Белзьку, а також Поділля, Волинь, Київську, Черкаську та Підляську області. Знову звертає на себе увагу «Люблін» як «руський» центр. Вірогідно, він у свідомості автора заступив підупалий сусідній Холм, але окреслення кордону Русі «відразу за Любліном» (для подорожуючих із заходу) то доволі звичайна для ситуації XVI-XVII ст. річ.

Крім того, якщо практично всі згадані області є ще й центрами однойменних воєводств, то Красінський чомусь пропустив воєводство Брацлавське (залічив його до складу Волині чи Поділля? Взагалі-то це воєводство виокремлене з єдиної Волинської землі лише за реформою 1565-1566 рр., отже не дуже уважний спостерігач з Корони міг це й прогавити). Натомість він виокремив з Київського воєводства область «Черкаську» (утім згадка на українській Наддніпрянщині саме Києва та Черкас – двох найбільших коронних міст регіону – то доволі звичайна річ для сучасників Красінського). Не введення до переліку коронної Русі білоруських воєводств свідчить, що автор таки не розчиняв Велике князівство Литовське в Короні (втім, здається, і виопуклювати цей внутрішньодержавний поділ для читачів-іноземців не збирався).

5) *багатства краю*. Перше місце тут відведено худобі. Українські воли (бики) та вівці вже подаються як традиційний експортний продукт, результат економічної спеціалізації загальноєвропейського масштабу (автор порівнює його з розвитком експортного свинарства у тогочасній Баварії). «Рекламує» Красінський і українських коней, яких вважає за красою співставними зі знаними у Європі іспанською та

фракійською (турецькою або болгарською) породами, а за витривалістю – далеко кращими.

З інших багатств України далі згадує мед, віск та сіль. Тут, принагідно (для італо-французького читача?), зауважена особливість місцевої алкогольної культури, що не має власного виноробства і базована на трунках з меду. З корисних копалин відзначені лише залізо та алебастр, зауважена нестача інших металів.

За найголовнішу статтю прибутків місцевих мешканців Красінський подає вилов риби та торгівлю нею (найбільше славляться щуки). Зауважує родючість українських земель та дешевизну харчів. Утім, примітно, що оспіване пізнішою традицією хліборобство України, у цьому описі грає явно підрядну роль у господарстві краю.

Значно більше Красінського приваблюють мисливські багатства (за якими Русь не поступається жодному з інших країв держави), котрі він описує розлого і зі смаком. Надиханий Герберштейном, згадує турів/зубрів, лосів, диких коней-тарпанів, диких овець/кіз-сайгаків (саме ідентичність описів сайгаків дозволяє впевнено говорити про використання Красінським герберштейнових «Записок»). Оригінальним є зауваження про великі табуни тарпанів, які вояки-прикордонники, буває, плутають із татарським військом.

Далі йде опис Поділля *a la* «земля обіцяна», що чекає на освоєння-цивілізацію. Він, як і попередній перелік «багатств Русі», підозріло нагадує відповідний уривок (розділ «Про Русь, її округи та достаток, що міститься в ній») з трактату «Про дві Сарматії» М.Меховського (утім, певності, що запозичення тут було прямим, немає; чимало фактів, наведених Меховітою, не згадуються Красінським).

6) *про населення Русі*. Красінський виокремлює лише дві етнічні спільноти – русинів-роксоланів та поляків. Перших він визнає автохтонами цього краю. Других називає колоністами, які переселилися сюди згодом.

Далі Красінський намагається визначити роль місцевого «титульного» етносу в сім’ї слов’янських народів, згідно з

засадами ренесансного філологічного панславізму*. Він заявляє, що «Роксолани, хоча сутність [їх] трибу життя залишається породженою війною, мовою та звичаями нічим майже від інших Слов'янської мови народів не різняться». Зауважимо, що для недержавного народу підкреслення його рівноправності з іншими мало велике значення для плекання самоповаги та розбудови власної ідентичності.

7) *про хрещення та віру русинів*. Тут автор починає з вирахування, коли християнство прийшло на Русь (Володимирове хрещення). Заокруглено подає цифру 600 років. Зауважимо, що польські автори взагалі-то полюбляли згадувати про дату хрещення русинів та литовців, оскільки на їх тлі поляки виглядали «старшою» християнською нацією (їх «стаж» християнства на століття перевищував руський і ледь не на півтисячоліття був довший за литовський).

Зауважує Красінський, що віровчення русини отримали з Візантії, яка тоді вже розійшлася із західним християнством (Римом), відтак і Русь дотримується східного обряду, не визнає зверхності римських пап та підлягає у церковному відношенні константинопольським патріархам. Саме віра для Красінського є підставою для розрізнення місцевих русинів та поляків (перші – православні, другі – католики).

Це хоч і безумовно панівний, але, навіть на той час, вже радше консервативний погляд. Теза про відмінність конфесійної та національної ідентичностей, що вже вряди-годи артикулювалася європейськими та річпосполитськими інтелектуалами, автору не близька або, принаймні, не прищеплюється спеціально руській проблематиці.

8) *про столицю та міста Русі*. За сучасну столицю краю Красінський подає місто Львів, хоча знає він і про давній столичний статус Києва. Серед львівських атрибутів процвітаючої метрополії називає заснування міста князем Левом (про його статус та діяння автор згадає нижче); наявність тут

---

* Явне домінування філологів у ренесансній вченості загострювало інтерес до міжнародних мовних спільностей, тому і ренесансний панславізм тут охарактеризовано як *філологічний*.

осідку верховної (з точки зору католика) церковної влади у регіоні – резиденції католицького архієпископа; численні колонії іноземних торгівців (греків, вірменів, турків та татар); винятково родючі землі та налагоджене сільське господарство, а також багаті прибутки від торгівлі місцевою рибою (котру постачають ледь не по всій «Сарматії»).

Наступним видатним містом Русі виступає Кам'янець-Подільський. Тут також відзначена наявність осідку католицького єпископа та «знатність»-заможність «міста при замку». Утім, як родзинка Кам'янця згадана саме його неприступна фортеця, укріплена більше природою, аніж людиною. Вона замикає кордон Русі з Молдовою.

Аж на третьому місці для Красінського стоїть давній Київ – колись «найзначніша Роксоланського племені метрополія». Традиційно примічена наявність тут руїн величних споруд, «що в уламках кам'яних видні». Зазначено, що нині місто втратило давню гідність і відоме хіба як міцний замок на березі Дніпра (а отже поблизу кордону Русі) та єпископський центр.

Про цілу Київську землю стереотипно зауважено, що, попри потенційне багатство, вона «пустельна» і «безлюдна». Згадано про стратегічне значення уряду київського воєводи та подані короткі відомості панегіричного плану про сучасного його посідача – князя Василя-Костянтина Острозького (воєвода київський з 1559 до 1608 рр.). На думку автора, це муж, «котрий знаками найвидатніших чеснот славний і військової справи досвідчений блискуче, чиє походження виводиться з найяснішого коріння та роду від найдавнішого Київських Князів дому, який колись у цілій Роксоланії панування мав». Останнє твердження свідчить про те, що на початок 1570-х рр. теза про дім Острозьких як спадкоємців «верховних» давньоруських князів уже здобула популярність.

Далі Красінський знов повертається до західноукраїнських земель і згадує тут примітні міста Перемишль та Люблін. Перший відомий як важливий центр поблизу угорського кордону з примітним замком та єпископською кафедрою, другий – як місце популярних ярмарків міжнародного значення (торгувати сюди з'їжджаються «Московіти, Литвини, Татари,

Лівонці, Пруси, Роксолани, Німці, Угорці, Вірмени, Турки, Волохи та Євреї»).

Замикає почет видатних руських міст – найпримітніший міський центр на Волині, яку схарактеризовано як найбільш багатолюдну провінцію Русі – Луцьк. Про останній Красінський згадує лише те, що і тут міститься осідок єпископський. Про інші руські міста мовиться коротко, що вони «недосить блискучі».

У підсумку до цілого розділу Красінський подає таке стереотипне твердження: «Як вважається, є Роксоланія цілого королівства Польського найродючішою областю, [а] Руські мужі між усіма Сарматськими племенами (за винятком Поляків) найвойовничішими є». Отже, головні ознаки Русі для автора – це природне багатство землі та військова доблесть її народу. До того ж акцентовано на винятковому місці русинів серед інших «сарматів», а це, зауважимо, плодючий ґрунт для творення на базі загальнодержавного *сарматизму* партикулярно-регіональної та квазінаціональної *роксоланської теорії*.

* * *

Згаданий наступний історико-юридичний розділ «*Чому*[*] *Король Польський володіє Князівством Роксоланії*» присвячений аналізу державної спадщини Русі та доведенню пріоритетних прав на неї польських королів. Розпочинає своє дослідження Красінський дуже стереотипною для середньовічних та ранньомодерних хроністів з цілої Європи тезою, що відсутність джерел про початок історії народу (тут русинів) обумовлено його первісним варварством, яке не цінило літературу взагалі й історіописання зокрема.

Тут саме автор і формулює своє, загалом неоригінальне, ставлення до історіографічної праці. Вона, на думку Красінського, покликана доносити до нащадків славу («яскраві старші діяння») предків. Цікавим, хоч і так само неоригінальним, є пов’язання пробудження інтересу до історіописання з прийняттям християнства (тут тлумаченого як світоч цивілізації, що несе просвіту варварам).

---

[*] Варіант перекладу – «*за яким правом*».

Аби підтримати сформульований ще у попередньому розділі погляд на поділ Русі на дві частини, Красінський поєднує у часі дві літописні легенди – про князя Рюрика з братами Синеусом і Трувором та засновників Києва – братів Кия, Щека та Хорива із сестрою Либідь. Першим він 861 р., найпершого знаного авторові «Полонії» року руської історії, визначає володарювати у північній Русі (предтечі Московії), другим – у південній Русі, яку прямо зве тотожною із сучасною коронною.

Далі Красінського цікавить питання заснування першої династії руських володарів. Напевно, оскільки про династію Києвичів свідчень не існувало, а визнання «передмосковського» Рюрика першозасновником такої династії було небажано з огляду на сучасний стан речей, автор збуває незручну тему, компрометуючи давніх руських літописців загалом (тим паче, дуже сумнівно, що хоча б якийсь оригінальний літописний текст був йому знайомий). Їм він закидає «убогість» та «темність», через які в цьому питанні на руські літописи не варто покладатись.

Літописцям він протиставляє «добрих авторів», під якими, напевно, слід розуміти офіційних історіографів Польського королівства. За ними Красінський і висновує, що на Русі взагалі-то існували володарі, які себе проголошували титулом князя, монарха чи короля. Тут цікава теза про самотитулування, адже відомо, що у західнохристиянському світі такі титули могли бути лише даровані імператором чи римським папою. Відтак, за стандартами західної політичної культури, руських вінценосців можна було оскаржити і в самозванстві.

Тому не дивно, що першим легітимним носієм королівської гідності на Русі Красінський називає Коломана, брата короля Угорщини Андрія (Ендре, Андраша) II (1205-1235). Цей історичний персонаж потрібний автору і задля того, аби роз’яснити історію з титулом короля Галіції (Галатії) та Володимирії (Лодомерії), уживаного угорськими монархами. На думку Красінського – це узурпація, оскільки угорці надалі владу на Русі (Галицько-Волинському князівстві/королівстві) цілком втратили.

Далі автор згадує успішного суперника Коломана – Данила Романовича Галицького, який також носив королівський титул. Утім, Красінський переповідає традиційну версію польських хроністів про те, що князь-король Данило не дотримався узятих перед римським папою зобов'язань, щодо католизації своїх підданих; відтак його права на королівський титул втратили чинність. Спадкоємців Данила автор зве або «князями», або «монархами» (для нього цей титул не еквівалентний королівському, а є чимось на кшталт «князя над князями» – володаря, у підлеглості якого є носії князівського титулу).

Згодом Красінський безпосередньо переходить до питання, яким чином Русь потрапила під владу польського короля. Він згадує історичні польсько-руські війні, причому знані випадки участі польських володарів у внутрішньоруських усобицях на боці однієї із сторін конфлікту (за згаданих Болеслава I – це його родич Святополк, Болеслава II – також родич Ізяслав Ярославич) автор подає як перебільшено успішні завойовницькі походи, які встановлювали прецеденти зверхності «поляків імперії» над Руссю. Боротьба із цією залежністю подається як віроломство (це дуже популярна у пропольській літературі загальна характеристика русинів). А чергові польські підкорювачі Русі, відтак, лише відновлюють предківські права.

Про пізнішу литовську конкуренцію на землях Галицько-Волинського князівства згадано як про епізод амбіцій окремого князя – Любарта Ґєдиміновича (1341-1384). Причому протистояння за владу над окремим руським князівством тут підміняється боротьбою за цілу «південну Роксоланію». За Красінським, 1340 р. переможний польський король Казимир III Великий (1333-1370) обернув підкорену Русь на польську провінцію, а русинів «до єдиного Корони Польської тіла зарахував»; литовці ж утримали залишені їм руські володіння лише як тимчасове (2-річне) держання з руки польського сюзерена.

Остаточну інтеграцію-інкорпорацію Русі (укупі з цілим Великим князівством Литовським) з Польщею автор приписує «прийнятому» на польський королівський стіл великому князю литовському Ягайлу-Владиславу (польський король з 1386 до

1434 рр.). Отже, Красінський поділяв-пропагував вигідну для престижу польської верхівки інкорпораційну версію стосунків Корони Польської та Великого князівства Литовського за весь час після Кревської унії 1385 р. Відтак, про сучасну йому «рівноправнішу» унію Люблінську 1569 р. воліє промовчати.

Таким чином, автору першої друкованої «Полонії» вдалося створити риторично струнку схему – апологію прав польського короля на землі Русі. Причому, якщо у попередньому країно- та народознавчому розділі Красінський виявляє до русинів значну прихильність, то аналізована тут руська державницька традиція всіляко упосліджується. Проте, навіть дозована популяризація фактів з історії Русі мала значення, зокрема, для потреб Першого українського Відродження, адже постулювала «історичність» руського народу, нагадувала про давню державну незалежність та потугу русинів, давала точку опори та навчала вести аргументовану дискусію у прийнятій в західній політичній культурі системі координат. Вона готувала й міжнародну опінію щодо будь-якого потенційного русько-українського проекту.

¤ ¤ ¤

Мартин Кромер*
(бл.1512 – 23.III.1589)

На відміну від тексту Красінського, твір на задану тему авторства визнаного «метра» тогочасної річпосполитської науки – «Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo» / «Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві» – відрізнявся лаконізмом. Взагалі-то, за первісним задумом, йому належало бути лише додатком до Кромерової хроніки (і зрештою, цей план буде реалізовано в останньому прижиттєвому авторському виданні твору – у 1589 р.). Але, задля «потреб політичного моменту», створений наратив доопрацьовано і він зажив власного самостійного значення.

---

* Як уже мовлено, біографічні відомості та загальний нарис творчості цього видатного річпосполитського інтелектуала див. підрозділ 1.3.

Загалом історія цього твору виглядає таким чином. Перший його варіант був написаний ще між 1555 та 1558 рр. До речі, не виключаємо, що Кромера надихнула праця відомого коронного правника *Якуба Пшилуського* (Przyłuski, ✞ 1554). Основний твір останнього – «Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae…»/ «Закони або статути і привілеї Корони Польської» (Краків, 1553) – містив країнознавчий елемент (він складався із шести книг, з яких I – про устрій держави та стани; II – про скарбницю; III – право карне та приватне; IV – про судовий процес; V – про стосунок земель до Корони; VI – про війну).

Існував план публікації цього «підсумкового» трактату Кромера відразу по друці 3-го видання його хроніки (1568 р.). Автор надіслав твір на рецензію (як знаному латиністу) краківському біскупу Станіславу Карнковському. Той, висловивши свої зауваження, всіляко вітав проект видання. 1573 року Кромер сів закінчувати працю і восени знову переслав готовий рукопис Карнковському, який мав презентувати (близько 23 січня 1574 р.) його новообраному королю-іноземцю – Генріху Валуа. Із цього рукопису і був зроблений не дуже охайний відпис, що потрапив до рук першого видавця «Полонії» у Франкфурті-на-Майні (1575 р.).

Кромер, ображений порушенням своїх «авторських прав», поставився до цього друку негативно та заходився готувати «правильне» видання. 1577 року видрукувано аж два його наклади в Базелі та Кельні[*]. Наступні видання: 1578 р. (Кельн, з присвятою новому королю-іноземцю – Стефану Баторію), 1582 р. (Базель, збірка Пісторія), 1589 р. (Кельн, разом із його ж хронікою), 1626, 1627, 1642 рр. (Лейден, 1627 – два одночасних видання). Іспанський переклад – 1588 р. (Мадрид), німецький – 1741 р. (Гданськ і Лейпциг). Критичне видання «Полонії» здійснив В.Чермак у 1901 р.[322]. Перший польський переклад

---

[*] Кромер, незадоволений повільністю базельського друкаря, вирішив працювати з кельнським видавцем, але друк у Базелі таки наспів майже одночасно з кельнським.

[322] *Martini Cromeri* Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Respublica regni Poconici libri duo 1578. – Kraków, 1901.

раніше вже видав В.Сирокомля[323], сучасний польський переклад С.Казіковського зі вступом та коментарями Р.Мархвінського виходив друком в Ольштині 1977 та 1984 рр.[324].

Інформації Кромера про Русь доволі лаконічні та малооригінальні, що трохи дивує, зваживши на його походження з теренів Краківського воєводства, сусіднього із Західною Україною. Крім того, вони здебільшого вкраплені в «загальнодержавні» сюжети.

Цікаво, що й з новими українськими землями Корони, здобутими по Люблінській унії 1569 р., Кромер, на відміну від молодика Красінського, ще не освоївся. Лише оповідаючи про кордони держави, він згадує про замки та міста над Дніпром (Київ, Канів та Черкаси), обмовляючись, що так виглядатиме кордон, «якби хтось долучив ... нові набутки у вигляді Полісся [тут мова про Підляшшя – *Д.В.*] та прикордонної з ним Русі, Волині, Поділля...» й інші терени ВКЛ[325]. Кромер згадує, що найзнанішим є поділ «цілої Польщі» на Малопольщу та Великопольщу, до першої ж інколи зараховують і «Русь та Поділля» (тут власне три руські воєводства – Руське, Подільське та Белзьке)[326]. І, здається, така інтеграція-інкорпорація близька його серцю.

Найбільшим «руським» уривком твору можна вважати місце з книги першої «Про географічне положення Польщі та про польський люд», де з-поміж інших коронних «регіонів» згадано й *Полісся-Підляшшя* («Частину люблінського воєводства становлять рештки Полісся, котрі не відірвали Литвини; обидві його частини [тобто польська та литовська – *Д.В.*] назві своїй завдячують радше лісам, а не тій обставині, що в діалекті руському Підляшшя мало б означати обшир, що межує з

---

[323] *Polska* czyli o położeniu, obyczajach, urzędach i Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego, przez Marcina Kromera, koadjutora i Nominata-Biskupa Warmińskiego. Ksiąg dwoje. – Wilno, 1853.

[324] *Kromer M.* Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie. – Olsztyn, 1984.

[325] Ibidem. – S.20.

[326] Ibidem. – S.24.

Польщею; хіба, коли хтось волів би Підляшшя інтерпретувати як обшир під владою Поляків»[327]), *Русь Королівську або Червону* та *Поділля*. У книзі другій «Про устрій держави та уряди в Польщі» про специфічно руський досвід оповідає хіба що короткий параграф «*Єпископи руські*»[328], серед яких також згадані лише ієрархи долюблінської коронної Русі – владики львівський, перемиський та холмський.

Але повернемося до згаданого уривку про Русь Королівську або Червону. Він складається з елементів, які сам Кромер струнко структурував, виносячи на береги тексту умовні гасла-параграфи – *«Русь Королівська або Червона», «Поділля», «Руські князі. Іст. Пол. Кн.3.», «Половці. Готи», «Ландшафт Польський який», «Поділля звідки назва»*:

У першому з них автор визначає назву цілого регіону, причому не лише за знайомою нам з Красінського політичною належністю – «Королівська Русь», але популяризує «кольорові поділи» Русі, які міцно закореняться у пізнішій вітчизняній традиції. Відтак, Кромер згадує, що деякі звуть згаданий край Руссю Червоною. Взагалі-то коріння назви має, що доволі типово, вужче регіональне західноукраїнське походження – від географічних термінів Червенська Русь (Червенські міста – група давньоруських поселень на кордоні Русі та Польщі, серед яких знане і м.Червень). Принагідно зауважу, що знані Кромеру Червона та Біла Русі підозріло нагадують кольорову гаму польського королівського штандарту[*].

Кордони своєї Королівської/ Червоної Русі Кромер окреслює в долюблінських межах. Він явно гостріше за Красінського відчуває історико-політичні поділи. Так він вагається, чи залучати до складу Червоної Русі – воєводств Руського (Львівського) та Белзького ще й Поділля (Подільське воєводство). Гадаю, тут мало значення те, що як історику йому

---

[327] Ibidem. – S.23.

[328] Ibidem. – S.114.

[*] Не виключаю, що й пізніша спроба Ш.Старовольського окреслити Московію як Чорну Русь також може завдячувати основному кольору царського прапору.

було добре відомо про різночасність та відмінність політико-правових обставин прилучення до Корони цих руських земель. Нижче Кромер згадав і про географічну відмінність степового Поділля від більш гірських сусідніх Молдови, Русі (Галичини) та Угорщини.

Серед панів Русі Кромер знає не лише поляків і московітів, як у Красінського, але й литовців. Це можна було б пояснити долюблінською ґенезою тексту, але автор вираховує ще й «східну Русь» (Буковину) під молдовською зверхністю. Отже, пласка думка про «двояку Русь» та окремі руські складники двох Сарматій (європейської та азійської), генетично пов'язана із творчістю М.Меховського, ерудованому Кромеру не близька. Він знає й дрібніші регіональні поділи Русі – Покуття, Холмщина на Червоній Русі, Волинь – на Русі Білій (тут руські землі, підлеглі Великому князівству Литовському).

Кромер уникає трактування Русі у «національному» вимірі. Для нього це набір різних областей, підлеглих різним панам, які не мають права апеляції до «руської» спадщини. Давньоруська політична традиція для Кромера мертва, її правлячий рід «почасти сам собою [через] міжусобні чвари та громадянські війни вигас, почасти Половцями, які Готами очевидно були, та Татарами винищений, почасти до Польської і Литовської приєднаний імперії, почасти з ім'ям і правом із своїм у початок Московітів перейшов». Зрештою автор висловлюється прямо: «Існує навіть нині чимало князівських імен, але здебільшого [вони як] майже пусті і порожні зберігаються за собою; між Поляками насправді жодних князів непотрібна пам'ять». Як бачимо, жодних русинів – їх спадкоємець може, за часів Кромера, бути лише поляком, литовцем чи московітом. Ну може ще десь волохом-молдаваном, але й усе.

На позір, це доволі далекоглядна політична позиція, спрямована на творення єдиної державної ідентичності. Втім використання енергії ентропії, зручне для держави, має, як відомо, загалом негативні гуманітарні наслідки.

Таким чином, в українській перспективі руські образи М.Кромера були менш плідними (у порівнянні, зокрема, із Красінським). Утім вони таки представляли широкому, як на

той час, колу читачів Русь-Україну та створювали базу для її подальшого дослідження західною вченістю як у межах Речі Посполитої, так і Європи в цілому.

Насамкінець зауважу, що польські переклади Сирокомлі (1853) переклади та Казіковського (1977 та 1984) не містять суттєвих смислових розходжень і зробленим мною українським перекладом. Хіба пасаж «…nisi quod Chelmensis tractus eius…» перекладено тут «окрім того його Холмщини пасма», а не як у польських перекладачів, де з'являється «znakomita» / «чудова» або «pokażna» / «показна» (частина Русі) «земля Холмська» (у Сирокомлі, явно помилково, «земля Хелмінська»). Неясний переклад Сирокомлею «plana et aprica» як «wesołą płaszczyzną» / «веселої площини» (це текст гасла-параграфу «Ландшафт польський який») вже у Казіковського виправлено на цілком коректний «obszar jest równinny i wystawiony na działanie słonca» / «обшар рівнинний та на сонцепік виставлений».

¤ ¤ ¤

Представлений тут жанр аналітичної записки, політичної експертизи чи то вченого впровадження для ерудитів був вельми популярним у XVI ст. Як і більшість інших ранньомодерних нараційних форм він виявився дуже гнучким та еластичним, придатним до використання як назовні – просвітити короля-іноземця, придворну та загальноєвропейську громадську думку, вченого гуманіста, кочового представника якоїсь міжнародної професії (від солдата до митця) та, зрештою, й випадкового допитливого читача; так і для внутрішніх потреб – вимір державної ідеології, формування ідентичностей і лояльностей, культурна політика тощо.

Публіцистичність та бажання автора бути почутим і зрозумілим робить з творів, виконаних у подібній манері, цікаве історичне джерело навіть для наших сучасників – читачів XXI століття. Ця специфічна «дохідливість» також дозволяє опукліше репрезентувати інтелектуальний процес взагалі й особливо цікаву нам еволюцію історіографічних практик зокрема.

2.2. Коментар до мапи: «Опис давньої та нової Польщі» С.Сарницького

XVI століття не в останню чергу позначене ще й картографічним бумом, міцно пов'язаним із ширшим історичним феноменом Великих географічних відкриттів. Друковані мапи взагалі можуть претендувати на першість, принаймні за значущістю, з-поміж масових візуальних джерел, з якими запізналося людство за доби раннього Нового часу. Віддали належне карті і тогочасні історики, які саме у цей період зробили використання картографічних матеріалів звичним елементом історіографічної практики.

Можна сказати, що в історіографії почалася своя ера географічних відкриттів. Поруч із колись самотніми столицями – центрами політичного життя та доволі випадковими місцями битв – на «історіографічну мапу» тепер все частіше потрапляють топографічні «герої другого плану». Більш того, без них, все частіше, картина минулого, яку творить історик, сприймається як занадто порожня і не відповідна новітнім смакам та стандартам.

Поява на мапі нового топоніма часто ставала підставою-першорушієм для творення-розбудови його нараційного образу, який вже наповнювався не лише географічним, але й історичним, економічним, культурним і т.д. компонентами. Відтак, рівень взаємодії між тогочасними історичною та географічною науками був надзвичайно високим. Нерідко в обох «науках» вправлялися одні й ті ж вчені.

Взірцевим прикладом такого роду був уже згадуваний Бернард Ваповський – творець офіційної хроніки Польського королівства, виконаної за новими стандартами ренесансного історіописання, та укладач-видавець перших двох мап краю, які мали революційне значення у картографуванні Польщі та сусідніх із нею країн. Вони були надруковані в Кракові 1526 р. Одна під назвою «Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens»/ «Мапа Сарматії, королівств

Польського та Угорського, обох Волощин, а також Туреччини, Татарії, Московії та Литви частин прилеглих» (складалася з двох аркушів, що представляли відповідно південну та північну Сарматію, відтак у літературі іноді мовиться не про дві, а про три карти Ваповського[*]) у масштабі 1:2 900 000; друга – «Tabula in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars»/ «Карта, в якій ілюстровані області Корони Польської та частково Великого князівства Литовського» у масштабі 1:1 000 000.

На жаль, практично весь віддрукований наклад загинув через пожежу в друкарні. Утім, вважається, що професійним географам на Заході мапа Ваповського таки стала відомою. Її вплив добачають у картах Герарда Меркатора, Генріха Зелла, Каспера Вопеліуса, Олафа Магнуса та Джакомо Гастальді.

Відомо також, що 1533 р. Ваповський був зайнятий складанням мапи Московії, але жодних слідів її не збереглося. Сліди зацікавлень автора географією містять і ті фрагменти його згаданої вище хроніки, які дійшли до наших часів.

Утім, для «масового читача» та формування сталих географічних уявлень про Річ Посполиту підставовою стала переробка карт Ваповського, здійснена *Вацлавом Гродецьким* (Grodetius, бл.1535-1591), видана 1558 р. у Базелі з дедикацією польському королю Сигізмунду Августу. Нова мапа мала трохи менший масштаб (1:750 000) та доданий індекс з 724 географічними назвами (були й інші окремі уточнення змісту).

Згодом ця карта була широко спопуляризована виданим Абрахамом Ортеліусом атласом світу «Theatrum Orbis Terrarum»

---

[*] Причому нині відомим, здається, є лише аркуш із зображенням південної Сарматії. Його в оправі однієї з рахункових книг королівської канцелярії у 1932 р. виявив в Архіві Головному Актів Давніх (Варшава) відомий польський архівіст та бібліофіл Казимир Пекарський. Згодом цей фрагмент було сфотографовано, і наразі існує лише фотокопія, оскільки оригінал згорів разом з багатьма іншими документами під час гітлерівських бомбардувань Варшави у 1944 р. Утім, мені доводилося зустрічати сучасну кольорову репродукцію фрагмента варіанта цієї карти з позначкою «зберігається у Відні».

/ «Театр земель світу» (1-е видання – Антверпен, 1570; до 1612 р. вийшло близько 45 видань)*. Примітно, що для зображення «Татарії» Ортеліус ще уживає мапу відомого італійського картографа Джакомо Гастальді (1505-1566), але виданий цим же автором «Обрис географії сучасного Польського королівства…» (Венеція, 1562) для представлення земель Польської Корони вже ігнорує.

Мапу Гродецького використовував і М.Кромер у «Полонії», іншому підставовому джерелі С.Сарницького (згодом у зменшеному варіанті цю карту репродукували разом із останнім авторизованим та найбільш повним виданням творів Кромера у 1589 р.).

Отже, як бачимо, інтерес до картографії Речі Посполитої на час, коли С.Сарницький взявся за створення цікавої тут праці, вже цілком окреслився. Втім, щодо українських земель інформація річпосполитських картографів все ще залишалася доволі убогою. Саме на цій ділянці тогочасної «вченості» наш не дуже успішний претендент на роль офіційного історіографа країни зробив прорив, який ще дуже мало оцінений історіографічною традицією України. Отже, дозволимо собі навести формальну довідку про нашого героя.

Станіслав Сарницький
(бл.1532 – 23.IX.1597)

Походив зі шляхетської родини, прадавнім гніздом якої було Сарново в Плоцькому воєводстві, з лінії, котра з кінця XV ст. осіла в Західній Україні, на Холмщині. З материного боку був пов’язаний з родом Замойських. Головним етапом освіти для нього стало перебування в Кролевці (Кенігсберзі) при дворі прусського курфюрста Альбрехта Гогенцолерна. Навчався Сарницький також і у лютеранському Віттенберзі. 1561 р. відвідав Італію (Падую і, можливо, Тридент).

---

* Загалом, першим популяризатором мапи Гродецького став Анджей Пограбка з Пільзна, який 1569 р. у Падуї видав її власну переробку (з використанням матеріалів Меркатора). Втім, це видання мало вплинуло на картографічну науку та читацькі кола.

Сарницький був відомий як активний діяч (до 1570 р.) протестантського руху в Малопольщі (кальвініст). 1573 р. він відвідав Париж у складі численного посольства (в почті Я.Замойського), яке мало запросити на польський престол Генріха Валуа.

1576 р. Сарницький привітав новообраного короля Стефана Баторія панегіричною промовою «Oratio pro lege electionis…»/ «Промова про закон виборчий…», в якій висловився як переконаний монархіст за реформу вільної елекції польських владців. До цього трактату був долучений також твір «De bello Turcico deliberatio»/ «Роздум про війну турецьку», де автор висловився проти війни з Туреччиною. Все це прихилило до нього монаршу симпатію. До речі, на титулі книжки автор представлений як «Equitis Roxolani» – «шляхтич/ лицар роксоланський/ руський».

Наприкінці 1577 р. Сарницький підніс Баторію свою нову працю «Księgi hetmańskie z dziejów rycerskich wszytkich wieków zebrane i praktyka albo experientia hetmanów najjaśniejszego Zygmunta Starego króla polskiego, a także cesarza Karola V i Solimana tureckiego <…>, objaśnione ku ćwiczeniu młodych ludzi nacyjej naszej polskiej»/ «Книги гетьманські…». Ерудиція автора справила певне враження, він був оголошений «клієнтом» короля та отримав невелику річну пенсію для заохочення до подальших «історіографічних» занять.

1581 р. Сарницький вславив королівські перемоги над Москвою поемою «Triumphus victoriarum» (не збереглася). 1582 р. опублікував проспект виношуваної історії Польського королівства – «Annalium Polonicorum qui in licem propediem edentur brevissima synopsis»/ «Анналів Польських, які очевидно невдовзі видані будуть, найкоротший виклад». Він, здається, і розохотив короля підтримувати фантазійний історіографічний проект Сарницького. Відтак, вже по смерті Баторія, на свій власний кошт історик видав свій opus magnus – «Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum»/ «Аннали або про походження та справи гідні Поляків та Литовців» (Краків, 1587).

Дещо раніше він опублікував і цікавий тут історико-географічний покажчик «Descriptio veteris et novae Poloniae» /

«Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585). Останньою працею Сарницького став правознавчій твір «Statuta i Metryka przywilejów koronnych językiem polskim spisane i porządkiem prawie przyrodzonym a bardzo snadnym nowo zebrane…»/ «Статути та метрика привілеїв коронних…» (Краків, 1594), дедикований королю Сигізмунду III.

Аналізований тут «Опис давньої та нової Польщі»* мав принаймні три вже уведених у «науковий обіг» джерела до «цілого» тексту (поза популярною античною лектурою та принагідними посиланнями на сучасну літературу при конкретному гаслі). Це карта Польщі-Сарматії В.Гродецького[329], «Полонія» М.Кромера та «Опис європейської Сарматії» А.Гваньїні.

Утім, особливо слід відзначити, що найоригінальнішу частину праці склали матеріали комісії люстрації (ревізії) земель українського прикордоння (руського та подільського воєводств), що працювала в 1576 р. під керівництвом ще одного примітного діяча польсько-українського прикордоння, *Яна Сененського з Поморян* (✞ 1598/1599) – жарновецького, а згодом львівського каштеляна (з 1584 р.), зрештою воєводи подільського (з 1588 р.), відомого ще як активний протестант та прихильник Люблінської унії 1569 р. (уважав за доцільну також й унію з Московським царством шляхом обрання на польський престол царя Федора Івановича). Вірогідно, саме він фінансував видання «Опис'у...» Сарницького.

---

* Повна оригінальна назва: *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regiorum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia […] Sarnicius. – Kraków, 1585*. За згадками, які містяться у тексті, часом його написання слід визнати 1584 р.

[329] Причому, навряд чи Сарницький користав з індексу до цієї мапи з базельського видання 1558 р., адже порядок розташування аналогічних гасел та правопис в обох виданнях різниться доволі суттєво, пор.: *Grodecki W.* In tabulam Poloniae a se descriptam cupatoria. – Index omnium Poloniae populorum… – Basel, [після 1.I.1558].

«Опис...» відкриває передмова «Автор до читачів» (де Сарницький славить «Лехію», могутній скіпетр якої міцно тримає Литву, Лівонію, Русь і Пруссію). Її продовжує присвята «святому та ясновельможному Королівству». Далі йде «вступ», що містить три статті про античні народи.

Наступний параграф «Про кордони давньої Сарматії» переповідає вістки авторів античності, що стосувалися земель, яких сягають кордони сучасної йому Речі Посполитої. Тут же окреслені вісім таких кордонів. З них 4-й – «від Підгайців до Східної Русі» та 5-й – «від Хотина і Валахії» – схематично «проведені» українськими територіями.

Зрештою, Сарницький переходить до основної частини своєї праці – покажчика міст та інших топонімів країни (з коротким, часто зведеним лише до назви, чи розлогішим описом кожного), укладеного за абеткою (розділи „A”, „B”, „C” і т.д.)*.

«Українські» гасла «Опису» складають визначну частину цілого тексту, яка явно перевершує за обсягом матеріали про інші коронні краї. Досі лише дуже незначна їх частина опрацьовувалася українськими істориками. Широко відомі лише фрагмент про Київ, перекладений російською мовою у виданні «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874) та інформації про козаків використані, зокрема, А.Стороженко та М.Грушевським.

Цілий згаданий покажчик має розлогу «всепояснюючу» назву: «*Покажчик карти Сарматії разом з містами, горами, річками, лісами, пустелями та іншими знатними місцями, як розташовані та на якій відстані, з наведенням даних про довготу та широту і від елемента до елемента, за образом хреста при боці згаданої карти* [мова про мапу В.Гродецького – *Д.В.*], *та, як прийнято, стуляючи-розсікаючи оголошується*». Отже, класифікацію своїх «наративних героїв» подав сам автор.

---

* Із зрозумілих причин – відмінності латинської та кириличної абеток та специфічних/ застарілих форм правопису – абеткового принципу в нашому аналізі не дотримано, хоча літерні розділи – „B” (оскільки на „A” українських гасел немає), „C”, „D” etc – залишені за оригінальною латинською абеткою.

Зауважимо, що значна частина міст (чи таки «знатних місць»?), згаданих у Сарницького, – це шляхетські резиденції. Їх згадка надихає автора на генеалогічно-панегіричні мікроновели, розлогість яких зазвичай залежить від значення того чи іншого шляхетського дому та особистих симпатій оповідача.

Тут слід зауважити, що генеалогія та геральдика приваблювали, за часів Сарницького, доволі значні інтелектуальні (вони ж історіографічні) сили країни. Так, практично одночасно із автором «Опису…», у 1584 році, видав свої енциклопедичні «Герби рицарства польського» Б.Папроцький. Генеалогічно-геральдичною інформацією насичена була й дещо пізніша (1597 р.) хроніка Й.Бєльського, яку польський історик В.Негрінг звав «річниками шляхетськими»[330].

Симптоматично, що ще батька Йоахима, Мартина Бєльського, більше цікавила колективна народно-племінна, а не індивідуально-родова генеалогія. Взагалі дослідження-фабрикація генеалогій було у другій половині XVI ст. таким самим «знаменням часу» та знаком ренесансного пробудження «масового» інтересу до історії, як і жвава фальсифікація історично-правових документів (зазвичай майнових), які, зокрема, на Західній Україні зробили такою популярною особою князя Льва Даниловича.

Крім вже готових «штампів» оповідання, почерпнутих у античних та сучасних попередників, а також генеалогічно-геральдичних інформацій, Сарницький, цілком традиційно для ренесансного вченого з гуманістичним типом освіти, широко залучає «філологічні» пояснення, зокрема, при тлумаченні походження топонімів. Метод «співзвучності» він застосовує доволі прямолінійно (Остріг – від назви племені остроготів, Бескид – від іншого племені бесів і т.д.), нерідко і явно «притягує за вуха» таку співзвучність (наприклад, коли пише: «І звучання імені Кістобоків не дисонує з назвою Буг»). Зауважу, що в «осадженні» на місцевості певних античних народів, міст

---

[330] *Nehring W.* O historykach polskich XVI w. – Cz.2. O życiu i pismach Joachima Bielskiego. – Poznań, 1860. – S.52.

або героїв була прямо зацікавлена й все та ж генеалогія, яка швидко вводила цю інформацію до відповідних родоводів.

Зрештою, буває, що Сарницький попросту переводить у текстову форму візуальні образи, які почерпнуті або з мапи Гродецького, або, можливо, і з особистого досвіду. Дивись, наприклад, інформацію про Брест – «Місто багатолюдне при злитті Бугу та Мухівця в самому трикутнику трикутну фігуру утворює».

Не гребує Сарницький і народною творчістю, фольклорними джерелами. Ось, наприклад, при оповіді про м.Бучач, згадавши про славу місцевої породи коней, він пише: «Звідси прислів'я поширене: кінь Бучацького табуну».

З усної традиції можуть походити й «економічні» інформації про природу місцевого багатства – корисні копалини, локальні промисли-виробництва, торгівлю тощо. Ось, наприклад, все при тому ж Бучачі записано: «В області цій, кажуть, знаходяться жили золота, які, ніби пісок, виблискують у воді струмка, що зі скель крутих спадає бурним потоком».

Наведені Сарницьким географічні координати (їх при собі не мають лише поодинокі гасла) зазвичай різняться із сучасними обрахунками. Втім, у нерідкому для «Опису…» випадку відсутності жодної іншої інформації про згаданий топонім, за ними, здебільшого, таки вдається його локалізувати. Тут у нагоді стає співставлення із «координатами» вже встановлених місць, а також мапа В.Гродецького.

Утім, звернемося безпосередньо до аналізу найбільш цікавих українських гасел Сарницького (за абеткою)*.

Про річку *Буг* (тут Західний Буг), як уже мовилося, автор зауважив, що це володіння і осідок «народу давнього Кістобоків». Як уже підкреслювалося, така локалізація мала «філологічне» обґрунтування.

---

* Нагадуємо, що тут, як і по всьому тексту частини 1-ої книги, докладні географічні, біографічні і т.д. коментарі при кожній можливості виносились до Додатків (частина 2). Вони там супроводжують публіковані оригінали та їх переклади.

Місто *Бучач*, нині райцентр Тернопільської області, а на той час широко відоме як «стародавнього та славного роду Бучацьких колонія». Втім, пряма лінія цього могутнього магнатського роду за часів Сарницького уже вигасла, тому генеалогічну тему, яка зазвичай супроводжувалася у нього представленням сучасних репрезентантів шляхетського дому, автор не розвиває. За візитівки Бучача подані місцева добича річкового золотоносного піску та розвинуте конярство.

Наступним цікавим тут топонімом є *Бескід*-«Бескідім», себто Карпатські гори. Про цей «Бескідім» зауважено, що це місцева назва; що звідси витікає р.Дністер; та що, як здається автору «Опису…», це колишнє місцеперебування «давнього народу Бесів».

Брацлав, нині скромне містечко на Вінничині, а за річпосполитських часів центр воєводства, Сарницький охарактеризував передусім як центр прикордонної оборони – «Замок в якому завжди найміцніша залога наявна на сторожі». Зауважив він і те, що, за зображенням на гербі міста християнського апостола Петра, Брацлав також звуть «містом святого Петра» (отже, такий собі «український Рим»).

Далі йде група південноукраїнських топонімів: *Балаклій* на р.Чічіклеї, де «замка руїни в місці вельми зручному»; *Баня Вітовтова*, де є зруйноване укріплення та «нині джерельце лише гарне, де вояки військовий стан мають та тіла відновлюють зазвичай»; «сусідній» з нею *Міст Вітовтов*[*] та один з важливих тогочасних центрів Причорномор'я – місто *Білгород*.

Останній Сарницький помилково ідентифікує з античною Феодосією. Помиляється він і щодо місцерозташування міста, локалізуючи його у гирлі Дніпра, а не Дністра, принагідно ще й

---

[*] Згодом до цих двох реальних «вітовтових» топонімів у регіоні додадуть ще казкові «*Труби Вітовтові*» на Саврані (вони, мовляв, гучали, як у них віяв вітер, і лякали татар). Цей переказ фіксується у тексті, виданому бл.1621 р., див.: *Biblioteka* starozytna pisarzy polskich. – T.III. – Warszawa, 1843. – S.225.

дискутуючи з Кромером, який таки правильно вважав Білгород дністровським.

Сарницький відзначає велике транзитне значення цього міського осередку на суходільному «Очаківському» караванному шляху, причому зазначає, що саме останній є класичною ціллю нападів українських козаків, яким тут найлегше шукати «язиків», поінформованих у задумах турецько-татарської сторони. Взагалі, це гасло книги найбільш інформативне щодо козацтва, яке подається передусім як сторожа, розвідка боєм, громовідвід для гарячої молоді та школа війни для неї:

> *«Відтак, коли наші якимось шляхом захопити бранців намагаються (щоб від них дізнатись, який насправді ворогів задум, як обидва [неприятелі], в Туреччині та Скіфії [=володіннях Кримського ханства] поводяться), тоді до того самого шляху рід певних вояків (найлегшого озброєння, для сутичок придатного, яких Козаками звуть) висувають і, таким чином, з подорожніх захопити когось мають змогу та до начальників своїх швидко та квапливо прибігти назад. Але [при цьому козаки] неодноразово назад шию обертають, видивляючись, чи ніхто їх слідів не помітив та в погоню за головами їх не кинувся. Дійсно, нерідко кістки не так випадають, як забажав, та часто-густо з ловця роблять бранця. І на запитання, чому ж бо, безсумнівно, ображають Марса, себе підставляючи, відповідають зазвичай: 'Добре, кажуть, коли [навіть] ніякої користі звідти не отримати, якщо молодь часу мого, за тими [мирними] угодами втихомирена, все-таки більш-менш задоволена і то нехай. У змаганнях це ніби майбутнє є, якщо, між тим, навіть до рук скіфських потрапляють, ніхто про те не дізнається'».*

Згадує Сарницький і часи (з-перед 1484 р.), коли Білгород ще не належав туркам і був жвавим перевалочним пунктом збуту пшениці з Поділля, яку аж до Кіпру вивозили (про свої «законні» історичні права на Дніпровсько-Дністровське межиріччя Річ Посполита ніколи не забувала).

Далі йдуть короткі згадки *Березова-Бжозова* у давньому Сяноцькому повіті; *Белза* та *Буська* – обидва охарактеризовані єдино як повітові центри; а також наддніпрянського *Брусилова*,

який явно потребував для автора уточнення щодо свого місцерозташування («при Борисфені між Коростишевим та Києвом»).

Згадка ще доволі свіжозаснованого *Бару* природно не може обійтися без імені його вінценосної засновниці – королеви Бони Сфорца – та вказівки на запозичення назви від однойменного італійського міста. Вказано на роль Бару та його авторитетних урядників-старост на шляху (Кучманському) татарських вторгнень.

Базилея Руська позначена першою згадкою князя Василя-Костянтина Острозького (ще в тіні батька, «того Костянтина войовника»). Його ім'я й увічнено у назві міста.

Згадує Сарницький і про подільську *Бакоту*. Втім, поза географічними координатами жодної інформації про цей прикордонний центр не наводить.

Розлогішою є стаття про *Південний Буг* (цю річку, на відміну від *Бугу*-Західного Бугу, він зве *Бог*), де Сарницький міг проявити свою антикознавчу ерудицію, згадавши дані Геродота та Птоломея. Назву «Бог» він пов'язує з культом річок у «древніх людей». Достатньо точно окреслено течію Пд.Бугу. Тут Сарницькому випадає нагода зафіксувати для сучасної науки «географічне відкриття» свого протектора Я.Сененського – Південний Буг впадає не до Дніпра (як у Гродецького та Кромера), а прямо до Чорного моря, точніше його затоки-лиману.

Про *Білу Церкву*, крім географічного розташування, Сарницький зауважив її нараженість на татарські напади. Причому висловився тут дуже афористично – «Часто сюди скіфи навідуються, як пси, заглядають на кухню».

При гаслі *Божек річка* є дуже симптоматична для захопленого античністю ренесансного вченого заувага, що між Пд.Бугом та Божеком стоїть Меджибіж. І то «ніби Месопотамія» (антична назва межиріччя Тигру та Євфрату).

Знову, як і у випадку з Березовим-Бжовим, лише разом з координатами згадано *Кросно*. Це, разом із відсутністю у списку гасел Сянока, взагалі свідчить про слабку обізнаність Сарницького із Сяноцьким повітом.

З великим пієтетом автор описує *Кам'янець-Подільський.* Він зауважив, що це найбільш укріплений замок на молдавському напрямку кордону. Цілком традиційно згадав, що це місце укріплене більше природою, аніж людиною. Причому Кам'янець-Подільський опиняється в кампанії з іншими найвидатнішими містами країни, інформацію про які Сарницький вважав за потрібне прикрасити й поетичними характеристиками (у двох рядках):

Хоча високими мурами Кам'янець оточений,
Утім, якби навіть з колосся їх зроблено, того багато
не вистачало б догледіти.

Можливо, схожістю назви з подільською твердинею зобов'язаний згадкою в «Описі» *Кам'янець другий* – «замок мурами захищений і гарний, за півмилі від Кросна».

Цікавим гаслом є *Качібей*, про який зазначено, що це «замок давній, зруйнований», при узбережжі «Овідієвого озера» (себто Дністровського лиману). Крім реалістичної згадки про минуле цього місця – «Був Польською торгівельною факторією широкознаною, де сіль складалась морська», Сарницький вирішив вибудувати й його античний родовід як причорноморського порту. Урбаністичного предка Качібея він зве Катізос поміліонес.

Базується ця оповідь, гідна справжнього одеського жартуна, на помилково витлумаченій інформації Плінія. Насправді йдеться про *Catizos-Pygmaeorum* – плем'я пігмеїв-карликів, яке згадується у Плінія у розділі про Фракію (це книга III, розділ XI «Historia mundi» або книга IV, розділ XI «Historia naturalis libri XXXVII»). Що так звалося причорноморське місто, у давньоримського енциклопедиста нічого немає, це цілком на совісті Сарницького. За Плінієм, катізос-пігмеї втекли від «журавлів»-стінобитних машин, а в нашого автора «людці короткого зросту це місце воювали зі стінобитними машинами, те письменники переповідають».

Далі знову містяться гасла, супроводжені лише географічними координатами *Комарно, Козібеле (Чешибіси?), Червоне* та *Клевань*.

Наступним згадано *Хмільник* – «укріплення проти скіфів у напрямку Бугу». Тут принагідно вміщено похвалу його сучасному старості – Якубу Струсю.

Далі, знову суто географічно, окреслені гасла *Чорторийськ*, *Чорнобиль* та *Красилів*. При гаслі *Костянтинів* у черговий раз згадано князя Острозького, зауважено, що йому належить низка волинських міст згрупованих навколо шляху від Костянтинова до Меджибожа. *Чорний Острів* знову окреслено лише географічними координатами.

При гаслі *Катаракти* маємо лише вказівку на відстань до дніпрових порогів від Канева, щодо докладнішої інформації Сарницький відсилає до гасел «Пороги» та «Борисфен». Утім, не гріх буде зайвий раз акцентувати на згадці саме «Канева» як місця, від якого лічать відстань до Порогів (міцний зв'язок Канева із Запоріжжям не раз зазначений і в інших першоджерелах).

Царевгай з-під Сеняви дозволяє Сарницькому зробити ще одну фантастичну прив'язку античного топоніму – гай Діани Птоломея – до вітчизняного ґрунту.

Далі, знову лише із географічними ознаками, згадано *Церкву* недалеко Львова (здається, у напрямку Глинян) – топонім, що його досі не можу прив'язати до певного сучасного населеного пункту.

Гасло *Коменча-річка* до «Опису» заблукало, вірогідно, через стратегічну важливість сусідньої Тегині для польської зовнішньої політики. Утім, тут не можна виключати й родинний сентимент, адже родичі Сарницького нещодавно (1564 р.) воювали у «тегинських полях».

При гаслі *Черняхів* автор цікавиться більше р.Збруч, на якій розташоване це містечко. Річка «визнається дещо вужчою тут на вигляд, аніж у тих розлогих степах широких, досягши повноводдя».

Досить розлого мовить Сарницький про *Коломию*. Її він також не проти вписати до античного контексту, вивівши назву Коломия від слова «колонія» та оселивши тут римлян. Втім, переповідає й іншу, патронімічну версію походження топоніма – від імені «короля галицького» Коломана. Інформує

Сарницький також читача і про знаний коломийський солеварний промисел.

Гасло *Крупа* надихнуло Сарницького згадати легенду про Чеха та Леха, що їх шляхом зі Словаччини пройшли переселенці, які і принесли цю назву до Польщі із своєї батьківщини. Цікаво, що відзначений шлях із Словаччини до Польщі лежав через Русь.

Інформація Сарницького про *Черкаси* знову антикізована. Його «черкаси» є «рештками давніх Кимврів, яких Гомер Кіммерійцями кличе». Тут таки Сарницький переповідає відомості про сучасних йому північнокавказьких «черкасів»-черкесів: «релігія у них здебільшого Магометанська».

Наголосимо: тут мова явно про черкасів-черкесів узагалі, себто про тих, що мешкають як у наддніпрянських Черкасах, так і у власне Черкесії на Північному Кавказі. А північнокавказькі черкеси (оті «здебільшого») на той час вже справді були переважно ісламізовані.

Отже, популярне ще з XIX ст. (здається, з подачі П.Куліша) твердження, що Сарницький уважав мешканців Черкас або й попросту українських козаків за, здебільшого, мусульман, є цілком хибним. Про те, що інформація автора про наддніпрянські Черкаси цілком зліплена з книжково-легендарного, а не реального матеріалу, свідчить і наступний пасаж: «Жінки, майже як чоловіки, війни обов'язок у них приймають». Гадаємо, йдеться не про реальних черкесів-черкасців, а про уявних кимврів-кіммерійців, до яких припасовані античні вістки про амазонок. Відстань до Черкас Сарницький лічить від Києва, зайвий раз наголошуючи на пріоритетності цього напрямку локальної комунікації.

Чуднів автор згадав як місце на легкому шляху зі Львова на Київ.

Острів *Хортиця* на Дніпрі знаний Сарницькому як «славного героя Вишневецького військове господарство». Там бо цей Байда «осідок та опорний пункт свій міцний заклав». Відстань до Хортиці автор лічить від Києва. З київським регіоном пов'язує Сарницький і згадку *Чернігова* «замку Московітів підкріпленого залогою».

Згадки прикордонних центрів з-поза меж польських кордонів продовжує *Хотин*, молдовський замок – суперник Кам'янця-Подільського. Цю ситуацію суперництва Сарницький ілюструє крилатим висловом молдовського воєводи – «або ти, Кам'янець, Хотин наш, або Хотин Кам'янець поглине».

При гаслі *Чапчаклій* автор викладає проект реорганізації оборони прикордоння, запропонований комісарами-люстраторами Я.Сененського, на напрямку загрозливого Кучманського шляху. Міцний захист від татар мало забезпечити зведення двох нових замків – на місті свіжих руїн Балаклеї при тій таки р.Чапчаклії (захищав напрямок на Очаків та низов'я Пд.Бугу) та на р.Русаві.

Зауважимо, що біля гирла Русави розташоване добре відоме згодом м.Ямпіль, але пропоноване люстраторами місце для нового замку (згадане *Гродисько*?) могло знаходитися у верхів'ях річки, де зручно було перегородити шлях вододілами приток Дністра та Пд.Бугу. Проте згадка, що замок на Русаві мав прикривати напрямок «при Тирі навпроти Тегині», працює на прив'язку проекту саме до місцерозташування майбутнього Ямполя.

Для *Чорного лісу*[*] автор «Опису» подає ще й іншу назву – Печеніги (Печимегі). Як літератор-ерудит він додав, що «є ще Чорноліс другий в селі Кохановського-поета в Сандомирській провінції».

Волинське гасло *Хорбоп*, як видається, є перекрученням назви Хорлупи. Наступне гасло *Дзвіх* також не відрізняється ясністю правопису і локалізується лише за поданими географічними координатами.

Гасло *Дунаєць-річка* серед «українських» топонімів наводимо, оскільки ця річка сягає словацької Пряшівщини. Тут Сарницький знову дає волю античній ерудиції, локалізуючи на цій річці осідки гепидів – «давньої готської нації». Ще далі посунула його фантазія щодо античної географії, коли мова

---

[*] Длі Сарницький ще двічі виводить його під окремими гаслами; вірогідно, він мав кілька згадок про цей ліс з різним правописом та координатами.

зайшла про *Дуклю,* яку автор «Опису» ототожнює зі столицею Птоломеєвих дуклеотів.

Дубецько згадане як колонія-осідок магнатів Стадницьких, родовою резиденцією яких є Змігрод. Сарницький доволі розлого описує їх шляхетський герб (Сренява), навіть цитує емблематичний вірш.

Далі знову два гасла позначені лише географічними координатами – *Добравода* і *Дрогобич.*

Долина привернула увагу Сарницького зв'язком значень «долина» та «Поділля». Останнє він зве областю, при цій долині розташованою. Причому, неясно чи йдеться тут про суто долинське мікро-Поділля, чи про велику історичну область із цією назвою взагалі. Оскільки Сарницький далі до питання про тлумачення топоніму Поділля не повертається, вірніше радше друге (і карпатська Долина, доволі далека від реального Поділля, прив'язана до останнього цілком штучно). Цікаво також, що в Долині автор відзначає умови для розвитку виноробства за взірцем словацького м.Кошице.

Потім знову «географічні» гасла *Дурісько* (Турійськ) та *Дорогобуж*. Далі два неясних топоніми, що за координатами мали б бути локалізовані на Україні – *Дунаїв та Двоклічвич*. На ототожнення з першим є два кандидати на західному Поділлі. Друге – локалізується за допомогою мапи Гродецького поблизу Кам'янця-Подільського.

Не маємо певності також і щодо прив'язки наступного *Дашева*. Його зазвичай ототожнюють з Очаковом, але за мапою Гродецького це різні міста (Очаків біля самого впадання Дніпра в Чорне море, а Дашів трохи вище з правого боку при впаданні Пд.Бугу в Дніпро).

Гасло *Дромус Ахілла* Сарницький цілком запозичує в античних географів, аби лише завважити: «тут себе герой славнозвісний тренувати мав звичай». Себто йшлося про вказівку на зв'язок теренів вітчизни автора із відомим античним «брендом».

Другий згаданий у Сарницького *Дунаїв* ідентифікувати легше за перший, оскільки тут подано й річки, на яких це містечко розташоване.

Літеру «D» замикає низка досить коротко окреслених українських гасел: *Дзван-річка*, де є «замочок самотній Дзван, князя Острозького оселя»; окреслені суто географічно *Дубровиця*, загадкова *Дслна-річка* – «річка за Дніпром в районі Хортиці острова», *Давидів* та *Десна-річка* – «з регіону Києва». На останній Сарницький локалізує прикордонні московські замки – Чернігів та Путивль (притока Десни – Сейм, на якому власне стоїть Путивль, йому невідома).

Далі згадано резиденцію потужного магнатського дому Гербуртів з Руського воєводства – *Фульштин*. Їх рід мав німецьке походження, звідси і німецьке звучання назви їх осідку. Принагідно Сарницький зауважує про значення німецького первня у розвитку цього регіону. Згадує сучасних йому представників родини Гербуртів, з яких троє були сенаторами, та описує їх герб.

Літера «G» представлена «серійними» гаслами *Гродек*, *Гродек другий* (згадуваний як «оселя Гербурта з Деділова – мужа найславнішого, підкоморія кам'янецького»), *Гродек третій*, званий і Солоним Гродком. Їм товаришать два топоніми з Львівщини – *Гологори*, до яких Сарницький не проти припасувати звістку про античних певкінів, та *Глиняни*.

Давній столиці Галицько-Волинської держави місту *Галичу* автор «Опису» відвів статтю, цілком співставну за розмірами з іншими «столичними» гаслами. Починає її Сарницький з пошуків античних предків галичан. Їх він знаходить у галатах та інших галлах. Далі наводить список-трійцю «галицьких королів»: угорець Коломан, Данило Романович та Лев Данилович – «засновник міста Львова». Подальша слава міста пов'язана була з перебуванням тут осідку католицького архієпископа, який згодом переведено до Львова. Пам'ятне для Сарницького місто і давніми битвами, зокрема і за участі польських королів – невдалою *Болеслава III Кривоустого* (1102-1138) та успішною *Казимира II Справедливого* (1177-1194). З місцевих природних багатств автор згадує дуже гарний алебастр, «що білизною своєю навіть Фрігії [мармур] перевищує» й вивозиться «до Німеччини та інших країв віддалених».

Далі йдуть гасла, окреслені лише географічно: *Гуменно*, *Гиппаніс-річка* (відсилка до гасла «Бог»-Пд.Буг), *Ходоров* («Озеро де славне»), *Гнезола*, *Головня-вілла* та *Ягель* (Ягільниця).

Язловець є черговою статтею про місто-магнатську резиденцію. Окресливши місце розташування та укріпленість замку, Сарницький далі оповідає про діяння сучасних йому представників роду Язловецьких – Єжі (Юрія) та його сина Миколая.

Далі знову йдуть суто «географічні» гасла – *Ярмолниці-вілла*, *Іскава-річка*, *Ікава* та не окреслений жодним чином *Коден*.

Як місце знаної у вітчизняній історії військової перемоги над кримськими татарами (битва 5.VIII.1506 р. литовського війська під проводом кн.М.Глинського з кримськими татарами) до «Опису» потрапив *Клецьк*. Щодо *Красноставу* Сарницький переповідає «економічну» легенду походження міста («Казимир – найгосподарніший король – рибний ставок величезний заклав, від якого й ім'я місту надане»). І знову лише координатами окреслене гасло *Каменіум*.

Наступним гаслом, пов'язаним з темою «місця битв», була *Кропивна-річка* – місце знаної Оршанської битви 1514 р. При ньому Сарницький зауважує, що «в цій річці московіти після поразки оршенської потоплені були».

Копил потрапив до «Опису» як «місто в слуцькому князівстві, друга резиденція родова [князів Слуцьких]». Волинський *Кременець* як «замок, опасований стінами, який Януш, єпископ познанський, звів в місці найміцнішому».

Далі знову йдуть «географічні» гасла *Куропатники, Кропеч-річка* та *Кучманія-річка*.

Цікаву інформацію містить гасло *Корсунь*. Його заснування чи то перезаснування (бо згадує автор і руїни колишнього «замку знатного») Сарницький приписує сучасному королю Стефану Баторію. Потребу побудови-відбудови міста він пов'язує із зручністю місця розташування. Останнє дозволяло прикрити від татарських нападів розгалуження Чорного шляху (у цьому розгалуженні автору навіть вбачається літера «К»).

Тему замків проти татар продовжує *Крилів* з волинсько-холмського кордону. Його новочасну архітектуру Сарницький зве досконалою укріпленістю «за звичаєм німецьких міст». Називає він і будівничого замку з магнатського дому Остророгів.

Київ здобувся у Сарницького на розлогу і барвисту характеристику. Ця «столиця давня князів Русі» позначена для автора знаками дива та екзотики *a la* «край світу» («І як колись римляни про північні та індійські чудовиська та дива ширили [байки], ці руси щодо чуд та героїв своїх, яких богатирями, себто напівбогами, звуть, інших запевнити намагаються»). Особливо вражають його перекази про київські печери («які, нібито, на безмірному обшарі підземними ходами аж до Новгорода Великого, кажуть, тягнуться»), в яких спочивають неушкодженими тіла давніх володарів. Він зауважує, що місцеві тлумачать факт збереження мощів за знак святості місця (сам Сарницький тлумачить те саме специфічним мікрокліматом). Відтак, київські печери ваблять звідусіль велику кількість прочан. Крім цього, зауважує Сарницький і численність вірменської громади у Києві, співставну із такими самими у Львові та Кам'янці-Подільському. Відстань до міста він вилічує від Вільно-Вільнюса та Львова, що зайвий раз акцентує на важливості для киян саме цих ліній комунікації. Зрештою, додає двовірш про Київ «якогось вченого поета». Він оспівує давню славу міста та вояцьку доблесть сучасних киян:

Ім'я мав велике прекрасний Київ колись,
[А] загалом, коротко кажучи, ти вояків готуєш хоробрих.

Тут, варто зауважити про суттєві хиби знаного російського перекладу цієї статті Сарницького про Київ у виданні «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874) (порівняй матеріали з Додатку В.3). Особливо це стосується вищезгаданого прикінцевого двовірша.

Далі маємо нову низку топонімів окреслених лише «географічно»: *Коростишів, Ковалія, Красилів*, *Кодима-річка* та *Куликів*. *Канів*, що цікаво, позначений суто козацьким колоритом – «Укріплення козаками переповнене, при Борисфені, у напрямку Порогів».

Тему козацтва продовжує й розлоге гасло *Кохане*, побудоване за міркуваннями про Запоріжжя люстраторів 1576 р. Інформацію з нього широко спопуляризував згодом Й.Бєльський (див. про це підрозділ 4.2). Сарницький докладно описує місце розташування цього Кохане та його зручність для організації оборони – «в якому, якби якась жменька вояків розташувалась, зручно можна завжди перекрити шлях татарам, які в обидва боки Дніпра переправляються, як на Кучманському, так і Кременецькому [бродах]; скільки б разів не випробовувались низовими козаками, які при зброї знаходяться, вони вільно переправляються зазвичай і турбують наші області».

Зауважу, що, попри пристрасть до витлумачення співзвучностей у назвах, Сарницький не зробив з, напевно, тюркського «Кохане» українсько-польського «Кохання». Козацький «острів Кохання» (Сарницький «островом» Кохане ніде не називає) уже цілком на совісті Бєльського та пізніших інтерпретаторів.

Продовжуючи висвітлювати-популяризувати оборонні проекти комісії Я.Сененського, автор «Опису» зауважує, що «пишуть далі ті пани люстратори в своєму путівнику, що при р.Рось, та Тисмениці, та Ольшаниці, та в інших річках є так само місця важкоприступні і т.д., де замки зводити закликають, і притому не мають Турки підстав через це скаржитися, так, як вони обґрунтовують [свої скарги] зазвичай: повсякчас як при Тирі будь-які наші руїни відбудовуємо». Як бачимо, тут цілий план освоєння правобережної Наддніпрянщини.

Міркування люстраторів автор «Опису» доповнює за рахунок власної історичної ерудиції, згадуючи численні історичні руїни наддніпрянських замків та діяння Давньої Русі – «Тим навіть засвідченою робиться історія про київське князівство, що чотириста років тому велике військо та потужні флоти з цього місця вниз за течією річки аж до Константинополя та найвіддаленіших [місць] доправляли зазвичай, при атакуванні східної імперії». Відтак, зауважує Сарницький, і нині для турків і татар, нових господарів гирла

Дніпра, – це дуже вразливе місце, яке їм доводиться найбільше стерегти.

Наступне гасло *Любомль*. Воно, чи то за близькістю до малої батьківщини автора, чи то за його особистими знайомствами, окреслено через особу тутешнього коронного старости – Станіслава Красицького.

Про *Луцьк* зауважено, що він «два замки має». Відзначена легка комунікація річкою від Слуцька до Луцька, наявність тут єпископської резиденції. Зрештою, завершують характеристику панегіричні пасажі про сучасного луцького старосту Олександра Пронського, який з «найстарших князів» своє походження виводить.

Найбільше місто тогочасної України – *Львів* – окреслено як «міст Русі головну метрополію», знану з доброго устрою політичного та за чудово укріплену фортецю. Здається, на близькість міст зосередження кварцяних військ натякає наступне твердження: «Також це місто легкоозброєними вояками захищене, не лише з Сарматії самої, але й інших також провінцій християнських проти турок, скіфів та агарянських варварських племен наскоків та вторгнень».

Відзначена важлива роль Львова як релігійного центру трьох легітимних тут церков – римо-католицької, вірменської та русько-православної. Лише протестанти тут поза законом, і про це не забуває нагадати старий кальвініст Сарницький. Утім, не проминув він похвалою і вченість та інші чесноти тогочасного католицького архієпископа львівського Станіслава Соліковського (до речі, екс-протестанта).

Далі знову зустрічаємо гасло-панегірик шляхетській резиденції. Це *Лацухов* знаних на Холмщині Оріховських, родичів згаданого мецената Сарницького Я.Сененського.

Не пропускає автор «Опису» й нагоди до самореклами. При гаслі *Ліпсія Руська* – місця, де знаходилася тогочасна резиденція його роду – історик розлого оповідає про власний родовід, діяння предків і родичів. Причому примітно, що кар’єра трьох останніх поколінь Сарницьких, про представників яких переважно і згадує наш автор, була постійно пов’язана з

Україною. Це, поза сумнівом, підвищує авторитет інформацій «Опису» про цей край.

Замикають літеру «L» вже лише «географічні» гасла – *Липа-річка*, *Ліндава-річка*, *Лиссова-річка* та *Літовіш*.

При гаслі *Марусса* Сарницький знову поринає в античність. У цій назві він вбачає слід древньої мови кимврів (бо у Плінія поруч із оповіданням про кимврів згадане і загибле давнє море «Морімарусса»).

Далі згадана вже друга (і старша) родова резиденція магнатів Язловецьких – *Монастириська*. За нею, згадує Сарницький, цей рід колись звався Монастирськими. Її давні міцні укріплення згодом занепали. Фортифікації тут відбудував та новими дубовими стінами зміцнив за свій кошт все той таки патрон оповідача – Ян Сененський. З повагою до цього діяння Сарницький пише: «Це все для користі Речі Посполитої та нащадків своїх здійснив. Бо під час нападів татарських зручне [місце], ніби для сховку будь-якого [і], хто потребує захисту, там шукати прихистку може». Згадує він також скромнішу волинську тезку цього міста.

Далі йде гасло-дублет *Марусса-річка* або Мархаска. Його поява, напевно, викликана різним правописом однієї назви в джерелах Сарницького.

І знову літеру завершують суто «географічні» гасла – *Мохор річка*, *Моравиця* (щодо неї зазначено, що вона має і тезку – село під Краковом) та *Могила збіжна*, «де Божек-річка витікає». Та Збіжна (Збожна) Могила є гірським піком «знатним» при Меджибожі.

Наступне «велике» гасло Сарницького – *Дніпро*. Цю могутню європейську річку автор «Опису» порівнює з Рейном і Дунаєм. Аби проілюструвати велич Борисфену Сарницький залучає історичний матеріал, згадуючи численні флоти суден «ріка-море» давньоруських київських князів («Олега та інших»), які з дніпрових берегів сягали Константинополя.

Далі подає дані про витоки Дніпра, його основні притоки (окремо праві і ліві), значущі міста на берегах річки та примітні острови на ній. Згадані й примітні переправи, але, можливо, помилково (переправи «Кременецька та Кучманська», знані на

Пд.Бузі, на Дніпрі, окрім Сарницького, такі назви не подає жодне із відомих джерел), якими користуються татарські варвари-кочовики. Цим останнім на заваді стоять «низові козаки (вояки так прозивані)». Вони, «на широких обшарах річкових берегів» татар «перехоплюють буває».

За цим знову йдуть короткі географічні гасла *Наркіе* та *Немия річка*, а також цікавіше нове гасло-дублет *Чорний ліс*. Про останній віднотовано, що тут скіфи-татари «ховаються зазвичай, вторгаючись в області наші».

Розлогіша стаття про *Дністер* так само містить суто географічну інформацію (витоки, притоки, швидкість течії). Утім, тут Сарницький не упускає нагоди посперечатися з античним автором. Він спростовує твердження Овідія про повільність течії Дністра, зауважуючи, що цей відомий римський поет або мовить про іншу річку, або склав свою думку лише за її повільнішою ділянкою біля самого впадання до Чорного моря.

Під літерою «О» найпримітніші два гасла про магнатські резиденції Волині. Першим з них є *Олика* – осідок литовських Радзівілів. Їм і дісталася вся увага Сарницького у цій статті, без винятку. Про саму Олику тут нема жодного слова, все лише про гідності та посади її ясновельможних володарів, зокрема й про свіжу «сенсацію» 1584 р. – здобуття кардинальської шапочки Єжі Радзівілом, першим з литовців, хто сягнув цієї гідності.

Острог окреслений значно краще за Олику. Йому знайшовся і античний родовід – від «співзвучного» імені «Остроготів – племені войовничого». Цікаво, що й для волинців уцілому Сарницький має пристойних предків з античності. Це «алани», ім’я яких співзвучне йому з «волиняни». Ще й (аби ув’язати із «остроготами»?) Сарницький оголошує цих аланів «готами». Вивести готів з межиріччя Дністра та Дунаю («Бессарабії»), де, як відомо автору «Опису», їх згадували античні письменники, на Волинь допомагає топонім Бесарабів брід (біля Острополя).

Зрештою, Сарницький переходить до презентації самих князів Острозьких. Причому найбільше шани від нього випадає Костянтину Івановичу Острозькому, батькові тодішнього глави

дому Василя-Костянтина. Князь Костянтин для Сарницького є, поруч із Яном Тарновським, одним з двох найбільших військових авторитетів його часів («з обох були полководці, зверхники війська, та обидва уже давно померлі, але, з точки зору самої лише блискучої молодості, настільки вражають, нас спонукаючи, щоб не тридцять років тому, але позавчора їх померлими вважати»). Він радіє, що з одруженням В.-К.Острозького із Софією Тарновською поєдналися роди цих двох «героїв» Речі Посполитої. Принагідно Сарницький згадує, що й сам є родичем князя Василя.

Відбиває тут автор «Опису» й традиційну для магнатського дому Острозьких характеристику «багатства» – вилічує належні їм міста на Волині, за старим (долюблінським) кордоном Корони. Причому, Сарницький зауважує, що порахував не всі, бо «інші не добре пам'ятаю. Але чув, що тих замків близько п'ятдесяти лічиться».

Далі йдеться про вже згаданий волинський *Остроколь* (Остропіль). Він «давно Басарабів брід звався».

Олеськ окреслено як «колись князівська резиденція», а нині Я.Сененського «надання, до якого і Золочів належить, в горах найвищих з яких річки Буг та Стир витікають».

Далі автор «Опису» знову обертається на південний схід. Мовить про *Очаків* – «одне з найголовніших поселень скіфів», на яке, втім, претендують і «наші» магнати – Язловецькі та Сенявські. Тут, таким чином, зайвий раз артикулюються польські претензії на все межиріччя Дніпра та Дністра.

Тему південно-східного кордону продовжують гасла *Остер-річка* та *Овідієво озеро*. Про останнє Сарницький згадує, що лежить воно «між Гіпанісом та Тирою, але ближче сусідить з гирлом Тири». Доволі неясно, що має автор під «помітним там муром певним, товстим (шаром) свинцю покритим, що в море на півмилі видається». Можливо, йдеться про якусь примітну кам'янисту косу?

Дуже цікаво, що саме при цьому гаслі вміщено інформацію, що «Вітовт той, до самого моря коня довівши, паном себе моря Сарматського оголосив». Досить вірогідно, що тут ми маємо реліктове уявлення про символічний об'їзд – утвердження

володарем нового чорноморського (дніпро-дністровського) кордону держави.

Далі згадані два гідроніми, пов'язані із Дніпром – *Хорол* та *Ольшаниця*. Завершує літеру «О» чергове «місце переможної битви» – *Обертин*. Цей пересічний тоді «сільський маєток», пам'ятний автору «перемогою найславнішою над стороною волоською». Принагідно відзначив він і важливий для його мецената факт – «там загинув, за вітчизну б'ючись, Давид Сененський, батько того Яна Сененського – каштеляна львівського».

При гаслі *Прут-річка* ми знов, здається, маємо використання фольклорного матеріалу. Бо Сарницький виводить назву цієї прикордонної з Молдовою річки «від князя певного» іменування. Далі йдуть короткі гасла *Попрут-річка, Переяслав* («столиця колись Русі та супутник Києва»), *Перемишль* та Потиліч (Потелич).

Для *Поморян* – резиденції свого мецената «великого пана Яна з Сенно» – Сарницький не жаліє виразних барв. Це для нього «замок відмінний, для величі та для відбиття ворогів вітчизни найоблаштованіший, опасований муром та притому відбудований з великим мистецтвом, трудом та коштом того великого пана з Сенно». Згадує й авторитетних попередніх власників цього міста з магнатського роду Свинків.

Далі знову маємо суто «географічні» гасла *Підгайці* та *Полонне*. Цікавим є подільське (?) гасло *Пяніні*, яке нам так і не вдалося «прив'язати» до сучасної мапи. Як оповідає Сарницький, це «місце, на думку старого Бернарда Претвича, дуже зручне, аби звести замок для захисту проти Скіфів, найлютішого племені загарбників, воно на самих підступах області варварської». Досить вірогідно, що тут ми маємо черговий нереалізований проект «українного замку», цікавий, утім, для характеристики діяльності Б.Претвіча на українському кордоні.

Дуже колоритним є гасло *Покуття*. Йому Сарницький вигадує зовсім нетривіальну історичну етимологію – «…нашою мовою, означає pokucie спокуту, з тим, щоб судом затриманих, до тих областей римських у вигнання відправляти». З цього

випливає аісторичний висновок: «зрозуміло, їх громадяни виглядають більш неспокійнішими або, з огляду на зраду, підозрюваними».

І, вже «до слова», Сарницький тут розбирається з «ґенезою» поняття спокути. Він згадує, що ще «…це зветься засланням або депортацією» та додає, що «згодом вигнання стало значно більш суворішим, те, що наші баніцією звуть».

Далі Сарницький знову повертається до топоніму *Печеніги ліс*, який він раніше ототожнив із Чорним лісом. Справа в тому, що в якійсь із праць шанованого історика і географа Бернарда Ваповського йому трапилася інформація, що «тут осідок свій певкини давні мали».

З гасла про дніпрові *Пороги*, крім загальної характеристики цього природного явища, дізнаємося, що «за той поріг-рубіж за допомогою вояків-козаків переходять, [і] далі вже себе безпечними вважають від Скіфів». Отже, традиційний лоцманський промисел запорожців був знаний вже у другій половині XVI ст.

При гаслі *Прип'ять-річка* Сарницький знову згадує античних певкинів. На берегах цієї річки він поміщає «колонію» останніх.

Далі серія коротких, переважно географічних, гасел *Пасовиська Поморянські*, *Пасовиська Золочівські*, *Пасовиська Очаківські*, *Пиків* («укріплене поселення»), *Плоскирів*, *Пробіто-річка*, *Пісчамбот-річка*, *Поромиль, Підкамінь, Полтва*.

Така ж серія відкриває і літеру «R»: *Рожане, Райгород, Рожанка, Ропа-річка* та *Рогатин*.

Далі три важливих гідроніми з подільських кордонів тогочасної України. Це *Русава-річка*, окреслена як прикордонний рубіж «Русі та Поділля», важливий з огляду на «часті спустошення татарські». Звідси зручно татар «переслідувати, щоб протидіяти». *Ров-річка* знана, бо «при тому потоці вгорі Бар – замок найукріпленіший». Зрештою, *Руставиця-річка* пам'ятна Сарницькому тим, що там «видатний муж Станіслав Струсь спочиває, батько тих, які хоробро б'ються зі скіфами».

Гасло *Слуцьк* стає нагодою поговорити про могутній рід князів Слуцьких (Олельковичів), які тоді взагалі-то ходили у претендентах навіть на польську корону (як найближчі родичі та спадкоємці Ягелонів). З кровних зв'язків своїх героїв із королями «Польщі, Угорщини та Богемії» і починає Сарницький їх презентацію. Відтак, «старші ці князі» володіють вродженими чеснотами «мистецтв війни [і] миру – прерогативами такими значними і такими визначними, щоб під час миру перше місце в Сенаті, [а] під час війни праве крило тримати». Персона з цього дому також «нагляд за охороною благополуччя короля має одержати гідність».

Походження із старшої лінії Ольгердовичів, за традиційними поняттями, навіть вивіщувало Слуцьких над Ягелонами. Це демонструє і наведений порядок-«ланцюг предків»: «Ольгерд – великий князь литовський – перший узяв за дружину Юлію або Уляну, дочку князя вітебської Русі, релігії грецької, від якої мав шість [нащадків] чоловічого роду, котрих старшим сином був Володимир, князь київський, рідний брат Ягайла, але іншої матері син. Від того Володимира походить Олександр, якого руси Олельком звали. Цей заклав місто Слуцьк при річці Случ 150 років тому. Від Олександра Семен, від того знову Георгій, який одружився на знатній жінці з роду графів Тенчинських, від якої трьох мав нащадків чоловічого роду, які нині живуть на світі людському: Георгій, Семен та Олександр молодший – юнаки героїчними чеснотами підперті, до яких застосувати можна таке: Надія другого Риму».

Останні слова про «надію другого Риму», себто православного світу (Константинополь – це другий Рим), дуже цікаві. Здається, для Сарницького першим «православним домом» Речі Посполитої був саме рід князів Слуцьких (цікаво, чи не підштовхнув саме їх неперевершений «литовський» родовід конкурентів з дому Острозьких до легітимації не за литовською, а за давньоруською династичною традицією?).

Опис «Слуцького князівства» Сарницький подає як свій оригінальний внесок до науки, бо це територіальне утворення «географи та хорографи обходять мовчанкою». Справді, як нам уже відомо, прихована у Сарницького під титулом «*географії*

та хорографії» «Полонія» М.Кромера нічого про Слуцьке князівство не згадує, оскільки її основний текст було написано ще до Люблінської унії 1569 р. Польського королівства з Великим князівством Литовським. Відтак інформації про землі ВКЛ там зустрічаються не систематично, а хіба як випадкові згадки. Та й на мапі Гродецького (яка, можливо, забезпечує вживання Сарницьким множини щодо «*географії та хорографії*») якихось спеціальних зауважень про «Слуцьке князівство» не зроблено.

Причому, Слуцьке князівство явно моделюється в «Описі» як «удільне» (згаданий його «кордон» з «Великим князівством Литовським»). Це зайвий раз підкреслює амбіції роду князів Слуцьких. Зауважимо, що такі уявлення можуть зацікавити, зокрема, дослідників білоруської (територіально) історико-політичної тяглості.

Цікаво, що наступне «українське» гасло – *Стир-річка* – у Сарницького побудовано структурно аналогічно до гасел «великих річок» (Дніпро, Дністер, Пд.Буг тощо). Такий стереотип відношення до цієї притоки Прип'яті (про що, до речі, автор «Опису» не згадує; статус *притоки* – щоправда Дністра – він для Стиру спростовує) може бути прийнятий до уваги, аби пояснити, чому саме ця річка популяризувалась у середині XVII ст. як «великий рубіж» на західному кордоні Козацької України (під лозунгом «Знай, ляше, по Стир – то наше!»).

Назву річки Сарницький підозрює у зв'язку із іменем слов'янської людності з-під Відня – «стирії». З'ясування місця витоків Стиру дозволяє автору «Опису» розповісти про вже друге «географічне відкриття» люстраторів 1576 р., бо на мапі В.Гродецького, як і у античних авторів, ця річка «витікала» з Дністра; і лише комісія Я.Сененського встановила, що Стир бере початок у горах під Олесько. Наприкінці тексту гасла вирахувані укріплені поселення, що стоять на берегах річки (Чарторийськ, Монастир, Перемиль, Берестечко, Стремиль).

Далі маємо короткі гасла *Житомир* та *Скеля друга. Збараж* окреслено як «колонію князів Збаразьких». Згадано й найвидатнішого представника цього магнатського дому («Квітне нині з того роду троцький воєвода»).

Про *Сатанів* мовиться, що він «майже на шляху, що йде до Кам'янця з Тернополя», за сім миль в обох напрямках. *Сенява* є черговим гаслом про магнатську резиденцію. Про власників містечка Сенявських згадано, що їх «молодь, ніби мур виставлений, проти татарських вторгнень [вона] завжди себе виставляє назустріч». Згадані й сучасні Сарницькому «голови» цього магнатського дому («Квітнули нині два воєводи руські з [того] роду, батько та син, наступний [по ньому]»).

Гасло *Щебжишин* є нагодою згадати відомого історичного земляка – Дмитра Горайського. Далі йде ціла низка коротеньких гасел – *Степань, Сокаль* («від якогось князя Сокаля заснований та названий»), *Срижів*, *Золочів* (тут Сарницький уточнив, що залежність його від Олесько, її він перед тим згадав при гаслі «Олеськ», то вже річ минула), *Саврань-річка*, *Звенигород-річка* («Осідок колись князів Русі»), *Снятин* («Останнє староство на самому підступі до Валахії»), *Серет-річка*, *Серет* – «міське поселення», *Серет річка* («Другий Серет Подільський, при якому є Залоще, Черняхів та Гнезьола. Річки зливаються під Теребовлею») та *Шарне поле* («є пустинню: Влочисько [також] звуть»).

Докладно, як ніхто інший у річпосполитській літературі, Сарницький оповів про татарські шляхи на Україні (цим він завдячує трудам люстраторів Я.Сененського, про що прямо й каже у тексті). До речі, скорочений опис цих шляхів за люстрацією Я.Сененського (чи таки вже за Сарницьким?) пізніше потрапив і на сторінки видання Гваньїні 1611 р.[331] (щоправда в українському перекладі Ян Сененський став Яном Сенявським, є й інші спотворення).

Саме визначення поняття «шлях» для автора «Опису» є «дорогою звичною Скіфів, які турбують звичайно землі найплодючіші Русі, а також Поділля». Таких шляхів Сарницький знає «три головніших»: Кучманський, Чорний та Волоський. Їх опис він вважає справою вельми достойною, з огляду як на приклад люстраторів Я.Сененського, так і на існування «античного взірця» такого роду діяльності – твір про

---

[331] Див.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.728.

шляхи римського імператора Антоніна Пія, «який книжку написав певну, в якій шляхи описав, що проклав Рим до націй варварських, щоб, завойованих римлянами на той час пізнавши та вивчивши, можна було звідти повернутися на батьківщину, якби колись трапилося їм з рук ворога себе виривати». Пряме прирівнювання праць Я.Сененського та римського імператора – мабуть, найбільші лестощі автора «Опису» хлібодавцеві.

Шляхознавча праця корисна бранцям сучасних «варварів» – татар і турків, котрі, «хоча могли б себе час від часу з кайданів самі виривати, але через незнання краю [та] шляху повернення на батьківщину, віддають перевагу більш суворішій смерті, що рабство приносить, аніж, втікши з каторги тієї, в пустелях блукати або від диких звірів зжертими бути». Але оті записки Сененського, як гадає Сарницький, дають полоняникам новий шанс – «надалі з цим, описаним люстраторами, хто завгодно зможе собі уявлення скласти про ці шляхи, щоб, якби колись, з волі Господа Бога, кого-небудь наступного захопили, той знав може, в якому місці є вихід та яких проходів триматися належить, найкоротший шлях шукаючи зі своїх нещасть».

Далі автор «Опису» сумлінно передає усі відтинки (із позначенням відстані до кожного наступного пункту) Кучманського та Чорного шляхів. Цікаво, що перший він доводить зі Львова до Очакова (а не до Криму, як його прийнято змальовувати на сучасних історичних картах), а другий – від Львова до Києва, а потім вздовж правого боку Дніпра до причорноморської Ольвії-Торговішти, звідки вже лиманом-морем до Очакова і далі (себто і тут маємо певні відміни від узвичаєного представлення «траси» цього шляху – порівняй, зокрема, з реконструкцією Яворницького[332]).

Себто, ці два шляхи складають такий собі завершений трикутник (можливо, з цим пов’язана заувага наприкінці опису «діагонального» Кучманського шляху – «Ця дорога є найкоротша з усіх»). Волоський же шлях (через його кращу відомість або через його непоєднаність з двома першими?)

---

[332] *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990. – Т.І. – С.36.

Сарницький окреслює схематично, лише за пришляховими населеними пунктами (за відстанями між ними пропонує звернутись прямо до записок люстраторів).

Завершує це взагалі найбільше гасло «Опису» мікропараграф «*Про охорону проходу або шляху*» – справжня ода воїнам прикордонної сторожі, що змушує згадати фольклорні образи «застави богатирської». За Сарницьким, це дуже авторитетна та високопрофесійна військова структура з власною назвою «сторожа трьох шляхів або тридоріжжя» та суворим відбором кандидатів («над цими шляхами розвідниками лише мужів шляхетних, випробуваних чеснот ставлять»). Все їх життя – то добровільна жертва заради інших:

> *«вони з власної волі та заради людей, ревність та життя своє щонайменше шкодуючи, різноманітні природні таланти старанно плекають і хитрощі ворога вивідують, а коли дізнаються про ворога, приносять вістки урядникам замків і вождям військовим польовим, які дають знак знову збирати військо і одразу поспішають назустріч тим виступити. І таким чином на Поділлі вдень і вночі війну продовжують до схилу цілого життя. О мужі! Вони усі відношення найвинятковішого гідні».*

Годі казати, що цей літературний образ є явною предтечею характеристик «ідеальної козацької спільноти», канонізованим для кожного українця у гоголівському «Тарасі Бульбі».

Украй цікавим є також гасло *Синя вода* з «Опису» Сарницького. Останній під «Синьою водою» розуміє не знану кожному українському медієвісту р.Синюху (ліва притока Пд.Бугу), а низку озер-лиманів при березі Чорного моря недалеко Перекопського перешийку Криму. Це, до речі, ставить під сумнів, принаймні, місце Синьоводської битви 1362 р., як воно визначається сучасною українською історіографією[333]. До речі, в одноденному переході від Дніпра, на шляху від Тавані до Перекопу у середині XVII ст., згадується *Kökoj*, топонім, який

[333] Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005.

звичайно інтерпретують як *Зелена долина*, але варіантом перекладу може бути і *Блакитна (Синя) долина*[334].

На це саме також працює і цікава характеристика Сарницьким Торговиці-Торговишти (див. нижче), яка у нього далека від знаної під Уманню. Власне, Ф.Шабульдо також відзначав, що знана локалізація В.Антоновичем місця битви саме на Синюсі не має посилань на джерела та необхідної наукової аргументації[335]. Отже, Вітовт у 1397 р. здійснив свій прорив по Дніпру на південь вже торованим шляхом?

Зауважив Сарницький і татарську переправу при Синіх водах. Здолавши її, кримчаки рушали до Чорного лісу (від якого, як відомо автору «Опису», і отримав свою назву Чорний шлях). Тут вони переховувались до повного зосередження військ, котрі вирушали в набіг на Україну.

Зрештою, знову стикаємось із *Чорним лісом*, окресленим лише новими (і, здається, вірнішими за перші й близькими до координат з гасла «Печеніги ліс») географічними координатами. Далі «географічні» гасла *Старе Село*, *Стрипа-річка*, загадкова *Сотараб-річка* («при якій Житомир до Борисфену спадає») та *Смотрич-річка*. При останній позначені «Городок, Кам'янець та замок пустельний Смотрич».

Гасло *Шаравка* стає приводом згадати добрим словом її знаного власника – Бернарда Претвича – «войовника того найславнішого, який сину залишив гідності духу надзвичайну окрасу». Далі йде окреслений лише за координатами *Столпень*. Волинський *Стремиль* поданий як шляхетська резиденція Лащів-Стремилецьких. З останніх згадано сучасника

---

[334] *Senāi Hāci Mehmed Kirimli.* Historia chana Islam Gereja III. – Warszawa, 1971. – S.26.

[335] *Хонигсман Я.* К вопросу о начале еврейской историографии в Польще и Украине// Матеріали XII міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центрально-Східної Європи – Єврейське краєзнавство та колекціонування» (23-25 серпня 2004 р., м.Київ). – С.54. – Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Conference/ conf2004/02-2004.htm.

Сарницького Станіслава Лаща – «славнозвісного вже віддавна справами військовими».

Замикають літеру «S» короткі географічні гасла *Щуровиці, Слуцьк-річка*, *Сула-річка* та *Самара-річка*. При згадці Сули Сарницький не забувся вказати, що саме тут «колони встановив» польський король Болеслав Хоробрий. Йдеться про знаний «історико-політичний міф» польської історіографії, в якому мовиться, що згаданий володар Польщі, опанувавши Русь і її столицю Київ, рушив далі і на самому кордоні «Сарматії», на річці Сулі, встановив прикордонні стовпи (за взірцем Геркулесових стовпів на Гібралтарі)[336] – таку собі «природну» межу експансії поляків-«сарматів».

Тур-річка Сарницькому «пам'ятна багатством на рибу». А славнозвісна давньоруська наскальна фортеця *Тустань* знана йому як «укріплене поселення на самому кордоні Польщі та Угорщини». Її, слідом за Сулою, Сарницький воліє подавати за «природну межу» вітчизни. Саме назву «Тустань» він витлумачує як «тут стань», тут зупинися. Її автор «Опису» порівнює із написом на вже згадуваних міфічних Геркулесових стовпах над Гібралтаром – «non plus ultra» («крайня межа»). Продовжуючи згадувати топоніми, похідні від «Тур», Сарницький наводить гасло *Тур-озеро* «знатне», біля якого «Прип'ять річка плине бурхливим потоком, при окрузі Головно» та ще й поруч р.Турію («де Ратно»).

Далі оповідає про *Тисменицю-річку*, що «при Торговишті до Борисфену себе включає». Це хіба єдиний слід побутування слов'янської (давньоруської?) назви річки, яку згодом остаточно витісняє гідронім тюркомовного походження – «Інгулець».

Торговишта-«Торговиця» є ще одним топонімом Сарницького із «давньоруським» родоводом. Ось як він її описує: Торговішта «означає нашою мовою місце торгів, тому що там торговельна факторія вельми знатна була, доки

---

[336] Згодом ці надсульські колони красномовці прикрасили ще й трубами. Зокрема, М.Пашковський про них писав: «стовпи залізні з трубами мідними», що на подив бриніли, див.: *Zadora.* Traktat de offensive bello. – [Kraków?], 1613. (розділ VI, параграф XIII).

продовжувались ділові стосунки русів та греків». За координатами – це явно околиці Тавані – острову, історичного поселення та жвавого торговельного пункту на нижньому Дніпрі.

Цікаво, що, майже одночасно (1582 р.) із Сарницьким, Стрийковський у своїй хроніці писав про Торговицю: «котрої і сьогодні в степах знак мурів при гирлі річки Буг стоїть»[337] (нагадаю, що Пд.Буг до Сарницького позначали як притоку Дніпра). Про Торговицю у Стрийковського (руїни старого міста «в полях за Києвом у напрямку Перекопу»)[338]. Якщо ж пригадати ще Торговицю Михалона Литвина з барвистим описом античних руїн і порівнянням з Троєю[339], гадаю, мова тут аж ніяк не може йти про сучасне с.*Торговицю* (Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.).

Модерних істориків дуже заплутали як «серійність» згаданої назви[*] (як писав сам Сарницький, аналогічний топонім є навіть в Румунії), так залишки золотоординського поселення в кіровоградській Торговиці[340]. Відтак, аналізовані описи Стрийковського та Михалона Литвина сприймалися як помилки авторів XVI ст., допущені через тогочасну необізнаність із

---

[337] *Stryjkowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Wyd. nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z 1582. – Warszawa, 1846. – T.2. – S.7.

[338] Див. ще: *Stryjkowski M.* O poczatkach, wywodach, dzałalnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, predtem nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia. – Warszawa, 1978. – S.87.

[339] *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С.99.

[*] У сучасній Україні, крім згаданої кіровоградської *Торговиці*, таку назву мають села в Городенківському та Коломийському р-ні Івано-Франківської обл., Млинівському р-ні Рівненської обл., Конотопському р-ні Сумської обл., є ще річка *Торговиця*, притока Сули.

[340] *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину Бузько-Дністровського степу// Східний світ. – Харків, 1928. – №6. – С.164.

південноукраїнськими землями. А характеристика «Торговиці» Сарницьким до аналізу проблеми досі взагалі не залучалась.

Гадаю, що і Сарницький, і Стрийковський, і Михалон Литвин не помиляються жодним чином. Вони під Торговицею розуміють залишки античної *Ольвії* («торжища борисфенитів») – нині це околиця с.Парутиного (Очаківського р-ну Миколаївської обл.). Як бачимо, забуття цього «Щасливого» давньогрецького поліса за доби середньовіччя не було таким тотальним, як досі прийнято вважати.

Далі маємо ще два південноукраїнських гасла – *Тарноватка-річка* та *Тисмен-річка* («інша ніж Тисмениця, бо та при Борисфені при Торговишті, ця [ж] при Акціумі або Гіпанісі»). Вони лише підтверджують попередній висновок, зроблений при аналізі гасла «Тисмениця», що й у другій половині XVI ст. у регіоні ще трималася слов'янська (давньоруська?) топоніміка. Втім, зауважимо, що ця назва не унікальна в регіоні, зокрема, на території сучасної Румунії з XIV ст. відомий монастир *Тисмана* (Tismana).

Теребовля – чергове гасло «Опису», окреслене лише географічними координатами. Цікавіше наступне гасло *Тегиня*. Про цей «замок при Білгороді» Сарницький повідомляє, що його «цього року» козаки низові рішуче штурмували (мова про знаний напад запорожців на Тягіню-Бендери 1583 р.). Далі йде сусідня з Тегинею *Тубарча*, що окреслена лише за координатами.

Гасло *Тарнов* оповідає про родову резиденцію магнатського дому вже не раз згадуваних Тарновських. Їх автор «Опису» порівнює з героями античності («Хоча стародавні весь рід людський рівними між собою [уважали], але, якби, на ті часи оглядаючись, хтось з темряви виходив [завдяки] героїчним вчинкам, то Тарновські … їм дещо дорівнюються»). Зіркою цього роду, що за часів Сарницького ще продовжувала відкидати довгу тінь на життя країни, був Ян Амор Тарновський (1488-1561), славнозвісний великий гетьман коронний.

Причому на Україні, з якою була пов'язана значна частина кар'єри останнього, пам'ять цю плекали з особливим пієтетом. Отже не дивно, що саме діяння Я.Тарновського Сарницький

переважно і переповідає під цим гаслом «Опису». Причому з численних його військових перемог виділено саме битву під Обертином 1531 р., яка упокорила перед Короною молдаван – народ, «якого честю раніше ніхто, як відомо, не заволодівав». Цікаво відмітити й продемонстровану Сарницьким обізнаність із творчістю С.Оріховського-Роксолана, зокрема, присвяченою особі великого полководця та наближеного співробітника польського короля Сигізмунда І Старого.

Останнє «запорізьке» гасло «Опису» присвячене *Томаківці*. За Сарницьким, це острів на Дніпрі, «де низові козаки, ніби в замку найсильнішому, тримаються упевнено». Тут зустрічаємося із загадковими річками «Тесмін» і «Фессин» («яка з Чорного лісу плине»). Про які саме річки йдеться, сказати важко (добре відомий Тясмин зовсім не близько від Томаківки). «*Тесмін*» – також явно не стороженкова р.Кінська (сам Сарницький чітко розрізняв «Тисмен» і «Тисменицю»). Можу лише припустити, що «*Тесмін*» слід тлумачити як р.*Томаківку*, а «*Фесин*» – це той таки стороженків *Базавлук* (хоча, здається, на те саме могла б претендувати і р.Чортомлик). Ймовірно також, що ці річки слід співвідносити з початковою томаківською базою повстання Б.Хмельницького[341].

Походження назви Томаківка Сарницький зв'язує з іменем «Томос». Вірний принципу шукати античне коріння будь-якого неясного топоніму, Сарницький вважає, що острів, «можливо Томам, куди Овідія заслано було, зобов'язаний» своєю назвою. Насправді назва *Томаківка* має тюркське походження (з татарської «*томак*» – «*шапка*»). Цікаво, що версію Тома (ім'я) → Томаківка згодом підтримає Ш.Старовольський (див. розділ 4), але вже зробить цього міфічного *Тому* «duce»-вождем (князем, гетьманом).

Зрештою, вже традиційно замикають «літеру» короткі географічні гасла *Трубіж, Тлумач, Тернопіль, Тогоро-річка* («при якій Житомир, Чуднів») і *Туробін*.

---

[341] Як писав сучасник «Kozacy Rebelizanci osedli *w Widłach, iak rzeka Tasmin* wpada w Dniepr», див.: *Pamiętniki* do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. – Warszawa, 1846. – T.1. – S.280.

Гасло *Вілгія-річка* знову відсилає читача до волинського Острога.

Як визнання важливої ролі на Україні тюркських «федератів» цікава характеристика *Уланова*. За Сарницьким, це татарське («скіфське») укріплення, «яке Сенявські заклали під своїм підпорядкуванням». «І саме про цих товаришів по зброї там дано ознаку», – зауважує автор «Опису» (себто дано назву місту від імені «*уланів*» – знатних татарських вояків-кіннотників, згодом уланами звано рід легкої кавалерії).

Далі згадано *Вишню*, «де сеймик є Русі шляхетства». І знову маємо гасло-дублет – *Відове озеро*. Тут цікаве посилання, що зв'язок останнього з Овідієм обстоюють русини («Руси запевняють – це Овідієво озеро було, поки у засланні мешкав»). Сарницький схиляється до підтримки цієї версії, хоча й бачить її проблематичність, адже йому відомо, що римський поет своє причорноморське заслання відбував у неблизьких звідси Томах. Відтак, додає, що назва ця могла з'явитися, так би мовити, в пам'ять про видатного засланця. Знає Сарницький і про добичу скіфами-татарами солі «з води цього озера» (за докладнішою інформацією про це він відсилає до книги 3-ї власних «Анналів»).

Черговим гаслом, окресленим лише координатами, є *Вілгора*. За ним йде недалекий *Вишнівець* («на крутій горі»). Це водночас і гасло-резиденція, і гасло-місце битви. Про власників цього міста – князів Вишневецьких, Сарницький пише, що їх «слава та окраса – військові чесноти – виповнили Європу, так, що повсюдно, навіть в областях північно-західних, піснями їх славлять». Про «поле перемоги» з року 1512 зауважує, що «місце там вказують битви з татарами та вікторії польської».

Наступним гаслом, яке веде мову про давньоруську спадщину, є *Угровськ*. Як на джерело знань про нього, Сарницький посилається на «книжку» М.Рея, який «цього роду парость від князів давніх Русі виводить». Напевно тут йдеться про епіграму, присвячену роду Угровецьких, у «Звіринці»

(1562). Там першопредком цього шляхетного дому «з народу грецького» (=руського) названий князь Гурка («Hurka»)[342].

Свідчення Рея про давньоруський родовід Угровська, додає Сарницький, «підтвердить можуть привілеї ургонські аборигенів тих самих, які заклали православну єпископію холмську та чимало іншого». Замикають «літеру» короткі гасла *Винниця* («староство на підступах Скіфії») та *Уханьє*.

Останню літеру «Опису» – «Z» – відкриває гасло про магнатську резиденцію. Це *Замостя* – «осідок старовинного роду Шарих, які нині Замойськими звуться». На цьому місці, як пригадує Сарницький, «замок був давній в найукріпленішому місці та сховок від нападів татарських, з посадою каштеляна та на пам'яті дідів». А нині «від фундаментів мури вибудувані, захисні установи, укріплене поселення нове додане, не менше для елегантності, ніж для стримання цим своїх ворогів, поновно зведено зусиллями та коштом ясновельможного та величного пана Яна із Замостя».

Про це діяння, пише Сарницький, «на дошці чорного мармуру», на «фасаді будови» міської закріпленої, був зроблений такий напис: «ЯН із Замостя Корони Польської канцлер, війська Гетьман найвищий та краківський, книшенський, медіріченський, кресовенський староста. Він, доки воював ясновельможний Стефан-король з Іваном великим князем московським, як обов'язок у відданості вітчизні, ані коштів, ані праці, ані життя не жалів, а задля природної кожному до родових духів-охоронців любові цей пам'ятник звести потурбувався».

Здроїв так само є гаслом про «резиденцію», на цей раз ще одного шляхетського роду із руським корінням – Дрогойовських. З них Сарницький оповідає лише про свого сучасника – старосту перемиського «Тому де Здройгова», який «в усіх війнах Стефана-короля не лише брав участь, але навіть здебільшого очільником бував і посланцем ставав до

---

[342] Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec, 1562. – Kraków, 1895. – S.170. Може йдеться про діяча з кінця XIV ст. – *Гурка*, князя красничинського на Белзчині, сина Любарта-Федора Ольгердовича.

християннішого короля Галлії та наймогутнішого імператора турків».

Далі знову низка «географічних» гасел *Залісся*, *Заслав, Жуків* та *Зиньків* («Замок на Поділлі, але занедбаний»). Тут таки знову характеристики двох родових замків – *Зборів* і *Жолква*. Ці назви невдовзі будуть «клоновані» і в нових українських колоніях обох примітних на Україні магнатських родин – Жолкевських та Зборовських.

Замикають «літеру» та й весь «Опис» короткі географічні гасла *Жидачів*, *Жари*, *Жабно* та *Зула-річка*. При останній Сарницький знову згадує короля Болеслава Хороброго «колони залізні» у гирлі наддніпрянської Сули, цю «окрасу межі Сарматії». Усе це йому потрібно, аби сказати, зрештою, «я також цим описом цієї [праці] межу роблю». Отже, яскраву «крапку» своєї книжки Сарницький також знайшов на Україні.

¤ ¤ ¤

Таким чином, Станіслав Сарницький – представник першого «полюблінського покоління» – першим таки у річпосполитській науці здійснив повномасштабну спробу описати і вписати українські землі у загальнодержавний контекст (наративний образ країни). Він інтегрував різнорідні і розпорошені попередні «досягнення» у царинах географії, історії та краєзнавства, доступні його сучасникам. Це стало безпосередньою річпосполитською відповіддю на виклики доби Великих географічних відкриттів та численних пропозицій «від географії», з якими зіткнулася у своєму розвитку європейська ренесансна гуманітаристика. І аж до появи творів Г.Боплана й А.Целларія праця Сарницького залишалася тут поза конкуренцією.

Перу автора «Опису» належать численні елементарні «цеглинки» багатьох літературних штампів, які згодом набудуть ознак «природності» та апріорного сприйняття певних ознак України. Чимало фактів, наведених Сарницьким, взагалі не мають аналогів у джерельних вістках своєї доби, інші – змушують по-новому поглянути на знайомі речі та явища української історії. «Освоєння» його матеріалів українською

історичною наукою відкриває широкі нові дослідницькі перспективи. Відтак, автора «Опису» можна вважати за справжнього піонера вітчизняного наукового краєзнавства.

2.3. Прообраз України-автономії в «Полоніях» Ш.Старовольського

Питання про «інтелектуальний багаж» покоління Козацької революції середини XVII ст., покоління Б.Хмельницького, неодноразово ставилося у вітчизняній історіографії. Але ця тема ще далеко не вичерпана. «Учена» література Речі Посполитої часів з-перед Хмельниччини досі хіба що спорадично залучалася для тлумачення цієї проблематики. Гадаю, одним з найперспективніших творів для осягнення меж «вченої» репрезентації тогочасної України є «Полонія» Шимона Старовольського.

Шимон Старовольський (бл.1588 – 6.IV.1656)

Народився у Старій Волі під Пружанами – тоді це була територія Брест-Литовського воєводства (ВКЛ), прилегла до воєводства Волинського (Корона). Походив із сім'ї зубожілих бояр і був п'ятим сином у родині. Усі його старші брати обрали військову кар'єру та у свій час полягли в різних битвах. Молодість провів при магнатських дворах (кар'єрний «старт» при дворі канцлера і великого гетьмана коронного Яна Замойського у 1605 р.). Із княжичами з дому Острозьких (дітьми князя Олександра) здійснив між 1608 та 1611 рр. мандрівку Західною Європою.

З 1612 до 1618 рр. навчався у Краківській академії. Тут уперше зайнявся історіографічною працею: 1616 р. видав у Кракові накладом у 50 примірників працю «De rebus Sigismundi Primi»/ «Про справи Сигізмунда I», яку дедикував королевичеві Яну-Казиміру Вазі. Утім, оскільки батько останнього король Сигізмунд III образився через наведену в книзі інформацію, що його дід Густав став королем з простого губернатора, наклад праці Старовольського був сконфіскований, а сам автор, аби не будити лиха, на деякий час залишив Краків. Вірогідно, ця справа закрила для письменника можливість кар'єри в королівській канцелярії.

Відтак, після отримання ступеня бакалавра (диспут на тему писань давньоримського історика Салюстія) у 1618 р., Старовольський залишається при університеті. Уже влітку того самого року він став доцентом extraneus (позаштатним), викладав «Політику» Ліпсія, навесні 1619 р. – коментував студентам Салюстія. Вірогідно, у зв'язку із цим педагогічним навантаженням постала «Penu hisoricum»/ «Страва історична» (Венеція, 1620; Рим, 1653). Це зразок латиномовного порадника для бажаючих вивчати історичні твори. Його вважають першим у Польському королівстві нарисом з методології історії*.

Був Старовольський, між іншим, і секретарем Я.-К.Ходкевича (1620) та автором погребової промови на його честь («Oratio in obitum … Caroli Chodkievicii». Краків, 1622). Утім, це був витвір цілком у конвенціях риторики, а не історіографії.

Взагалі вченого поціновувано як вихователя магнатських синів. Старовольський подорожував по Європі із вельможною юнню ще тричі (крім Острозьких, це Сапегі, Потоцькі, Конецпольські). Загалом відвідав Нідерланди, Бельгію, Німеччину, Австрію, Францію, Італію і, можливо, Іспанію. Священицький сан Старовольський прийняв 1639 р., був пов'язаний з двором краківського єпископа (1635-1642 рр.) Якуба Задзіка, а згодом його наступника – єпископа (1642-1657 рр.) Петра Гембіцького. 1624, 1633 і 1652 рр. відвідував Рим. На схилку життя став краківським капітульним каноніком.

Вчений-енциклопедист, Старовольський був однією з найвидатніших постатей свого покоління в Речі Посполитій. У царині історії, крім вже згаданих «Страви історичної» та «Про справи Сигізмунда І», відомий як автор «Scriptorum polonicorum Hecatontas»/ «Письменників польських [чудова] сотня» (Франкфурт-на-Майні, 1625; 2-е вид.: Венеція, 1627[343]). Доповнена твором про ораторів з Речі Посполитої «De claris

---

* Назва твору нав'язувала до виданої 1579 р. у Базелі збірки текстів з історичної теорії – «Artis historiae penu».

[343] Сучасне видання польського перекладу Є.Старнавського див.: Setnik pisarzów polskich. – Краків, 1970.

oratoribus Sarmatiae»/ «Славні оратори Сарматії» (Флоренція, 1628), вона стала першою біографічною та бібліографічною працею про річпосполитських вчених.

Старовольський є також автором трудів з історії церкви: «Vitae Antistitum Cracoviensium»/ «Життя краківських єпископів» (Краків, 1656) – текст важливий для історії краківської діоцезії, а також «Epitome conciliorum…»/ «Короткий виклад рішень» (Рим, 1653) – посібник з історії церкви перших століть християнства. Неперехідне значення для науки мала праця «Monumenta Sarmatarum»/ «Пам'ятник сарматів» (Краків, 1655), що містить близько 1900 надписів надгробних з теренів цілої Речі Посполитої.

Відгукнувся історик і на смерть Сигізмунда III, присвятивши останньому окрему погребову промову «In obitum <…> Sigismundi III»/ «На смерть <…> Сигізмунда III» (Антверпен, 1632). Причому, вираховуючи «діяння» цього монарха, не обійшов і козацьку проблему. Коротко оповів про Куруківську кампанію. Серед «героїв» цього королювання історик згадав і славних подвигами на морі Марка Якимовського та Івана Сулиму.

Новому польському королю Владиславу IV Старовольський також написав панегірик «Panegirycus <…> Vladislao Sigismundo consecratus»/ «Панегірик <…> Владиславу Сигізмунда богорівного» (Антверпен, 1633). Утім, у порівнянні з попереднім твором, панегірична лінія тут явно горує над аналітичною. Взагалі перу цього автора належить кільканадцять панегіриків, присвячених як сучасним вельможам, так і інституціям (орден камедулів, краківський університет), а також ще й історичним особам (Вікентій Кадлубек).

Української проблематики Старовольський прямо торкнувся ще у політичній брошурі «Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich»/ «Побудка або рада щодо усунення Татар перекопських» (Краків, 1618). Згодом, у книжці «Eques Polonus»/ «Лицарство польське» (Венеція 1628), він присвятив запорозьким козакам окремий параграф (див. підрозділ 4.3). До свого популярного твору «Sarmatiae bellatores»/ «Сарматські войовники» (Кельн, 1631) Старовольський включив, зокрема, й

нариси про козацьких ватажків (Остафія Дашковича, Івана-Яна Свірчевського, Гаврила Голубка, Григорія Лободу та Петра Сагайдачного). Зрештою, на сторінках «Institutorum rei militaris, Libri VIII»/ «Настанов військової справи» (Краків, 1639; Краків, 1640; Амстердам, 1641; Флоренція, 1646 – кишеньковий варіант видання), він докладно «вписав» запорожців до історії світового військового мистецтва.

Крім цього, певний інтерес з точки зору україніки мають «турчики» Старовольського: «Wielkiego Turka listy»/ «Листи Великого Турка» – переклад латинської книжечки З.Лаудінуса (Laudivio de Zacchia de Vezzano) 1512 р., «Dyskurs o wojnie tureckiej»/ «Дискурс про війну турецьку» (1633), «Wyprawa i wyjazd … woyska … sułtana Amurata … na woynę do Korony Polskiej»/ «Виправа та виїзд … війська … султана Амурата…» (1634), «Ad Principes Christianos de pace inter se componenda belloque. Turcis inferendo»/ «До володарів християн про мир між собою, аби турків спинити» (1645?).

Але тут проаналізуємо лише розділи «Русь» і «Русь Червона» з його «Polonia» (Кельн, 1632; наступні латинські видання – 1652, 1656, 1733-4, польський переклад – Вільно, 1765, сучасне видання – Краків, 1976) – твору-аналога чи то спадкоємця праць Я.А.Красінського та М.Кромера, з яких і розпочався цей розділ. Цю книжечку Старовольський, як і давніше «Лицарство польське», присвятив папі римському Урбанові VIII (цей надзвичайний пієтет до папи вірогідно пов’язаний із присутністю вченого на приватній аудієнції понтифіка наприкінці 1624 р.). Оригінальною рисою трактату-путівника була його увага до пам’яток архітектури та мистецтва, що проявлялася при описі міст та земель.

Розділ «Русь» є власне спільним коротеньким вступом для наступних розлогих розділів «Русь Червона» та «Русь Біла». Варто зауважити, що схожа наративна схема представлення краєзнавчного матеріалу з Речі Посполитої (за історичними регіонами та їх дрібнішими підрозділами) вже була опробувана у рукописній практиці. Маємо на увазі дуже інформативну

«Реляцію про Польське королівство, почату 1603 р. і закінчену 1604 р.», авторства кардинала Валенті (Valenti)*.

Та повернемося безпосередньо до тексту Старовольського. Останній насамперед зауважує, що «Руський край» – це найбільша підлегла територія Корони Польської. Його кордони автор «Полонії» окреслює «від меж Покуття до прикордоння Лівонії – на 200 менших миль; завширшки ж від Малопольщі до Литви, в бік сходу аж до пустельних Татарських полів або Московії – на сто двадцять». Оповідаючи про внутрішній поділ Русі, Старовольський рішуче переходить від популярних давніше (див. підрозділ 2.1.) бінарних схем (Європейська/ Азійська Сарматії, Русь королівська та царська, польська та московська) до троякої «кольорової» структури: Русь Біла (належна до Великого князівства Литовського), Русь Червона або Роксоланія (юрисдикція Корони Польської) і Русь Чорна або Московія (остання назва походить від міста та річки Москва).

До речі, такий поділ використано вже перед тим у хроніці А.Гваньїні, але там кордони кожної Русі взагалі окреслені не дуже чітко: околиця Києва – це ще Біла Русь, а Червона Русь описана дуже хаотично і нерівномірно[344]. Непевність щодо цієї термінології у хроніці Гваньїні видання 1611 р. прозирає і на наступних сторінках цього твору, де Московія постійно зветься Білою Руссю. Є навіть такий промовистий пасаж: «Ту Русь, що під московським князем, як ми вже писали, називають Білою Руссю, а ту, якою володіє польський король, хоч він і тримає частину Білої Русі, називають Чорною Руссю»[345].

Для антикоцентричної вченості свого часу Старовольський тлумачить, що Біла та Червона Русі складають «Сарматію Європейську», Чорна – «Сарматію Азійську», власне Польща ж

---

* Напевно, мова про *Валенті Ермініо* (Карло) (✞ 1618), кардинала з 9.VI.1604 р. Польський переклад «Реляції» здійснив Каетан Вінцентій Келісінський (Kielisiński, 1808-1849), див. рукопис у Курницькій бібліотеці в Познані (Rps Kórn. 267). Він був мені доступний за мікрофільмом Бібліотеки Народової у Варшаві (mf BN №36365).

[344] Див.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.411.

[345] Там само. – С.627.

– то давня «Вандалія». У цілому Русь (себто її річпосполитські частини) схарактеризовано *a la* Меховіта як щедро обдарований природою край – «Цілий цей взагалі край плодів, дичини, худоби, риби та меду чисельність нескінчену має, особливо на Поділлі, де з кущів та інших добрих духмяних трав і квіток бджолами збирається». Її аристократія – лицарська, і навіть простолюд войовничий та вправний зі зброєю («Знать уся відважна і діяльна, та навіть і посполиті для війни вправно легку броню, рушниці, списи, іншу різноманітну зброю, особливо ж мисливські списи та сагайдаки вживають»).

Розділ «Русь Червона», присвячений «Найзнатнішій цій провінції», що «молоком та медом сповнена». Він, так само, як і попередній розділ-загальник «Русь», розпочинається з окреслення кордонів краю – «з півдня Угорщину, Молдову та Бессарабію має; зі сходу – Скіфську пустелю та наймогутніше Московське князівство; з півночі – Білу Русь, річками Стир та Прип'ять відмежовану; від західного боку – Малопольщу, Віслоком та Вепром ріками, майже по знаках кордону відділену». Взагалі, чітке окреслення «природних» кордонів краю Старовольським мало велику перспективу, адже воно задавало межі територіальних претензій для будь-якого претендента на місцеву владу (не важливо політичну, культурну тощо).

Сама Червона Русь/Україна поділяється на сім «уділів»-адміністративних одиниць – «Руське воєводство передусім, потім Подільське, Волинське, Белзьке, Брацлавське, Київське та землю Холмську». Тут звертає на себе увагу порядок, який не збігається з подальшою оповіддю, адже там про Волинське та Белзьке воєводства йдеться вже після Київського (здається, таким чином робиться своєрідне наративне коло-об'їзд русько-українських земель). Утім, слід звернути увагу, що обидва «порядки» руйнують долюблінський «польсько-литовський» поділ, коли «коронні» адміністративні одиниці – Руське, Подільське, Белзьке воєводства та Холмська земля – протиставлені «великолитовським» – Волинь, Київщина, Брацлавщина. Тут вже маємо новий внутрішній поділ – для «цілісного» краю.

Найбільш розлого і докладно Старовольський представив Руське воєводство, явно підтримуючи його статус як метрополії і гінтерланду для цілої Червоної Русі. Розпочинає автор, як і повсюдно у «Полонії», з репрезентації регіону в Сенаті королівства. Воєводство там представлено аж сімома членами – архієпископом львівським, єпископом перемиським, воєводою руським та чотирма каштелянами: львівським, перемиським, галицьким та сяноцьким.

Воєводство поділене на чотири повіти – львівський, перемиський, галицький і сяноцький. Опис повітів у Старовольського має переважно «урбаністичний» характер. Він зосереджений на «столиці», про «інші міста» коротко згадується наприкінці.

Відтак опис львівського повіту розлого і барвисто мовить про Львів, який є не лише повітовим, але і загальним воєводським центром. Старовольський подає його географічні координати, оповідає про фортифікації («має укріплення достатньо міцні та два замки»), резиденції церковних ієрархів («осідок архієпископа католицького та двох єпископів, а саме: вірменського і руського»). Тут таки принагідно зауважує, що львів'яни не допустили легітимації у місті церковних осередків протестантів, «через що особлива від Сикста V похвала була і відзнака ця надана».

Далі окреслено Львів як осередок учености, від якої «торговельний осередок цивільною вишуканістю та освіченістю найбільше квітне». Згадує Старовольський львівський єзуїтський колегіум, з яким конкурують й інші менш інституйовані освітні осередки чернечих «орденів» («домініканців, францисканців, бернардинців та інших»). Окрасою світської освіти у Львові є міська гімназія, що перебувала під опікою Краківського університету.

Наступним репрезентативним елементом образу міста для Старовольського є ярмарки. Для Львова з них примітнішим є «ярмарок той зимовий на свято св.Агнеси багатолюдний: відвідати його з Угорщини, Молдови, Туреччини та інших частин світу найбагатші купці приїжджають». Завівши мову про торгівлю, автор «Полонії» не може промовчати про найбільш

ходовий львівський товар – рибу, бо «з річок незчисленних має Роксоланія риб величезних, так [ще] ставки мистецтвом рукотворним робить майже без числа, де риб усіх взагалі найжирніших розводять, тому цього зимового часу, сіллю приправивши (бо ж усю свіжою з'їсти та зберегти через велике число не можуть), в сосудах величезних, бо на додачу з інших міст тоді, найбільше на ярмарковий час, до Львову звозять та саме звідти по всій Польщі розпродують».

Славою міста є його храми, і Старовольський охоче оповідає про їх архітектуру, святині і багатство прикрас. У Львові спеціально згадуються храмові комплекси єзуїтів, кафедральний собор та новозбудований осідок францисканців-бернардинів. Останній міг похизуватися й місцем поховання «власного» святого – блаженного Іоанна Дукленського, «чудесами славного».

З інших повітових «значніших» міст на згадку Старовольського здобулися Глиняни, Золочів, Зборів, Городок, Комарне, Жовква («що замок найгарніший та сади чудові має»). Про «інші міста з прилеглими до них замками» зазначено, що й серед них є неостанні. Між цими особливо відзначений Яворів – «відомий теплими водяними джерелами, що в районі, Шкловом званому, вирують, корисними вельми для лікування різних людських хвороб, як у книзі своїй доводить великого досвіду медик Сикст Львівський».

Про другий з повітів Руського воєводства – Перемиський – мовиться в «Полонії» вже коротше. Сам Перемишль знаний «замком на скелі розташованим» та осідками двох єпископів – «латинським або католицьким» і «руським віри грецької». Досить загально згадані інші церковні інституції, з яких виділено хіба «високоповажну капітулу каноніків» та єзуїтський колегіум. Так само загально окреслена присутність тут різних світських урядників, «так замкових, як і земських». У загальних рисах йдеться й про міщан-торгівців міста та їх щорічний ярмарок, «відвідуваний звідусіль».

Це, зрештою, і все про Перемишль. Не він був родзинкою свого повіту, а сузір'я замків-шляхетських резиденцій. Про це й оповідає Старовольський – «замки такі, знатні порівняною

укріпленістю, повсюди бачимо – Білобоки, Сосниця, Домброва, Угерці, Прухник, Ляшки, але і між ними вирізняється Красічин, оновленої будови, при Сяні річці, палац, за одну або дві милі від Перемишля». За рівнем урбанізації з Перемишлем могли позмагатися Самбір («чудовим монастирем миноритів відзначений»), Фельштин, Добромиль, Вишня, Жидачів, Мостиськ, Дубецько, Канчуга, Пшеворськ і особливо Ярослав. Останній «ярмарок на свято Успіння благої Марії Діви, в цілій Короні Польській із славніших, має, де, крім інших товарів з Персії, Константинополя, Венеції, Московії та Амстердаму привезених, зазвичай понад сорок тисяч биків на продаж буває та половина від того коней». Тут також є єзуїтський колегіум і дівочий монастир («із королівською, насправді, щедрістю зведений, але [його] не замком зроблено та укріпленнями знехтувано, оскільки цілком омивається [річкою] зі сходу, а містом же прикривається із заходу»). Іншими видатними міськими центрами повіту названі Ланцут та Жешув.

«Третій Воєводства Руського повіт» – Сяноцький – описаний Старовольським передусім як прикордонний з Угорщиною (Трансільванією). Його найвизначніший міський центр – це не повітова столиця (м.Сянок), а м.Кросно. На думку Старовольського, вивищення цього міста сталося через те, що інші значні поселення повіту вже за гірськими перевалами. Відтак, Кросно має «право складу» щодо товарів (зокрема вина з Угорщини) цілого підкарпатського регіону. Це означало, що їх слід спочатку виставляти на продаж саме тут. Мало Кросно і значну колонію угорських торгівців. Зрештою, багаті кросненці утримували у себе і єдину в повіті примітну освітню установу – єзуїтський колегіум.

Сянок – «хоча краю голова», за інформацією Старовольського, від Кросна «багато зараз менший за чисельністю [населення], яке при міських привілеях та самоврядно мешкає». Окрасою міста є радше замок – «з каменю, над Сяном річкою розташований». Добре укріплені й інші міські осередки Сяноцького повіту – Бжозов, Риманув, Динув, Лесько. Старовольський зауважує, що вони «через страх, татарами вселений, укріплення свої міцні роблять».

Четвертий і останній повіт Руського воєводства – Галицький, Старовольський представляє дуже докладно, що навіть дещо контрастує на тлі коротших і бідніших відомостей про два попередні повіти. Причина цієї уваги – давньоруська спадщина «столичної» області «галицьких королів».

Характеристику повіту Старовольський, як звично, розпочинає з географії та кордонів. Він зауважує прикордонний статус регіону, що межує з «горами Трансільванії від заходу зимового», а з півдня – з підлеглою Молдавському князівству Буковиною («від півдня ж Молдови буковими лісами оточений»). Згадує, що повіт майже навпіл ділить швидкоплинний Дністер, і «ту частину південнішу, що за Тирою знаходиться, у просторіччі Покуттям звуть».

Столиця повітова – місто Галич, «колись королівства руського столиця». Тут, утім, Старовольський підкреслює, за стійкою традицією польської історіографії, що королі то були галицькі, а не цілої Русі. Цілість останньої, за часів галицьких королів, вже розпалася, тут порядкували численні удільні князі, першість між якими «і майже монархія» визнавалася за київськими князями.

Варто зауважити, що давньогрецький термін *монархія* (самовладдя) щодо політичного ладу на Русі, Старовольський, як і інші історики Речі Посполитої, уживає, аби підкреслити певну відстань цього устрою від легітимної для католицького світу системи координат. Руський «монарх» сприймався як самопроголошений, не легітимізований жодним з хранителів «мечів влади» (духовної та світської) – римським папою та імператором Священної Римської імперії. Відтак, польські автори доволі хворобливо реагували на спроби менш обізнаних західних вчених називати руських володарів «королями». До списку *галицьких королів* у польській традиції, зазвичай, потрапляли або володарі-іноземці (угорець Коломан), або руські князі, схильні до отримання легітимації на Заході (Данило Романович).

Зрештою, давньоруська традиція автором «Полонії» трактована в Галичі як вигасла – «але нині не проявляють себе сліди якісь старовинної тієї величі». Сучасне Старовольському

місто – це, передусім, замок «певного значення» та скромне поселення міщан (досить селюкуватих).

З інших значніших міст повіту згадано Снятин – столицю Покуття, основний торговельний осередок на шляху до Молдови та Коломию – центр солеваріння, що постачає своїм продуктом «цілу Русь та Литву». Тут принагідно мовиться про осередки солеварного промислу по всьому Руському воєводству – при Риботичах «в області Перемиській», при Добромилі, Самборі та Солі, «що навіть від солі ім'я має». Тут таки згадано й про альтернативне південноукраїнське джерело видобування солі – «в пустелях також степів України або закордонної Подолії, поблизу Борисфену є озеро якесь, чия вода ясним і палким сонцем в тверду сіль застигає, яку навколишні мешканці вживають».

До «найзнатніших місць» на Покутті залічує Старовольський також Мартинів, Долину, Стрий («що замок на болотах розташований має»). З населених пунктів лівого боку Дністра – Поток («замок укріплений і храм братів-доміканців чудово прикрашено Стефаном Потоцьким, воєводою Брацлавським, який там же по смерті спочив»), Монастирище («поселення і замок»), Устя, Добровода, Бучач («фортеця укріплена примітна»), Підгайці, Заволоч та Бережани («місто багатолюдне і храм гарний, а [також] палац чудовий і добре укріплений має»).

Наступні русько-українські воєводства та землі вже характеризуються в цілому, а не за окремими повітами. Першим із них йде Поділля. Його характеризовано у Старовольського на той час вже цілком стереотипно: як «постійними варварів набігами та битвами відоме, що, якби бажаним миром змогло, отже, насолоджуватись, як західнішої Європи народи, то мабуть, і Італії або Угорщині за родючістю землі та багатством не позаздрило б». З природних копалин тут знані «мармур різний і алебастр у різних місцях». Повітовий поділ воєводства такий: повіти Кам'янецький, Теребовельський та Летичівський.

Столицю воєводства Кам'янець досить стереотипно окреслено як місто з фортецею, де зручну «природу місця праця довершила укріпленням». Як і у випадку зі Львовом, тут подані і

географічні координати міста. Про найбільшу важливість саме львівського напрямку комунікації свідчить і наведена відстань до столиці Руського воєводства. Згадано й про осідки церковної влади у Кам'янці-Подільському – резиденції католицького та вірменського єпископів.

Згадка останнього стає приводом, аби окреслити присутність вірмен на землях Русі вцілому. За Старовольським, «плем'я те користолюбне, з причини найбільших вольностей, в Короні Польській залишається та товари знатні різні почасти з Персії, почасти з царства Турецького [везе], але особливо коней породистих приводить. Мають вони залежно від [кількості?] і в інших більших містах Русі своїх урядників або старшин нації, які на вірність Короні та Міському магістрату за інших присягають та за провинами племені свого самі наглядають».

Далі оповідач повертається до примітних католицьких інституцій. З них у Кам'янці автор «Полонії» згадує лише єзуїтський колегіум.

Другим за значенням містом-фортецею Поділля подано Панівці, де Ян Потоцький звів укріплення за канонами сучасної фортифікації. Місто пам'ятне Старовольському за турецькою облогою 1621 р. під час Хотинської війни.

Далі згадано Теребовлю, Летичів, Гусятин, Бар («від королеви Бони колись заснований, де навіть Єзуїти для навчання молоді колегіум мають»), Чортків, Янів, Зиньків, Меджибіж, Городок, Язловець, Сатанів, Тернопіль, Китайгород, Дунайгород. Узагальнено про подільські поселення Старовольський мовить, що ті «самотні майже», себто не мають сільської околиці, та «через Скіфів напади і мало не постійні війни непогано досконало укріплені». Вони «мають фортеці свої поруч найміцніші та мешканців – війни дітей, котрі Марсу себе присвятили».

Завершує опис Подільського воєводства перелік його сенаторів. Це єпископ кам'янецький, воєвода подільський та каштелян кам'янецький.

Дуже коротко і загалом подібно із попереднім окреслене Брацлавське воєводство, що «за Поділлям на кордоні татарському лежить». Його міста для Старовольського – це

лише низка укріплених пунктів. Серед них згадано Мурафу, Яришів, Житомир, Шаргород, Фельштин, Хмільник, сам Брацлав та Вінницю. Остання на той час висунулася на перше місце у цілому воєводстві. Це відбилося й у тексті Старовольського, який про Вінницю тут мовить найбільше, згадуючи її як «місце для з'їздів шляхетських та судочинства призначене» та осідок чергового єзуїтського колегіуму. Замикає опис воєводства згадка його сенаторів – воєводи та каштеляна брацлавських, а також інформація про повітовий поділ – повіти Вінницький та Житомирський.

Значно більше уваги в «Полонії» приділено Київському воєводству. Про його місце розташування зауважено, що воно також є «татарським сусідом», але, частково, межує і з Росією-Московією. Територію воєводства майже навпіл ділить «велика річка» Дніпро.

Столиця регіону – місто Київ «славнозвісне та досить багатолюдне», знане Старовольському передусім своєю давньоруською спадщиною («колись осідок князів своїх, які цілою Руссю або Сарматією, так в Азії, як і в Європі, володіли і для самих Римських, а потім Грецьких імператорів обтяжливі [були]»). Причому, на відміну від мовленого вище про Галич, минуле давньої Русі тут таки примітне, попри дію невблаганного часу («нині ледь тільки рештки давньої величі видні (їх небагато, усе часу дія руйнівна понищила)»).

Цікаво, що, мовлячи про церковні інституції Києва, Старовольський на першому місці оповідає не про католицьку єпархію, а про православну митрополію, щоправда, явно перебільшуючи її прихильність до компромісу з Римом («митрополит, який римському понтифіку покоритись зараз готовий»). Далі подано перелік сенаторів воєводства – київські «єпископ католицької віри», воєвода та каштелян.

Хоч Старовольський і зазначає, що в Києві храмів «як руських, так і латинських чимало», але спеціально оповідає лише про найбільшу православну святиню – Києво-Печерський монастир – з його печерами (аж до кордонів Московії) та святими мощами давньоруських князів. Причому, описано цей головний у країні осередок схизматиків та «бунтівників [проти]

Столиці Апостольської» зі значною повагою. Місцеві ченці (яких Старовольський не відділяє від уніатського ордену братів-василіан), пише автор «Полонії», «суворе життя ведуть, вони уходять [в печери] під час Великого посту, щоб там на самоті каяття вершити. Інші відправляються до пустель, власяницю та вериги залізні одягають, іноді аж до Скіфії найвіддаленішої, щоб там Євангеліє проповідувати та мучеництвом увінчатись». Тільки у 2-му виданні «Полонії» православній святині-інституції в Києві знайдеться католицький конкурент-противага у вигляді свіжозбудованого єзуїтського колегіуму.

Закінчивши із столицею воєводства, Старовольський переходить до його розлогої околиці. До переліку визначних місцевих міст-фортець потрапили Канів, Черкаси, Богуслав, Переяслав, Біла Церква, Степань («справними валами з палісадом та ровами укріплена»), Фастів («єпископа київського резиденція, де Ігнатіани для наставлення юнацтва колегіум славний мають»). Тут, принагідно, автор «Полонії» вирішив оповісти й про українських козаків, реферуючи свої власні характеристики з трактату 1628 р. «Лицарство Польське» (див. підрозділ 4.3).

Близьке до малої батьківщини Старовольського, Волинське воєводство описано ним з охотою та, назагал, із знанням справи. Автор «Полонії» відразу окреслив «офіційні» характеристики – повітовий поділ (повіти Кременецький та Луцький) і перелік сенаторів – волинських воєводу та каштеляна волинських, а також католицького єпископа луцького.

Про церковні осідки столиці воєводства – міста Луцька – Старовольський зауважив, що територією католиків – єпископської кафедри з капітулою каноніків та єзуїтського колегіуму – є замок, місто саме – то осідок православного «єпископа руського». На цьому власне і закінчується опис «столиці» регіону.

Як єпископський центр православної церкви на теренах воєводства відзначений і Володимир («в якому так само руський єпископ осідок свій має юрисдикцію на розлогому обшарі здійснює»). Взагалі ціла інформація Старовольського про Волинь виділяється специфічно «церковною» барвою.

Так, Сокаль згадано як місце культу ікони Діви Марії під опікою місцевих бернардинів, які мають тут розкішний храм та монастир оборонний. Межиріч – за закладеним кн.Янушем Острозьким францисканським монастирем. Острог як місце, де Анна-Алоїза Острозька «нещодавно Ігнатіан Товариству Кліриків колегіум для навчання юнацтва та храм найпишніший звела, в якому кістки чоловіка свого Кароля Ходкевича, мужа незрівнянних воєнних чеснот, зі сльозами поховала». Зрештою, про Дермань занотовано, що вона «монастир руський прекраснійший має, в якому уставу св.Василія монахи, під власним ігуменом у схизмі від церкви римської живуть та мають володіння розлогі». Інші міста Волині – Грубешов, Чорторийськ, Олеськ, Крилів, Броди, Олика, Кременець («повіту столиця»), Вишнівець, Заслав, Костянтинів, Базалія, Дубно, Збараж – згадані або лише за назвою, або із додачею стереотипних пасажів про їх фортифікації.

Далі йде коротенька, схожа за структурою на фрагмент про Брацлавщину, інформація про Белзьке воєводство. Цікавою є характеристика Белзчини як області в середині «*майжеЧервоної Русі*» (quasiRubeae Russiae); якщо це не банальна друкарська помилка, то такий авторський термін може підкреслювати межовість/ прикордонність цієї найзахіднішої території Русі-України.

А якщо-таки то друкарська помилка, маємо тут вже застаріле вживання терміну «Червона Русь», адже «*в середині*» її Белзчина може бути потрактована хіба якщо обмежити її до «трьох руських воєводств» Корони до Люблінської унії 1569 р. Утім, може Старовольський хотів сказати, що Белзьке воєводство межує практично лише із «руськими» землями. Можливий тут також іще один варіант пояснення – оскільки Белз наслідував значення Червеня після його руйнації татарами 1289 р., то Белзчина тут може бути потрактована як реліктовий еквівалент літописних «гродів Червенських» (від яких походить назва «Червона Русь», а отже їх можна витлумачити як «осердя»).

Столиця воєводства – місто Белз – згадане лише за розташуванням «між болотами» та як таке, де «брати-

доміникани храмом найдавнішим володіють». Далі перелічені сенатори воєводства – воєвода та каштелян белзькі, а також окреслено повітовий поділ – повіти Белзький, Бузький, Городельський та Грабовецький, столиці яких Старовольський і вважає кращими міськими та укріпленими осередками воєводства.

Більше уваги відведено в «Полонії» Холмській землі. Столицю її – місто Холм – окреслено за осідками церковних ієрархів – єпископів католицького, «чия кафедра не так давно до Красноставу перенесена була», та православного «руського», «який там само продовжує перебувати і храм свій кафедральний тримає».

Земля поділена на два повіти – Холмський та Красноставський. Має вона також двох сенаторів – єпископа та каштеляна холмських. Серед «поселень кращих» названі сам Холм, Рожана, Влодава, Красностав («де є і кафедра єпископа, і замок-палац сучасної архітектури»). Останній пам'ятний Старовольскому як місце ув'язнення невдалого претендента на польську корону архікнязя Максиміліана після розгрому його військ під Бичиною 1588 р. видатним «холмщанином» Яном Замойським. Той самий Замойський «майже зовсім по сусідству» тоді «місто найукріпленіше Замостя в селі своєму спадковому заклав і захисні споруди, рови, вали та укріплення, за мистецтвом сучасної геометрії, зміцнив».

Цьому місту, що дало власне старт кар'єрі вченого, Старовольський присвячує найбільше уваги. Зокрема, славнозвісну Замойську академію він зве такою, що «цілій Русі Муз блиск представила». Згадані і видатні міста та багатства Замойщини – поселення Щебжешин, Томашов, Крешов та «інших чимало», що «усі майже до володінь Замостя відносяться», де «і сади найкультурніші, і рибні ставки, і різних тварин заповідники, і заліза рудні там і сям бачити можна».

Замикає опис Холмської землі характеристика іншої магнатської резиденції в Ухані, «де колись найясніший муж Миколай Данилович, коронний підскарбій, храм найпишніший збудував та найдосконалішими іншими дарами, срібними сосудами тоді прикрасив» (у 2-му виданні «Полонії» кінцівка

фрази незначно змінена: «…збудував і *різними вельми коштовними дарами, як і срібним начинням дуже збагатив*»). Місцевий палац «на вигляд пишний та з садом найчудовішим», на думку Старовольського, є «громадським скарбом усієї величезної Сарматії».

У 2-му виданні «Полонії» після цього додана коротка інформація про створене нещодавно Чернігівське воєводство. Тут слід зауважити, що землі Чернігово-Сіверські перейшли / повернулись під контроль польських королів під час російської Смути. Юридично вони закріплені за Короною Поляновським мирним договором з Росією 1634 р. Воєводство Чернігівське, з повітами чернігівським та новгород-сіверським, утворене, втім, лише 1645 р.

Цій терен, на думку Старовольського, «власне до Чорної Русі належить». Утім, учений таки гадає, що його «тут треба додати», себто характеризувати при описі «Червоної Русі». Відтак, наочно бачимо, як відбувається експансія «червоності» – з переходом під юрисдикцію Корони територія «міняє колір». Те саме після 1569 р. вже сталося із українськими землями «Білої Русі», але про це «перефарбування» немає такого «відвертого» тексту-свідчення, яким є тут «Полонія-2» Старовольського.

З іншої інформації про Чернігівське воєводство довідуємося, що від нього до Сенату королівства тепер входить два сенатори – воєвода і каштелян чернігівські. Католицька ж церква заходилася активно освоювати місцеві терени – будуються численні костели, а в Новгород-Сіверському вже існує єзуїтський колегіум.

Наприкінці відзначимо деякі явні хиби класичних перекладів тексту Старовольського (див. Додаток В.4). Найпримітнішою помилкою перекладача російською уривку про Київське воєводство в «Сборнике материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» є заміна «*Брацлавського* воєводства», яке, поруч із воєводством Київським, Старовольський зве основною територіальною базою українського козацтва – «*переяславською* областю». А у найбільш сучасного польського перекладача (Антоні Піскадло, краківське видання «Полонії» 1976 р.) траплялись проблеми із

тлумаченням українських топонімів – так, Шаргород у Брацлавському воєводстві став Старгородом-*Starogród*'ом.

¤ ¤ ¤

Проаналізований текст з «Полонії» Старовольського яскраво сигналізує про кристалізацію на середину XVII ст. вже модерного поділу «давньої Русі» на три етнонаціональні території – білоруську, російську та українську. У термінах автора це *Біла Русь* (території, підлеглі Великому князівству Литовському), *Чорна Русь* (Росія-Московія) і *Червона Русь* (Україна підлегла Короні Польській). Стирання межі між українськими землями, що увійшли до складу королівства *до* (Галичина) та *після* (Волинь та Наддніпрянщина) Люблінської унії 1569 р. – дуже виразна новація Старовольського. До речі, саме за нею згодом буде визначено територіальну програму-максимум (Україна – «по Віслу») Козацької революції середини XVII ст. (зайвий раз підтверджуючи тезу про консервативну природу революцій та ідеологічне епігонство революціонерів).

Взагалі «модерність» смислів та мотивів, стосовних України, – це те, що справді вражає в доробку цього річпосполитського вченого середини XVII ст. Місцева традиція у нього вже практично не потребує «античної» легітимації. Старовольський у своїх міркуваннях явно спирався на вже тривалу і, що важливо, цілком респектабельну в очах сучасників інтелектуальну спадщину апологетів русько-польського єднання та «добровільної» інтеграції «Русі» до структур Корони Польської. Втім, його креслення образу Русі-України як цілісного краю з власними кордонами, спільним минулим, специфічними соціополітичними явищами (як ось і козаки) та потребами надавали останньому рис фактично рівноправного/автономного члена Речі Посполитої. А саме на такому корінні під час Козацької революції виростала ідея «Великого князівства Руського» – третього члена річпосполитської «федерації».

Вплив поглядів автора «Полонії» на сучасників, як усередині країни, так і поза її межами, ще потребує окремих

досліджень[346]. Утім, зауважимо, що прямий вплив текст Старовольського мав на «Newe Beschreibung Dess Königreichs Polen, und Gross-Hertzogthumbs Lithauen…»/ «Новий опис Польського королівства та Великого князівства Литовського…» (Ульм, 1647; 1652; 1663) топографа з Ульма Мартина Зейллера (Zeiller, 1589-1661).

Опрацьовану в «Полонії» наративну структуру наслідував і останній опис Речі Посполитої, з цілою Україною як її складовою – «Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae. Omniumque regionum juri Polonico Subjectorum. Novissima Descriptio, Urbium potissimarum icones elegantissimas et delinitionem hujus Regni Geographicam oculis subjiciens»/ «Королівство Польське, Велике князівство Литовське. Усі регіони праву польському підлеглі. Найновіший опис, міст найзначніших зображення пречудове та начерк цього Королівства географії очам представлений» (Амстердам, 1652 і 1659; німецькомовний варіант – Амстердам, 1660). Його автором був *Андреас Целларій* (Cellarii)[*], який, утім, скористався й з останнього «дореволюційного» (дохмельниччинового) доробку річпосполитського українознавства – мапи, виконаної Вільгельмом Гондіусом (за матеріалами Боплана)[347].

Явним епігонством щодо «Полонії» Старовольського була й праця прусака Августина Гудікані. Вона вийшла друком під титулом «Polonia sive Nova Regni Poloniae, in Aquila, ejusdem

---

[346] Наші публікації на цю тему: *Вирський Д.С.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – У 2-х ч.; *Його ж.* Українські землі за описом «Полонії» Шимона Старовольського (1632)// Історико-географічні дослідження. – Число 10. – К., 2008. – С.46-63.

[*] *Целларій Андреас* (бл.1596-1665) – німецько-голландський математик, картограф, теоретик фортифікації. Народився у Неухаузені поблизу Вормсу (Німеччина), навчався у Гейдельберзі. Протестант. Згодом 1625 р. одружився та мешкав у Амстердамі, де викладав у латинській школі. З 1637 р. і до смерті ректор аналогічної школи у Горнані (Hoorn) в Голландії.

[347] *Пенкевич С.* Топография нынешней Киевской епархии в XVII веке по Андрею Целларию. С картою Киевской епархии. – К., 1877.

Regni insigni Descriptio et Chorografia»/ «Полонія або нова Польського королівства… опис та хорографія» (Кельн, 1658).

¤ ¤ ¤

Таким чином, можемо констатувати явний прогрес дослідження історичної географії України в Речі Посполитій у переддень та особливо після Люблінської унії 1569 р. Причому, саме річпосполитські автори почали осмислювати українську територію у кордонах наближених до сучасних, а відтак надали цим рубежам інтелектуальної форми.

Хтось може сприйняти це за парадокс, але часто-густо параметри української теми задавали дуже далекі від локальних практик концепти. До них, зокрема, належить теорія світової християнської спільноти, проблема протидії ісламській (тоді – в основному турецькій) агресії, стосунки східної та західної гілок християнства і питання релігійно-політичної толерантності, династичні стратегії монарших домів Європи, ранньонаціональні міфології та ренесансні шукання «втраченого Раю» античності.

Утім, саме такий набір зовнішніх інтелектуальних подразників сприяв/ змушував прояви локального мислення, формував місцеву традицію думки. Причому, відповіді назовні тривалий час явно домінували над тим самим для власного вжитку.

Загалом, певний час «руська спадщина», про яку люблять поговорити вітчизняні історики, а ще більше фахівці з націології, залишалася цілком потенційною категорією, що не давала помітної поживи для вищезгаданих відповідей. Її майже цілком заступала своєрідно інтерпретована антична спадщина та екстраполяція сучасного та недавнього минулого стану речей на чи не всю попередню історію. Та навіть вони здатні були грати роль архімедової «точки опертя», а кількісне накопичення «українських» матеріалів готувало підстави для якісного прориву для тогочасної «науки».

Проаналізовані у цьому розділі короткі впровадження до теми Я.А.Красінського та М.Кромера, фактографічно-«всеїдна» наративізація мапи С.Сарницького та вивершена краєзнавча синтеза Ш.Старовольського цілком можуть правити за

ілюстрацію віх на цьому шляху. Згадані твори дозволяють розгорнути дослідження з реконструкції комплексу емоційних понять, пов'язаних із простором України, історичною етнографією українських земель та обріями історико-географічних знань XVI – середини XVII ст.

Загалом, замішана на геополітиці історична географія полюблінської Речі Посполитої вражає здатністю робити зважені (політкоректні) спостереження на підставі нечисленних фактів (тут таки явно позначалося виховання на традиційному *прецедентному* праві). Причому, вони не часто укладаються у рамки класичного колоніального дискурсу (туземне = нижче). Толерування локальних відмінностей не раз переростає у щире захоплення, стає предметом загальнодержавної гордості, легітимізує «руську» традицію та формулює вимоги коректності держави до неї.

Розділ 3.
Хроніки інкурсій татарських: річпосполитські наративи війн Великого кордону

Цей розділ присвячений малознаним річпосполитським історичним наративам про оборону «християнського світу» на українській ділянці його Великого кордону з мусульманською цивілізацією. Усі вони належать до жанру «сучасної історії» та є ніби «первісною» історіографічною реакцією на актуальні події з життя країни. Ці наративи є також найбільш інформативним джерелом про описану в них історичну подію. Отже, мова піде про опис Йоста Людвіка Деція битви з татарами під Ольшаницею на Білоцерківщині 27 січня 1527 р.; віршовану історію Бартоша Папроцького про боротьбу з татарським нападом на Україну 1575 р.; а також анонімну оповідь про аналогічну виправу 1589 р. (відповідні тексти див. Додаток Г).

3.1. Війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція

Усталення структур офіційної історіографії Польського королівства за часів короля Сигізмунда I Старого (1506-1548), як уже мовилося, посприяло численним історіографічним починанням під егідою королівського двору. Саме тоді «входить в моду» друк реляцій про найважливіші справи держави, покликаних поінформувати щодо цього «міжнародну громадськість» християнської Європи та зайвий раз «прорекламувати» місцевий монарший дім.

Однією з перших таких друкованих реляцій стала праця Й.Л.Деція з характерною «довгою» назвою «Sendbrieff von der grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den unglaubigen Tartern gehabt hat»/ «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало» ([Краків?], 1527). Її тема легко укладалася до загальноєвропейських контекстів протидії

ісламській (турецькій) загрозі, відтак могла розраховувати на зацікавлення та теплий прийом у читачів цілого християнського світу.

Перш ніж розпочати аналіз цього тексту, дозволимо собі, вже традиційно, коротко представити автора. Зрештою, він досі навряд чи може похизуватись великою увагою з боку вітчизняної історичної науки.

Йост Людвік Децій
(бл.1485 – 26.XII.1545)

Уродженець м.Віссембурга в Ельзасі (син бурмістра), він ще замолоду залишив рідне місто. Спочатку осів у Моравії, де став відомим як добрий купець та знавець гірничих і пов'язаних з карбуванням монети справ. Певний час працював на копальнях капіталістів усеєвропейського значення – Фуггерів (у Тіролі).

Звідси через Угорщину потрапив до Кракова, де наприкінці 1507 або на початку 1508 рр. вступив на службу партнера Фуггерів та Туронів, королівського банкіра Яна Бонера. У нього він 14 років виконував обов'язки секретаря та торгівельного агента. За рекомендаціями свого патрона чимало мандрував поза кордонами Польського королівства (Німеччина, Італія тощо).

Брав участь в організації весілля Сигізмунда I та Бони Сфорца. Ці урочистості Децій описав у своїй першій історичній праці «Diarii et earum, quae memoratu digna in splendidissimis… Sigismundi et… Bonae… nuptiis gesta… descriptio» / «Щоденник і те, що пам'яті гідне в найвеличніших... Сигізмунда і… Бони… вістки вчинків… опис» (Краків, 1518).

Надалі використовувався польським королем як дипломат (у справах маєткових). Відомий як прихильник Габсбургів (імператор надав 1519 р. Децію титул палатина та диплом шляхетський, до польського герба його прийняли значно пізніше; остаточно король підтвердив його шляхетство 1531 р.). З 1525 р. Децій постійно займається справою монетарних реформ у Короні Польській. Помітним є його внесок до скарбниці економічної думки королівства.

Мандри, особиста схильність до наук та інтереси у видавничій справі зробили Деція своїм у колі європейських

гуманістів. Королівський двір (незадоволений текстом хроніки М.Меховського) довірив йому справу «офіційної» історіографії. 1521 р. до 2-го (відредагованого) видання хроніки Меховіти Децій додав свою історичну працю, що складалася з трьох книг: «De vetustatibus Polonorum»/ «Про старожитності Поляків», «De Jagellonum familia»/ «Про рід Ягелонів», «De Sigismundi regis temporibus»/ «Про часи короля Сигізмунда».

Перша була компіляцією з творів різних авторів (Прокопія, Ф.Бьондо, П.Орозія, Л.Бруні, Й.Навклера та ін.), у т.ч. вигаданих. Останнім багато завдячував, зокрема, фантастичний список сарматських володарів. Друга стала витягом з Меховіти. Третя – оригінальною працею (або обробкою недрукованих матеріалів того-таки Меховіти) та важливим джерелом до перших років панування Сигізмунда I (до 1516 р.).

Як хроніст свого часу Децій відзначився також описом якогось катаклізму (виверження Везувію?), здійсненого під час перебування в Неаполі в 1523 р. (видрукувано в Нюрнберзі). Зрештою, 1527 р. він видав у Кракові (німецькою мовою у формі листа) яскравий опис перемоги кн.Костянтина Острозького над татарами під Ольшаницею (поблизу Білої Церкви) – «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало», про який далі і піде мова.

Основним джерелом Деція, напевно, була реляція гетьмана-переможця королю (про отримання якої він згадує у своєму тексті). Для вітчизняної історіографії особливо цінним є те, що «Надісланий лист…» – це рідкісний опис «зимової кампанії» на українському кордоні, а також історія чисто «великолитовської» військової акції і перемоги, досягнутої без «польської» допомоги.

Децій тлумачить свій текст як своєрідну літературну заготовку, чернетку, з якої його друг-видавець Вільгельм Вейдольт з Нюрнберга зможе зробити вже «готовий продукт» для впливової місцевої «газети». Остання й поширить інформацію про подію для досвідченого європейського читача («У найближчій газеті опишіть вчасно, як польський король etc, мого пан народу, в Литві проти татар похвальну перемогу

одержав і, отже, [цим] коротким викладом/ я маю зобов'язати вас справу далі поширювати/ та про цю похвальну історію поліпшене повідомлення зробити»).

Аби ввести не дуже обізнаних до історичного контексту змагань польських королів із кримськими татарами, Децій зауважує, що «усьому світові відомо про великі тяжкі втрати та кровопролиття Польського королівства/ [що] багато років/ злих ворогів Християнського світу, прямих нащадків татар, саме, без жодної чужої допомоги, зносить і щороку ті самі [татари] на численні розгалужено-стрімкі успіхи можуть очікувати». Тут звертає на себе увагу 1) згадка, що Кримське ханство сприймалося при дворі Сигізмунда I як основний спадкоємець Золотої Орди; 2) теза, що боротьба з татарами – то внесок Польського королівства до глобального протистояння цілого християнського світу із «ворогами»; а також 3) вказівка на специфіку цієї війни, коли супротивник діє стрімкими набігами на землі Корони.

Далі Децій згадує про «свіжу» велику поразку християнського світу – «нещасливе та жалісне падіння Угорського королівства» (мова про битву при Могачі 1526 р., яка віддала більшу частину Угорщини під владу турків). Відтак, напад кримський татар на землі Великого князівства Литовського взимку 1527 року фактично подається як наступний крок турецько-татарської агресії, що має викликати співчуття до постраждалих з боку всякого християнина. Причому напад саме взимку трактований як порушення усталених «військових звичаїв», неправильна та безчесна війна («проти усіх людських міркувань, суворої зими, що в наші дні нечувано»).

За Децієм, набігом керував спадкоємець кримського хана. Напевно, тут слід розуміти, що похід очолював син кримського хана Саадет-Гірея I (1524-1532). За даними Хроніки Литовської та Жмойтської – це царевич Малай, такий собі татарський Байда – його схоплюють під час битви та за наказом К.Острозького вішають і розстрілюють з лука. За Стрийковським, вождями кримського війська були «царевичі старші» Обускак-Султан

(Obuskak Soltan), Джюсуб-Султан (Dziusub Sultan)* і Когучук-бей (Kohuczuk Bij), допоміжний турецький підрозділ очолював «перекопський воєвода» (комендант фортеці Ор-Капи на кримському перешийку?) Ібрагім (Imbraim)[348]. Причому, жоден з них у битві не постраждав (вони «в малій дружині втекли»).

Татари, за описом Деція, здійснили швидкий прорив вглиб земель ВКЛ, потім розвернулися і стали повільно відходити, розпустивши широким фронтом чамбули-загони, аби вибирали здобич («через їх кордон або границю на сотню миль зі швидким поспіхом увійшли і раптово на народ напали, назад рухаючись, з великою здобиччю худоби та людей безперешкодно відступали»)[349]. Зауважимо, що тут ми маємо один з перших знаних історикам описів традиційної тактики кримців під час набігу.

Далі, практично за епічним каноном, в оповіданні Деція з'являється герой-рятівник – «гетьман пан Костянтин, князь з Острога», особі якого автор присвячує кілька панегіричних рядків (К.Острозький «з юнацтва своїх талантів у війнах проти невірних Христові ніколи не втрачав/ він також усіх вождів свого часу (як я гадаю) на землі перевершує (своїм мечем християнську кров ніколи не проливав та намагався щита віри ніколи не міняти)»). Цей вождь, який, за Децієм, «мався він за

---

* Може йдеться про *Бучкака* та *Юсуфа-Гіреїв*? Це молодші сини калги-небіжчика Ахмет-Гірея, на той час вони вже стали пасинками кримського хана Саадет-Гірея (1523-1532).

348 Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiéj Rusi Macieja Stryjkowskiego. – Warszawa, 1846. – T.2. – S.394 (оскільки це єдиний текст Стрийковського про цю подію, далі посилання не повторюємо).

349 За Йоахимом Бєльським, головний удар 26-тисячного війська кримців прийшовся на околиці Пинська, потім вони рушили на землі бєльську та люблінську. Один із загонів дійшов під замок Скокувку (в околицях майбутного Замостя), що належав холмському підкоморію Щесному Замойському. Оборонці замку зробили вилазку і погромили татар. Після цього кримці з полоном рушили назад. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T.I-III. – S.1040. Стрийковський згадував християн-татарських бранців «з Русі, з Поділля і з Підгір'я [себто – Прикарпаття]».

найгіднішу особу зі свого великого народу», людей беззахисних «жалісні стогони почув» і «з великим поспіхом на Київ рушив». Зауважимо тут, що ці панегіричні характеристики князя К.І.Острозького ще не ставали предметом дослідження вітчизняних острогознавців і суттєво доповнюють досить бідну джерельну базу про цю видатну історичну особу.

Наступні рядки оповідають про труднощі-випробування для героя, який збирає свою богатирську рать. Їх колоритний опис має особливо зацікавити військового історика. Гетьман, «оскільки прорив ворога розрізав навпіл [країну], був змушений блукати поза шляхами». Він особисто порядкував мобілізацією («до литовських панів – особового складу [ополчення]/ усіх запалюючи завзяттям, від себе так спочатку м'яко наказував»). І, зрештою, розпочав погоню («а відтак великими денними переходами рушив за татарами»). Як бачимо, рейд татарських військ углиб ворожої території страшний був, передусім, паралізацією мобілізаційних можливостей збройних сил – оборонців країни.

Переслідування ворога взимку та ще й спустошеним краєм також було значним випробуванням, тому наздогнати татар вдалося вже під самим кордоном («за 10 миль від Черкас у 2-х денних переходах від славнозвісної річки Борисфен, де Азія свій початок має*»). До речі, звичайно вважається, що битва відбулася біля *Ольшаниці* (нині село Рокітнянського р-ну Київської обл.) над р.Гороховаткою, притокою Росі. Утім, Ольшаницею тоді звалася і сучасна р.*Вільшанка* (Вільшана) на Черкащині (див. у Сарницького підрозділ 2.2.). Михалон Литвин також вказує на *річку* Ольшаницю.

Можна ще згадати, що Франческо Сперулі (про нього та його твір див. нижче) визначив місце битви як «недалеко від лісу, який Чорним звуть» («haud procul a silva quae nigra dicit»). За Й.Бєльським, зіткнення відбулося під Каневом «у

---

* Взагалі-то, за класичною версією, Азія починається за Доном, а не за Дніпром, відтак, можливо, Деций таким перенесенням кордону свідомо «випихав» в Азію «спадкових ворогів» своєї держави – Кримський ханат та Велике князівство Московське.

Ольшаниці», де татари «на ніч розгостилися». Цей автор також додає, що «сніг на той час був великий». Зрештою, якщо взяти до уваги ще й оповідь Стрийковського, який писав, що зосереджені в Києві оборонці ВКЛ «гнали татар за Київ миль 40, аж на Ольшаницю [Holsanicę]», то досить ймовірно, йдеться про околиці сучасного містечка *Вільшана* (Городищенський р-н Черкаської обл.). Тут якраз проходить вододіл з Гнилим Тікичем, а ним зручна дорога в південноукраїнські степи.

Опис погоні у Децiя також багатий на деталі:

> *«в цьому переслідуванні/ мали наші великі труднощі з кожухами/ як на зимовий час, паші не отримували на додачу/ були змушені в руках, кіньми, та битви уникаючи, так багато спочатку підвозити. Утім, коли вони татарським шляхом йшли і, з наближенням, бувало, великі спустошення раптово з'являлися або за пануючих згарищ розташуванням/ про межі [можливостей ворога] мали вони [свідчення] за сучасними татар нічними таборами [та] за величиною маси з'їдених кінських кісток і черепів/ 3-4 по 500 на кожному місці підкріплялися ними як самі татари, так і бідний полонений люд, щоденно харчуючись».*

Те, що «християнські рицарі» таки наздогнали на ночівлі татарське військо, стало для керівництва останнього неприємним сюрпризом. Це сталося у суботній день, 26 січня 1527 р. Утім, християни не готові були сходу вступити в бій. До речі, за Михалоном Литвином під Ольшаницею було 25 тисяч татар проти 3,5 литовців (утім, напевно, щодо «гідних до бою» розрив виглядав менш вражаючим). Інші джерела наводять лише кількість татар – 20 тис. (Євреїновський список – ПСРЛ, т.35); 24 тис., з яких 10 тис. турків (Хроніка Литовська та Жмойтська); 34 тис., з яких 24 тис. вбитих (М.Стрийковський); 26 тисяч татар (Б.Ваповський)[350]; 27 тисяч вбитих та 7

[350] *Kromer M.* De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX et alia opera. – Coloniae, 1589. – P.599; Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmujące (1480-1535). – Kraków, 1874. – S.218.

полонених татар (анонімна хроніка з 1549 р.)[351]. Ш.Старовольський у біографії К.І.Острозького в «Сарматських войовниках» називає цифру понад 20 тисяч побитих 1527 р. «під Пинськом» (?) татар[352]. Утім, напевно, найвірогіднішими є дані Сперулі – 7 тисяч литовців проти понад 20 тисяч татар.

Цілу ніч литвини чекали відсталих. Та й в неділю, 27 січня, християнське військо не виступило з табору, попри спроби татар спровокувати битву («Вогонь повсюдно на полі показувався/ відділені їх шикування удавано і з купою коней, гнаних окремо, до своїх торували прохід»).

Маневри на морозі втомили татарських вояків та, що особливо важливо, їхніх коней, а командування кримців, здається, переконало в слабкості і наляканості литовської армії. Відтак, татари стали табором на ніч зовсім недалеко від війська К.Острозького (за півмилі, себто десь за 3-4 км – подолати таку відстань на коні можна досить швидко) та й охороняли свій кіш доволі недбало.

Християни ще перед ранковою зорею, у темряві вийшли зі свого табору та зуміли заскочити суперника зненацька. Як пише Децій, «коли християни ближче підійшли/ мали вони [татари] пару від спітнілих коней за туман прийняти/ і також уважати, що гомін в інших місцях/ від своїх піднімається/ і, розділені, від Христу вірних атаковані [були] і на смерть биті були».

Отже, гетьману Острозькому вдалося цілком нав'язати ворогу свій план битви. Татари не встигли вишикуватись, частину з них вдалося навіть відрізати від їхніх коней, утім навколо вождя – юного ханського сина – згуртувалися найбоєздатніші сили (5 тисяч вершників), які вчинили відчайдушний опір. До речі, якщо лічити за нижче поданою цифрою загиблих у битві, то це має бути лише ледь чверть особового складу татарського війська. Утім, підозріла однаковість цифр загиблих та коней, взятих як здобич (а їх мало б бути 2-3 на одного татарського воїна), схиляє до думки, що

---

[351] Kronika od r.1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549)// Biblioteka starożytna pisarzy polskich. – T.VI. – Warszawa, 1854. – S.21.
[352] *Starowolski Sz.* Wojownicy sarmaccy. – Warszawa, 1979. – S.185.

татар навряд чи було суттєво більше 10 тисяч, а отже в бою взяло участь до половини вояків, себто майже весь особовий склад, який на той час окреслювано формулою «готові до бою».

Сперулі трохи інакше змальовує перебіг бою. Він також оповідає про раптовий напад і початкову успішну різанину не готових до битви татар, але згадує, що далі військо Острозького вступило у важкий бій з 8 тисячами кіннотників, які стояли недалеко від уже розгромлених ворогів («Pari tum quoque fortuna ad octo milia equitum qui e proximis stationibus effusi obviam sius praeda gravibus gratulabundi prodierant, in subitam fugam actos passim ferro absumit»). Цілком може бути (це узгоджується з відомостями про військові звичаї татар[*]), що в останніх був не один єдиний стан, а кілька (два?) кошів-таборів, розташованих недалеко один від одного. За Й.Бєльським, відрізані на початку битви від коней татари довго у пішому порядку відстрілювалися з луків.

Християнам довелося напружити свої сили, билися усі – від самого гетьмана Острозького «до служебника рицарського». Битва розтягнулася майже на цілий день, аж доки всіх татар з їх вождями не перебили. Живцем ніхто так і не дався.

Тим часом піша частина татар пробувала тікати з табору, але, як пише Децій, «лише небагато вислизнуло». Їх потім «все-таки знову знайшли і вбили» ще до кінця дня[353]. Татарські бранці, як побачили своїх, «так кращі з них почали намагатись від тих звільнитися і також билися».

Після битви, за Децієм, нарахували 20 тисяч убитих, велика кількість була й полонених татар. Захоплено було майже двадцять тисяч коней ворога, «але зовсім заморених і

---

[*] Див. трактат гетьмана коронного Яна Тарновського «*Consilium rationis bellicae*»/ «Рада справи військової» (1558). Він мав численні перевидання. Сучасний друк див.: *Tarnowski J.* Consilium rationis bellicae. – Warszawa, 1987.

[353] Стрийковський згадував, що князь Ю.Слуцький та О.Дашкович вже після основної битви розгромили «другий загін» татар «у Канева та у Черкас», вірогідно, через це битву під Ольшаницею згодом, бувало, звали битвою під Каневим.

зіпсованих». Відбито й 40 тисяч «голів» своїх, причому до цієї цифри входили як голови худоби, так і людей, плюс ще частина з останніх були звільнені татарами одноплемінники. Цей ретельний підрахунок дуже цікавий, оскільки сильно підважує популярні «величезні» обрахунки «невільницьких» втрат з-поміж української людності під час кримсько-татарських нападів.

До речі, у Сперулі ці «40 тисяч» (власне «до сорока тисяч») вже стають суто бранцями-«християнами». Те саме згодом твердили і Ваповський, і Бєльський, і Старовольський[354]. Меншу цифру відбитих полонених – 30 тисяч – подавала лише анонімна хроніка 1549 р.[355]. А Стрийковський нарахував вже аж 80 тисяч звільнених бранців (він додав «обох статей», отже, може бути, він уважав, що його попередники повідомляли про 40 тисяч лише чоловіків).

Повернення переможців додому також було справою непростою. Як пише Децій, від холоду, «від великих трудів/ [та] від важкого ґрунту наші коні так зовсім марніли». Звільненим бранцям-діткам сам гетьман та вельможні пани поступилися теплими каретами, а самі або пересіли верхи на коней, або, траплялось, і пішки долали важкий шлях («і князі самі, пішки, всупереч [усьому] рухаючись з поля битви, десять миль довгих зробити мусили»). Для дітей також пристосували ще й чотири сотні трофейних татарських юрт на гарбах, які рухали волові запряжки. Причому охлялі коні не завжди могли витягнути вози, так що людям доводилося ще й руками їх підштовхувати.

Нестача харчів змусила вдатися до крайніх для тодішніх військових звичаїв заходів – більшу частину полонених було перебито. Як зауважує про це Децій, «з бранців лише шість або сім сотень відібрали, а інших вбити мусили/ отже, окрім руху, для захоплених, в цій дорозі, і битва була».

Про сім сотень полонених із «знатніших» («primoribus») татар згадував і Сперулі. Й.Бєльський просто пише про «сімсот татар пійманих». Таку саму цифру подавав і Ваповський.

---

[354] *Starowolski Sz.* Wojownicy sarmaccy. – S.185.
[355] Kronika od r.1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549). – S.21.

Анонімна хроніка 1549 р. додає, що з татарських бранців кількох послали «цісарю та папі», себто до Відня та Риму.

Далі у Деція подано реєстр вождів переможців. Це, словами автора листа-реляції, «світлої і вічної пам'яті гідний пан Костянтин князь з Острога, другий по гетьману пан Гаштольд воєвода, особа з первісної аристократії і народу (він головний в Литві), [де] воліють панів не на хвилю мати*/ хоча божих нещасть за помилки країна все таки не уникає. Князь Юрій Слуцький/ князь з Чарторийська/ князь з Дубровиці/ князь з Полубина/ пан Юрій Радзівіл, каштелян троцький/ Євстафій <…> лицар, який проти невірних любить хитрощі застосовувати/ гетьман з Києва та інша шляхта і рицарі попрацювали усі для польської королівської величності у Великому князівстві Литовському і її народу». Опис Стрийковського не знає Гаштольда, Дубровицького (Гольшанського) та Полубинського, князя Чарторийського зве Олександром (насправді мав би бути Федір, сином якого був Олександр), але додає ще імена князів Федора Андрійовича Сангушка (✞ 1547) та Івана (✞ 1542) й Олександра (✞ 1555) Михайловичів Вишневецьких.

Насамкінець зауважив Децій, що війна була не без втрат, особливо для Київщини (оскільки «не могло це вільно минутися без грабунку від ворога, коли майже [усіх] зігнали, здебільшого поблизу Києва перебуваючи»). Аби дещо поправити ситуацію, він пропонував саме сюди направити татарських полонених.

Як завершився марш переможців додому Децій не знає («як [гетьман] з нашими далі він ходив/ я не знаю»)[356], оскільки реляція гетьмана К.Острозького королю була відіслана ще з походу. Отримали її в Кракові 13 лютого. Наступного дня

---

* Тут вказівка на те, що у ВКЛ, на відміну від Королівства Польського, володаря не обирають, він там є спадковим монархом. Відтак, «литовці» любили підкреслювати, що вони вірніші за «поляків» піддані Ягелонів. На це й натякає ультралояльний до династії Децій.

[356] Й.Бєльський знає, що потім К.Острозький у Кракові в'язнів та «прапорці» татарські презентував королю, який дякував гетьману за перемогу.

надвечір у столиці відбулися «народні гуляння» та вшанування переможної битви. Як пише Децій, люди королівського міста мали «радіти, вогонь запалювати та божу хвалу співати. Королівська величність дозволив багато гарматам з міста в поле палити та певні малювання [мішені?] збивати пострілом звелів/ поруч з цим інші порядно радість виражали щодо [вістки про] його перемогу над поганими, що з поля битви надійшла».

На останок Децій додав розлогу й мало оригінальну, але цілком зрозумілу західному читачеві, проповідь засудження міжусобних чвар-війн між християнами і закликав до єднання проти спільних ворогів. Потім перейшов до такого собі принагідного дайджесту різних вісток міжнародного життя (з Московії, імперського Габсбурзького двору, Молдови-Волощини, Туреччини тощо), які власне окреслювали найбільш цікавий для королівського двору Ягелонів «зовнішньополітичний простір».

Підпис наприкінці тексту повідомляв, що лист «відіслано з Кракова 21-го дня лютого 1527». Як бачимо, весь «акт творіння» зайняв у автора тексту не більше 7-8 днів.

Зрештою, зауважимо, що до розпочатої Децієм глоріфікації битви під Ольшаницею долучилися й «міжнародні» голоси. Так, у Римі єпископ Франческо Сперулі видав промову з цього приводу – «Oratio R. in Christo. P.D. Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis habita in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. ob memorabilem cladem, quam impii Tartari, auspicis serenissimi Sigismundi Regis, a Polonis nuper acceperunt, ubi obiter de Polonorum cum Tartaris nativo odio, et utriusque gentis moribus, institutes, ac gestis agitur, cum brevi descriptione Sarmatiae Poloniaeque». Віддрукована без позначення місця та року видання, але в Римі 1527 р., вона містилась на 4 аркушах[357].

За адресата промова мала римського папу Климента VIII. Основним джерелом про антитатарську військову кампанію для Сперулі став лист короля Сигізмунда I до папської курії про війну 1527 р., але іноземний автор звернув ще й увагу на попереднє представлення сторін конфлікту – «диких» татар та

[357] *Estreicher K.* Bibliografia polska. – T.29. – S.116.

малознаних в Італії «сарматських» володінь польського монарха. Це римське видання того ж року передрукували й у Кракові у наближеній до королівського двору друкарні Єроніма Вієтора під трохи зміненою назвою – «Oratio Reverendi in Christo. P.Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario»[358]. Згадувало про битву під Ольшаницею й німецькомовне летюче видання (протогазета) «Neve Zeitung aus Polen von wunderlichen Geschichten in Polen, Ungarn und Böhmen auch von adern Ländern» (Б.м.д., після 14.02.1527).

⌘ ⌘ ⌘

Твір Й.Л.Деція про битву з татарами під Ольшаницею 1527 р. демонструє достатній рівень освоєння історичним письменством Польського королівства загальноєвропейських ренесансних практик укладання військових реляцій, хоча, як ми бачили, автор ще чувся невпевнено перед західним читачем і волів, аби з його текстом попрацювали досвідчені редактори. Деціев стиль вражає рельєфністю деталей, увагою не лише до акту битви, але й до рутинних «технологій» тогочасної війни.

«Надісланий лист…» наразі може бути поданий взагалі за найкращий у річпосполитській історіографії опис «зимової кампанії» на південному кордоні України*. Цінний твір Деція також і як джерело до біографії однієї з культових постатей вітчизняної історіографії – князя Костянтина Івановича Острозького.

---

[358] *[Speruli F.]* Oratio Reverendi in Christo. P.Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario. – Cracoviae, 1527.

* Досі, напевно, найпопулярнішим джерелом щодо цієї теми був параграф «Кримські татари» з «Опису України» Г.Боплана. Але, здається, там описана технологія «зимового набігу» для відносно невеликих татарських загонів.

Утім, особливо слід відзначити зусилля автора «Надісланого листа» щодо «вписування» українських подій до зрозумілих європейцю контекстів. Зокрема, мова про наголос на важливості цієї ділянки Великого Кордону християнського світу для організації опору турецько-татарській загрозі – на той час «надзавданню» цілої європейської політики.

3.2. Хроніка успішного татарського нападу 1575 р. (Б.Папроцького віршована «Історія жалісна…»)

Питання про формування наративного образу татарських нападів на Україну досі практично не порушувалося у вітчизняній історіографії, оскільки належало до зовні «очевидних» тем. За джерело цього образу зазвичай подається «одвічна» та апріорна пам'ять народна, яка не потребує жодних наукових досліджень. Утім, сучасна наративістика навчила нас обережно ставитися до «очевидного».

Відтак, аналіз мабуть найяскравішого в річпосполитській історичній літературі опису успішного татарського нападу 1575 р. – віршованої хроніки «Historya zalosna o prętkośći y okrutnośći Tatarskiey a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey. Ktore sie stało Księżyca Października Roku 1575»/ «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575) дозволить по-новому поглянути на цю проблему. До речі, ця історіографічна пам'ятка практично не введена до наукового обігу (причому не лише в Україні).

Автором цікавої нам історії, «правдиво і коротко записаної», був Бартош Папроцький. Дозволимо собі представити тут цього відомого річпосполитського «українознавця».

Бартош Папроцький
(1543 – 27.XII.1614)

Уродженець давньої добжинської землі в Мазовії (маєток Папроцька Воля біля м.Серпца). Навчався у Краківському університеті, згодом служив при магнатських дворах. 1572 р. у складі дипломатичної місії Папроцький відвідав Стамбул.

Вірогідно, також взяв участь у поході Стефана Баторія на Гданськ 1577 р.

Зв'язаний із кланом Зборовських, за часів безкоролів'я 1587 р. Папроцький обстоював габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Відтак, після поразки австрійської партії в битві під Бичиною 1588 р., він змушений був тікати на територію Священної Римської імперії. Тривалий час прожив у Чехії, Моравії та Сілезії і лише 1610 р. повернувся до Корони Польської (це сталося вже по смерті могутнього ворога «зборовчиків» – канцлера Я.Замойського, помсти якого Папроцький мав підстави побоюватися). Знайшовши свій маєток розореним, змушений був доживати віку при монастирях у Вонхоцьку та Лондзе. Помер 27 грудня 1614 р. у Львові.

Вірогідно, ще участь у посольстві до Туреччини 1572 р. підштовхнула Б.Папроцького до зацікавлення українськими справами. Його перші польськомовні праці – «Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про мордування та псування земель руської та подільської» (Краків, 1575), «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575), «Короткий і правдивий опис в'їзду до Волох Івана-воєводи, котрого Підковою звуть» (Краків, 1578; наразі не віднайдена), присвячені їм безпосередньо. Угорські каталоги відносять до творів Папроцького ще й «Warhafftige Beschreibung des krieges, welchen der walachische Woiwod Joun mit den Türcken gefüret»/ «Правдивий опис війни, яку волоський воєвода Івоня з турками вів» (Б.м.д., 1576; переклад з польської). Ймовірно, це той самий текст, на який посилається у своєму виданні про «війну Івоні» 1574 р. Л.Горецький[359].

Багато «українського» матеріалу в історико-генеалогічних «Гнізді цноти» (Краків, 1578) та «Гербах рицарства польського» (Краків, 1584). Причому цікаво, що Папроцький як історик явно симпатизував традиціям (джерелам легітимації) Галицько-Волинського князівства та скептично ставився до концептів

---

[359] *Leonardi Corecii*, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. <…>. – Francofurti, 1578. – P.58.

«литовсько-руських». Саме цьому історику вітчизняна історіографія завдячує численними подробицями діяльності таких «козацьких гетьманів», як С.Зборовський та Б.Ружинський.

До речі, обмовки автора свідчать, що поданий коротенько в «Гербах» сюжет експедиції С.Зборовського на Запоріжжя у 1579 р. Папроцький готувався розбудувати (чи таки тоді вже розбудував?) в окрему «Історію»[360]. Зауважимо, що нещодавно С.Леп'явко здійснив спробу обґрунтувати датування експедиції Зборовського 1581 роком[361], але її слід вважати невдалою.

Адже у оповіді Папроцького згадується, що Зборовський посилав до молдавського воєводи Петра (Петра Кульгавого), а той був воєводою у 1579 р. і повернувся до влади 1582-1591 рр., але у 1581 р. на господарському престолі сидів Ян V Сас. Далі, 1579 р. кримський хан справді виправлявся на «перський фронт», уже вдруге після першої кампанії проти Персії 1578 р., а щодо 1581 р. точно, що на фронті він не був.

Зрештою, в Метриці Коронній зберіглися ще й «Універсал королівський про піймання та покарання баніти, Самуеля Зборовського, котрий з козаками низовими вторгнувся до волоської землі та порушив мир з Туреччиною», датований 5.XII.1579 р.[362] та «Лист до прикордонних старост про поймання Самуеля Зборовського» з 6.XII.1579 р.[363].

Утім, повернемося до життєвого та творчого шляху Папроцького. Згадані ґрунтовні пізнання у «справах українних» після вимушеної еміграції на територію імперії Габсбургів дозволили нашому герою стати одним з тих, хто забезпечив «інформаційну підтримку» перших контактів Австрії із запорізькими козаками. Свій «уривок про козаків» (див. розділ

---

[360] *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). – S.156-167.
[361] *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – С.105.
[362] AGAD. – MK 119. – K. 279-281.
[363] Ibidem. – K. 281-281v.

4) він вмістив саме у біографії імператора Рудольфа II Габсбурга (1552-1612) в «Саді королівському».

Папроцький тут описував власне хроніку воєнних подій 1594-1597 рр. (мова про козаків безпосередньо йде під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії і уперше нав'язала контакти із Запоріжжям (місія Е.Лясоти). Обидва празькі видання «Саду королівського» польською (Прага, 1599) та чеською (Прага, 1602) мовами мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на «публіку» (це власне перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків).

Утім, повернемося до «Історії жалісної», яка і стане предметом нашого аналізу. Цей твір про вторгнення кримців на Україну 1575 р. досі малознаний історикам, хоча його короткий переказ, без посилання на оригінал, можна зустріти, зокрема, на сторінках популярного польського перекладу (з доповненнями) М.Пашковського трактату «Хроніка європейської Сарматії» А.Гваньїні (Краків, 1611)[364]. Зауважимо, що перше базове видання «Хроніки» (1578) цього матеріалу ще не містило (уривок вставлено у виданні 1611 р. при оповіді про панування польського короля Генріха Валуа, а 1-е видання завершувало блок королювань описом самої лише коронації цього останнього у 1573 р.). Відтак, питання, хто був ініціатором унесення до тексту «Хроніки» цікавого тут матеріалу – сам Гваньїні чи таки Пашковський, залишається відкритим (я особисто схиляюсь до другої кандидатури).

«Історія жалісна…», як уже мовилося, може у вітчизняній історіографії претендувати на статус класичного опису вдалого, для татарської сторони, набігу на українські землі. Причому, з-поміж інших інформаторів про цю подію (Гваньїні-Пашковський, Оржельський, Ґейденстейн), найбільшу текстуально-смислову близькість до Папроцького демонструє оповідання С.Оржельського (вірогідно, обидва мали доступ до однакових першоджерел). Більше відмінностей і додатків у

---

[364] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.219-221.

Р.Ґейденстейна. Усі три ці «паралельні» описи тут коментуються у посиланнях[365].

Відкриває твір емблематичний вірш «На старожитній Клейнод Наленч Ясновельможного Пана Ансельма Гостомського воєводи Равського і т.д.». Тут Папроцький оспівує герб свого протектора і, напевно, мецената цього видання. Яскраву гравюру цього герба, що виглядав, як стилізований вузол, вміщено тут-таки.

Серед фамільних чеснот найбільше виділено «правду» і «мужність». Цікавими також є згадки «хронік» як джерела інформації про герб та роди, належні до нього. Це зайвий раз нагадує про нову «популярність» історичного знання у Речі Посполитій.

Далі Папроцький вже шле формальне вітання своєму протекторові: «Ясновельможному Пану п.Ансельму Гостомському з Переженіц /Воєводі і Старості Равському/ і т.д. я в усьому мосцьпана слуга найнижчий доброго здоров'я, щасливого Панування і всіляких втіх за думкою Господа Бога Всемогутнього на довгі часи вірно зичу». За цим йде короткий опис літературного «проекту» автора. Причому, останній подається за «очевидця» подій, «які терзають Подільські та Руські країни»:

За те ж то, що очі мої насправді бачили/
Твоїй Зацній особі будуть оповідати
Вуста. І чого слухав очима своїми/
Про те тут явне буду свідчити перед усіма.

Найбільше Папроцького вражає «поганська» неволя, що випала на долю численних мирних християнських мешканців України, полонених від мала до велика («Як знущався Поганин над Руською Країною/ Людей і полони великі вигнав у сторону

---

[365] За виданнями: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.219-221; Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego. – T.I-III. – Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980). – T.2. – S.173-176; *Rejnolda Hejdensztejna* sekreterza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksiąg XII. – Petersburg, 1857. – T.I. – S.178-181.

іншу./ Великим ґвалтом видираючи дівча у матері з рук/ Разом <гамузом> з сином і з батьком/ теж веде через дикі [поля]»). Але татари на цьому не зупинялися, ще піддаючи вогню все, що не могли захопити із собою («І, мало того, безчесний Поганець/ Вогнем усе запалив як смольний каганець»).

Про «технологію» цього татарського нападу Папроцький завважив, що татари «обережно» прорвалися-«перебігли» через землі Поділля, а вже на терени Русі-Руського воєводства «без поспіху» ввійшли і тут площу сорок миль вдовж і впоперек «оббігали, пустошачи, Поганські загони». До зони пустошення потрапила й Волинь, мужніх захисників якої татари «обійшли хитро». Здається, вислів «*iak podeszli chytro*» можна також витлумачити «*раптово/ несподівано зістарилися*». Можливо, йдеться про переодягнення з яскравого одягу, звичного молоді, на темні жалобні/ старечі строї (навіяно епізодом із жалобним вбранням послів-волинців на сеймі 1575 р.? аналогія з піснею про князя-гетьмана козацького Б.Ружинського – «Богдана у чорному оксамиті»?).

Виклавши загальний сюжет, Папроцький повертається до мети свого оповідання. Причому, зауважує, що вибір на користь «простої мови» (слід розуміти не латини?) обумовлено бажанням «оповісти пригод багато». Обмовку, що «не стане мені мови» писати про те «мудрими словами», можна тлумачити двояко: чи то як недостатню обізнаність у латині (справді, усі твори Папроцького написані польською), чи то як переконання, що використання латинської мови накидає хроністу вимогу стриманості й лаконізму (знана настанова середньовічного хронікарства – писати *breviter ac lucide*, стисло та ясно). Здається, пропозиція записувати рідною мовою, як такою, що здатна описати події найдокладніше, мала у подальшому значний успіх.

Оповідання Папроцького має нести розраду-розвагу («Тільки собі не тужи весь час/ А прочитай ту книжку, пильно прошу, малу») та повчання. Воно має стати живою ілюстрацією невідворотності та суворості Божого покарання за гріхи «від усіх укупі». Бо саме Бог, а не татари-поганці, «розвалив мур досить славний» та «допустив отим Поганам злим, аби з нас

глумилися». І лише праведники не дали здійснитися ще гіршому сценарію:

Заплатили за то життям люди справді Святі/
Зупинивши, як мені бачиться/
той батіг, що над нами вився.
Бо ще не приймаємо тих мук від нього/
Але складаємо ті провини один на другого.
І не бажаємо прийняти відплату, усі криві [грішні]/
А він сам нас розсудить як Бог істинний.

Таким чином, «методологічний арсенал» Папроцького ще цілком провіденціально-середньовічний. Утім, застосовує його він хіба як необхідний декор («я не хочу бавитися у довгі розмисли [виводи]»), а головним завданням твору бачить виклад фактів-«пригоди». Саме вони, зрештою, можуть згодитися «державному мужу» для судження про справи політичні. Отже, класична теза про історію як учительку життя та порадницю для правлячих є найбільш надихаючою для Папроцького. Своє місце (роль історика) він бачить у вигляді провідника-транслятора Божої волі:

Примусив мене дух Господній, аби писав до тебе/
Аби з усім ознайомив твою Зацну особу.
Котру він собі нагледів до тієї Зацної справи/
Найпоштивішого і зацністю великого в усьому взагалі.

Далі він у панегіричних тонах окреслює особу того «державного мужа», якому має послужити цей твір – персонально А.Гостомського. Особливо історик акцентує на власному досвіді свого героя та цілого його роду, їх чудовій обізнаності зі справами на Україні: «[ти] сам з літ молодих знайомий з їх звичаєм./ І твоє Зацне потомство те саме [знайомство] потім отримало/ Котре на тому ремеслі з молодості своєї зросло. Значні у тому є Гостомські від давнього віку/ Знає це Зацне Королівство [Польське]»; «Знають, бо там бували/ обізнані з усім/ [Щодо] Частих прудких набігів Татарина злого./ Може твоя Зацна голова додати доброї ради/ Оскільки обізнаний дуже добре [з] Поганської зради».

Папроцький закликає до активних антитурецьких дій, бо саме турків він вважає відповідальними за те, що з татар («людей/ псам рівних») «тут маємо гостей». Фактично мова йде

про хрестовий похід («І взявши Пана Бога собі за Гетьмана/ Можемо прудко приборкати такого гордого Пана»). Папроцький закликає брати приклад з героїв антитурецької війни – албанця Скандербега, «святого і зацного князя», «Христового Лицаря», який з невеликим гуртом вірних протистояв потузі Османів; молдаванина Івоню, який зовсім недавно «гнобив ту негідну Магометську віру/ Послав не одну тисячу Дияволу на офіру». Нагадує принагідно і про права зверхності Корони Польської щодо Молдови («цього гідного Панства») та обов'язок захисту того права. Злободенне для «вітчизни» питання вибору нового польського короля Папроцький також ув'язує із своєю войовничою програмою. Він висновує:

О, будуть вигнані злі Погани самі/
Коли побачать, що згода буде між нами.
Побачать у нас Пана нелюбого собі[*]*/*
Такий корисний буде нам і тобі.

Застерігає Папроцький від політики «умиротворення агресора», від прийняття порад турецького двору щодо вибору володаря. Зауважує, що то природний ворог християн і він вже «злупив хитро оних Зацних Панів/ Греків/ Угорців/ і Сербів/ а потім Албанів./ І нас позбавив Волохів/ на Поділля цілить» і закликає бути обережними, аби і «нас» не заведено в оману. Саме, аби «додати пам'яті» про це, Папроцький і розгортає своє оповідання про «прудкість/ і хитрість Поганина злого», про найсвіжіші нещастя подільської та інших руських земель.

До речі, доволі цікавим тут є витворений автором образ Поділля-Русі («землі Руської на все багату/ Волами, кіньми і збіжжям знамениту») як такої, де погани-татари вчинили місцевому християнському люду ледь не содомську кару – поховання заживо:

Власне як в Содомі колись завалені.
Хоча й живі, але в тій негідній Печері/
Немає негідний Поганин жалості над ними.

---

[*] Натяк на Габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Габсбурги на той час трактувались як головні християнські вороги Османів. Варто додати, що 1575 р. активним прихильником кандидатури Максиміліана Габсбурга був вищезгаданий Станіслав Гостомський.

Відтак, зазначивши наприкінці передмови, що він лише «найнижчий служебник» свого вельможного пана, Бартош Папроцький переходить до викладу саме фактів. Цілий фактографічний розділ він скромно назвав «Сума Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської».

Відправною точкою хроніки обрано день 15 вересня 1575 р., коли «поштивий» Миколай з Сеняви – «гетьман» та «староста стрийський», розіслав українній шляхті листи-оповіщення про вірогідний татарський напад («від негідних Татар великий неспокій»). Вісті ці сам керівник оборони України отримав від прикордонних старост, від власних «шпигунів густих» та «від Гетьмана з Низу Князя Ружинського/ Богдана, досить славного Мужа/ і справного». Тут зауважимо, що, можливо, низовці напередодні нападу татар ходили походом під Балаклей (за погодженням із коронним гетьманом Єжі Язловецьким, який також претендував на цей зруйнований замок?), де перешкодили намірам турків збудувати тут нове укріплення. Оржельський згадує скарги на це, привезені турецьким посланцем до М.Мелецького якраз під час татарського нападу[366].

За цими даними «Цар Перекопський виправив своїх синів/ І Бакая з Сьозою/ і три Орди з ними». Зауважимо, що татарський напад великою мірою був обумовлений часами безкоролів'я у Короні, коли з формальної точки зору вже не діяли жодні домовленості, які тоді мали ще дуже особистісний характер (а отже, за принципом – нема короля, нема його права, нема того, кому слово давали).

Отже, татар на Україні справді чекали. Гетьман Сенявський оголосив про мобілізацію шляхти. Вона мала відіслати родини «на Замки/ на певні покої», а сама – їхати «йому на порятунок», власне на підмогу, бо було зрозуміло, що гетьман опиниться на вістрі майбутнього протистояння. Ворога Папроцький, принагідно, характеризує таким чином:

Як ненаситні пси крові Християнської/
Увесь злий негідний той народ Поганський.

---

[366] Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. <…> – T.2. – S.182.

На те свою кладучи надію, вблагати гнів Божий/
Коли ріжуть Християн як Жидове кози.
І діточок їх побравши, на свою віру бридку/
Навчають/ і налаштовують [на] свою нецноту всяку.

Далі Папроцький описує і «сили опору» (головним чином це ополчення Руського та Подільського воєводств), які зосередилися («з'їхалися») на заклики М.Сенявського. Природно, найбільша увага тут випадає вождям. Першим із них згадано Миколая Мелецького, «котрий завжди Поганам бував досить грізний» (на той час вже він уславився як вождь походу на Молдову 1572 р.). Він привів «почет немалий людей оних країв/ Свідомих злих і негідних Поганських звичаїв». Ще й під його руку «приятелів з'їхалося багато/ Аби оним Поганам дати відсіч сміло».

На другому місці згадано Ієроніма Сенявського, який очолював 100-кінний загін власних слуг та також перебрав команду над численними приятелями його магнатського дому. Далі йде перелік вже скромніших командирів власних підрозділів – Станіслава Даниловича, Каспера Васичинського, Яна і Рафаїла Скарпків, Копичинських, Єжі Поляновського, «мужніх» Золендз, Чолганських і Петра Кірдея, «зацних» Завіш.

Першим місцем зосередження стало село Вольки (ближче не знане; назва ця на рідкість «серійна» на той час). Звідти «у гурті» рушили за Плоскирів, де від замку за «чверть милі» табором стали. Тут чекали він М.Сенявського на нові звістки про рух татар. Вони надійшли швидко. За інформацією гетьманських шпигунів ворог швидко наближався, його стоянка («лежі») вже зафіксована у 15 милях (приблизно 100 км) від розташування табору оборонців; орієнтовним часом зіткнення називалась «неділя» (21 вересня?)[*]. Вожді походу М.Мелецький та І.Сенявський скликали раду командирів, на якій оголосили отримані вістки та питали у досвідчених вояків («у Ротмістрів свідомих там шляхів/ У звичайних служилих і Мужніх

[*] Тут і далі Папроцький подає лише дні тижня, отже конкретні дати наведені мною із розрахунку, що від понеділку 15 вересня автор не пропускає жодного тижня «пустим» при описі перебігу подій.

Козаків»), як вони бачать можливий план бойових дій. Ветерани міркували, що татари не зійдуть вже з торованого Чорного шляху і саме тут їх треба зустрічати (бо «на інший [шлях] не перескочить той Поганець хитрий/ оскільки їм у кожний бік вже звідти перехід прикрий»).

Сам польний гетьман М.Сенявський просив, аби зосереджене військо рухалось до нього, але військова рада спочатку відповіла, що краще хай він поспішає до гурту. Втім, згодом аргументи гетьмана («він розуміючи ці потрібні речі/ на пильний той розум свій/ наперед тримався опіки») та ротмістрів, які вже перебували при ньому і самі писали до війська, аби до них поспішало, перемогли. Армія рушила за Меджибіж на з'єднання із гетьманськими загонами.

Утім загального ватажка походу зібрані під Плоскировим ротмістри, вирішили обрати на місці. Провід запропонували найбільш очевидній кандидатурі – Миколаю Мелецькому. Він, щоправда, пробував схилити військо пошанувати титулом «гетьмана» Ієроніма Сенявського, як старшого літами («Літами першу особу в усьому рівну собі»). Сенявський, однак, проявив не меншу куртуазність і, подякувавши Мелецькому «як уважному», визнав його верховенство:

Зі своїм зараз Почтом віддався під справу йому.
Приводячи йому на пам'ять його справи Зацні/
Котрі бували Богові/ також людям смачні.
Просив, аби він людом порядкував/ віншуючи йому того
Щастя/ яке завжди мав від Бога милого.
Сподіваючись, що і там мав мати таку ж фортуну/
З його допомогою стерти злу Поганську пиху.

Коли Мелецький нарешті пристав на ці вмовляння, «усі заволали/ Дякуємо: послушність усі обіцяли». Причому, ця обіцянка поширювалась не лише на особу самого гетьмана, але й на його помічників («І не тільки самому/ Але також і тому/ Кого б до цієї справи/ служити дали йому»).

Тоді ж обрали й помічника (поручника) гетьманського. Ним став «мужній» Марцін Кунат – «котрий свідомий хитрості злого Поганина». І вже разом «ці Вожді/ той люд розділили/ З людей пильних і Мужніх Ротмістрів учинили». Опис Папроцьким всієї

цієї процедури обрання гетьмана військ українних є дуже важливим для вітчизняної історіографії. Він подає явний «взірець» такої самої процедури у запорожців (у варіанті старшинської ради), а отже долає нерідкі штучні спроби вибудувати надмірну дистанцію між військовим мистецтвом останніх і урядовими військами Речі Посполитої. Принагідно зауважимо, що і «чорна рада» (за участі рядового складу Війська Запорізького) мала за взірець, напевно, процедуру т.зв. «кола рицарського», в якому так само брали участь усі шляхетні вояки. Зокрема, саме так звав цю раду і Б.Папроцький при описі обрання гетьманом запорозьким С.Зборовського у 1579 р., дивись відповідний текст у «Гербах»[367].

Далі Папроцький наводить реєстр-характеристику окремих підрозділів та їх вождів. Першим, природно, згадано «роту з Сеняви» І.Сенявського («Пан Зацний досить Можний/ отже і Ротмістр справжній»). Цей вже похилого віку (56 років) ротмістр мав і власного поручника – Яна Йордана («Мужа і досить славного»).

По ньому йде С.Данилович, який «завжди ходив зі своїми/ Кіньми/ Пахолками/ добре влаштованою зброєю». Його поручником був Ян Скарбек («Зацний і Мужній насправді»).

Наступним названо С.Венгленського – «котрий Роти Сто Коней своєї справно водив». Аналогічний за кількістю підрозділ вів Войцех Стариховський. Так само сотню кінну слуг своїх, «досить збройно убраних», але вже не сам, а вкупі із двома братами, виставив Войцех Кам’янецький. Самі Кам’янецькі хизувались примітними світло-жовтими накидками.

Далі згадано підрозділи Станіслава Влодка та Юрія з Якубом Струсів – «Оних Гекторов Руських/ досить Мужні Сини». Вони «слуг своїх півтори Сотні мали присутніх». Останньою «самостійною» ротою був полк у двісті коней Миколая Гербурта разом з Лянцкоронськими.

Дрібні почти («залишок») гетьман Мелецький «у загальний загін згромадив», ядром для якого був його власний «немалий»

---

[367] *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – S.158.

почет. Поручником над ним призначив Яна Стрижа – «чоловіка справного/ котрого гідна поведінка/ була завше явна».

Окремі дрібні підрозділи продовжували прибувати до війська («Прибувало до них людей досить з усіх сторін/ Вітчизни своїй милій/ для певної оборони»). Отже, загальна чисельність армії Мелецького була не менша за дві тисячі кіннотників (без численної «челяді»). До речі, Оржельський подавав цифру *4 тисячі* війська під проводом М.Мелецького.

З п'ятниці на суботу (з 19 на 20 вересня?) прийшли нові звістки від М.Сенявського. Він повідомляв, що татари рухаються дуже сторожко. Під своїм командуванням М.Сенявський мав досить невеликі сили – не більш однієї тисячі вояків, «гідних до бою», без урахування «челяді». Отже, допомога йому була конче потрібна, і М.Мелецький, «не мешкаючи», рушив на з'єднання з польним гетьманом. Причому, знаючи про звичай татар ходити кількома загонами та небажання слідувати «правилам війни» гідних людей (їм «пристойніше, мабуть, з псами воювати»), гетьман тримав своє військо напоготові.

Свою армію Мелецький підняв удосвіта («Перед світанком у Суботу/ за кілька годин встали») і рухався на з'єднання з М.Сенявським цілий день, лише на годину вночі «ставали над болотом у діброві». Сюди, до польного гетьмана, котрий вже при'єднався до головного війська, «прибігли посли» від воєводи київського князя Василя-Костянтина Острозького, який очолював оборонців Волині. Вони повідомили «певні новини», що гетьманське військо вже завтра може вступити у бойове зіткнення із ворогом. Татари уже увійшли «до волості», себто до межі осілих поселень. Головний кіш татарський «безпечно» став під Сенявою і звідти вже розпускає загони для пустошення краю.

До речі, за Ґейденстейном, татарських загонів, які історик-сучасник вважає розвідувальними, було два: один пішов під подільську Сеняву, другий – до Басарабова броду під волинським Острополем. Оржельський пише про один 15-тисячний загін, але вважає, що кінцевим пунктом, якого сягнуло це військо, була не Сенява, а Старокостянтинів (Костянтинів) у

волинських володіннях кн.Острозьких (щоправда, в оригіналі це трапилося аж 14 жовтня, отже, якщо це не помилка і не слід читати, скажімо, «14 вересня», то, скоріше за все, мова тут йде вже про другу хвилю нападу).

Але повернемося до викладу подій Папроцьким. За ним, князь Острозький запропонував гетьманам спільний удар на ворога. «О шостій в ніч» він подав нову звістку про бойову ситуацію.

На думку Папроцького, волинський командувач пропонував дати «битву з ходу» (див. тут для порівняння попередній підрозділ 3.1. з описом битви під Ольшаницею 1527 року, проведеної батьком В.-К.Острозького). Історик кається, що «не вміє» викласти задум полководця, але дещо тут-таки можна додати. Йшлося, явно, про кліщі-котел, коли гетьманські війська з району Меджибожа підходять до Сеняви з південного напрямку, а волинці Острозького, здолавши Басарабів брід через Случ під Острополем, оточують це місто з півночі. Загалом, «інформатори» Папроцького, явно, перебували при війську М.Мелецького, тому про дії інших «з'єднань» він поінформований менше.

Усе військо, впевнене у Божій допомозі, нетерпляче чекало на час битви – «З радістю дня чекали/ і про те просили/ Панів/ аби щонайшвидше звідти рушили». «Хіті і серця/ усім прибувало» від звісток про наближення все нових численних коронних підрозділів. Зокрема, вже Ян Костка «зі своїм Полком йшов у кількасот коней». Він уже навіть натрапив на татар. Йшли загони Петра Нішицького з Бартошем та Яном Белзецькими, Андрія Тарановського, Прокопа Рашка, а «за кілька миль» були й Гербурти – «троє можних з багатьма людьми Зацні Старостове». За ними поспішали «мужні» Чарторийські, Вілженські, Менкіцькі. Зрештою, Папроцький зауважує тут: «агов, мені важко перелічить у цій книзі всіх».

Утім, на допомогу гетьмани не чекали і повели свої «справні роти» під Сеняву. Татари тут почувалися ще цілком безпечно. Вони розпустили «в різні боки» загони, що почали пустошити край. Причому, полонених до коша не везли, а стинали на місці (отже, поки що не бажали обтяжуватись?).

Увесь місцевий люд, кидаючи власні оселі і добро, збігся «до Міста під Замок». Утім, тут виявилася звичайна проблема прикордонних українських замків. Їх часто використовували для утримання полонених татар, а, бувало, і татарські вояки, прийняті на службу прикордонними магнатами, розчаровувались у володарі і бажали повернутись до одноплемінників.

Здається, саме останній випадок мав місце у Сеняві (інформацію Папроцького все-таки можна витлумачити й інакше: татарин-зрадник та його спільники могли бути у замку на становищі бранців або й випадкових мандрівників). Сенявські тут справді утримували досить значні допоміжні татарські підрозділи. Місцеві татари і організували змову з метою здати місто ворогам. Один з них «утік до тих злодіїв, що місто палили/ котрі його дуже швидко/ і вдячно прийняли». У цей час «негідні жінки» інших місцевих татар (або якісь бранки; у хроніці Гваньїні – це *саме* бранки) «вживали фортелів негідних, хоча недовгих». Вони «позаливали гармати, [так що] стріляти з них не могли». Утім, цього виявилося недостатньо для перемоги нападників. Місцеві ополченці – «люди з тієї Волості» – з рушниць «їх відстріляли».

Саме цього гострого моменту обложеним надійшла допомога. Війська Мелецького та Сенявського (хроніка Гваньїні видання 1611 р. вважає, що це був загін братів Струсів; те саме твердить і Ґейденстейн, який був більш-менш сучасником подій) розігнали облогу і, «немовби Турки теж, в Замок вскочили». При цьому «не вбили лише трьох» з тих, до кого дотягнулися (тут мова йде або про татар-зрадників у замку, або про ворожих вояків, які вже увірвались до нього).

За татарами, які втікали (хроніка Гваньїні видання 1611 р. подає, що татари з-під замку втекли до коша, що стояв під містом, з яким вже відступили до головних сил в Диких полях), відразу спорядилися («одразу сіли на коней») в погоню «козаки тієї волості». Добре обізнані з місцевістю, вони «насіли» на втікачів і, «женучи дібровою, досить їх мужньо били/ мало не увесь Загін той їх погромили». Нещаслива доля випала і головному сенявському зраднику, татаринові, який перебіг до

ворога. Після невдачі зі штурмом, його звинуватили в зраді уже нові «свої», за що неборака і скарали на смерть. Про це, з втіхою, так пише Папроцький:

Того, який втік з Замку до Загону/
Не взяли Татари/ як хотів, додому.
Забили, кажучи, що нас зрадницьки зрадив/
І ледь нас на великий люд не навів.

Взяти участь у переслідуванні татар з-під Сеняви бажали й підрозділи з війська М.Мелецького. Особливо наполегливо просилися в гетьмана брати Струсі. Спочатку польський полководець дався себе вмовити, але, побачивши, скільки людей тихцем приєднується до Струсів, заборонив виправу. Адже коронних військ було не більше трьох тисяч, а татар, за повідомленнями шпигунів, 15 тисяч. Це були сили білгородських та добруджських татар (вожді – Бакай і Сьоза), також загони двох ханських синів – «Албігерея» та «Казігерея». Гетьман побоювався підступної засідки на свої розпорошені сили.

Папроцький розлого вихваляє гетьманську обачність, втім, здається, тут Мелецький як полководець втратив стратегічну ініціативу. Військо просувалось надто обережно, без втрат, але ворога так і не наздогнало.

Лише чотири шляхтичі таки випросилися у Мелецького у швидкий рейд. Це був місцевий подільський шляхтич Виступ та охочі скласти йому компанію («так яко на бенкет») Рожнятовський («сивий малої вроди»), Єзіорківський та Кайєцький. Їм бойове щастя посміхнулося. Зовсім недалеко відбігши, вони зустріли невеликий загін татар. Ватажок татарського загону, аби позбутися переслідування, виїхав назустріч чотирьом бійцям «сам-десять». Утім, попри чисельну перевагу, поводився досить несміло, чекаючи, що за цими чотирма можуть з’явитися і більші сили.

Троє шляхтичів обрали собі по власному супернику, а С.Виступу, як вождю, випало битися з татарським ватажком. Цей останній хотів втекти від бою, але Виступ його наздогнав, зачепив списом («Аж по самому жеребцю спис його пробіг») та збив з коня. На поміч ватажку кинувся інший татарин, який

хотів стрілити з лука впритул. Виступ вчасно побачив небезпеку і, обернувши швидко коня прудкого, дістав нового супротивника рогатиною в горло («під щоку»). Ворог таки встиг вистрілити у слабину його обладунку, але, «з ласки Божої», нешкідливо. Однак, ватажка татарського у цей час двоє інших татар підхопили із землі та втекли. Виступу лишилися лише трофеї – кінь, шабля та лук ворога. Його ж соратники «кожний свого на землю поклали/ З коней, [вони] лежачи здихали/ і жоден не ожив».

Інші татари втекли «до Коша», в якому усі «власне, як птахи, з гнізда зараз схопились». Наздогнати їх війську Мелецького вже не вдалося. Більш успішно проти розпорошених татарських загонів діяли сили кн.В.-К.Острозького. Вони, як уже мовилося, йшли до Сеняви на з'єднання з гетьманами, втім до бою не встигли. Але деякі загони татар, що, ймовірно, за добре описаною у Боплана тактикою, розбігалися в різні боки від міста, щоб потім вже знову зібратися докупи, волинцям вдалося перехопити і погромити. Папроцький рахує вбитих ними ворогів на дві тисячі, ще певну кількість винищили місцеві селяни («а інших селяни з Волості у дібровах забивали»).

Героями переслідування татар стали «свої» степовики – подолянин Ярмолинський, слуга-найманець князя В.-К.Острозького, та черкес Темрюк (Темрюк Шимкевич) – «ротмістр гетьманський», підлеглий М.Сенявського.

Завершивши переслідування, війська оборонців краю знову повернулися під Сеняву. Тут Папроцький малює яскравий образ розореного набігом міста:

Коли прийшли під Сеняву/ вже нічого не застали/
Тільки Місто спалене/ худобу, що постинали.
Людей плачучих, що тільки з душами втекли/
Нагі/ і не маючи нічого, що б потім їли.
Усе негідні Погани прудко попсували/
Жодної речі з пожитків їм не залишили.

Тут було отримано «вістку непевну» про нове згромадження татар, готових «дати битву». Мелецький знову посилив пильність, заборонив віддалятись від війська та звелів закладати

табір під сенявським замком. Він мав підстави побоюватись нового нападу, адже за попередніми даними татари мали із собою гармати. Відтак, військо кілька годин простояло без руху, чекаючи на нові певніші вістки.

Шпигуни, повернувшись «надвечір» (це все ще неділя, 21 вересня) «від броду» (Басарабова на Случі?), до якого було півдня ходу, донесли, «що Поганин вже переправився/ тільки знак, коли втікав/ по собі залишив», постинавши загнаних коней та волів. Утім, татари не полишили розпускати загони, що «розійшлися на Волинь/ і в Подільські сторони». Наздогнати у Басарабова броду якісь частини ворога встиг князь Острозький. Тут він «заліг» і «трикратно бив при тому броді» татар (відсталих?). Дістав чимало в'язнів, яких «козаки його/ водили, б'ючи їх, при очі до нього».

У цей час Мелецький під Сенявою дочекався повних відомостей від «своїх певних шпигунів/ котрі оббігали шляхи/ також річні береги», про безпеку для свого війська. Тоді звелів повернутись до табору на відпочинок, утім не дуже розслабляючись («Відпочинків однак звичайних наказав занехаяти»). Причому особисто вночі об'їжджав табір, спокій вояків «стережучи/ як синів своїх батько ласкавий».

Вранці, «у понеділок» (22 вересня) сторожа привела до Мелецького бранця. Він оповів, що хоча кіш татарський вже відступив, але кілька сотень татар ще блукає тут «у діброві». Цю інформацію підтверджували й інші бранці. Відтак, оскільки потреба триматись укупі відпала, охочі рушили ловити цих відсталих татар. Як пише Папроцький:

...прудко Гідні Панята ті/
Розбіглися на усі тієї Волості сторони.
І насамперед Данилович/ Войцех Стариховський/
Той Хорунжий, а той Підкоморій Львівський.
Миколай Гербурт також Муж Зацний за ними/
З Войцехом Каменецьким/ і з Лянцкоронськими.
Єжи, Якуб Струсі/ Каспер Васичинський/
Ян, Каспер Каменецькі/ Станіслав Венгленський.
Копичинські/ і з ними Єжі Поляновський/
Белжицький Анджей/ також Зацний Баворовський.
Тих інших немало досить охоче скочили/

Аби того Поганця негідного громити.

Утім, військове щастя їм не посміхнулося. Як колоритно висловився Папроцький – «Але фортуна, де схоче, там коло обертає/ на кого неласкава/ в мурі його намацає». Татари від згаданих переслідувачів «вислизнули» та «по цій діброві врозтіч розбіглися». Лише місцеві козаки їх «по одному били/ а залишок Волинцям до рук загнали», тобто ці татари таки також пробували втекти в бік Басарабова броду.

Коли «панята приїхали/ коней нагонявши/ у дібровах цих великих там нічого не наловивши», Мелецький, оскільки необхідність у центральному керівництві вже фактично відпала, питав командирів підрозділів, чим би вони самі хотіли зайнятись. Перебувати під Сенявою військо довго не могло, адже тут було для нього замало паші для коней.

Обережні радили почекати розпускати військо, доки «шпигуни шляхи об'їдуть» і дадуть знати, чи татари вже справді пішли, чи зачаїлися та чекають на можливість нового нападу. Цю думку особливо обстоював польний гетьман М.Сенявський – особисто відповідальний за прикордонну оборону взагалі. Утім, перемогли бажаючі розпуску війська, аби «даремних незручностей і втрат позбутися». Папроцький жалкує за цим рішенням та нарікає на зрадливу фортуну. Сам М.Мелецький, як свідчить Ґейденстейн, повернувся до свого подільського маєтку – с.Устя при впадінні Смотрича до Дністра (нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.).

М.Сенявський вже лише з власними підлеглими – 1 тисяча вояків – таки рушив слідами татар. Вздовж Пд.Бугу він дійшов до Пикова, де й став табором. Судячи по всьому, Сенявський не мав жодного уявлення, куди подався татарський кіш, хоча остання фіксація під Острополем мала б насторожити. Напрямок, який він обрав, аби «йти слідом», був якраз найкоротшим шляхом для відступу татар «додому».

Під Пиковим «з цим людом, до битви чулим і готовим», чекаючи на інформацію від сторожі та шпигунів, польний гетьман «лежав» зо півтора тижні. Але, тільки-но дочекавшись результатів розвідки сторожі, «через великий голод» полишити табір була змушена більша частина війська. Гетьман Сенявський

«заледве з п’ятьма сотнями лишився тільки в полі», і ті, перебувши «час короткий», відступили назад під Меджибіж. Лише частину загону було залишено біля річки Цеси-«Ciesy», «аби сторожи дочекатись» (можливо, йдеться про річечку Хвоси в районі сучасного с.Теси – це на півдорозі Пикова до Меджибожа). Сам Сенявський тоді вже захворів, і його, не довізши до Меджибожу, «кухарським возом» доправили лише до Хмільника. Тут він «для спочинку лишився/ бажаючи, аби певну вістку від своїх шпигунів отримати». «Надвечір того ж дня» (це перші дні жовтня) інформація від останніх таки надійшла з Білої Церкви. Шпигуни доповідали про нові сили татар, які зійшлися у чистому полі з тими, що відступили з-під Сеняви. Це з’єднання татарських сил було зафіксоване очевидцями «у середу» (1 жовтня?). Зауважимо, що Оржельський подавав дату 28 вересня (неділя) як таку, коли татари вже увійшли на терени Руського воєводства. Отже, якщо приймати його датування, тут мала б бути середа 24 вересня.

Сенявський негайно скликав свій 5-сотенний загін, який прибув до Хмільника «в п’ятницю» (3 жовтня?). Татари «у суботу» ночували в якихось Грушках, а в неділю (5 жовтня?) були вже за Улановим. Потім, минувши Хмільник, «просто до Сеняви пішли», там зупинялися на ночівлю (6 жовтня), а наступного дня (7 жовтня) сягнули Красилова. Тут також не затримались, лише захопили п’ятьох бранців під цим замком. Далі, «минаючи Костянтинів», пішли на Купелі (8-9 жовтня?). Пройшли повз Маначин, де «також ночівлю мали» під «Гозоовцями» – мова, напевно, про сучасне с.Ожигівці (9-10 жовтня?).

Звідти загони розпустили «з суботи на неділю» (з 10 на 11 жовтня?). Сам кіш спрямували до Тернополя. Під ударом опинилася територія завдовжки в 30 миль (200 км). До речі, Ґейденстейн пише, що татари сягали під Львів та Сокаль, під загрозою були цілі Галицька та Волинська землі. Він навіть свідчить, що, аби ширити пострах, окремі татарські загони сягали Могили (село та абатство цистеріанців під Краковом) й «Rozworny» (?).

Все, що зміг у цій ситуації зробити Сенявський, – це розіслати листи з попередженням про новий напад. Відтак «уся україна в Замки поховалася», знайшовши тут притулок «з людьми, з худобою і з отарами». Це дещо мінімізувало втрати від татар.

Утім не всі повірили листам гетьмана. Про них Папроцький пише:

Не схотіли їм [листам] віри дати аж самі узріли/
Татар піді Львовом о той же Неділі.
Ах, на жаль не сповняють ті давні речі[*]*/*
Люди вельми розумні мають щастя в своїй печі.
Не пристойно мудрому, не думаючи, мовити/
Аби потім мати кого винити.

Зауважимо, що М.Сенявського таки дехто бажав зробити цапом відбувайлом. Як писав Оржельський, на з'їзді руської шляхти в Стежиці 15.XI.1575 р. йому висунули претензії, що він не дав жодної генеральної битви татарам під час їх наскоку, та просили уряд замінити його на посаді польного гетьмана[368].

Цікава тут, між іншим, і спроба Папроцького вписати до контексту християнського Провіденціалізму античо-ренесансний культ фортуни. Зміна останньої в автора «Історії жалісної» – то власне божа кара за головний для християнина гріх – гординю («Бо Бог відміняє волею розмаїтою своєю/ І тлумить ону непристойну горду пиху твою./ Фортуні також заборонив в одному місці сидіти/ Мусить вона кожного господу відвідати»).

Саме несприятливий поворот фортуни, за Папроцьким, обумовив сучасні нещастя українських земель, що до того тривалий час тішились добробутом. У переліку місцевих щедрот з «Історії жалісної» – рогата худоба, коні, мед та будь-яке збіжжя. Тут зайвий раз акцентуємо на все ще останнє місце рільництва серед багатств України кінця XVI ст., що підважує її «одвічно-хліборобські» образи, вироблені модерною традицією.

---

[*] Традиційна теза, що, мовляв, колись то були богатирі, а зараз щось перевелися.

[368] Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. <…>. – T.2. – S.205.

Папроцький звинувачує українських магнатів і шляхту в надміру повільній мобілізації сил на заклик польного гетьмана М.Сенявського. Понад це, урядники навіть не завжди йняли віри вісникам-очевидцям та не квапилися довести гетьманські листи-попередження про татарську загрозу до населення. Папроцький яскраво змальовує результати такого недбальства:

З них віри жоден не хотів дати тому/
Не уходив/ заборонив ховатись [і] підданому.
Аж коли їх сам побачив/ тож до коня [кинувся] скоком/
Але схоронитись важко перед їх швидким оком.
Сам втік, рідкий з жінкою, інший і з дітками/
Усі стада забрано з хлопами, з жінками.
А чого забрати не міг у заможній хатині/
То все вогнем спалив/ зложивши до купи.
Чинячи за своєю думкою/ так людей вибраковував/
Діток малих розтинав/ і голови знімав
Старим, котрі не могли за ним прудко ходити/
[З тими] Котрих, як псів, на смиках так волів водити.
Узявши [ґвалтом] жінку перед [очима] чоловіка/
нецнотливі забави
Плодив і з панянками/ і мучив [свійську] худобу.
Здер шкіру на хребті бідному волові/
І там же руки, ноги в'язав чоловікові.
Дитя, яке плакало/ взявши за ноги/
Зараз вдарив об землю/ там же при дорозі.
Коли йшов негідник/ лежало їх багато/
Котрих ще живих/ їли пси сміливо.
Круки зухвалі клювали в голову, в руки/
А воно тільки кричить/ лежачи в тяжкій муці.
Матері також самі інших у траву відправляли/
Де [вони] перед безчесними Поганцями крилися.

Зауважимо, що саме цей опис Папроцького, мабуть, найповніше в річпосполитській літературі переповідає стереотип «жахіть» татарського наскоку на Україну. Усі ці елементи у різному, зазвичай скороченому наборі, можна зустріти на сторінках найрізноманітніших праць. Проте питання, наскільки літературний образ відповідав щоразу неповторній історичній реальності, не може не порушуватися сучасним істориком.

Далі, знову нагадавши, що першопричиною татарських нападів є примиренська політика щодо поган-бусурман, Папроцький повертається до польного гетьмана М.Сенявського, який тоді самотужки намагався хоч якось протистояти татарам. Першочерговим завданням для нього стало здобуття «язика» з ворожого стану. Для цієї справи Сенявський, ще коли татари проходили недалеко Хмільника, відрядив 30-кінний загін на чолі із Стуженським.

Проте татари йшли сторожко, і ніхто від спільного гурту не від'єднувався. Спровокувати ворога на погоню за своїм невеличким загоном Стуженському також не вдалося. Він повернувся ні з чим.

На зміну йому Сенявський відрядив новий під'їзд – 40-кінний загін на чолі із Лиском Козловським, «мужем виборним». Останній переслідував татар аж до самого Тернополя. Загін не раз бачив ворога, робив численні сміливі наскоки на його табір, але нав'язати бій супротивнику та здобути «язика» так і не пощастило.

Сам Сенявський, хоча це й було ризиковано для нього самого, також рушив із своїми скромними силами вслід за татарами. Понад Пд.Бугом він дістався Меджибожа. Звідси він відправив вже більший загін на чолі із сином славнозвісного Бернарда Претвіча – Якубом. З ним разом пішла рота Яна Радецького та охочі із інших рот, найбільше з роти Свірчовського. Можливо це той самий Ян (Іван) Свірчовський (Сверчовський, Свірговський), легендарний козацький гетьман, герой війни Івоні 1574 р. Як відомо, він після розгрому молдавсько-козацьких військ потрапив у полон до турків, з якого згодом був викуплений. Не ясно, чи на осінь 1575 р. він уже повернувся на батьківщину (хоча це досить вірогідно), чи тут йдеться про якогось його родича.

Із залишком свого загону Сенявський рушив до Плоскирова. Здається, він розраховував знайти тут вже прибуваючі підрозділи українських панів, з якими можна було б почати битись із ворогом у полі. Утім, цього разу татарам вдалося дезорганізувати мобілізацію збройних сил України. До польного гетьмана «людей з жодного боку аніскільки не прибувало./

Кожний, як птах у клітці, при своєму Замку сидів/ І перед численністю Поган/ куди їхати не знав».

Сенявському лишалося тільки продовжити розсилати невеликі загони, які могли протистояти хіба окремим татарським чамбулам, зайнятим пустошенням краю. Так, він відправив у рейд вісімдесят вояків на чолі з «мужнім» Зигмунтом Гарнишем та п'ятдесят козаків – «виборних Юнаків» – під головуванням Томаша Крушельницького.

Татари, як звичайно, уникали прямих зіткнень з вояками Речі Посполитої. Тому ці розіслані Сенявським ротмістри, «час немалий ходячи» слідом за неприятелями, «не могли з ними битви жодної сточити на Поділлю». Лише під Базаром їм пощастило наскочити обтяжених здобиччю татар, які шли з Волині. Їх вони «двічі громили на полі» та «багато худоби/ стад/ людей/ коней відгромили». Мали трохи бранців, але все це далося нелегко. Серед гетьманських вояків було чимало поранених, бо татари зчинили значний опір («Бо той негідний набрід Мужньо від них боронився»).

Тут Папроцький описав такий собі «двобій богатирський» – коли відомий на українському прикордонні силач Якуб Незабитовський «мужньо забив» татарського мурзу – ватажка власного чамбулу у складі 70 чоловік. Опису «кондицій» цього татарина позаздрив би і який-небудь Тугарин Змій:

Лежав здохлий від землі в пояс хлопу дорослому.
Його силу і мужність тут оповім кожному.
Чола дві п'яді завширшки мав/ до своєї вроди/
І волосся дуже рідке на вусах та бороді.
Розумій до тієї голови/ що за рука була/
Або нога [як] вздовж товста/ котра його носила.
Стріла довша від інших п'яді на півтори/
Хоча був сивий [та вже] підстаркуватий, але був хлоп швидкий.

До речі, згодом ця характеристика (у скороченому варіанті) була застосована до самого Я.Незабитовського, «котрий був

такий товстий* і пикатий, що око від ока було у нього на відстані цілої п'яді»[369].

Згаданий «зацний мурза» бився затято. Смертельно поранив двох «пахолків» (бойових слуг): одного стрілою, яка пройшла наскрізь через свитку, панцир та навіть тіло «прудкого коня» (яким вояк прикрився?), другого («пахолка Пана Яшевського»), рубонувши по голові через шолом («шишак»). Але в цей час «його списами з усіх боків пробили/ і як упав на землю, зараз уморили». Зауважимо тут, що в усіх описаних Папроцьким двобоях успіх жовніра визначається переважно списом, а татарин завжди б'ється спочатку стрілою, потім – шаблею.

Розгромлених татар з-під Базару жовніри гнали та «щасливо громили» ще дві милі (до 15 км). Лише втома коней та ніч, що надходила, не дозволили їм винищити усі залишки цього татарського загону. Утім, продовжили погоню сім найзавзятіших: Ян Радецький – «Ротмістр Зацний», його «товариш» «гідний» Дем'ян Ніжиньський, Віцентій Вольський і з ним «мужній» Боболецький, з ними «малий, але мужній» Суша Підгорецький, Солімирський – «муж великий з роти Свірчовського», а сьомим був «пахолок» того самого Яна Радецького. Вони ще «із добру милю» (6-7 км) «били і стинали» татар-втікачів.

Третій раз загону Претвича-Радецького довелося вступити в битву під Збаражем, але тут їм фортуна змінила. Як пише Папроцький, «за своїм великим нещастям заледве людей увели». Тут «перемогла численність Татар/ і черні немало/ що грабунком бавилася/ при тому горла дало».

Напевно, битва розгорталась таким чином, що після першої почасти успішної атаки жовнірів частина війська (простолюд-ополченці?) кинулася грабувати ворожий табір, але контратака татар змусила основний загін відступити, залишивши на поталу тих, хто захопився мародерством. Докладніше про цю подію оповів Ґейденстейн. За ним, під Збаражем зібралися українські

---

* Тут відповіднішим би було тлумачення «дебелий».

[369] Див. оповідання про татарський напад 1577 р.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – с.229.

старости: черкаський Михайло Вишневецький (1529-1584), кременецький Ян Збаразький (перед 1553-1608) та теребовельський Якуб Претвич. Проти них були настільки значні сили татар, що вони вагалися виходити на битву (одні радили зовсім не битись, другі – вислати лише джур-слуг, і лише Я.Претвич наполягав на битві, він і домігся свого). Зрештою бій склався не на корись українців, бо селяни-простолюд, на сили яких, маючи обмаль жовнірів, найбільше розраховували старости, відразу кинулися за татарською здобиччю.

Та повернемося до оповідання Папроцького. У своїх володіннях пробували організувати опір ворогу і деякі урядники. Так під замком Залоще у бій зі значним татарським загоном Акпулата, який вів великий полон, вступив знаний вже нам Войтех Кам'янецький. Він, «будучи жалем взятий/ Дивлячись на той злий народ Поганський проклятий/ [Як] вони люд, рівно із худобою, гонять у свою сторону», забажав «дати якийсь порятунок та певну оборону». Хутко зі своїми слугами пан Войтех кинувся «до готових коней» та вирвав «Християн з так дуже злої тоні». Дванадцять сотень бранців було звільнено. До речі, з-поміж них, коли хто з панів впізнавав свого підданого, йому одразу того «дарували» (як відомо, за звільнених чужих підданих жовніри зазвичай вимагали певної винагороди). Відбито було також і 6 тисяч голів худоби.

Про сам бій під Залощем Папроцький оповідає таке. Передніх татар вдалося захопити зненацька і змушено втікати. При переслідуванні «п'ятдесят їх в погоні там відразу полягло». Утім, ватажок татарського загону Акпулат, «довіряючи коневі прудкому/ Довіряв і силі своїй, і щастю першому». Він з найбільш боєздатними воїнами виїхав назустріч жовнірам і особисто вступив у двобій із Яном Кам'янецьким. Той «тіла субтильного/ Але мислі високої/ і серця великого./ Скочив живо до нього без усілякої відволоки/ І, з коня його скинувши/ зв'язав прудко мотузками».

У цей самий час старший з Кам'янецьких – Войтех – із своїми слугами вдарив на татар з другого боку, взяв шістьох у полон, а інших, які відступали, бив і переслідував. Третій з

родичів – Каспер – «також не барився, що пристало Гідному/ Бо утнув гострою шаблею голову не одному». Папроцький тут принагідно співає славу цілому роду Кам'янецьких:

Гей же Бог завжди Цноті сприяє в кожній справі/
Помножувати її обіцяв в усьому ласкаве.
А що то Зацне гніздо справами своїми/
Завше в Польщі слинуло і світило йому.
Фортунні там Гетьмани з того дому були/
Мужньо Турків/ Татар/ Волохів громили.
Зичлива то бувала [їх] цій Короні Рада/
Не поставала там ніколи фальш, ані безчесна зрада.
І також Бог Гідних нащадків обіцяв розмножувати
Слави великої зацності завше їм примножуючи.
Бо того, в чому кохається/ ці не відступають/
Усе що він любить, то й вони полюбляють.

І вдруге не зрадило військове щастя Кам'янецьким. Прийшла звістка, що недалеко, «на греблі Рацішевській», переправляється невеликий татарський загін із великим полоном. Кам'янецькі вирушили в погоню. Татари, побачивши їх, не прийняли бою та кинулися навтьоки. Лише п'ятнадцятьох з них наздогнали та вбили. Утім, татари-втікачі навели переслідувачів на значніший татарський загін. І тут уже відступати з боєм довелося загону Кам'янецьких. У помсту за свої втрати татари спалили у цій волості 48 сіл.

Далі Папроцький оповідає про події «в іншому куті» – в районі Рогатина. Татарам, які увірвалися до рогатинської волості та вже хотіли розпустити загони, що мали її спустошити, на перешкоді став невеликий підрозділ вояків Станіслава Даниловича та Андрія Тарановського, які рухалися «до воєводи» (М.Мелецького?), аби спільно діяти проти ворога.

30-кінному шляхетському загону в поміч прийшли ще тридцять кіннотників-міщан рогатинських. Разом вони зненацька напали на татар і відразу поклали десятьох з них, інші тікали. Папроцький зауважує, що можна було б тут і всіх ворогів перебити, «але хлопство-міщани одразу на лупи кинулось». Лише тридцять шляхтичів продовжували бити татар. Їм спробували зчинити опір декілька татар на чолі з ватажком цілого загону. Битись з цим «вождем» виїхав Тарановський.

Попри те, що татарин кілька раз влучив у нього стрілами та посік коня і рубонув по обличчю так, що лише шолом врятував пана королівського секретаря, той таки відправив супротивника «до Плутона» на «весілля». Уже після цієї перемоги Тарановський ганявся й за іншими татарами, але вони «його витягали на переїзди довгі» (себто змушуючи далеко їхати за кожним іншим).

Мужньо поводився у битві і сам Станіслав Данилович. Він вступив у двобій з якимось завзятим татарином. Останній бився з ним сміливо («йому Поганин досить жорстко протистояв»), але зрештою був переможений. Героями дня були також шляхтичі Брожицький і Барчицький – слуги Васичинського. Кожний з них збив з коня по татарину. Та й інші слуги панські відзначилися у переслідувані ворога, якого почасти загнали в болота, де татари «топилися самі».

«У середу» (8 жовтня?) до загону Даниловича-Тарановського приєднався підрозділ Рашка – «писаря галицького». Він планував погромити ще якийсь з розпущених татарських чамбулів. Утім, татари вже покинули тутешні місця та повернулися до коша.

Відтак, об’єднаний шляхетський загін направився в Бережани до Яна Сенявського. Останнього застали в замку лише зі жменькою слуг, бо більшість своїх вояків на чолі з поручником Рафалом Скарбком він відправив за татарським «язиком».

Загону Скарбка пощастило натрапити на татар, з якими вдалося зав’язати бій. На самого пана Рафала тоді відразу наскочило аж троє супротивників. Але, як пише Папроцький, «те не новина завше Скарбком була/ Громити мужньо Татари/ і в’язати їх силу». Першого татарина пан Рафал ударив «у груди рогатиною», другого, з іншого боку, «кулаком збив з коня». На третього шляхтич вже встиг вихопити шаблю з піхов і після недовгої січі взяв супротивника «живого» у полон. Загалом, у цього татарського загону вдалося відбити велику награбовану здобич – людей-бранців та худобу.

Звитяжці повернулися до Бережан, де в’язня допитали «про усе» «через тлумача». Бранець, якого звали Енсендирей,

виявився давнім слугою Девлет-Гірея, а відтак був добре поінформованим про справи кримського двору. Про найбільш насущну справу – кількість армії вторгнення – він оповів, що «є нас сто тисяч/ При десяти Цариках, знати десятком більше».

Зауважимо, що цифра 110 тисяч татар – то явне перебільшення. Можливо, подана кількість – то цифра «коней», яких було по 2-3 на кожного вояка? Адже маємо ми документально засвідчені підрахунки татарського «полону» без розподілу на «голови» людей та худоби. Тоді татарське військо вторгнення 1575 р. слід обраховувати десь на 40 тисяч, а якщо обрахунок був за формулою «коні+люди», то і на 30 тисяч. Спокусливо, добачити підтвердження цього у перших повідомленнях «шпигунів» М.Сенявського, які доповідали, що кримських хан відрядив у похід із власними синами білгородсько-добруджське ополчення (Бакай із Сьозою) та «три Орди». Прийнявши кожний з цих чотирьох підрозділів за відповідник давнього золотоординського «тумену» – 10-тисячного бойового загону (який міг бути й «неповного складу», себто дещо менше 10-тисячної цифри), отримаємо якраз 30-40 тисяч. Втім, тут цікава ще й вказівка, що особисті почти членів дому Гіреїв прийнято було обраховувати на 1 тис. людей у кожного.

Утім, повернемося до допиту полоненого. Продовжуючи оповідь, татарин переказав вістки про успіхи у пустошенні краю білгородсько-буджацьких ватажків – Бакая із Сьозою. Вони «полон великий побрали/ І увесь під Тернопіль до Коша загнали».

Далі татарина, напевно, запитали, як він потрапив під Бережани. Той оповів, що був з тією частиною війська, котра стала вже другою хвилею набігу. Цей корпус потайки висунувся до Київщини, де з’єднався з залишками підрозділів першої хвилі, які відступали з-під Сеняви. Татарин підтвердив попередню інформацію, що у сенявському рейді взяло участь 15 тисяч татар і основну роль тут відігравали білгородсько-буджацькі загони Бакая та Сьози. Приймати бій вони не збирались, тому швидко відступили. Татари дочекались, коли стало ясно, що коронне військо, зібране для опору наскоку, було

розпущене по домівках. Тоді швидко, ніде не зупиняючись для грабунку, Бакай і Сьоза повели свої війська на з'єднання з основними силами. Тут, «на сирому полі» під Білою Церквою, вони залишили заморених швидким переходом коней, а самі влилися до лав основної армії.

Про подальші плани татарського командування бранець оповів, що головний кіш під Тернополем «з великим людом лежить». А вже у четвер (9 жовтня?) має розпочатися відступ, разом із захопленим полоном.

Перелічив Енсендирей і імена головних татарських ватажків. «Усіх старшим» назвав «Алди-Гірея». За ним ішли інші «царики», себто представники ханського дому – «Мурат-Гірей», «Казі-Гірей», «Саламат-Гірей», «Буврат-Гірей», «Садиб-Гірей», «Алб-Гірей» та «Девлет-Гірей». Як зауважує Папроцький, вони «своїми почтами обсадили усі Руські кути». Повідомляє й деталі «технології» набігу: у таборі («в Кошу») лишали 20% особового складу, кожного «п'ятого чоловіка», а «усі інші в загонах по Волості гасали».

Не дуже ясним є рядок – «Алб-Гірея Царика і з Казі-Гіреєм/ Старшими поставили з Сьозою, з Бакаєм». Вірогідно, йдеться про командувачів «напрямів», на яких пустошили край окремі загони. Усі загони мали повернутися до табору-коша вже у середу (8 жовтня?), аби у четвер (9 жовтня?) розпочати загальний відступ (Оржельський подає як дату, коли татари рушили до Дністра – «до Кам'янця» – 6 жовтня, а переправу через річку датує 12 жовтня). Останній був запланований «тим шляхом, котрим прийшли». Із цим напевно пов'язаний наказ татарського командування – не нищити запаси сіна на шляху від Білої Церкви до Тернополя (Енсендирей «зізнався, що їм казали/ коли в землю йти хотіли/ Аби під жодним Замком стодол не палили»).

Оповів Енсендирей і про передісторію походу. Його задумали ще «серед літа», але «часу ліпшого, погоди виглядали».

Війська для походу були зосереджені вже «на Великдень» (кінець березня – середина квітня). У складі армії були «Ногайці/ Білгородці/ з ними спільно Кримці». Військо

спорядили навіть десятьма гарматами (напевно, це ті самі 10 польових гарматок, які були при кримському ханові в поході на Астрахань 1569 р.[370]); утім їх перед самим вторгненням залишили «у Тенгач-Балчик ріки» (можливо, тоді, коли стало ясно, що зустріч з великим коронним військом татарам не загрожує).

Зауважимо, що топонім «Тенгач-Балчик» є незіндифікованим, найвірогідніше, це якась притока нижнього Дніпра чи Інгульця. За хронікою Гваньїні видання 1611 р., татари концентрувалися під Чорним лісом. За Оржельським – ціле татарське військо переправилося через Дніпро «недалеко Києва» та розляглося «на широкім степу». Нещодавно колега Роман Захарченко звернув мою увагу, що «Тенгач-Балчик» може бути тюркською калькою р.Гнилий Тікич. Справді, кримськотататарське слово «balçiq» означає *мул* або *глина*, отже це може бути відповідником для «гнилий». Складніше із витлумаченням «Тенгач», можливо, це кримськотататарське «tonğuç» – *первісток*. Відомо, що з Гнилого Тікича бере початок р.Синюха, в яку впадає р.Гірський Тікич. Отже, можливо, у цьому «першість» тієї річки?

Утім, повернемося до оповіді. Полишивши важку артилерію, татари тим не менш «немалу» кількість «стрільців добрих» з рушницями взяли з собою і тримали їх «в Кошу» для оборони. Цікаво, що у згаданому поході 1569 р. за ханськими гарматами також йшли кілька сотень стрільців-п'ятигорців та черкесів з рушницями[371]. Отже, маємо справу з уже усталеною практикою?

Розпитали бранця і про «зовнішньополітичні» чинники татарського наскоку на Україну 1575 р. Він оповів, що перед походом кілька разів приїздив до кримського хана посланець-чауш від турецького султана. Але навіщо той приїжджав, про те Енсендирей нічого не знав, «бо там з ними в тій раді/ таємній не сидів». Зізнався, що вже до «цариків»-ватажків походу кілька разів прибував посланець від воєводи молдавського («Волоського»), утім про зміст перемовин бранець нічого не

---

[370] Див.: Там само. – С.718.
[371] Там само.

знав, «бо того слугам не повіряли». Та для Папроцького немає сумніву, що молдаванин – «зрадник».

Далі автор «Історії жалісної» повертається до героїв опору татарському наскоку (мова йде про Поділля, де татари, можливо, затрималися на довше, адже це було на шляху їх загального відступу). З-поміж них відзначилися брати Єжі (Юрій) та Якуб – «Оте Зацне Потомство Струсів – мужніх Панів». Вони «від першого дня приходу безчесних Поганів» відновлювали предківську славу, у чому їм, за гадкою Папроцького, «фортунити зволив Бог – отець ласкавий».

Струсі «зі жменькою слуг своїх» бились завзято, «Самі не шануючись/ інших рятували». Щодня вони «громили» татар. Про це Папроцький зауважує:

Еге ж Струсям на війну/ як другим на бенкети.
Знати то оних Коклесів Римських ще плем'я/
Бо їх справи поштиві/ оздоба Руської землі.

До речі, Ґейденстейн згадує лише один бій братів Струсів разом із Станіславом Влодком, коли вони розігнали під Харачковим (вірогідно с.Хоростків Гримайлівського р-ну Тернопільської обл., на той час маєтність братів Струсів) близько 50 татар, але, побачивши, що можуть потрапити до засідки, відступили. Та, за Папроцьким, героїчні брати «багато душ Християнських на волю пустили», звільнивши їх з татарського полону.

Татари, утім, не лишалися в боргу – Струсям «села усі випалили/ і людей забрали». До татарської неволі потрапило навіть троє їхніх слуг-шляхтичів – Мілевський, Грабовський і «молодий» Квятковський, котрі, як сумно зауважує Папроцький, «мають нині у Поган досить недобре частування».

Були у «дружині» Струсів і безповоротні втрати – шляхтич Мартин Грохольський. Він дочекався у Папроцького на поетичну епітафію:

<…> побратався зі святими/
Дух у розкошах небесних/ тіло гниє в землі.
Від негідних рук Поганських лежить марно стяте/
Котре мужньо громило Татар проклятих.

Частина татарських сил, що блокували-«займали» Струсів, здійснила рейд до Баворова. Тут з ними спочатку успішно бився Миколай Баворовський – «Пан оного Замку». Він робив вилазки і «від сіл та від міста часто їх відгромляв». Але, коли татари зосередили тут більші свої сили, Баворовський «прикрий зажив з ними танок». Татарська «численність перемогла», не міг місцевий пан «дати раду» такому потужному ворогу. Татари, «спаливши йому усі села/ взяли худоби стада».

Далі Папроцький подає мозаїку епізодів раптового татарського наскоку на «мирних» мешканців України. Так, один татарський загін підступив до Боболинець недалеко Бучача. Тут якраз бенкетував із гістьми «гідний» Куропатва. Утім, останній, разом із синами, швидко зорієнтувався. Прудко на коней всіли та, у першу чергу, «Пані на Бучач, обороняючись, відвели». Потім самі на татар напали – «забили кілька негідників, інших спіймали».

Далі до них прилучився ще Ян Поляновський, і, як зауважив Папроцький, «там Поганець відступив з своїм великим клопотом». Утім, розсіяні по околиці татари таки «у підданих їм немалу шкоду учинили/ Стада худоби захопили/ і села попалили». Вони навіть думали дати бій загону Куропатв-Поляновського, для чого скупчили 500 вояків. Утім, і оборонці сконцентрували свої сили – 50 кінних. Татари вирішили за ліпше не зв’язуватись та відступили. Але й оборонці не чулися на силі для бою і повернулись до замку Бучача.

Далі у Папроцького йдеться про ратні подвиги «войського Жидачевського». Він, коли до Куропатників підступили татари («напали на місто без вістки»), плутав їм «шикування» та чимало поклав «на плацу». Ворог таки спалив місто і сіл «немало», але був змушений покинути вже набуті «полони» та втікати.

Інший епізод татарського наскоку трапився, напевно, у подільській Чемерівці. Тут поінформовані татари заскочили «вдома» зацного Чемеринського – «сина Ротмістра Гідного/ Чапкою його прозивали/ а Павлом молодого». Той боронився довго і завзято. Лише, коли жінка, «котра йому заскочивши/ під бік з правої сторони», обійняла та просила, «бажаючи його мати

живого», аби здався у полон, він склав зброю. Крім, цих шляхетних бранців татари тут не знайшли великої здобичі. Лише «двір, гумно і село усе попалили./ Худоби череду захопивши/ срібло, шати взяли/ Чого забрати не могли/ вогнем понищили».

Далі йде історія «гідної пані» Нараєвської, яка «у великому щасті була», бо лише за Божою допомогою уникла татарського полону. В її домі знайшовся «шпигун» (татарин-невільник?), який «знав, як хрещене ім'я було в них кому». Вірогідно, цю інформацію він передав татарам, які її використали, аби їх впустили до укріпленого двору «як своїх». Тут вони захопили «трьох панянок дорослих» і «великі клейноди» (цінні речі). Як пише Папроцький, про останнє вона «не дбає», але жаль їй дівочої «цноти» полонених панянок.

Список уведених до неволі шляхетних жінок продовжує «Скнилівська суддівна» з «дівкою вродливою» (можливо, тут йдеться про жінку Смєловського, судді бузького, та його дочку, панночку чудової вроди, котру забрав один з татарських вождів, хоча згодом її викупили з полону – про це згадував Оржельський). Ці пані також були «завезені в Поганську землю негідну». Інших реальних постраждалих Папроцький не знає, але зауважує, що «немало поштивих Шляхтянок/ Котрим вже платків* треба/ [а] не дбати про вінок./ Пішли в землю Поганську суворо зв'язані/ Так, ніби злочинці якісь ошарпані». А чоловіків-шляхтичів («спійманих та забитих») на той час «згинуло» зо 30 осіб.

Про втрати простолюду Папроцький пише таке:

<…> хлопства простого, котрі втікали/
До Замків/ і тих вони багато доганяли.
Дітей, дівчат/ і молодиць/ тих багато загнали/
Старих жінок і чоловіків досить настинали.
Котрі те собі самі у них випрохали/
І на вічну неволю увести себе не дали.

---

* Варіант перекладу – *вуалі* (чадри?). Мова про те, що невільниць чекає примусове навернення в іслам та мусульманський одяг, а не рідний дівочий віночок.

Тим часом, перша дезорганізація оборони краю минала. «Люд Рицарський» почав сходитись «до громади». Цьому безперечно сильно заважали татари (шляхтичі «звідусіль важкі мали переходи до того/ Оскільки була повна земля Поганства негідного»). Утім, татарське командування таки відчуло, що перед ним замайоріла перспектива цілковитого розгрому.

Стривожені татари «вчинили між собою раду». Вирішили, щоб розпущені по околиці загони «до часу умовленого назад повертались» та йшли «до купи» до Дністра. Як бачимо, було цілком змінено порядок відступу: замість запланованого відступу своїми слідами на Білу Церкву, татари рушили до найближчого кордону Речі Посполитої – наддністрянського із Молдовою (вірогідно, з-під Тернополя правим берегом Збруча на переправу поблизу молдавського Хотина; про переправу татар саме під Хотином є й у хроніці Гваньїні видання 1611 р.).

До молдовського воєводи відрядили гінців, які пообіцяли «навпіл розділити з Волошином лупи» та гарантували безпеку його підданим від татарського війська. У відповідь господар мав не чинити перешкоди татарам на переправі через Дністер та на шляху через власні володіння. Молдовський воєвода відразу погодився, чим, на думку Папроцького, «показав помисл свій зрадливий». Причому молдаванин навіть дезінформував М.Сенявського – «Послав скоро до Гетьмана/ запевняючі листи/ Мовляв, я є приятель ваш певний і істинний./ Тих поган через землю свою/ якщо б захотіли/ Не пущу/ щоб про те вже певно відали».

Керівництво коронного війська, заспокоєне молдовським господарем, про якого гадали, «що мають приятеля з нього», готувалось перекрити татарам старий зворотній шлях. Польний гетьман очікував під Плоскировим на прибуття військ подільського воєводи М.Мелецького та ополчення «Волинців». У розпорядженні самого М.Сенявського було менш ніж дві сотні жовнірів, отже самостійно переслідувати багатотисячний татарський кіш він не міг. Відтак, постійно посилав прохання-вимоги прискорити надходження допоміжних військ з Поділля та Волині.

Очікував М.Сенявський і на повернення раніше розісланих загонів, від яких сподівався «певної вістки і язика». Прибулий Я.Претвич та інші справді привели чимало бранців, але вони вже не мали інформації про актуальні плани татарського командування.

За Претвичем не забарився й М.Мелецький зі своїм полком. І хоча загальні сили коронного війська все ще не дотягували й до двох тисяч готового до бою люду (це «крім хлопів»), але воно, не чекаючи вже на інші резерви, прямо в ніч об'єднання рушило на перехоплення татар. Рухались у напрямку на Кам'янець-Подільський. За Ґейденстейном рух цей йшов через Городок у верхів'ях Смотрича аж до с.Балин (нині Дунаєвецький р-н Хмельницької обл.). Він таки подає, крім «багатьох інших», імена урядників, що прибули на допомогу Сенявському – воєводи белзького Анджея Тенчинського, старости белзького Яна Замойського, воєводи сандомирського Яна Костки, воєводи київського В.-К.Острозького, воєводи брацлавського Андрія Вишневецького. В останньому, здається, Ґейденстейн помилився – А.Вишневецький з 1572 р. був брацлавським каштеляном. Прийшли до з'єднання Сенявського й волинці, хоча їх воєвода Богуш Корецький в Корці хворий лежав. Вони оповіли про рейд цілого війська татар з-під Теребовлі (себто вже по відступі з-під Тернополя?) на Кременець (Kamieniec), де місцеві жителі дали їм невдалий бій, та далі на Волинь.

Утім, повернемося до Папроцького. Татари тоді вже концентрувались біля Дністра – «Сходилися до Дністра Загони до купи». Татарському командуванню пощастило захопити «язика», який оповів, що звідусіль йдуть коронні війська, аби дати ворогу «генеральну битву»:

І дістали язика, котрий їх так попередив/
Що Гетьман іде з людом/ той вас буде займати.
Аж [й] інші Війська великі, котрі звідусіль ідуть/
І козаки з Поділля їм на допомогу прийдуть.
Дадуть вам вальну битву/ мають стрільби багато/
І насправді з усіх боків/ ідуть до нас сміливо.

Татари, «не чекаючи з Гетьманом забави», організували переправу на правий молдавський берег Дністра – «Милю велику з полоном йшли через таку швидку воду». Пощастило їм і з погодою для переходу через річку – «фортуна їм нещасна служила/ що на прудкій воді й вівця не втопилася». Переправа розпочалася у «середу» (15 жовтня?), а в «четвер» вже «Погани Дністер точно перелетіли».

Жовніри спіймали облизня або, як пише сам Папроцький, «І ті усі люди, що за ними бігли/ Відступали так ніби їм пси обід з'їли». Бо перспектива перемоги була цілком реальна, на підмогу місцевим подільсько-руським урядникам та загонам прикордонної «оборони поточної» тоді вже підійшли численні магнатські загони:

Ян Костка із Холм'янами/ з Белжанами моторними/
І Миколай Мелецький/ тим же слідом за ними.
Альбрихт Ласький/ з ним почет біскупа Зацного/
Досить порядний та збройний Франца Красінського/
Оті усі охоче і спішно їхали/
Підгоряни і ті їх також не видали.
Староста Сандомирський з багатьма Зацними людьми/
Воєвода Люблінський/ з ним Панове інші.

На переслідування на молдовській території коронні війська не наважилися, і «назад усі у жалю в різний бік поїхали» (у Гваньїні видання 1611 р. є навіть вістка, що жовнірів, які бажали переправитися через Дністер, обстріляли з Хотинського замку[372]). Провину за невдачу в погоні за татарами Папроцький цілком покладає на «злого Петрила» (себто молдовського господаря Петра V Кульгавого), який «іще від предків своїх не звик турбуватись цнотою» та ввів в оману коронне командування своєю «грамотою»-заспокоєнням.

Для татарських бранців-«нужденних Християн» перехід за Дністер означав втрату надій на швидкий порятунок. Тут Папроцький включив до свого опису «невільницький плач», мотив якого так добре відомий українській літературно-фольклорній традиції:

Що за плач там надзвичайний був/ які нарікання/

---

[372] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії – С.761.

Коли перейшли кордон оті Зацні Пані.
І діточки невинні/ оті Християнські/
Котрі з худобою зарівно йшли/ там у сторони Поганські.
Плачем великим сердечним/ яко побивались/
А матусям своїм який жаль безмірний чинили.
Якби дощ цілий день/ великими краплями.
Йшов/ так Дністру прибуло отими їх сльозами.

Завершує Папроцький свою «Суму Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської» зверненням до Бога «милостивого» та «всемогутнього». Його він просить надати невільникам «порятунок прудкий». Папроцький молить вирвати їх з полону, «як Жидів отих неслухняних» (найвірогідніше, тут йдеться про сюжет з Ветхого Заповіту про втечу євреїв «неволі єгипетської»; утім, не виключено, що це натяк на пізніших євреїв, які не відразу дослухалися до проповіді Ісуса Христа). Автор «Історії жалісної» погоджується на будь-яке покарання, «аби тільки в твоїй вірі скінчити живота» могли бранці та щоб через цих людей не прибувало сили ворогам християнства, «не розмножувалася Поганська нецнота».

Далі у Папроцького йде невеликий параграф «Порядок в'їзду до Землі Руської тих псів Поганських». Здається, тут ми маємо цікаву «боротьбу» автора із жанровими стереотипами. Бо, якби йшлося про «перемогу своїх», тут мав бути реєстр-парад переможців (див. за приклад підрозділ 3.1.), але тут переможцями стали «вороги» – татари. Отже, Папроцький творить власне «парад винуватців», і, здається, це найяскравіший приклад такого роду в річпосполитській літературі (не дивно, що конспект цього параграфу згодом потрапив і до вищезгаданого видання 1611 р. «Хроніки Європейської Сарматії»).

Спочатку тут автор «Історії жалісної» у черговий раз згадує стрімкість татарського прориву в глиб країни – «Таким ті пси порядком у наші землі увійшли/ Що на жодну сторону найменш не розійшлись». Верховними ватажками походу, які «усіма військами порядно керували», Папроцький називає чотирьох

синів кримського хана («Перекопського Царя зухвалого»). Загальна кількість татар-нападників обрахована на 111 тисяч.

Зауважимо, що, здається, цифра 111 має для Папроцького певну магію. Хроніка Гваньїні видання 1611 р. не пішла тут за «Історією жалісною» і подала іншу кількість татарського війська вторгнення – 80 тисяч. Таку саму цифру називав і А.М.Фредро[373]. Більш-менш згідний із даними Папроцького лише Оржельський (106 тисяч татар). Вище вже висловлювалися міркування, що, можливо, ця цифра включає «голови» не лише людей, а й коней. Тоді реальна кількість татарських вояків може бути визначена десь у 30 тисяч. Згадані саме «чотири» верховних вождя походу можуть непрямо підтверджувати наші міркування про 4 орди-тумени, кожна заокруглено по 10 тисяч, реально – дещо менше.

Далі подаються імена кожного татарського вождя, опис його прапора-«корогви» та кількість/якість його підлеглих. Зауважимо, що опуклена цікавість до ворожих прапорів – то доволі вже традиційна річ для старопольської історичної літератури, згадаймо хоча б Яна Длугоша «Banderia Prutenorum»/ «Прусські прапори» (1448) – опис корогв тевтонців-хрестоносців, здобутих у Грюнвальдській битві 1410 р. (Н.Яковенко вважає, що докладні описи прапорів у тогочасній літературі – це взагалі-то наслідування «Іліади» та «Енеїди»[374]). До речі, популярність тут білого кольору, а він присутній в усіх шести описаних корогвах, змушує з певною іронією поставитися до трактування Симоном Пекалідом «*двох корогв сніжнобілого кольору*», під якими князі Острозькі вирушили проти запорожців К.Косинського 1591 р., як суто християнського «доказу чистоти (свого) серця і позбавленого прихованих

---

[373] *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem królem polskim a potem francuzkim. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S.136.

[374] *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік)// Паралельний світ. – С.157-188.

намірів невинного сумління» та репліки «янгольства» власника такого клейноду[375].

Взагалі «порядок»-шикування татарського війська поданий Папроцьким як вигляд *армії на марші* (армії вторгнення). Попереду 15-тисячний корпус Алп-Гірея, що йде «вкупі, [і] найменше не розходячись». Далі 10-тисячний загін Газі-Гірея. За ним Адил-Гірей з 10 тисячами та Саадет-Гірей (Садиб-Гірей) «з кута» (розширеним униз трикутником?) з 15-тисячами. У цих корпусах згадано найбільше – 10 та 25 – власних корогв окремих мурз (про Адил-Гірея відомо, що він був старшим у поході, і, напевно, його загін концентрував близьку до ханського двору аристократію, а Саадет-Гірей був старшим сином нащадка престолу, відтак також мав приваблювати кримську знать).

Далі йдуть війська «васалів Криму»: прикубанські ногайці (8 тисяч) під проводом Селямет-Гірея (Оржельський зве його «сином хана їх [ногайців] орди»); закубансько-північнокавказькі черкеси (7 тисяч), ім’я ватажка Папроцькому невідоме (у Оржельського – це «інший ханський син»; з Гіреїв – знаних нами як учасники походу – «вільними» для заняття цієї посади є Бахт-Гірей (Буврат-Гірей), Девлет-Гірей та Мурад-Гірей); нарешті найближчі сусіду України з Буджаку – добруджці та білгородці (разом 10 тисяч) на чолі з Бакаєм та Сьозою (Оржельський зве Бакая і Сьозу вождями лише білгородських татар (10 тисяч) та подає з ними ще якогось «мурзу» (вождя добруджців?) з 7 тисячами кінноти). Останні, напевно, як головні знавці терену, «їх усіх/ вели днем також і вночі».

З лівого боку знаходився корпус прикриття – 12 тисяч – на чолі з не названим на ім’я ханським зятем. Наявність такого корпусу лише зліва, напевно, пов’язана з тим, що лише звідти чекали на можливий удар польного гетьмана М.Сенявського (коли минали Хмільник).

Позаду йшли два невідомих мурзи з 10 тисячами (за Оржельським, загін цей нараховував лише 2 тисячі осіб на чолі з Арсеном (Arsennus, Arsenius) та Денну (Dennuus, Denus)). Вони

---

[375] Там само.

доглядали за кількома на кожного кіньми, взятими, аби «здобич на них виносить».

Стерегли війська від несподіваних нападів з боків ще 10 тисяч добірних вояків-«комоньців». До речі, термін «комоньці» пояснює Оржельський. За ним, це вояки з одним конем, а не як інші, які рухалися удвуконь, пересідаючи з одного на другого для швидкості. Зрозуміло, що одноконні вершники готові були вступити в битву відразу. Очолював їх, за Оржельським, «син мурзи» (може того товариша Бакая і Сьози?).

Ще далі «на узбіч» від «комоньців» бігли сторожі (напевно, в усі чотири боки), по 1 тисячі чоловік, загони досвідчені, «хлопець в хлопця». Зауважимо, що, за Оржельським, з цього корпусу по 2 тисячі йшли з лівого та правого боку від війська, а решта – трохи за ними (напевно, аби прийти на допомогу в разі потреби).

Ось таке «велике військо», як підсумовує Папроцький, нищило українські землі. Тут вони взяли «багатства великі», чимало полонених, але шкода від них не лише в забраному – татари, це «замало вважаючи/ села, стодоли спалили».

Але наприкінці Папроцький знаходить можливість закінчити «на добрій ноті». Він оповідає про відплатну акцію, яку здійснили проти татар запорожці під проводом свого гетьмана князя Богдана Ружинського.

Цей останній, «шляхи обложивши», себто, напевно, перекривши можливість покликати на допомогу, відправив частину низовців у спустошливий набіг (як подає М.Розвадовський, «за Перекоп»[376]). Як пише Папроцький, вони:

Пустошили їм землю/ дітей витинали/
Маткам очі виривали/ і груди вирізали.
Міста, села попаливши/ назад повернулись/
Бо за наше не стоїть [себто – не компенсує] / аби й усе знищили.

---

[376] *Rozwadowski M.* Zaciąg woienny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone. – B.m. i dr., 1622. – S.nlb.7-12.

Татари, які були ще у Молдові, тішилися своїми успіхами та розтринькували здобуте – «Людей/ худобу/ і іншу здобич легковажили». Зауважимо, що, за хронікою Гваньїні видання 1611 р., татари захопили на Україні 55 тисяч бранців, 150 тисяч коней плюс «незліченну кількість» рогатої худоби та овець. Утім, вірогідно, це дуже завищені дані. За Фредро, татари захопили на Поділлі (без інших українських земель?) 19 тисяч чоловік та 40 тисяч худоби[377]. Можливо, найвірогіднішими є дані Оржельського – 35 340 бранців, 40 тисяч коней, 500 000 крупної рогатої худоби та незліченна кількість овець. Він додав, що дуже невелику кількість бранців було згодом викуплено. Серед найбільш постраждалих він зве «графа Гурку»[*], якому татари спалили понад сто сіл біля Бузька та Золочева; вже згаданого «мечника Вольського» з його Підгайцями та «Сененського»[**]. Зі шляхетних бранців Оржельський окремо оповів про дружину князя Б.Ружинського та вже згаданих дружину і дочку Смєловського. Він таки також оповідає, що татари застосовували, вже випробувану 1574 р. на Єжі Язловецькому, тактику компрометації в очах співвітчизників головних керівників оборони краю – вони обходили стороною маєтності М.Мелецького та В.-К.Острозького.

Але, як зловтішається Папроцький, «коли в землю [свою] в'їхали/ м'яса досить застали/ Дітей, жінок/ стада усі/ дощенту виголені» (вирізання-нищення худоби та людей, яких не можна було забрати з собою в полон, практикували як самі татари, так і запорожці). Автор «Історії жалісної» згадує тут біблійний принцип таліона («око за око»). Він уважає, що хоч і відплатили-таки «наші не сповна», але тріумф татарський попсували. Або словами самого Папроцького – «отим також за шовк/ [як] зиск/ зосталася вовна».

Далі вже як післямова або мораліте-*лемент* йдуть два невеличких параграфи «До Читача ласкавого Коротка

---

[377] *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem… – S.140.

[*] Напевно, *Гурка Анджей* (бл.1534-1583) – каштелян менджижецький.

[**] Напевно, Сененський Ян, добре знаний нам за підрозділом 2.2.

Передмова» та «Визнання гріху і прохання до Господа Бога, що своїх рятувати і визволити з рук Поганських зволив».

У першому з них Папроцький яскраво і вельми докладно змальовує гнітючу картину наслідків татарського наскоку, від якої «очей не стає», «голови» на собі не чуєш, а «вуха» – лементів повні. Тут і образи, близькі до природного катаклізму: «плач», що «пробиває високії хмари», і річка-«Дністер глибокий», що спливає кров'ю невинних жертв; болота з мостами з мертвих тіл. Уся земля України завалена трупами, які «поховати/ людей не достає», бо всіх живих погнали в неволю.

Автор додає натуралістичних деталей, оповідаючи про зів'ялу красу тілесну, особливо ж невинних дівчат-паночок та немовлят, кості яких тепер розносять по полях стервоїди – пси та птахи. Причому не всім пощастило на швидку смерть. Там лежать і недобиті – «рукою заслоняється/ і той птах клює/ Об'ївши усі плечі/ до грудей прискакує». Такого навіть, як «знайде людина, щось має сказати [себто – ще голос подає] / закопати живого/ Не годиться/ а добити/ не дає йому жаль того./ А друге голодом зморене/ вуста плямкають, стогне/ Тільки й знати/ що в зголоднілім тілі дух теплиться».

Така уявна картина крає серця матерям, яких гонять у неволю. Реалії полону не кращі. Ось мати «дивиться смутно» на дочку, а батько – на сина – «І кожен нарізно з них в путах у Татарина». Дівчина – вже знеславлена, і її «волосся розхристане» вже ніколи не огорне мати весільною хусткою. Остання взагалі «краще б смерть воліла/ Аніж дивиться на зятя/ що по ній дістала».

Далі йде загальний плач по Поділлю – землі щедрій та прикордонного муру країни. Ось як змальовує її актуальний стан Папроцький:

О Шляхетне Поділля/ о Країна Зацна/
Де ж она твоя плодоносність всьому світу смачна.
Де матері, котрі мужніх діток народили/
Усі від Поганських рук марно погинули.
А інші в малій воді там же у них ходять/
У воді, що з очей плине/ аж по кісточки бродять.
Де ж вони стада великі/ що коней примножували/

На котрих Гідні Рицарі Поган громили.
Де і ті, що живність без міри давали/
Вівцям, коровам – у Поган усі опинилися.
Не підуть вже до Імперії[*]*/ воли відгодовані/*
Годують нині м'ясом своїм/ Татар зухвалих.
Оті бджоли [хіба] щось винні злій Поганській руці/
Що з гнізд своїх вигнані є у вогненну муку.
Немає, хто б пожалів/ і заплакав ревно/
Попросив Бога про помсту/ на Поган вірно.
Людина – [то] дивина на Поділлю/ Пси тільки брешуть/
І ті, знати, в скорім часі з голоду поздихають.
Поховавши свої Пани в свої лакомі губи/
Котрих кості розносять гострими зубами.
Біда тим, що те бачать, з жалю помирають/
Ті, що про лютість Поганську слухають.
Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною/
З котрих недавно мали мур, так мовлять, певний.
Той зараз розвалили люті Погани.
І вже чим оті звались/ то сходить нанівець.

Папроцький висновує, що ціла «Польща», себто усе Польське королівство, має тепер зважати на крайню ослабленість свого українського муру. Автор «Історії жалісної» радить рідній країні керувати «надалі обережніше», допомагати прикордонню «порадою» та реальною «обороною» за рахунок внутрішніх ресурсів. Українців Папроцький поетично зве «коханцями», про яких позабула Польща. Він нагадує, що зберігається загроза цілковитого нищення українського краю від «прудких загонів» та «руки Поганської».

Другий із згаданих і вже останній параграф «Історії жалісної» є стилізованим каяттям перед Богом за гріхи співвітчизників та молінням про пробачення. Папроцький сподівається, що демонстрація покори, стійкості у вірі та небажання приймати іслам, пом'якшить «суворий суд» Божий. Не буде іновірець-мусульманин зловтішатись, якщо Бог допоможе своїм вірним. Бо Господь всемогутній. Взагалі саме несприйняття чужої віри, на думку Папроцького, є запорукою

---

[*] *Священна Римська імперія німецької нації* – традиційний ринок збуту для української худоби.

повернення Божої милості, як не на цьому, то хоч на тому світі. Цим і завершує свій твір автор «Історії жалісної»:

І хоч би те, наш Господь, нам вчинити зволив/
Щоб же нас в тому несприйнятті Поганства побачив.
Ми, однак, тобі довіряти/ і сильно будемо/
Що легко до чесних/ [до] вічних розкошів підемо
[на тому світі].
АМІНЬ.

На останній сторінці книжки ще вміщено гарну ілюстрацію із зображенням переправи війська через річку та бою з ворогом на тому березі. Здається, це фрагмент знаного батального полотна невідомого художника початку XVI ст. «Битва під Оршею 1514 р.». З текстом Папроцького вона особливого зв'язку не має і потрапила до видання хіба як стилізований «образ війни».

¤ ¤ ¤

«Історія жалісна» Б.Папроцького є чудовим прикладом побутування віршованої хроніки у річпосполитській історіографії та її наративних можливостей щодо відбиття сучасних автору історичних подій. Вільність жанрових рамок, незважаючи на відданість автора архаїчній, середньовічно-провіденціальній загальній візії історії, подарувала нам тут чимало конкретних колоритних образів України кінця XVI ст. Зокрема, сам сюжет успішного татарського нападу розбудовано у цьому творі Папроцького чи не найдокладніше у річпосполитській літературі. Не має аналогів і поданий тут опис «татарських прапорів».

Для українського історика «Історія жалісна» особливо цікава своїми ілюстраціями тогочасних військових технологій, висвітленням ролі козацтва на Поділлі у 1570-х рр. (подільські козаки у модерній історичній літературі зазвичай знаходяться надто у затінку своїх запорізьких колег), наведеним багатющим генеалогічним та топонімічним матеріалом. Вельми симптоматичним є й демонстрований Папроцьким ще не подоланий ментально-політичний бар'єр «Русі з Руссю».

Так, автор «Історії жалісної» оповідає події лише про страждання «своєї» Польської Русі, в кордонах до Люблінської

унії 1569 р. Про втрати Волині чи про особисту образу Б.Ружинського Папроцький мовчить. «Волинці» і «низовці»-запорожці з'являються у його тексті радше як союзники (тут він як історик явно поступається таким своїм сучасникам, як С.Оржельський та Р.Ґейденстейн).

До речі, нічого нема тут і про знану хроніці Гваньїні видання 1611 р. вересневу диверсію козаків з Києва, Черкас і Канева, посланих Дніпром київським воєводою В.-К.Острозьким проти татарської сторожі, ще коли татари зосереджувалися під Чорним лісом для загального походу. Про цю ж подію трохи інакше оповідав Фредро. За ним, кількатисячний загін козаків з Києва, Черкас та Канева, відряджених В.-К.Острозьким, атакував татарське військо, коли воно розтягнулося на марші. Козаки залишили свої човни на протилежному березі Дніпра, підповзли у траві та між пагорбками до татар та за сигналом-окриком кинулися в атаку. Ворог змішався та запанікував, а коли оговтався і почав переслідування, козаки вже добігли до річки та відплили на своїх чайках[378]. Ці та деякі інші деталі дозволяють припускати, що, вірогідно, з 1575 р. була й окрема волинсько-київська реляція про ці події (від князя В.-К.Острозького?).

Утім, напрацьовані Папроцьким для «вужчих» регіональних рамок наративні образи, згодом явно згодилися для висвітлення «загальноукраїнської» теми. Зазвичай це відбувалося за посередництвом скороченого викладу подій у виданні хроніки Гваньїні з 1611 р., але примітне значення мала й характеристика козацтва з «Саду королівського» (про неї див. підрозділ 4.1.).

---

[378] *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem… – S.136-137.

3.3. Анонімна реляція «міжнародна» про набіг татар 1589 р.

Зростання популярності реляційного жанру в Речі Посполитій наприкінці XVI ст. сприяло більшій обізнаності з «українською» проблематикою на Заході християнської Європи. Писати про Україну стає якщо й не модно, то, принаймні, респектабельно. І тут особливо слід відзначити поширення перекладацької практики щодо творів річпосполитських авторів, а також спеціального творення текстів іншими мовами для потреб міжнародного піару. До праць такого роду належить і обійдений увагою вітчизняних історіографів анонімний опис антитатарської військової кампанії на Україні 1589 р.

Анонім

Описана тут подія мала значну європейську «пресу», вірогідно, у зв'язку із ім'ям Яна Замойського – великого майстра міжнародного піару та шанувальника ще молодої тоді преси. Не виключене і його авторство, або співавторство, щодо цього тексту, адже відомо про його редагування текстів з хронік Ґейденстейна; у варшавському Архіві головному актів давніх, зокрема, зберігаються і латиномовні описи-реляції пера Я.Замойського – з 1599 р. – про виправу проти волоського воєводи Міхая (Михала) Витязя (1558-1601) та з 10.02.1600 р. – про перемогу над цим самим воєводою[379]. Отже події 1589 р. на Україні висвітлили такі видання, як: «Neue Zeitung. Wahrhaftige Beschreibung was sich in Polen, dem Land Podolien im Jahre 1589 zugetragen hat» (Гданськ, 1589; Нюрнберг, 1589); «Hrozné noviny kterak 1 srpna 1589 Turci a Tataži do Polska vpadli» (Прага, 1589) і нарешті «Vera relazione della rotta e strage fatta dei Tartari dai Polacchi» (Рим, 1590). Французький переклад останньої публікації друковано 1590 р. в Ліоні («Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tucs par les Polonais, plus une lettre envoyée au grand chancellier de Pologne»/ «Правдива реляція про набіг та

[379] Див.: AGAD. – LL 27. – P.193-195; 191-193.

розгром Татар і Турків Поляками, плюс один лист великого канцлера Польщі»), а також, того самого року, у Парижі. Це останнє видання перевидав (Париж, 1859) польський патріот (родом з України) та співтворець Бібліотеки Польської в Парижі Кароль Сенкевич (1793-1860). До речі, видання здійснене на гроші російського мецената князя Августина Голіцина (1823-1875) в серії «Bibliotheque Russienne» (у ній надруковано за період 1856-1863 рр. 10(?) окремих книжок).

За цим виданням здійснено і український переклад та аналіз цілого твору. З тексту опущені лише частини, що не стосуються подій 1589 р., а саме: «Avant-propos» (Передмова Кароля Сенкевича). – S.I-XVIII; «Notes» (Коментарі). – S.21-29; «Dicours de Jan Zamoiski» (Промова Яна Замойського від 21.III.1590). – S.31-54; «Discours de Sigismond III» (відповідь короля Сигізмунда III від 2.IV.1590). – S.55-59; «Note sur les Russies» (Коментарі). – S.61-73.

* * *

Цікавий тут анонімний твір має звичайну для свого часу «довгу» повну назву – «*Розгром Татар і Турків здійснений паном Яном Замойським, канцлером та великим коронним гетьманом Польщі із винищенням великої кількості командирів та вояків з тих 75 тисяч людей, зібраних, аби пустошити Польське королівство, під проводом Беглербег-баші. Новина видана з примітками, до якої додано промову Яна Замойського, виголошену на Варшавському сеймі 1590 р., і відповідь Сигізмунда III, уперше передані по-французьки*». Те, що це твір реляційного жанру прямо свідчить і сама підназва основного тексту видання 1590 р. – «*Розгром Татар і Турків, правдива Реляція походу та погрому татар і турків Поляками*».

Ті самі події досить докладно описані також у хроніці продовжувача Йоахіма Бєльського, у Яна Дімітра Соліковського та у вже знайомому нам виданні Р.Ґейденстейна[380]. Посилання

---

[380] *Joachima Bielskiego* dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – Warszawa, 1851. – S.103-107; *Jana Dymytra Solikowskiego* arcybiskupa Lwowskiego. Krótki pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu

на ці фрагменти у коментарях до нашого тексту робляться далі лише за згадкою автора. У сучасній вітчизняній історіографії цікаву спробу представити «кримський» погляд на події 1589 р. щойно зробив Олекса Гайворонський[381].

Оповідь розпочинається зі згадки коронації нового польського короля Сигізмунда III Вази. Вона «відбулася в Кракові, у грудні 1587 р. на день св.Іоанна-Євангеліста [27 грудня], в костелі св.Станіслава, з великим рукоплесканням та загальною згодою королівства та незліченної кількості народу та спеціально згромадженої шляхти».

Невдовзі по цьому відзначилося українське козацтво, яке анонімний автор характеризує таким чином: «…Козаки – вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація, з-поміж яких більшість – то частково вигнанці-баніти, а частково прибулі, аби вдосконалюватися у військовому мистецтві. Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і мучать своїм зухвальством околичні народи».

Запорожці здійснили тоді кілька нападів на турецькі володіння. Зокрема, автор згадує про наскок на фортецю Очаків, «яку вони зруйнували і розорили та, серед інших трофеїв, привезли тридцять гармат». Потім козаки напали на замок Тягиня (Бендери) та спалили його «з усією землею Монкастро» (Аккерман–Білгород-Дністровський), де «вбили велику кількість людей, крім тих, які були у полоні». Зрештою, «не задовольнившись цим», запорожці-пірати на морі захопили корабель, «відповідальний за товари, які доставляють до Константинополя, що його вони спалили, після того як, за

Lipcu, do r. 1590. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S.93-95; *Rejnolda Hejdensztejna* sekreterza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksiąg XII. – Petersburg, 1857. – T.II. – S.284-287.

[381] *Гайворонский О.* Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды/ Олекса Гайворонський. – Киев-Бахчисарай: Оранта, Майстерня книги, 2007. Див.: Частина IX. «Гази II Герай» підрозділ «*Схватка с казаками у Гёзлеве и ханская экспедиция на Украину*» – С.317-318.

свідченням [самих] грабіжників, пограбували і вбили усіх, хто знайшовся на борту».

Взагалі, активізація українського козацтва, вірогідно, пов'язана із нереалізованим планом війни з Туреччиною, який в останні роки свого правління виношував польський король Стефан Баторій (1576-1586). Мав наміри воювати з Кримом і московський цар (у відповідь на малоуспішний татарський похід 1587 р. на володіння Москви).

Вірогідно, заохотити козаків до нападів могло і жевріння міжусобиці в Криму, де дуже залежному від турецької підтримки хану Іслам-Гірею II (1584-1588) грозила помста синів його попередника Мехмед-Гірея II (1577-1584). Та й часи міжкоролів'я та боротьби за престол Речі Посполитої різних кандидатів (1587-1588 рр.) сприяв безконтрольності щодо Запоріжжя.

На жаль, досі неможливо точно датувати кожний із згаданих походів. Зокрема С.Соловйов (а за ним і Д.Яворницький) подає під 1588 р. спочатку взяття Очакова, а потім похід морем на Крим 1500 запорожців[382]. До речі, з тексту Соловйова не випливає, що Очаків взяли саме у 1588 р. Так що, напевно, йдеться про напад запорожців на це місто, вістка про який, за продовжувачем Й.Бєльського, надійшла до польського уряду наприкінці липня 1587 р.[383]. Згадані ж 1,5 тисячі запорожців 1588 р. спустошили Туптарахань, між Козловом-Євпаторією і Перекопом (взято 17 сіл).

Сучасний дослідник історії кримських ханів О.Гайворонський так виклав цілу цю подію. Невдовзі після нового набігу кримців на московське прикордоння влітку 1588 р. хан Іслам-Гірей разом із молодшим братом Фетх-Гіреєм відвідав Гезлеві (Євпаторію), де турки, які припливли сюди з Ак-Кермана (Білгорода), жалілися йому, що шлях суходолом на Крим перекритий запорожцями. Останні якраз за кілька днів

---

[382] *Соловьев С.М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн.IV: История России с древнейших времен. Т.7-8. – М., 1989. – С.251.

[383] *Joachima* Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – S.33.

перед тим зруйнували і Очаків (Ак-Чакум). Тоді таки козаки атакували з моря і Крим. Їх початковою метою був саме Гезлеві-Козлов, але, коли вони дізналися, що там перебуває хан, обмежилися пустошенням вищезгаданих 17 сіл поблизу Тарханкута.

Цей напад образив не лише хана, але й турецького султана, який звелів Іслам-Гірею збирати татарське військо для відплатної акції. Наприкінці 1588 р. хан рушив у похід, але татари йшли за непопулярним ханом неохоче, тепла зима затримала замерзання Дніпра та переправу на правий берег річки, де в Ак-Кермані на хана чекали турецькі підкріплення.

Іслам-Гірей таки дійшов до цього міста-замку, але турки тоді вже розійшлися, і треба було очікувати, коли вони знову зберуться. Тут хан помер, і його підданим стало не до походу, їх тепер турбувало питання спадкоємця престолу[384].

Про скарги султана польському королеві щодо козацьких нападів на Тягиню, Акерман та «Одю» (Очаків? Азов?) повідомляв німецький історик Гаммер, але Яворницький відніс ці акції до 1589 р.[385] (вірогідно, тут також не обійшлося без Соловйова, який оповідав про напади на Білгород-Акерман, де козаки усі посади попалили, та Азов як акції 1589 р., як наслідок турецький флот вдався до блокади гирла Дніпра, а кримцям султан велів іти в похід на польську Україну). Захоплення турецького корабля (під Козловим-Євпаторією) дослідник історії Запоріжжя, знову за С.Соловйовим, також датує цим роком та ув'язує з цілим походом Кулаги на Козлов[386] (хоча у Соловйова захоплення турецького корабля та напад Кулаги на Козлов – це два різних повідомлення з 1589 р.).

Утім, у аналізованій тут анонімній реляції про останню козацьку акцію оповідається окремо. Вона датує напад на

---

[384] *Гайворонский О.* Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – С.303-306.

[385] *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.II. – С.56.

[386] Там само. – С.55; *Соловьев С.М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн.IV: История России с древнейших времен. Т.7-8. – С.253.

Козлов липнем 1589 р. Зауважимо, що продовжувач Й.Бєльського оповідав, що вістки про напад запорожців на Козлов прийшли на сейм 25.III.1589 р. або невдовзі по тому, при цьому зазначено, що набіги на Тегіню, Очаків та Білгород були «перед тим»[387]. Про те, що про турецькі погрози – помститися за всі чотири напади – говорили саме на цьому сеймі, пише й Р.Ґейденстейн. Причому, останній звинувачує сейм за те, що він не виділив ніяких екстраординарних коштів на оборону України. Утім, можливо, хроністи таки помиляються (березень взагалі не є зручним для морської виправи), бо існує також лист Я.Замойського від 16.VII.1589 р. з повідомленням про цей напад[388]. Тоді напад можна датувати рубежем червня-липня. Наша реляція додає про нього деякі цікаві подробиці, зокрема про те, що похід приурочено до кінця великого ярмарку в місті, що козаки захопили в його околицях три державних магазини-склади. Запорожці, «угледівши, що набуто великих трофеїв, більше вбивали всіх тих, кого знаходили [вірогідно, вивозити невільників на перевантажених козацьких чайках не було можливості – *Д.В.*], і пішли звідти, придавши вогню вищезгадане місце». До речі, за повідомленням С.Соловйова, цей напад виглядав таким чином: 800 запорожців отамана Кулаги на «малих стругах» припливли під Козлов. Уночі вони захопили міський «посад». Новий хан Газі-Гірей зі своїм військом поспішив на допомогу місту, але козаків тут вже не застав. Швидшим був калга Фетх (Фет, Феті)-Гірей, який встиг заскочити запорожців. Він бився з ними у самому посаді, полонив зо тридцять козаків. У цьому бою загинув сам Кулага, інші запорожці змогли відступити.

Козацький напад на Козлов автор анонімної реляції вважає головним *casus belli*, приводом для війни з боку кримців. Як він пише – «Татари були сильно роздратовані, і з жалем, злобою та гнівом, майже миттєво, скупчили близько сімдесяти тисяч

---

[387] *Joachima Bielskiego* dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – S.101.

[388] Див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С.167.

вершників, для задоволення їх помсти за образи і втрати нанесені Козаками, на додачу вони були підбурені та підштовхнуті турками». До речі, інформацію про стимуляцію турками татарського походу наводив і С.Леп'явко[389]. Він згадує про прямий наказ хану про набіг від великого візира Синан-паши та про посилку 10 тис. червінців від султана на справу мобілізації для походу ногайських улусів. Навів історик і вістку про те, що й московський посол у Криму нібито дав хану 50 тисяч золотих, аби він йшов саме на землі Речі Посполитої, а потім особисто супроводжував татар до Дніпра, щоб переконатися, що все йде як домовлено.

На чолі походу став новий талановитий кримський хан Газі-Гірей II Бора. Татарська армія переправилася через Дніпро та вторгнулася на Україну. Головний кіш татари заклали між Тернополем, Янушполем та Збаражем (у продовжувача Й.Бєльського татарський кіш став від Тернополем). Зауважимо, що Газі-Гірей був одним із головних ватажків походу 1575 р. (описаного у підрозділі 3.2), відтак план нової кампанії міг наслідувати той успішний напад.

18 серпня татари «почали виходити з табору» (продовжувач Й.Бєльського та Я.Д.Соліковський датують початок вторгнення 18.VIII.1589 р., у Р.Ґейденстейна цього дня татари уже під Львовом), роблячи вилазки на Львів (за продовжувачем Й.Бєльського та Я.Д.Соліковським татари не дійшли лише 4 милі, себто близько 30 км, до Львова) та інші міста Руського воєводства (як бачимо, як і у Папроцького, саме цей напрямок найбільше турбує оповідача). Як пише автор реляції, кримці мали армію, поділену «на дві частини», себто він має уявлення, що одні з нападників залишалися в коші, а другі – розорювали околичний край, «безжально руйнуючи і спустошуючи усі сільські оселі і села, захоплюючи в полон усіх, хто потрапляв їм до рук, чоловіків і жінок, дорослих і малих, шляхту і простолюд».

Про дії оборонців України оповідач повідомляє таке. Ян Замойський, великий гетьман коронний, на вістки про набіг

---

[389] Там само. – С.167-168.

«поспіхом та звичною обачністю» скликав якесь число людей, що в тих обставинах було непросто, «немов на крилах» відправився до Львова. Зауважимо, що коронний гетьман тоді не міг розраховувати навіть на ціле кварцяне військо, частина з якого була зайнята конвоюванням за кордон невдалого претендента на польський трон – Максиміліана Габсбурга.

У Львові Замойський оголосив надзвичайний стан та нашвидкуруч почав його укріплювати. Останнє робилося у зв'язку із побоюваннями, що до татар приєднаються і турки, зосереджені на молдавському кордоні. Гетьман також очікував, що згромадження сил під Львовом завадить татарам «наступати і нанести (розділившись на дрібні загони) ще більшої шкоди королівству».

До першочергових кроків Замойського належало і відправлення значного підрозділу до Кам'янця-Подільського – «міста і фортеці великого значення на кордонах, близьких від наших провінцій». Вірогідно, він мав стримувати турків та перешкодити татарам виводити здобич найкоротшим шляхом на молдавський Хотин, як це трапилося 1575 р. До речі, за продовжувачем Й.Бєльського, до Кам'янця поїхав Миколай Язловецький, староста снятинський. Я.Д.Соліковський додав, що зроблено це, бо староста цього «місця» Миколай Бжеський (Brzeski) вже кілька років хворів.

Наступним кроком було, по мірі мобілізації шляхти та жовнірів, формування та розсилання мобільних загонів, які мали протидіяти невеликим татарським відділам («які, поширюючись, поділялись на окремі чамбули, що повертались з великою здобиччю до місця, де вони мали табори»). Як повідомляє автор реляції, такі підрозділи «козаків» було спрямовано під Буськ (Buscho), Гологори (Goligir) та Галич.

До речі, за коментарем Сенкевича, «Buscho» – це Бучач, але, за таким провописом, тут могло йтися і про сучасне село Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл., яке на той час було володінням Я.Замойського (за природну укріпленість Бушу звано Малим Кам'янцем). Утім-таки, найвірогіднішою інтерпретацією тут є власне Буськ («Buszk» чи «Buszka» у Й.Бєльського, *«Busk»* у Соліковського), місто на прямому шляху

з Тернополя до Львова. З «Goligir» Сенкевич також помиляється, але досить «вдало» (уважав, що йдеться про сусідні з Гологорами Глиняни). Додамо, зрештою, що, за продовжувачем хроніки Й.Бєльського, сутички з татарами мали місце біля Буська (Buszka), Дунаїва (нині село Перемишлянського р-ну Львівської обл.) та Галича[390].

Оповідач дуже високо оцінює ефективність розсилання «загончиків». Як він пише, вони винищили «незліченну кількість Татар, крім тих, які були вбиті селянами, та звільнили деяких бранців, які потрапили до рук вищезгаданих Татар, що починали пізнавати ціну вищезгаданих польських вояків і жалкувати щодо рішення увійти до Польського королівства».

Власними силами боронилися і самі мешканці краю. Так, автор реляції згадує про значний бій з татарським загоном, «що з'єднав п'ятсот коней», при Куропатниках. Татари заскочили тут, «під фортецею», велику кількість селян з возами. Їх вони було вже захопили, але, у цей момент, оборонці містечка вступили в бій, який тривав понад годину.

Розпочалася стрільба зі стін фортеці з гармат та іншої вогнепальної зброї. Влучним пострілом був убитий другий за значенням ватажок татарського загону – Аль-Фезо (Alphezo), «одягнутий у жовтий атлас». Цей останній, в той час як інші відступали з-під обстрілу, із групою найзавзятіших продовжив переслідування селян, які втікали до воріт замку. Після смерті його та «великої кількості інших» татари полишили Куропатники в спокої.

Описала реляція й бій під Збаражем. Тут «князь Збаразький із своїми людьми захищався хоробро від подібного [попередньому] загону Татар, котрий було підійшов під згадану фортецю Збараж, і битва продовжувалась доти, аж поки не загинула тисяча татар, а залишок втік з вищезгаданого місця». Здається, успіх князя Януша Збаразького тут перебільшено, адже Збараж тоді суттєво постраждав.

---

[390] *Joachima Bielskiego* dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – S.104.

Погромити ворога пощастило Я.Претвичу з «паном Волинським воєводою» (кн. Янушем Острозьким). Вони зустріли татар, «які паювали було [набуте] на шляху, безтурботно повертаючись до табору», і відбили у них усю здобич.

Утім, найдраматичніший бій тієї кампанії трапився під Баворовим. На звістку, що тут сховалася «пані Влодкова» – сестра самого великого коронного гетьмана (мова про Елжбету Замойську, сестру Я.Замойського та дружину Станіслава Влодка), татари 22 серпня перевели сюди кіш (утім, може бути, мається на увазі, що вони прийшли сюди великими силами), який отаборився в «в льє» (4,44 км) від міста. Загарбники «дали знати обложеним, що якщо ті погодяться видати їм вищезгадану пані, то вони підуть звідси, не роблячи жодної шкоди». Оборонці відкинули цю пропозицію. Як пише автор реляції – «старші прийняли рішення – зносити все аж до смерті, а після взялися відчайдушно боронитись».

Татари оточили місто та пішли на стрімкий штурм. Утім, міщани та численні селяни, які сховалися тут, боронилися відчайдушно. Як пише автор реляції, останні з самим лише «селянським реманентом, як-то: мотиками, вилами, сокирами та косами – сміливо відбили [атаку] і твердо бились тривалий проміжок часу». Коли татарам удалося-таки зламати опір захисників міста, частина останніх відступила до замку, а інші втекли «до води, до якихось кількох болотистих місць».

Замковий гарнізон діяв рішуче, відстрілював ворога з гармат та іншої вогнепальної зброї. І натиск татар було відбито, причому, як пише автор реляції, тоді загинуло понад 2 тисячі штурмуючих.

Цей успіх оборонців затьмарила лише смерть у битві «мужнього та визначного» ротмістра Якуба Струся. Як пише автор реляції, цей вояк «як ворог [серед] Татар мав велику репутацію та цінність, вони різали його на частини і вирвали його серце, та майже кожен бажав умочити свою криву турецьку шаблю та вістря своїх стріл у його кров, аби хизуватись, що його власна крива турецька шабля обагрена кров'ю такого відомого та доблесного ватажка» (цей Якуб Струсь здобувся у

сучасників на численних панегіристів[391]). Цим тут і завершено оповідь про бій під Баворовим.

Зі змістовних доповнень про хід бою варто згадати «Пам'ятку Якубові Струсю, старості хмельницькому, не без жалю написану» (Краків, 1589) Йоахима Бєльського. Там, зокрема, оповідається:

...gdy Pohańcy szli k zamku poteżne,
Strus ie bil mezne.
<...> Lecz na ostatku też legl miedzy niemi/
Pierstami swemi.
<...> Rota też jego wszystka zemrzec woli/
A niżeli pic łzy wiecznie w niewoli.
Wżięt Podlodowski/ a lud iego snadnie
Na placu padnie.
Uszli Kozacy: zbito Charlinskiego:
Ranny Potocki/ pocztu nie zbyl swego.

(...коли поганці йшли до замку потужно, Струсь їх бив мужньо. / Але на останок теж ліг між ними, грудьми своїми. / Рота теж його уся померти волить, чим пити сльози вічної неволі. / Взятий Подльодвський, і люд його легко на плацу впадає. / Пійшли козаки. Збито Харлінського**. Поранений Потоцький почту не позбувся свого.[392])*

Принагідно зауважимо, що й інші хроністи знають чимало оригінальних деталей цього зіткнення. Так, за продовжувачем Й.Бєльського, татари, не рахуючись із втратами, захопили «пригородок» та саме «містечко» і вже штурмували замок, коли на допомогу обложеним прийшли підрозділи (роти) Якуба Струся, Потоцьких, Подльодовських та почти місцевих зем'ян-

---

[391] Див.: *Koloszvári J.* Epicedium Jacobi Strussi a Scythis dum patriam strenue defenderet atrociter interfecti. – Kraków, 1590; *Marcjana Kobiernickiego*, nieznanego pisarza z XVI w., Historja o czterech młodzieńcach i Treny p. Jakóbowi Strusiowi, od rąk tatarskich zginionemu. – Warszawa, 1886.

* *Подльодовський Миколай* – ротмістр коронний.

** *Харленські (Харлінські)* – родина мазовецького походження, осіла також на Волині та Київсщині (спадкоємці Полозовичів).

[392] *Bielski J.* Pamiątka Jakubowi Strusowi, staroście chmielnickiemu. – Kraków, 1589. – S.4-5.

шляхтичів (загалом це мало бути бл. 500 вояків). Вони атакували татар і вже було тіснили їх, коли Я.Струсь, відрізаний від своїх, був убитий. Рота Струся була збита з позиції, дісталося й іншим. У полон потрапили два Подльодовських, Варшавський (Варшевицький), Корицінський* та інші шляхтичі. Усіх їх згодом довелося викупати за немалі кошти, лише Корицінського, за старою дружбою, відпустив Білецький (Ібрагим Білецький?), шляхтич-потурнак, з татарського табору. Попри те, що поле лишилося за татарами, вони, виснажені боєм, полишили штурм замку та відступили. Загиблих у бою значніших ватажків вони поклали в кількох хатах, які спалили. Завадити невдачі коронних військ під Баворовом могли значні підрозділи кн.В.-К.Острозького (київського воєводи) та кн.Я.Збаразького (брацлавського воєводи), але вони, через взаємну ворожнечу, не забажали з'єднувати сили.

За відомостями Я.Д.Соліковського, Я.Струсь загинув, бо його кінь втратив керування і заніс вершника у гущу ворогів. За Соліковським, у цьому бою з татарського боку загинув брат кримського хана та ще деякі вожді-мурзи. Про «брата хана» він явно помиляється, жоден з рідних братів Газі-Гірея у цьому поході не загинув.

«Три дні по тому», отже 25 серпня, татари, за даними автора реляції, «прорвались під Оринин, розташований в чотирьох лігах [себто у 20-22 км] від Валахії». Тут їх атакував «князь Ружинський». У цьому бою, на думку автора реляції, полягло близько тисячі татар.

Цікава тут особа ватажка-переможця під Орининим. Мова, напевно, про одного із синів князя Остафія Ружинського – Михайла (✞ після 1592) або Кирика (Кирила, ✞ 1599), чи, менш вірогідно, Миколу (✞ 1592). Відомо, що Кирик і Михайло 1588 р. порядкували на Запоріжжі, отже, ймовірно, тут мова про найкраще описаний продовжувачем Й.Бєльського (знаний і Я.Д.Соліковському) бій запорожців з татарами, коли ті вже поверталися додому. За цими звістками, один з татарських

---

* Вірогідно, це *Миколай Корицінський* (1543-1615) – королівський секретар та жупник краківський.

«цариків», себто представників дому Гіреїв, розбив тоді свій стан трохи осторонь від загального війська. Козаки вночі напали на нього, вождя-царика вбили, його бранців звільнили. Тут надійшла допомога татарам, яка оточила запорожців. Але останні збудували собі шанці-табір з трупів ворога, возів, зв'язаних коней і почали відстрілюватись. Вони відбили дві татарських атаки, після чого ворог відступив. Татар тоді загалом загинуло «до кількох тисяч». Утім, вірогідно, бій під Орининим та на Кам'янці – то два різних бойових зіткнення.

Тут варто згадати, що С.Леп'явко проаналізував нещодавно лист самих запорожців до Я.Замойського від 10.X.1589 р., де йдеться про цю військову кампанію[393]. За ним, на звістки, що татари перейшли Дніпро, козаки з місць своїх літніх промислів (Запоріжжя?) вирушили до Дністра навздогін за нападниками. До їхнього війська тоді приєдналися й почти черкаського та переяславського підстарост, брестського воєводича Горностая і ще кількох значних шляхтичів. Запорожці перестріли татар на річці Кам'янці (невеличка ліва притока Дністра) за дві милі від молдавського міста Сорок. Вони раптово напали на один з кошів, де було 6 тисяч татар, знищили 2 700 чоловік, у т.ч. одного царевича і кількох представників татарської знаті. Хан Казі-Гірей, який стояв неподалік «за горою», поспішив на допомогу своїм і оточив козаків. Запорожці вміло відбивалися табором, але ворог не припиняв натиску. Тоді козаки пішли у відчайдушну контратаку. У бою загинуло кілька значних татарських мурз, під ханом було вбито коня. Втрати змусили татар відступити. Інші інформатори згодом дали полякам свідчення, що татари втратили 9 тис. чоловік, хана було поранено в ногу, вбито його двоюрідного брата, ханського підскарбія, кількох мурз і також відбито великий полон. Як побачимо нижче, усі ці вістки дуже схожі із оповіддю про бій на переправі через Дністер. Отже, бій на Кам'янці – то справа не самих лише запорожців.

---

[393] *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С.169-170.

Та повернемося до тексту реляції. Як звичайно, коронні війська спробували перехопити татар при переправі за Дністер. Сюди рушило з'єднання рот «ротмістрів вельми мужніх» – Влодка, Темрюка та Потоцького, а з ними ще й «Козаки, ті, що під командою пана великого канцлера» (вірогідно, вони могли розраховувати ще й на сили М.Язловецького, Кам'янець-Подільського гарнізону, а також запорожців (гетьмана Ружинського?)).

Вони зустріли в одному переході від «Кам'яного Броду» (р.*Кам'янка*?) татарські підрозділи «Жасобініта, сина одного великого пана, та Янду, сина Махетумеля, з якими було шість тисяч коней». Коронні війська розділили свої сили на дві частини, оточили ворога і винищили його разом із ватажками. Як пише автор реляції, «в цей день було звільнено дві тисячі польських бранців».

Почувши звістку про цю «пастку і розгром», «напіврозлючений» татарський хан із основними силами пробував прийти на допомогу своїм. Причому він пішов на хитрість, «ніколи не практиковану Татарами»: наблизившись «до Каменя» (Кам'янка?), залишив частину свого війська за якоюсь горою (аби не показувати реальну кількість своїх сил), а з другою «великим стрімким натиском та раптовістю» оточив коронне військо, яке якраз доловлювало татар, які розбіглися після попереднього погрому.

Як пише автор реляції, жовніри у складній ситуації повелися мужньо: коли «побачили себе оточеними такою великою армією, вони порадилися разом, щоб розподілити свої обов'язки під час битви з настільки значним невигідним становищем; нарешті, згадавши, що вони воюють проти цих магометанських собак в ім'я Ісусове, об'єдналися разом, подали руки один одному і обіцяли розбити армію ворога або більше не томити смерть [чеканням]; [вони вирішили,] що потворним буде всякий знак боягузтва або схожого бажання втечі».

Коли кримський полководець рушив вперед своїх вояків, коронні роти пішли в контратаку. Причому билися настільки потужно, що вбили коня під самим ханом, який також був поранений пострілом з аркебузи (автор реляції помилково гадає,

що від цієї рани хан невдовзі помер). Серед татарських ватажків у цьому бою коронні вояки вбили, на думку оповідача:

«*Пана Баті-Гірея, сина Джасеневу, командира тисячі коней;*
Пана Солтана, Сафі-Гірей Хана, з яким, небагато днів перед тим, Козаки мали бій на морі, командира одного великого ескадрону;
Пана Козю, також командира;
Пана Джаксу-Улана, пана майже рівного Хану, з його родом;
Пана Алі-Плуріову, кузена великого Хана, з двома тисячами коней;
Пана Караіна, командира Татар Гааських;
Пана Шира, шляхтича важливого та хороброго солдата, з його родом;
Панів Каромазаімського, Алтачшіна, Маємета, Келіувей».

Маю підозру, що первісно це був список наявних на полі бою татарських ватажків, яких автор реляції «вбив» уже потім, своїм власним пером.

Далі за текстом хід бою розвивався таким чином. Жовніри, окрилені першим успіхом, продовжують тіснити татар. Поранений хан, приховуючи слабкість, аби його вояки «не помітили цього, і те не стало підставою для втечі», сам вирішує відступати. Жовніри женуть ворога, який у цьому відступі «втратив вбитими близько чотирьох тисяч».

Один великий татарський загін відступив до лісу. Їх «розладнані шикування» пробували атакувати наспілі жовніри, але татари укріпилися між дерев і добре боронилися. Бій тут тривав три дні, жовніри «бились з таким великим завзяттям і вірою проти цих собак». Зрештою коронні вояки взяли приступом ліс та винищили обложених татар – «яких налічувалось дев’ять тисяч».

Далі звитяжні війська Речі Посполитої відновили переслідування основних сил кримського хана до Дністра (в оригіналі реляції помилково – «Дніпра»). Татари, «аби порятувати свої життя, кидались до річкових вод; більша частина їх потонула, і [лише] залишок переправився за річку, рушивши до турецького табору; і в годину гніву втратили понад десять тисяч бранців, між якими, кажуть, був знайдений один князь зі своєю дружиною; і, повернули втрачені залишки здобичі, розореній вищезгаданими Татарами Русі; і цим способом Поляки навчили Татар як-то приходити шкодити їх

краям». До речі, про увесь цей погром татар біля Дністра не згадали ані продовжувач Й.Бєльського, ані Я.Д.Соліковський, ані Р.Ґейденстейн. Здається єдина глуха згадка про нього є у П.Пясецького – «все одне на річковій переправі відбили у татар здобич козаки»[394].

Про цікавого тут князя-бранця продовжувач Й.Бєльського повідомляв, що під час цього татарського набігу у полон потрапив «князь Збаразький з дружиною». Він помер у полоні, а жінку викупили. Можливо, він має на увазі кн.Костянтина Владиславовича Збаразького (✞ після 1590), одруженого із Барбарою Ходоровською. Можливо, також мова про представника іншої гілки цього князівського роду – Олександра Олександровича Порицького (про нього немає даних, пізніших за 1586 р.), одруженого на Анні Баворовській (у 1589 р. згадується як власниця володінь свого померлого(?) чоловіка). С.Леп'явко із посиланням на інше джерело[395] пише, що бранцем був «князь Заславський з дружиною»[396]. Якщо це так, то це міг бути лише кн.Януш Янушевич Заславський (з 1591 р. підляський, а з 1604 р. – волинський воєвода) з дружиною кн. Олександрою Романівною Сангушківною (✞ 1602), причому, оскільки є документи за підписом цього князя з липня та грудня 1589 р.[*], вірогідною стає версія реляції, що його таки відбили з полону на Дністрі.

Утім повернемося до тексту реляції. Її автор зауважує, що після відступу татар не забарилася й відплатна акція. Він пише: «Козаки зі шляхтою Русі, що мала бути вельми ображеною Татарами, постановили вторгнутись до країв вищезгаданих Татар, аби помститися за себе, сповна сквитавшись за образи; і переправились за річку Дністер <Тірас>, [де] знайшли велику

---

[394] *Kronika Pawła Piaseckiego* biskupa przemyślskiego. – Kraków, 1870. – S.93.

[395] Rps. BUW. – 46. – S.21

[396] *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С.168.

[*] Висловлюю вдячність І.Тесленкові за консультацію у цілому цьому питанні.

кількість Татар, які прагнули [їм] завадити, але вони були всі вбиті; і ті [козаки] увійшли набагато далі, захопивши шлях на Кафу, в давнину звану Феодосією, вбиваючи всіх, хто потрапляв їм до рук, не маючи поваги ані до статі, ані літ молодих; і при цьому нищили вони всі види худоби, що знаходили». Під згадкою тут шляху на Кафу-Феодосію, напевно, варто розуміти, що козаки обсіли шляхи вздовж Чорного моря, якими татари мали повертатись до Криму.

Зауважимо, що за часів звитяжного Стефана Баторія Річ Посполита вже трохи відвикла від турецько-татарських вторгнень і готова була відповідати силою на силу. Сам Я.Замойський був не проти продовжити курс попереднього короля на війну із Туреччиною.

Отже, загальний успіх татарського набігу 1589 р. був сумнівним. Відтак, запланована Османами друга, вже турецька, хвиля вторгнення до Речі Посполитої з молдовсько-румунського плацдарму захлинулася. А план був, за даними автора реляції, такий: силами беглербея Румелії Хедер-паші та «генерал-паші» турецької Угорщини виставити армію в 75 тисяч вояків (у вищезгаданому листі запорожців до Я.Замойського від 10.X.1589 р. турецька армія нараховувала бл.40 тис. вояків, у т.ч. кілька тисяч угорців, кілька тисяч молдаван та трохи татар; Хедер-паша сам зупинився в Яссах, виславши вгору Дністром лише окремі загони[397]).

Турецька армія мала, під приводом зміни молдовського господаря, на яку не погоджувалась Корона Польська, та у помсту за напади українських козаків, об'єднатись із татарами, вдертися на Західну Україну та захопити Кам'янець-Подільський – «місце майже неприступне для облоги». У листі Хедер-паші до Я.Замойського від 10 вересня турки погоджувалися на мир лише в обмін на знищення та вигнання козацтва.

Замойський як великий канцлер та великий гетьман коронний повідомив короля Сигізмунда III про загрозу

---

[397] *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С.169.

турецького вторгнення. Монарх тоді перебував у Вільно та їхав до естонського Таллінна, на зустріч із своїм батьком – королем Швеції,

Гетьман таки розпочав широку мобілізацію військових ресурсів країни. Пунктом зосередження коронного війська традиційно обрали Глиняни під Львовом. Як повідомляє автор реляції, «шляхта із завзяттям та неймовірною спритністю підготувала і привела до ладу добрих солдат, випробуваних та звичних до війни, і за дуже малий час зібралось п'ятдесят тисяч кінних та п'ятнадцять тисяч піхоти, всіх навчених та добірних (які мали з попередніх справ докази своєї доблесті, під проводом славної пам'яті найяснішого короля Стефана, на війні Московській), такого ґатунку, що найгірший з них гідний водити армію».

Коли армія зібралася, Я.Замойський повів її з Глинян в бік Молдови. Він став табором на кордоні, як пише автор реляції, «у тридцяти льє [133,2 км] від турецької армії». Тут сторони розпочали переговори. Замойський не бажав розпочинати велику війну без резолюції короля та сенату, а турецький командувач не чувся на силі виступити проти готового до бою коронного війська. Відтак, сторони домовилися, що до султана буде спрямовано посольство від польського короля, після чого Хедер-паша відступив за Дунай до своєї резиденції у Силістрії та розпустив своє військо (лише летючі загони акинджи*, як пише Я.Д.Соліковський, під проводом акинджи-бея за наказом Хедер-паші спалили прикордонний Снятин).

Як додаток до своєї реляції, анонімний автор подав наприкінці тексту копію листа турецького беглербека Хедер-паші до великого канцлера Я.Замойського від 27 жовтня 1589 р. Оригінал був писаний італійською мовою – офіційною мовою дипломатичного спілкування Туреччини із християнськими країнами Європи. Цікаво, що у турецького паші не знайшлося

---

* *Акинджи* (рейдери) – загони легкої кінноти в турецькій армії. Спеціалізувалися на завданнях розвідки боєм та пустошення території ворога. Тут, напевно, були задіяні акинджи зі штабом у Силістрії, беї-керівники яких зазвичай походили з роду Малкочогуллар.

перекладача з латини, якою, напевно, писав до нього коронний канцлер. Хедер-паша просив останнього написати до нього «простою мовою» (польською? українською?), з якої може перекладати його секретар Мустафа.

У цьому листі також єдиною причиною війни названі українські козаки. Турок обіцяє, що, якщо їх буде усунуто, татари припинять свої напади на Україну. Турецький командувач погоджується відвести свої війська у відповідь на обіцянку, що до зими до султана буде направлено польське посольство, яке має залагодити усі міждержавні проблеми.

⌘ ⌘ ⌘

Анонімна реляція про татарський напад на Україну 1589 р. є наразі найбільш цілісним оповіданням про цю подію. Попри те, що за детальністю викладу вона поступається, зокрема, вище аналізованій «Історії жалісній» Б.Папроцького, цей твір яскраво ілюструє зростання потуги українського козацтва, ставить під сумнів традиційні оцінки дій великого гетьмана коронного Яна Замойського у кампанії 1589 р. як провальні чи бодай не ефективні (за наративною традицією, що походить від критично налаштованого щодо особи канцлера Я.Д.Соліковського).

Цікавим є те, що попри провал прикордонної «оборони поточної», можливо більший навіть за вищеописаний випадок 1575 р., татарам не вдалося вивести значної кількості бранців та здобичі, причому великою мірою це сталося саме завдяки козаччині. Недаремно остання, наступного 1590 р., звернула на себе пильну увагу уряду, який пробував реалізувати нову козацьку реформу з постійним реєстром козаків та новим осідком у Кременчуці.

Загалом ситуація на Україні наприкінці 1580-х років має явну подібність із передоднем 1648 р. – в обох випадках «відбій» у планах уряду Речі Посполитої щодо боротьби з Туреччиною закінчився врешті-решт «козацькою війною». Отже можна казати про значний вплив 1589 р. на «політичний досвід» річпосполитської України, а відтак – і важливість аналізованого тут тексту для вітчизняної історіографічної традиції.

Не можна не відзначити й зростання історіографічної вправності «піарників» Речі Посполитої відносно, наприклад,

вище дослідженої реляції Й.Л.Деція з 1527 р. Це вже не «заготовка» для просунутих європейських оглядачів, а завершене «послання» світу. Для переконливості воно використовує численні, вже цілком опрацьовані, риторичні штампи (про козаків, про стиль поводження християнських вояків і їх ворогів тощо) і навіть публікує «автентичні першоджерела» (лист Хедер-паші). Відтак не можна легковажити роллю реляції 1589 р. для зацікавлення освіченої публіки Європи українською проблематикою в цілому.

⌗ ⌗ ⌗

Війна має великі «заслуги» перед історичною літературою, і річпосполитський наратив XVI ст. тут не виняток. На жаль, вітчизняна історіографія, поза козацьким сюжетом, ще слабко цікавиться тогочасними «українними війнами», відтак чимало яскравих пам'яток все ще залишаються не введеними у науковий обіг (саме для цього розділу нашої праці існувала найбільша можливість *обирати* та *відбирати* першоджерела). Проаналізовані тут тексти можуть бути визнані хіба за певну «вершину айсбергу». Як бачимо, вони вражають своїм фактографічним багатством та живим репортажним стилем, а отже здатні слугувати за чудову ілюстрацію своєї епохи.

Загалом монографії окремої війни (у формі реляцій, віршованих хронік, діаріушів, промов та панегіриків) – це один з найпопулярніших жанрів ранньомодерного історіописання, справжній фундамент тогочасної історичної нарації, відтак твори такого роду здатні чимало сказати і про історіографічну техніку власної доби. Їм багато завдячувала, зокрема, прагматична тенденція в історіографії раннього модерну, вони ставали однією з головних основ рефлексій над талантами вождів, конкретним королюванням або й над іншими загальнішими питаннями історії.

Багато важить також сам сюжет війни на Великому Кордоні з мусульманською цивілізацією. Він мав усеєвропейське значення, відтак річпосполитські твори на цю тему знаходили розголос та вдячного читача по всій Європі (стимулюючи й перекладацьку практику). До певної міри саме вони торували

шлях туди як для цілої історіографії Речі Посполитої, так і для будь-якої інформації про Україну.

Розділ 4.
Генеалогія образу українського козацтва в річпосполитській історіографії

Цей розділ присвятимо сюжету ґенези/розбудови характеристик українського козацтва в річпосполитській історіографії протягом другої половини XVI – середини XVII ст. Для цього звернемося до матеріалів Миколая Рея, Яна Анджея Красінського, Свентослава Оржельського, Рейнольда Ґейденстейна, Йоахима Бєльського, Бартоша Папроцького, Станіслава Любенського, Яна Іноцентія Петриція, Якуба Собеського, Шимона Старовольського, Павла Пясецького, Анджея Максиміліана Фредра, Аноніма 1626 р. та Самуеля Шимановського (відповідні тексти див. Додаток Д).

Зауважу, що сюжет наративного образу українського козацтва наразі все ще потерпає від суто джерелознавчого його опрацювання. Сюди, як до лавки лахмітника, стягується все, що бодай скидається на цінність. За свіже шокуюче «одкровення» тут може правити 900-сторінковий опус «доктора філології» Миколи Корпанюка, надрукований цілком респектабельним видавництвом «Смолоскип»[398].

Відтак, факт існування специфічного варіанту того, що нині позначається як «державний інформаційний простір», у ранньомодерному минулому часто-густо ігнорується (попри модні пошуки «Іншого», термін «рання модерність» скоріше наголошує на спільних рисах сучасників і тогочасників). У кращому разі матимемо обмовку про інтернаціональність європейської «республіки вчених» та єдині риторичні стандарти освіти тогочасної християнської Європи. Утім, навіть останнє зауваження нічого не дає для витлумачення очевидної неоднозначності реакції на той чи інший наративний образ, що, зокрема, явно перебуває в залежності від громадянства/

---

[398] *Корпанюк М.* Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI-XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). – К., 2005.

підданства конкретного письменника/читача. Відтак гадаю, що вивчення наративних образів українського козацтва, створених з розрахунку саме на аудиторію співвітчизників (чи то оформлених як «вітчизняна» позиція), матиме неабияке значення для з'ясування питання про позиціонування річпосполитського соціуму щодо козацької проблеми.

З-поміж вищезгаданих авторів козацьких наративних образів, на «кар'єру» у модерній вітчизняній історіографії можуть претендувати хіба тільки тексти Й.Бєльського та Р.Ґейденстейна: перший – завдяки його популярності ще в «українській» літературі XVII-XVIII ст., другий – через важливість його оповіді про завершальну фазу Лівонської війни 1558-1583 рр., для історіографії власне російської, яка й спопуляризувала цього автора серед російськомовних читачів (у т.ч. і в Україні). Крім цих двох, на особливу «любов» вітчизняних історіографів можуть претендувати ще М.Стрийковський та А.Гваньїні. Але, передусім через спорадичність та надмірну розпорошеність «вісток про козаків» у першого та їх неоригінальність (див. нижче стр.344-345) у другого, я відмовився від залучення цих матеріалів для своєї праці. Відтак, наразі все ще на часі ознайомлення українського наукового загалу з усіма оригінальними уривками разом з їх сучасними українськими перекладами.

Загалом сучасна національна історіографічна традиція щодо дослідження цікавого нам періоду та історико-політичного дискурсу Речі Посполитої демонструє надмірну «україноцентричність», вона досі тяжіє до канонізації одних постатей і текстів та ігнорування інших (так, до улюбленців старої української історіографії – «об'єктивних іноземців» – Е.Лясоти та Г.Боплана наразі додався «скозачілий» Й.Верещинський). Відтак, не дивно, що бажаючі отримати бодай короткі відомості про річпосполитську історіографію звертаються зазвичай аж до «Курсу лекцій з джерелознавства 1880-1881 рр.» В.Б.Антоновича, перевиданого в 1995 р.[399]. Про

[399] *Антонович В.Б.* Курс лекцій з джерелознавства. 1880-1881. – К., 1995.

питомість цього тексту свідчить і нове його перевидання з перекладом українською[400].

4.1. До привілею Баторія: де проводити «кордон»? (М.Рей, Я.А.Красінський, С.Оржельський, Б.Папроцький)

Феномен українського козацтва від початку свого існування турбував «впорядковане» станове суспільство Польського королівства. Утім, тривалий час воно сприймалося як дуже локальне явище – притаманне переважно прикордонному Подільському воєводству. Степовий кордон останнього, ця «земля ні твоя, ні моя, а Божа», за висловом одного кримського хана, був доволі розмитим. Це дозволяло тривалий час сумніватися – а чи «дитятко» таки наше? Відтак, унормування козацтва як соціального явища проходило мляво і загалом лише на місцевому, а не державному рівні.

Утім, Люблінська унія 1569 р. різко розширила простір «коронної України», зв'язала Корону із дніпровськими козаками та Запоріжжям. Проблему «унормування» козацтва прийшлося вирішувати талановитому полюблінському поколінню державних діячів, які, щоправда, зберігали уявлення про козацтво як явище «малого формату». Як записав наприкінці 1572 р. анонімний публіцист «…króla polskiego moc contra barbaros nie Niżowym kozakiem stoi»/ «короля польського міць проти варварів [тут – татар і турків] *не на низовому козаку тримається*»[401].

Прагматичний уряд навіть спробував було радикально позбутися проблеми – як шлях «задушити у колисці» можна витлумачити гоніння на козаків кінця 1570-х рр. І, лише оцінивши, що це «собі дорожче», почалося «приручення» дітей Дикого Поля. Уряд уводив їх до правового поля країни завдяки

---

[400] *Антонович В.Б.* Лекції з джерелознавства. – Острог–Нью-Йорк, 2003.

[401] Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S.461 (Відповідь на твір /з 25.X.1572 р./ проти обрання на польський престол французького королевича.).

т.зв. привілею Стефана Баторія 1582 р. (ще приватно-королівського акту*) та першої, справді загальнодержавної (обговореної на сеймі), козацької реформи 1590-1591 рр.

Зрозуміло, така амбівалентність позначалася і на наративних образах козацтва, які поволі, але напрацьовувала річпосполитська історіографічна традиція. Цей процес і буде досліджено у цьому підрозділі на прикладах «козацьких уривків» з творів Миколая Рея, Яна Анджея Красінського, Свентослава Оржельського та Бартоша Папроцького.

¤ ¤ ¤

Миколай Рей
(1505-1569)

Цей письменник відомий в Україні здебільшого філологам-полоністам як засновник новочасної польської літератури, такий собі чужинський Котляревський. А вітчизняні історики ще мало цікавилися українськими сюжетами у творчості цього автора. Дозволимо собі коротенько оглянути біографію М.Рея.

Народився в Журавно під Галичем, нині це містечко Жидачівського району Львівської області. Його батько переїхав на Русь з Краківського воєводства, удало одружившись із удовою з дому Гербуртів. Свого єдиного сина він дуже любив і балував. Миколай вчився два роки у Скалмежу (нині село у лодзькому воєводстві Польщі), потім – у Львові та недовго в Краківському університеті. Зрештою, щодо науки він був талановитим самоуком. 1525 р. батько приставив сина до магнатського двору Анджея Тенчинського. Згодом письменник був також пов’язаний з домом Сенявських, зокрема, із гетьманом великим коронним Миколаєм.

---

* Вірогідно під ним слід розуміти акт вписаний до Метрики Коронної: *Uniwersał Stefana Batorego do ukrainnych urzędników w sprawie poszanowania przez nich wolności Kozaków zaporoskich* (19.IV.1582 р., Рига. – AGAD. – LL 32, k.405v-406v.). Напевно, він і був підставою тривкої легенди про привілей короля Баторія запорожцям (хоча документів на цю тему могло бути й кілька).

М.Рей охоче сприймав релігійні новинки і сам перейшов на лютеранство, потім прийняв кальвінізм (все це між 1541 та 1548 рр.). З Галичини перенісся на Холмщину, де 1542 р. заклав село Савчин, а 1547 р. виклопотав у короля для своєї осади міське право та перейменував нове місто на Рейовець. Як літератор здобувся на широке визнання вже у сучасників.

Цікава тут 8-рядкова епіграма М.Рея «*Козаки польні*», вміщена до його славнозвісного «Звіринцю» (1562) (розділ З, № LXIV). Вона яскраво засигналізувала про виділення українського козацтва в окремий «сюжет» у літературі Речі Посполитої (див. Додаток Д.1).

З тексту епіграми ясно, що автор симпатизує козакам – героям не за походженням, а за власним вибором (вони своїм життям постійно ризикують, «в легкий шанець для своєї слави садять»). Поет відкидає популярний погляд, що козацтво лише з грабунку живе. Такі міркування він уважаєза результат банальної «заздрості».

Рей нагадує, що ті грабовані козаками татарські чабани самі для суспільства Корони є ще більшою загрозою. Козацтво, таким чином, є чи не єдиним муром рідної Вітчизни. А хто цьому не йме віри, тому поет пропонує самому спробувати вижити на Україні (тоді ж бо «побачиш, якщо той чабан хребта тобі не облупить»).

Тезу про козаків-захисників Вітчизни особливо відтіняють сусідні епіграми «*Пусті замки прикордонні*» та «*Пусті поля Подільські*». У першій – лише на Бога у автора надія у справі відбудови тих українних фортець; у другій – Рей радить віддати землі Поділля тим, у кого «кров лицарська», бо так краще, ніж нинішнє запустіння та роздолля для ворогів[402].

¤ ¤ ¤

[402] *Rej M.* Pisma wierzem (Wybór). – Wrocław, 1954. – S.267-268.

Ян Анджей Красінський[403]
(14.VIII.1550 – 13.IV.1612)

Цей вже знайомий нам автор першого друкованого географічно-політичного опису Речі Посполитої «Полонія» (Болонья, 1574; видання польського перекладу С.Будзінського у 1852) вмістив у свій текст і «козацький уривок», який в оригіналі містився на звороті 73-го листка. Ця характеристика козаків тут проаналізується за публікацією А.Стороженка (оригіналу тексту та його російськомовного перекладу).

Взагалі, маю певну підозру, що добре знаний пасаж про «козаків» І.Свірговського з книги Л.Горецького «Descriptio belli Ivoniae…»/ «Опис війни Івоні» (Франкфурт, 1578)[404] сконструйовано саме за цим уривком з Красінського. У російському перекладі К.Мельник-Антонович згаданий пасаж виглядає таким чином: «Конница эта была неутомима, она никогда не оставалась на одном месте, но постоянно рыскала за добычею, преследуя неприятелей в пустыне вдали от всяких путей, по самым укромным местам»[405].

Цей фрагмент є складовою частиною розділу 12-го («Про спосіб війни у поляків, а також про найважливіші їх походи»), причому, зауважу, що, крім описів трьох видів кінноти (панцерні, гусари і козаки), тут описана й польська піхота, але про козаків-піхотинців згадок ще немає. Характерно, що козаки Красінського діють у «подільських степах», отже, по кількох роках після Люблінської унії 1569 р., для автора-поляка Литовська Україна, з її дніпровськими «невеликими морськими

---

[403] Біографічний нарис див. підрозділ 2.1.

[404] Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae… – P.37-38.

[405] *Горецкий Л.* Описание войны Ивонии, господаря волошского// Киевская Старина. – 1889. – №10. – С.111. В оригіналі: «*...equites (qui velites optimo iure nominari possent, eo quod nusquam in loco certo consistunt, solum abacta hostili praeda, huc illuc per loca hostium auia, abdita, occulta, vastamque eorum regionem eaugantur)...*», див.: Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae… – P.37. Зауважу, що прямих текстуальних запозичень з Красінського тут немає.

загонами», описаними ще 1550 р. Михалоном Литвином[406], залишається terra incognita. І це швидше «норма», ніж «виняток», адже те саме бачимо й у «Полонії» тогочасного вченого «першої величини» Мартина Кромера (див. підрозділ 2.1). Український переклад майже цілого цього уривку з Красінського (не за оригіналом, а з наведеного тут у Додатку Д.1. перекладу полономовного) не так давно здійснив знаний історик літератури Дмитро Наливайко[407].

Обидва згадані переклади – російськомовний (Стороженка) та полономовний (Будзінського) достатньо коректні. Помітною хибою Будзінського є хіба що інтерпретація слова *securim* як «кресало», а не як власне у Стороженка і тут – «сокира».

За Красінським, козаки як рід кінноти взоровані на татарські зразки. Це стосується як озброєння («Озброєні вони дуже легко, зовсім як татари»), так і способу ведення війни («Коні у них дуже рухливі та придатні для дрібних сутичок. Сідла влаштовані так, що на них легко повертатися на всі боки і стріляти з лука. У битвах вони користуються більш за все луком, поціляючи ворожих вершників та їх коней дощем стріл. Шаблями татарськими* озброєні. Списи також короткі мають. Ворожою країною вони пересуваються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкістю рухів забезпечується безпека воїна та перемога над ворогом»). Татари є їх природнім суперником «у розлогих подільських степах».

---

[406] *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С.99.

[407] *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – С.51-52.

* Дослівно «*скіфськими акінаками*». Скіфів на той час уважано античним відповідником татар, відтак не дивно, що переможців скіфів – сарматів було визнано предками народів Речі Посполитої (русинів-українців, зокрема, виводили від «найславнішого» сарматського племені роксоланів). Цікаво, що опис набору козацько-татарського озброєння аналогічний скіфському, відомому ще Геродоту (скіфи – кінні стрільці, на озброєнні мали мечі-акінаки, короткі метальні списи, луки із стрілами та сокири).

Тутешні «безлюдні пустища» виховали у козаків специфічну витривалість (вони «легко переносять холод, голод та будь-які тяготи») та розрахунок у справі виживання лише на себе та оточуючу природу («козаки возять із собою в сідельних торбах усі улюблені харчові припаси, як ось: хліб, солену свинину та сіль, перемішану з перцем. Кожен, крім того, має при собі сокиру та трут, аби у випадку вдалого полювання на звіра, котрого багато водиться в безлюдних пустищах, які відвідують козаки, мати можливість відразу розвести вогонь та зажарити здобич, приправивши її сіллю та перцем»).

¤ ¤ ¤

Свентослав Оржельський
(25.VII.1549 – II або III.1598)

Наш наступний герой – шляхтич з Великопольщі, рід якого походив з Помор'я. Свентослав належав до першого покоління цього шляхетного дому, яке почало займати суспільнозначущі крайові уряди. Можна твердити, що саме «шляхетська революція» першої половини – середини XVI ст. «розбудила» творчий потенціал Оржельських. І Свентослав, 5-й син свого батька, був, справді, *fidelis subditus*, зразковим підданим-громадянином розквітаючої Речі Посполитої. Мав хіть і здібності до навчання і вже з 9-літнього віку почав звідувати як закордонної (у Франкфурті-на-Одері, Лейпцигу та Віттенберзі), так і вітчизняної (у Кракові) науки. Охочий до «новизн», він став протестантом.

Доба перших «безкоролів'їв» дала 24-літньому юнакові шанс зробити політичну кар'єру як на регіональному (у калишській землі на Великопольщі), так і загальнодержавному рівні (з часів 1572-1576 рр. збереглося 29 його сеймикових та сеймових промов). Тверезість, розважність та політична коректність забезпечили йому добру репутацію навіть поза колом польських протестантських політиків.

Зацікавлення С.Оржельського історією також було напряму пов'язане з політичними проблемами сучасності. Його хроніки 1572-1576 рр. – «Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti»/ «Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній

Сигізмунда Августа» – це радше записи (матеріали) з «історії проблеми» (з якою ще прийдеться давати собі раду), аніж розмисл *sub specio aeterna*, з погляду вічності (та й саму роботу було закінчено без традиційної часової паузи, не пізніше 1578 р.). Мають ці аннали-річники і ознаки жанру «таємної історії», науки для обраних, через що, вірогідно, автор так і не віддав працю до друку. Утім, відомим твір Оржельського був досить широко (знані 8 його списків з кінця XVI – початку XVII ст.).

Уривок про козаків поміщено у тексті, що оповідає про події 20 травня 1575 р. Зовнішнім контекстом для нього виступають «україноцентричні» справи: вістки про нищівний татарський напад на Україну та справи турецького посольства А.Тарановського. Погляд С.Оржельського на козацтво позбавлений особистісного забарвлення, можна сказати, що то голос немісцевого «парламентарія», якого цікавить загальнодержавний, а не вузькорегіональний аспект проблеми.

Насамкінець зауважимо, що широко знаний польський переклад цього уривку В.Спасовичем 1857 р. (див. Додаток Д.3) є цілком коректним. Він таки ввів у обіг своєрідну гасло-назву для цього фрагменту тексту з оригіналу – «*Абзац про Низовців*».

Для Оржельського «військо Низове» – то цілком нове для Речі Посполитої явище. Примітно, що він ніяк не співставляє низовців із подільськими козаками. Цікавий і більш-менш синхронний погляд «з іншого боку» демонструє у своєму «Описі європейської Сарматії» (Краків, 1578) Гваньїні. Він при описі Поділля[408] зауважив: «Останнім часом тут з'явилися черкаси, які живуть по Бористену»[409]. Не виключено, що на сумніви у «козацтві» запорожців могла впливати і їх самоназва – «запорізькі молодці»[410]. Про варіативність назви запорожців у цей час говорить і згадка «rotmistrza pieszych borysteńskich» у

---

[408] *Guagninus A.* Sarmatiae Europeae descriptio. – Cracoviae, 1578. – P.31.
[409] Див.: *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка… – С.58.
[410] *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). – S.156.

акті з 1580 р.[411]. Нещодавно С.Леп'явко зауважував і відсутність терміна «козак» у програмових документах козацької реформи 1590-1591 рр. – сеймовій конституції від 19.IV.1590 р. та «Ординації» від 25.VII.1591 р.[412].

Якщо брати для козацтва за взірець характеристику Красінського, то запорожці і подільські козаки навіть належать до різних родів військ. Адже низовики Оржельського – це не кіннота, як подоляни, а піхота та моряки (автор навіть жодного разу не застосував до них термін «козаки»).

Особовий склад Війська Низового – то «суміш різних народів», хоча «найбільше з-поміж них Русинів». Зауважимо відсутність у Оржельського пізнішого мотиву про те, що в низовики йдуть злочинці, вигнані/втеклі з батьківщини.

Найбільш вражають історика морські таланти козацтва (вони «будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати хвилі морські. На тих човнах спускаються до Очакова, де Дніпро <Бористен> впадає в Чорне Море <Понт Евксинський>, і навіть далі за море»). Основною базою низовців є Дніпро та його численні острови. Від місця перебування у низов'ях річки походить і назва «низові» або «низовці». Цікаво, що на згаданих дніпрових островах козаки «гніздяться з дружинами і дітьми», отже, у Оржельського знову-таки відсутній популярний мотив безжонства запорожців.

Сили Війська Низового історик обраховує на 8 тисяч вояків, а це – на середину 1570-х рр. – виглядає дещо завищено. Основне заняття низовиків – війна з татарами та турками, а здобич з цього – то чи не єдиний козацький прибуток. Відтак, Оржельський пише, що «скоріше можна би їх називати розбійниками, хоча для Польщі є вони дуже корисні». Отже, для історика низовці – то радше капери, аніж пірати[*]. Його не дивує,

---

[411] Мова там про подію з 1578 р., див.: AGAD. MK 123, k. 181v-182v.

[412] *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – С.178, 190.

[*] Слід враховувати, що в Речі Посполитій існувала практика заміни покарання за тяжкі злочини на службу в армії, отже, погляд на будь-яке військо як «криміногенне середовище» нікого тоді не дивував.

що зі скаргами на козацькі напади турецький султан звертається до уряду Речі Посполитої.

⌗ ⌗ ⌗

Бартош Папроцький[413]
(1543 – 27.XII.1614)

Ґрунтовні пізнання у «справах українних» дозволили Папроцькому стати одним з тих, хто забезпечив «інформаційну підтримку» перших контактів Австрії із запорізькими козаками. Причому, на відміну від щоденника Е.Лясоти, його текст був оголошений друком. Мова про твір Папроцького «Ogrod krolewsky…»/ «Сад королівський» (Прага, 1599). Пізніше, без значних змін (зокрема, у козацьких сюжетах) цю працю перекладено чеською мовою – «Діадох» (Прага, 1602). Наведений нижче «уривок про козаків» Папроцький помістив у біографії імператора Рудольфа II Габсбурга (1552-1612), описуючи хроніку воєнних подій 1594-1597 рр. (мова про козаків безпосередньо йде під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії. Обидва празькі видання польською (1599) та чеською (1602) мовами мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на «публіку». Додамо, що це, власне, перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків. Утім, дати згаданих видань Папроцького не мають нас ввести в оману. Його погляди на козаччину були в цілому сформовані дещо раніше – а саме наприкінці 1570-х рр. Відтак, не дивно, що аналіз їх ми подаємо у цьому підрозділі.

Зауважимо також, що безпосереднім «історіографічним» стимулом для Папроцького стала характеристика козаків («Qui proprie dicuntur Kosacci»), вміщена німецьким істориком-журналістом *Міхаелем Янсоніусом* (Jansonius або Isselt, 1530/40-1597) у його черговому виданні міжнародної хроніки «Mercurii Gallobelgici: sive, Rerum in Gallia et Belgio potissimum: Ungaria quoque, Transylvania, Turcia, Polonia, Germania, Italia, Hispania, Anglia, aliisque Europae Regnis et Provinciis ab anni 1594 mense

---

[413] Біографічний нарис див. підрозділ 3.2.

Julio, usque ad annum 1596 gestarum Nuntii Tomus Tertius»/ «Меркурій Галло-Бельгійський або Справи з Галлії та Бельгії переважно, а також … Польщі … від липня 1594 р. аж до 1596 р. …» (Кельн, 1596). Текст подано наприкінці оповідання про 1594 р., у зв'язку із черговим молдавським походом запорожців[414].

З цієї книги М.Янсоніуса широко черпав інформацію і Папроцький, але саме козацький уривок, який, до речі, у «Меркурії» майже дослівно повторює Ґейденстейна[415] (див. також перший з уривків Додатку Д.5), він цілком переробив. Причому за інформативністю текст від цього явно виграв.

Академічній науці в Україні характеристика козаків Папроцького відома за перекладом М.Грушевського (з видання «Саду королівського» 1599 р.)[416]. Він, до речі, наразі потребує певних стилістичних та термінологічних уточнень.

Розпочинає свою оповідь про козаків Папроцький з географічної локалізації їх місць перебування. Це острови у широких місцях на Дніпрі, «що більше в татарських, аніж Подільських, польському королеві підлеглих, країнах розташовані». Зауважимо: аби винести Запоріжжя за кордони Речі Посполитої у Папроцького був певний інтерес, бо, якраз тоді, австрійський імперський уряд пробував залучити козаків на службу імператору. А оскільки польський король дозволу на вербунок своїх підданих не давав, то, зацікавленим у запорожцях, було вигідно вважати їх непідлеглими Короні.

Папроцький зауважує, що Військо Запорізьке – то явище ще досить свіже, бо на Запоріжжя, «ледве не за нашої пам'яті,

---

[414] *[Jansonius M.]* Mercurii Gallobelgici: sive, Rerum in Gallia et Belgio potissimum: Ungaria quoque, Transylvania, Turcia, Polonia, Germania, Italia, Hispania, Anglia, aliisque Europae Regnis et Provinciis ab anni 1594 mense Julio, usque ad annum 1596 gestarum Nuntii Tomus Tertius: Librorum XI, XII, XIII, XIIII et XV comprehendens. Cum Appendice: Ab initio anni 1596 usque ad mensem Junium producta. <…>. – Coloniae Agrippinae, 1596. – P.83-84.

[415] *Reinoldi Heidensteinii* Secr. Regii, De bello Moscovitico commentariorum lib. sex. – Cracoviae, 1584. – P.12-13.

[416] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.VII. – С.292-293.

заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати». Причому, злочинці-вигнанці стали з'їжджатися сюди вже потім. Отже, як бачимо, за Папроцьким, засновники Війська Запорізького – лицарі, а не злодії.

Відзначив оповідач і дуже динамічне зростання із часом кількості запорожців. Він пише, що, «коли їх спочатку було кілька сотень, і то багато здавалось, а наразі їх вже і по кільканадцять тисяч знаходиться» (у пізнішому чеськомовному варіанті з «Діадоху» мова не про «кільканадцять» тисяч, а просто про «тисячі» – мовляв, лік вже не на сотні, а на тисячі). Не виключено, що Папроцький свідомо завищував кількість запорожців, аби більше зацікавити влади імперії.

Більшість козаків – то «худі пахолки», себто люд не родовитий, але і їх оповідач уважає за «поштивих», себто людей гідних. Зауважимо, що визначення «худі пахолки» було, напевно, вельми популярне, бо використане також і у Гваньїні видання 1611 р., де в параграфі «Що означає 'козак'» міститься твердження: «Слово 'козак' є татарським, але козаком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, який шукає собі здобичі, але нікому не підлягає, служить за гроші тому, кому хоче [підкрес. – *Д.В.*]»[417]. Утім, не можна тут виключати й прямого запозичення з Папроцького.

Не виключено також, що характеристика «худі пахолки» для запорожців стала популярною у зв'язку із справою Зборовських 1583-1584 рр. Адже відома іронічна характеристика дому Зборовських як «кухні худопахолків» (лист Криштофа Зборовського до брата Самуеля від 17.07.1583 р.)[418].

Але повернемося до розбору тексту Папроцького. Авторитет низовців як вояків був високий, адже «для вправляння у лицарських справах туди їздять, і з панят руських, подільських та польських до них немало заїжджає, бо між них добре вивчиться можна в порядку і в чуйності лицарській». Тут

---

[417] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.748.

[418] *[Rzeczycki A.]* Andreae Recicii instigatoris regii V. nob. Accusationis in Christophorum Sborovium actiones tres: De fide publica; De praescziptionibus ante iudicium oppositis; De criminibus. – Kraków, 1585.

зауважимо, що на Запоріжжя фактично перейшов давній образ Русі як військової школи, «гімназії справжньої доблесті», який подибуємо, наприклад, у творчості С.Оріховського-Роксолана (див. «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу»[419], а цей твір уперше побачив друк ще у 1543 р.).

Цікавиться Папроцький і термінологією. Він зауважує, що «русаки[*] звуть їх козаками запорізькими», знає історик й інший термін – «Низові Козаки». Він просто і зрозуміло пояснює походження обох: *перший* – від дніпровських Порогів, про які оповідач відає, що їх дев'ять (у «Гербах» Папроцький згадував про 12 порогів[420]) і вони обмежують можливості судноплавства по Дніпру для морських суден; *другий* – від того, що запорожці «низько на кінці ріки Дніпра мешкають».

Знає Папроцький і про головну зброю, що забезпечила успіх Війська Запорізького – то «Стрільба» (вогнепальна зброя). Її у запорожців «багато», і її береже постійна сторожа на островах.

Взагалі респектабельність Війська Запорізького Папроцький явно виопуклює. Воно *багате* («Коли самі вони супротив татар чи турків на війну йдуть, часами великий достаток мають у своєму Війську, бо з усіх боків до них селяни [осілий люд] возять [припаси]. І вони платять, чим хочуть – кіньми, волами і іншими добутками, також і грошами»). До речі, цікаво, що у ранішому описі поїздки С.Зборовського на Запоріжжя 1579 р. Папроцький згадував і місцеву «нужду» та «недостатки»[421], а тут про це автор воліє мовчати. Далі за текстом йдеться про те, що Запоріжжя *грізне* сусідам («І хоча на ґрунтах татарських мешкають, татари їх перемогти не можуть, авжеж ще, аби від них спокій мати, дари їм великі дають. З Москви також від великого князя московського упомінки на кожен рік мають, а коли б їм не дано [було], великі шкоди йому в землі [його] чинять»). Воно і *самодостатнє* («Мають лосів, сарн, коней

---

[419] *Українські* гуманісти епохи Відродження. – Ч.1. – С.31.

[*] Папроцький зазвичай вживає саме цю мовну форму етноніму (замість традиційнішої «*русини*»).

[420] *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – S.157.

[421] Ibidem. – S.156-167.

диких досить, звіра чорного, зубрів, риби дуже багато особливої, яку печуть замість хліба, і печінку звірину вживають часом»[*]).

Зауважив Папроцький і специфічне братство запорожців, коли багатим є передусім спільнота-Військо, а не окрема людина («Скарбів жодних не мають, але, коли кому що хочуть дарувати, візьмуть у когось, хто є найліпший між ними господар, у позичку і потім йому оддають або сплачують, коли їм перша ж здобич якась дістанеться, яку в рівний поділ пускають, сплачуючи йому то, що Військо заборгувало»). Хоча є у козаків і особиста власність («Кожен своє витрачає яко розуміє»).

Зрештою, згадує Папроцький і сезонний характер козакування, коли запорожці «на зиму по містечках і по селах Подільських та Волинських розходяться і на весну чекають. Потім знову сходяться на свій острів і з нього в краї поганські або де їм любо буде йдуть». До речі, обмовка про єдиний (центральний?) «острів» цікава, оскільки у своїх «Гербах» Папроцький досить докладно описав головний осідок запорожців 1579 р. – острів Томаківку, «котрий є так широкий, що можуть на ньому сховатись 20 тисяч чоловік і немало коней. При тому острові є озеро <затока?> велике і дуже рибне»[422]. Щоправда, з нього Військо на чолі із С.Зборовським якось швидко перебралося на Чортомлик.

¤ ¤ ¤

Таким чином, «козацький сюжет» закорінився у річпосполитській літературі з середини XVI ст. Зауважимо, що згаданими чотирма авторами гурт тогочасних річпосполитських «козакознавців» не вичерпується, утім інтерес інших істориків та письменників до цієї тематики був більш «принагіднішим».

---

[*] До речі, в одному описі Хотинської війни 1621 р., зробленому німецьким найманцем, заміна в раціоні його товаришів хліба на таку саму печінку (кінську жарену) подано як чутливе обтяження, спричинене облогою, див: *Записки* немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (пер. Ю.А.Мыцыка) // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Дн-ск, 1985. – С.131.

[422] *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – S.158.

Ось, для наочності, можна згадати сусідні-взаємопов'язані гасла «Kozaci Nizovii»/ «Низові козаки» та «Tartari Kozakos metuunt»/ «Татари козаків бояться» у відомому трактаті М.Броневського «Опис Татарії» (1579)[423]. Під ними маємо такий текст: «In primis enim a Kozacis Nizovii noctris hominibus, quod secundo fluvio in cymbis ibi vagantur inde nuncupatis, ac iis Sclopetariis, qui aestate et autumno in Borestene in cymbis maioribus et minoribus perpetuo vagantur, subitasque et damnosas in eos incursiones faciunt, magnopere sibi mtuunt» / «Бо особливо від козаків низових – наших людей, які вниз течією річки на човнах туди забрідають, звідти і назва тих стрільців-мушкетерів, котрі навесні-влітку і восени Бористеном на човнах великих та малих безперервно блукають, раптово і руйнівно на тих [татар] набіги роблять, які дуже бояться». До речі, про подільських «козаків», які як і татари «in campis perpetuo vagantur, praelia et pericula, si eis comitatu impares sunt, evitare probe norunt» / «в полях безперервно блукають, битви та небезпеки, коли їх, буває, оточують нерівні, смертю чимало випробовуються», Броневський мовить окремо[424].

Варто наголосити, що якійсь час цілий «козацький сюжет» був здебільшого прив'язаний до Поділля і надалі ця подільська призма була дуже важливою для сприйняття-освоєння образу козаччини історіографією Речі Посполитої (наприклад, перенесення на Запоріжжя русько-подільського образу «військової школи»). Як свідчить уривок з Оржельського, були навіть вагання щодо поширення терміна «козаки» на запорожців-«низовців». Взагалі поняття «*за*-порогу» та «низу» дуже символічно підходили для акцентування на маргінальності козаччини у річпосполитському суспільстві та на ваганнях Вітчизни щодо визнання спорідненості із цими своїми занадто орієнталізованими, «потатареними» дітьми.

---

[423] Martini Broniovii <…>, Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. <…>. – Coloniae Agrippinae, 1595. – P.4.
[424] Ibidem. – P.1.

Від самого початку усвідомлювався конкурентний потенціал козацтва щодо шляхетства, утім не відкидалася можливість інтеграції першого із другим. Життя козаків з грабунку вже трохи бридило сноба-шляхтича (який волів війни для слави), але, оскільки грабувався зовнішній ворог країни, шляхетське суспільство готове було виявляти тут терплячість. Загалом у перших літературних характеристиках позитиви козацтва таки переважували його негативи, і тут письменники були солідарні з урядом, який привілеєм Стефана Баторія 1582 р. та козацькою реформою 1590-1591 рр. фактично легітимізував козаків як соціальну верству річпосполитського суспільства.

4.2. Права «през шаблю» здобуті: від здобичництва до армії-Війська (Р.Ґейденстейн, Й.Бєльський, С.Любенський, Я.І.Петрицій)

З «освоєнням» Війська Запорізького Річчю Посполитою, яке завершується, як вже йшлося, у 1580-х рр., описи козаччини набувають акцентів власне «внутрішнього» феномену і проблеми з життя країни. Тут особливо гучно прозвучала справа підозрюваного у державній зраді С.Зборовського, страченого 1584 р. Його співпраця з низовцями, «які легко лад розхитують» («Nisovios quo facilius perculsis ordinis»)[425], вважалась «компроматом» та жваво обговорювалася[426].

Так, у творі «Uwagi ze strony Jana Zamojskiego nad pieśnią o uwięzionym Samuelu Zborowskim»/ «Зауваги з боку Яна Замойського щодо пісні про ув'язненого Самуеля Зборовського»* міститься твердження, що «не на Низі шукають смерті поштивої». Бо нема там жодних авторитетних людей, до яких дослухалися б король та Річ Посполита. Тут, принагідно, іронізовано з того, що запорожці звуться лише за іменами** – «Лук'ян, Сахно, Мох, Гришко, Микита – ну чисті сенатори!». І, врешті-решт, підсумовано: «не таємниця, на чому ґрунтують своє життя Поляки низові і в чому вік свій проводять» – для грабунку вони йдуть на Запоріжжя, а не для служби вітчизні[427].

На жаль, не знаємо докладно аргументації прихильників клану Зборовських. А про те, що за справу його захисту бралися і доволі серйозні історики, свідчить згадка твору А.П.Нідецького «Defensio Samuelis Zborovii»/ «Оборона

---

[425] *[Rzeczycki A.]* Andreae Recicii instigatoris regii V. nob. Accusationis in Christophorum Sborovium actiones tres. – P.84.

[426] Див: Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzystofa Zborowskich/ zebrał Żegota Pauli. – Lwów, 1846.

* Авторство особисто Я.Замойського тут вельми сумнівне.

** Ще один елемент орієнтальних впливів на Запоріжжі? Адже турецько-татарська традиція не знає прізвищ, самі імена.

[427] Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzystofa Zborowskich. – S.98.

Самуеля Зборовського»[428]. А про апологію походу С.Зборовського на Запоріжжя 1579 р. Б.Папроцьким вже йшлося у попередньому підрозділі.

Утім, у ті самі 1580-і рр., аналіз зисків, які може принести використання козаків при веденні поточних державних справ, виходить на перший план. Нові ділянки для проявів козацької активності з'являються постійно, даруючи козацтву все більш різноманітний досвід. Воно загалом втрачає імідж тимчасовості – такого собі інфантильно-юнацького захоплення, яке минає разом з віком. У літературі з'являється нове окреслення «козаки старі[429]/ старинні», що акцентує одвічність та, де-факто, «становість» явища.

Починає укладатись і реєстр «козацьких служб» Речі Посполитій – своєрідні «очки», яких набрало козацтво в очах суспільства. Останні стають підставою для претензій козаків на розширення власних «прав» і «вольностей». Причому вони вже пробують не лише просити, але й вимагати, надходить час перших «козацьких війн».

Новий період продовжився до гучного «міжнародного» тріумфу козацтва під Хотином 1621 р. Дослідження наративних образів українських козаків, запропонованих у цей час річпосполитською історіографією, дозволимо собі розпочати з аналізу трьох різночасових «козацьких уривків» з праць, позначених ім'ям Рейнольда Ґейденстейна.

Рейнольд Ґейденстейн (Гайденштайн) (1553 – 24.XII.1620)

Походив з міщанської родини, вірогідно, з Кенігсбергу. Навчався в Кенігсберзі, Віттенберзі, Падуї, а також Орлеані та Парижі. Біографи Ґейденстейна зазвичай особливо акцентують на його падуанських студіях, які, вірогідно, відчутно полегшили кар'єру молодика при дворах двох непересічних випускників

---

[428] Про нього Паулі було відомо, що він переховувався у Львові в книгозбірці проф. Країнського (Kraińskiego), див.: Ibidem. – S.IX.

[429] Див. наприклад анонімний твір: Uchwała dworska na Tatarzy. – B.m.dr., 1614.

тутешнього славнозвісного університету – польського короля Стефана Баторія та найближчого радника останнього – канцлера та великого коронного гетьмана Яна Замойського. З 1582 р. пан Рейнольд працював у королівській канцелярії, був відомий як дипломат та фахівець у прусських справах. 1585 р. нобілітований. У 1591 р. полишив лютеранське віровизнання та прийняв католицизм. Продовжив службу в королівській канцелярії і за Сигізмунда III Вази, зокрема підготував проект реформи земського права в Пруссії.

З благословення та, вірогідно, при активній особистій участі свого патрона – Я.Замойського, зайнявся історіографією: підготував історію польсько-російських війн С.Баторія 1578-1582 рр. – «De bello Moscovitico commentariorum libri sex»/ «Війни Московської коментарії. У 6-и книгах» (латиномовні видання – Краків, 1584; Базель, 1588; Кельн, 1589; Франкфурт, 1600; німецькомовний переклад – Гьорліч, 1590) та наймасштабнішу свою працю – «Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII»/ «Історія Польщі по смерті Сигізмунда Августа. У 12-и книгах». Вона побачила друк у Франкфурті-на-Майні лише у 1672 р. завдяки доопрацюванню тексту С.Любенським та видавничим зусиллям сина історика – про це див. підрозділ 1.3. Хроніка обіймала період з 1572 до 1603 рр. (цілком включала попередні «Війни Московської коментарі»), за творчий взірець мала «Нотатки» Ю.Цезаря. Прихильник сильної королівської влади Ґейденстейн указав на С.Баторія як на ідеального монарха, а Я.Замойського вважав зразком державного мужа.

Останньому історик присвятив і інші твори – біографію канцлера «Життя Яна Замойського» («De vita Joannis Zamoscii», 1606) та панегіричний трактат «Канцлер» («Cancellarius», 1610). Переступити смерть свого героя (Замойський помер у 1605 р.) на сторінках «Історії» Ґейденстейн також не забажав. Помер у Сулечині на Помор'ї.

В українській історіографії Ґейденстейн особливо поцінований за докладний опис страти І.Підкови та оповідання перебігу повстання С.Наливайка (за останнє, можливо, дарма, це, ймовірно, вже доробок С.Любенського).

Якраз у зв'язку з перебуванням С.Баторія у Львові та справою Підкови історик помістив, на відповідних сторінках своєї «Історії» (під січнем 1578 р.), першу з нижченаведених характеристик українського козацтва. До речі, гадаю, що саме цей текст міг служити джерелом інформації про козаків для «Всесвітньої історії» (1604-1608) французького історика Жака де Ту (в іншому, за твердженням Д.Наливайка, 56-а книга цієї праці, котра відведена Речі Посполитій, сперта на «Полонії» Я.А.Красінського[430]). Ось як виглядає цікавий тут уривок з твору француза в перекладі Д.Наливайка[431]:

«Цей народ не має окремої держави, а живе на межі різних держав, біля впадіння Дніпра. Туди стікаються всі волоцюги, розбійники, що є серед поляків, литовців та інших суміжних народів, люди, які не можуть залишатися вдома або яких надія на кращу долю змушує звідти піти; так вони всі збираються, щоб спустошувати навколишні землі, які через те залишаються необробленими й незаселеними».

Слід зауважити, що згадана характеристика козацтва Ґейденстейна присутня вже в його «De bello Moscovitico commentariorum libri sex». Цікаво її порівняти з іншою «козацькою характеристикою», що також походить з кола «замойщиків», себто вийшла з-під пера особи, близької до славнозвісного канцлера та великого коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського (1542-1605). Йдеться про вищенаведену (див. підрозділ 3.3.) франкомовну друковану працю («Розгром Татар і Турків здійснений паном Яном Замойським...». Париж; Ліон, 1590), де під 1587 р. згадані:

«...Козаки – вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація, з-поміж яких більшість – то частково вигнанці-баніти, а частково прибули, аби вдосконалюватися у військовому мистецтві. Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і мучать своїм зухвальством околичні народи».

Доповненням вищезгаданої козацької характеристики з «Московської війни» Ґейденстейна слід вважати аналіз

---

[430] Див.: *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка. – С.52.
[431] Там само. – С.96.

специфіки військового мистецтва козаків. Він вміщений при описі облоги Пскова армією Стефана Баторія у 1581 р. (див. другий з аналізованих уривків). Третій «козацький» уривок, який містить розширений текст вищезгаданого франкфуртського видання 1672 р., тут подаємо лише для зручності сприйняття, оскільки авторство Ґейденстейна сумнівне (швидше це рука С.Любенського) та й час його публікації вже виходить за прийняті для цієї дисертаційної роботи хронологічні межі.

Перший свій опис запорожців історик розпочинає традиційно – з окреслення їх місць перебування (низов'я Дніпра). Утім, його новацією є аналіз геополітичного становища Запоріжжя («У нижній [частині Дніпра] різних племен кордони стикаються. Крім Московітів та Польщі, що панують в Русі, деякі [відтинки] турецьких адміністративних округ досягають. Не далека навіть відстань до Валахії тієї прилеглої. У цьому стількох народів не досить миролюбних наброді, нема влади до сих пір, хоча від стількох віків мир встановлюється»). Як результат цих міжнародних протиріч у регіоні – «величезні тамтешні поля розлогі – [то] здебільшого землі необроблені, і пустельні через розбої або загрози спокою».

Відтак, вабила «здобиччю з ворогів» ця земля лише ізгоїв, «які найбідніші або у тяжких злочинах звинувачувані, кожного, кому або фортуна його, або закон на батьківщині перебувати не дозволяє». Походили вони переважно з території Корони Польської та Великого князівства Литовського («разом з іншими племенами, як Поляки, так і Литвини»).

Також вряди-годи, «коли офіційної війни не було, навіть хтось з молоді найперших [родів] місця ці відвідував, заради випробування мужності, [маючи] відразу до спокою, та, аби не сидіти без діла і не заслабнути через байдикування». Отже, знову зустрічаємося з мотивом Запоріжжя-школи.

Серед занять запорожців головними є річкова риболовля та розбій («Здебільшого на воді і річковою риболовлею та розбоєм живуть»). Щодо останнього зауважено, що козаки взагалі-то «ворогують з кожним, [з кого] найбільшої здобичі сподіваються», хоча, на думку Ґейденстейна, це через те, що «чимало [з них] варвари» (тут – вихідці з нехристиянського

світу). Утім, «оскільки ж більшість між ними Християни складають», то запорожці «швидше Татарам особливо неприязні є», а Польським королям вони здебільшого «ревно служать».

Ґейденстейн не сумнівається у формальній належності Запоріжжя до Корони Польської («Ті, знеславлені, Польської частини, що до ріки належить, тримаються»). Пояснює він і термінологію: запорожці «від місця Низовими називаються», а «між рештою [загалу знані як] Козаки». «Козаки» для Ґейденстейна – це «*спільне ім'я*» тих «усіх як кінних, так і піших, котрі на розбій на кордони виправляються, набігами ворожі панства дражнять, приватним способом діючи, і добровільне військо збирають. Вони і кількістю, і мужністю найбільше зазвичай відзначаються».

Отже, як бачимо, історик був першим, хто таки пояснив ще не для всіх ясне в Короні співвідношення давно знайомого (за Поділлям) терміна «козаки», та нового (післялюблінського) явища «низовці». Взагалі, не можна не зауважити структурної близькості козацьких характеристик Ґейденстейна і Папроцького (і хронологічно вони дуже близькі), але аналітичний складник у першого явно відчутніший.

Цей уривок мав уже перекладачів на польську та російську мови. Утім, польський переклад Міхала Гліщинського 1857 р. (див. Додаток Д.5) має цілу низку хиб. Про це згадувала й передмова до російського перекладу твору Ґейденстейна 1889 р., але і цей переклад, авторства І.І.Віноградова, містить дуже помітні помилки (так, наприклад, випущено згадку про наявність серед запорожців татар, а з польської, себто правої сторони Дніпра, зроблено якусь «нижню частину Польщі»). Не кращою є справа і з цими двома перекладами другого з цікавих тут уривків. Щодо третього нашого фрагменту, то він не має російського перекладу, втім, до Гліщинського тут, либонь, найменше зауважень.

Як уже мовилося, другий «козацький уривок» прив'язаний до конкретної історичної ситуації – облоги Пскова армією Стефана Баторія у 1581 р. Це образ козака на «сучасній» війні, причому далеко від звичайного запорізького фронту.

Ґейденстейн креслить його при оповіді про піхотні підрозділи росіян та їх командирів.

Вождь козаків московської служби (Микола) походить з «Черкаської області», і він сам збирав свій не дуже чисельний загін («небагато привівши»). Діяти останній мав «за настановами свого військового мистецтва», яке полягає у таких прийомах – «по полях розсіяних ловити, здобич відбирати, засідки улаштувавши». Такий спосіб війни вже сформував і специфічне козацьке спорядження – «ніякої захисної броні [не мають], ледь тільки проти негод шкоди покровів одягу сховок; шаблі та списи єдино [уживають], втім, здебільшого також з рушницями б'ються».

Далі Ґейденстейн ще трохи деталізує бойові прийоми козаків: «вони при оточенні самотніх ловлять; маршрут, місцевість, справи ворогів розвідують; річки на човнах і деревинах перепливають; найдрімучі ліси і бездоріжжя, які завгодно, долають, оскільки легко озброєні; спрагу, голод і труди переносять, коли потрібно, і, загартовані злиднями, вони надзвичайно міцні». У всьому цьому козаки «інших майже усіх перевершують». Як бачимо, перед нами яскравий образ допоміжних іррегулярних частин, фахівців з диверсійних та партизанських методів ведення бойових дій.

Останню, третю, характеристику козаків з твору, позначеного іменем Ґейденстейна, містить книга XI посмертного франкфуртського видання (1672) його хроніки. Вона прив'язана до оповіді про події 1595 р., передодня гучної козацької війни під проводом С.Наливайка.

Автор акцентує на новизні тогочасної ситуації, коли «Козаки Низові обтяжливими для королівства почали ставати». І це вже не через здавна відомі скарги та відплатні акції турків та татар, йдеться тут власне про внутрішній суспільний конфлікт. Причому автор у цьому контексті відсилає читача до вищеописаного перебігу подій виступу К.Косинського з 1591 р., зайвий раз підтверджуючи, що після 1590 р. козацтво вступило у новий етап свого існування.

Це відчуття «зміни» у знаному явищі і є для автора приводом подати нову «уточнену» козацьку характеристику.

Відкриває його аналіз самого терміна – «ім'я козацьке від персів або турків походить», та його первісного змісту – ці турки чи перси «своєю мовою розбійників, котрі на офіційних шляхах грабують, Козаками у просторіччі звуть». До речі, якщо автором цієї характеристики був таки Любенський, то він міг позичити думку про тюркське походження терміна «козак» з видання Гваньїні 1611 р. («Слово 'козак' є татарським, але козаком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, який шукає собі здобичі, але нікому не підлягає, служить за гроші тому, кому хоче»[432]). Зауважу, що редактор цього друку гваньїнієвої хроніки – М.Пашковський – справді відомий своєю цікавістю до турецької мови та термінології (див. його словник-глосарій до «Історії турецької»).

Далі в «уточненій» характеристиці з видання 1672 р. вже йде посилання на пам'ять вітчизняних «батьків і дідів». Вони ніби також згадують, що запорожцями ставали злочинці, «засуджені на смерть, або з інших причин вигнанці». Останні «при низових місцях Борисфену з різних націй злилися воєдино було» і зайнялися розбоєм («або татар, або купців, особливо турецьких, турбували нападами»). Як бачимо, відомі за аналізованими вище характеристиками мотиви – лицарське походження козаків; Запоріжжя як школа лицарства; а також поповнення козацьких рядів за рахунок людей бідних, але поштивих – нове оповідання цілком ігнорує. Лишає воно саму тільки «розбійницьку» сутність козацтва.

Найбільше зростання потуги Війська Запорізького оповідач пов'язує з кінцем у 1583 р. тривалої Лівонської війни. Бо «з війська розпущеного, тоді, як звичайно, немало з грабунку ворога жити звиклих, до праці [мирної] почасти неохочих, почасти незвичних, до них приєдналося»[433] (насправді, Баторій, який планував війну з Туреччиною, хіба заохочував цей процес).

---

[432] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.748.

[433] Міркування про особливу роль для Запоріжжя післяливонської демобілізації взагалі-то не було унікальним: пор. з листом брацлавського воєводи Я.Збаразького до короля (1583 р.), де є й такий пасаж – «mniemam iż ich więcej przybędzie do nich za rozpuszczeniem

Цікаво, що на думку автора характеристики, лише з цього часу якоїсь слушності набули претензії сусідів до дій запорожців, скеровувані до уряду Речі Посполитої (за своїх хай і розпущених вояків вона мала відповідати, а за попередніх козаків-розбійників – ні).

Як бачимо, із вступом козацтва у конфлікт з власною державою, у річпосполитській історіографії з'являється хіть до його цілковитої компрометації. Втім, заступити цілком «позитивні» образи козака вона ще явно не була спроможна (нагадаю, що останній проаналізований уривок побачив друк аж 1672 р., отже отримав можливість для скільки-небудь значного розголосу доволі пізно). Це нам добре ілюструє наступна козацька характеристика авторства Йоахима Бєльського, яка власне зробила чи не найблискучішу (з-поміж усіх аналізованих тут текстів) літературну кар'єру.

Йоахим Бєльський
(бл. 1550 – 8.I.1599)

Син відомого польського письменника та історика Мартина Бєльського Йоахим народився у родовому маєтку Бяла у Серадзькому воєводстві. Закінчив протестантську академічну гімназію в Бжегу. Згодом розпочав державну службу в Кракові (брав участь у дипломатичних місіях). 1579 р. взяв участь у поході на Московське царство. Після 1580 р. жив приватним життям поміщика-зем'янина. З 1588 р. мав титул королівського секретаря (короля Сигізмунда III Вази). Наприкінці життя (бл. 1595 р.) став католиком.

По смерті батька (1575 р.) продовжив його студії над історією, результатом чого стала «Хроніка польська Мартина Бєльського, наново сином його видана» («Kronikę polską Marcina

---

wojska, jako teraz siła pacholików bez służby tuła się»/ «уважаю, що їх [добровольців] більше прибуде до них [запорожців] за розпуском війська, оскільки зараз численні пахолки без служби тиняються», див: Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576-1586. – Kraków, 1887. – S.404.

Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną». Kraków, 1597). Попри те, що через синівську повагу Мартин Бєльський оголошений автором хроніки, здебільшого текст творився вже Йоахимом (лише невелику частину праці складають вставки з «Хроніки всього світу» М.Бєльського). Праця доведена до 1586 р. Вона носить виразно шляхтоцентричний характер, за що її критиковано з табору регалістів.

Професіоналізм Й.Бєльського як історика зазвичай оцінюють невисоко, але літературні вартості та полономовність праці забезпечили їй широку популярність (в т.ч. і на українських теренах). Відтак анонімний автор-наслідувач з перших років XVII ст. продовжив ці хроніки-річники до 1598 р. Тривалий час у літературі була поширена думка (в Україні не зжита досьогодні) про те, що автором продовження був сам Й.Бєльський. Спростування цієї атрибуції містяться у праці Владислава Негрінга «O historykach polskich XVI w.». Її друга частина під назвою «O życiu i pismach Joachima Bielskiego» побачила друк у Познані в 1860 р. Безпосередньо про цей сюжет йдеться у восьмому розділі праці: «Uwagi o dalszym ciągu Bielskiego, który wydał Sobieszczański w Warszawie 1851»[434].

Цікава тут характеристика українських козаків у тексті Хронік вміщена в останній 6-й книзі (частині) твору: відразу після подій т.зв. «війни Івоні» (1574 р.), знаній у вітчизняній традиції завдяки діянням напівлегендарного козацького гетьмана Івана Свірчовського (Свірговського), та перед описом обставин нової королівської елекції 1575 р. Докладність інформації Бєльського зазвичай приписують його зв'язкам з козацьким гетьманом Яном Оришовським (він згаданий у самому тексті «козацького» розділу), але був у історика і наративний «авторитет» – вже добре знаний нам латиномовний історико-географічний твір Станіслава Сарницького (бл.1532-1597) «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585). Утім,

---

[434] *Nehring W.* O historykach polskich XVI w. – Cz.2. O życiu i pismach Joachima Bielskiego. – Poznań, 1860. – S.68-76.

«якісну» перевагу тексту Бєльського не важко завважити, порівнявши відповідні уривки (див. підрозділ 2.2).

Наявність принаймні двох авторитетних джерел поставило перед Бєльським завдання творення синтези. Здається, цей річпосполитський історик уперше описує козацтво як досить добре відоме явище, з певною традицією вченого осмислення. До речі, «козацький розділ» з Бєльського згодом цілком використав Мартин Пашковський, для якого запорожці були також і предметом поетичного натхнення (наразі в Україні легкодоступний переклад В.Шевчука – не завжди коректний – великого уривку з найбільш відомої поеми Пашковського «Історія турецька і змагання козацькі з татарами»[435]). Власне на його основі Пашковський у перевиданні 1611 р. доповнював початковий латиномовний текст А.Гваньїні («Sarmatiae Europae descriptio»), уперше надрукований у 1578 р.

У цій широко знаній праці («Kronika Sarmacyej Europskiei». Kraków, 1611) наприкінці книги III («Опис землі Руської») з'явилась нова частина III («Опис Половців, Ячвінгів [себто язигів-ятвягів] і Козаків Запорозьких»). Розділ «Про Козаків Низових, яких звичайно звемо Запорозькими» (s.31-40; він останній і найбільший з трьох, два перших – про половців та язигів-ятвягів – займають менше двох сторінок) складається з оповіді про виникнення козаків як заслону від татарської агресії та їх перший похід на Білгород-Акерман під проводом Предслава Лянцкоронського у 1516 р. (s.31-32); далі йде нижчеаналізований текст Бєльського (s.32-35), супроводжений новими гаслами-параграфами: «Kozacy Twierdza ukrainna od Pogan», «Chytrość Tatarska» (там, де мова, що татарам вірити не можна), «Ostrowy Zaporożan», «Porohy», «Czayki Kozackie», «Port Bilagrodzki», «Balakley zamek», «Szlaki Tatarskie», «Kozacy Donscy». Лише згадку Бєльського про свого інформатора, колишнього козацького гетьмана Я.Оришовського, Пашковський «розширює і осучаснює». Відтак там, де раніше «мовив» один Оришовський, тепер «мовили і мовлять ті, що там Гетьманами бували» (s.34). Закінчується розділ історією

---

[435] *Українські* гуманісти епохи Відродження. – Ч.2. – С.183-198.

І.Підкови (s.35-39) та коротенькою байкою-бувальщиною (s.40) про єврейську підступність на Волині у 1590-х рр. (додана, так би мовити, аби сказати вже все, що пригадується автору при слові Русь). У свіжому українському перекладі цей козацький фрагмент з Гваньїні видання 1611 р. дивись[436].

Модерна українська історіографія сприймала цікавий тут уривок з Бєльського головним чином за посередництвом російського перекладу А.Стороженка (1904). Утім, він наразі потребує уточнень (див. далі при аналізі конкретних пасажів).

Розділ має лаконічну назву – «*Про Козаків*». Цікаво, що з перших рядків Бєльський оповідає про козацтво як про «природне явище» – норму, а не відхилення-девіацію для здорового суспільства. Головне заняття козаків є рибний промисел («Ці люди на Низу зазвичай займаються тим, що ловлять рибу»), а популярна у перших козацьких характеристиках теза про здобич як основну чи навіть єдину економічну підпору козаччини Бєльському не близька. Повідомляє він також, що промисловий сезон переривається на зиму, коли козаки «розходяться у найближчі міста, а саме: в Київ, Черкаси та інші, човни свої поховавши на острові у безпечному місці на Дніпрі та кількасот чоловік там залишивши – на корені або, як вони кажуть, при стрільбі».

Тут-таки читач починає розуміти, що йдеться про людей озброєних, причому зброю останні звикли брати у бою. Як пише Бєльський: «Вони мають і свої гарматки, які на турецьких замках набрали і в татар повіднімали».

Далі історик вирішує окреслити кількість козаків. Він згадує, що «спочатку» їх «не було так багато», але нині «збирається їх до кількох тисяч чоловік», причому позитивна динаміка зростання досі лише покращувалася («особливо останнім часом їх намножилося»).

Відтак, збільшувалася і бойова потуга запорожців: «Вони дуже часто завдають великої шкоди татарам і туркам: як ось вже кілька разів Очаків, Тягиню, Білгород та інші замки руйнували; і в полях немало брали худоби, так що вже не насмілюються ані

---

[436] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.427-430.

турки, ані татари так далеко вівці та рогату худобу випасати, як то раніш було, також не випасають вони худоби на цьому [правому] боці Дніпра далі ніж за десять миль [від згаданих замків]». Як бачимо, вже сучасники Бєльського (кінець 1580-х – середина 1590-х рр.) відчули звуження контрольованих турками та татарами зон Дикого Поля і зв'язали це із функціонуванням Запоріжжя.

Тут зауважимо, що переклад Стороженка помилково вважав – йдеться про *лівий* берег Дніпра (див. аргументацію в Додатку Д.6). Взагалі гадаю, традиційний український переклад: «*не пасуть вони худоби й по той (лівий) бік Дніпра на відстані десяти миль від берега*» хибним. Мова тут явно про правобережних – очаківських та білгородських – татар та турків (зрештою, не уявляю, щоб татари і турки, наприклад, наддніпрянського Іслам-Кермена виявилися настільки заляканими, що тримали худобу не під стінами міста, а десь за 10 миль від нього).

Зауважив історик і міжнародні ускладнення для Речі Посполитої, що супроводжували успіхи запорожців («Козаки найбільше сварять нас із турками; і татари кажуть, що аби не вони, то з нами добре мешкали б»). Утім, у миролюбність самих ображених козаками сусідів він не вірить.

Натомість Бєльський виступає апологетом проекту козацької реформи, хоча про конкретний її варіант 1590-1591 рр. тут і не йдеться (це дає непрямі аргументи для датування всієї цієї характеристики 1589-1590 рр., але говорити про це, напевно, не поспішатимемо). Історик пише: «Добре, щоб козаки були, але щоб в порядок приведені і платилося б їм: і нехай би вони там на Дніпрі постійно мешкали по виспах або островах, яких там є кілька дуже неприступних (придатних до оборони), таких, що якби на котромусь засіло кілька або кільканадцять сотень чоловік, то хай і найбільше військо прийшло б, нічого б їм там не вчинило б». До речі, *wyspa* з польської так само *острів*. Не виключено, що така подвійність, як і у вищому випадку з фразою «на корені або, *як вони кажуть*, при стрільбі», є наслідком спілкування з Я.Оришовським, який вживав «автентичну», локально-«руську» термінологію.

Далі йде характеристика відомих козацьких островів-мисів. Тут Бєльському придалися матеріали Сарницького (гасла Кохане, Хортиця та Томаківка). Причому не завжди його інтерпретація попередника є коректною. Так «Кохане» стало «островом Кохання» саме у Бєльського, а «переправи Кременецьким та Кучманським бродами» саме через його таки редакцію стали згодом шукати на Дніпрі.

При описі Хортиці Бєльський розбудував пасаж Сарницького про славнозвісного кн. Д.Вишневецького. Додав, що коли герой на цьому острові мешкав, то «татарам на великій перешкоді був, так що за нього не сміли вони так часто до нас удиратися». А додане Бєльським міркування про Томаківку як острів, «на якому найбільше низові козаки мешкають», досі є найбільшим аргументом на користь тези про існування Томаківської Січі.

Зрештою, зауважив оповідач, є на нижньому Дніпрі й чимало інших придатних для оборони місць, «і коли б на них збудувати замки й міста осадити, не важилися б татари до нас так часто приходити». Але, саркастично додав Бєльський, «ми у Самбора радше воліємо від них захищатись». Може бути, маємо тут натяк на скандальну кампанію 1594 р., коли урядові війська Речі Посполитої, які зосереджувались під Самбором, не зуміли перешкодити прориву кримських татар за Карпати, на терени Угорщини (хоча Самбір і раніше міг бути знаний як традиційне місце збору коронних військ). Це підважує датування цілого уривку з Бєльського 1589-1590 рр.

Явно не за Сарницьким описані тут дніпрові Пороги. Натуралізм опису козацького способу їх долання («але козаки так призвичаїлися до того, аби ті Пороги долати у своїх шкіряних човнах, які вони звуть чайками, по линвах спускаючись і так само по линвах же [човни] вгору витягаючи»), дуже вірогідно, є «слідом» свідчень саме Я.Оришовського. До речі, про використання шкіри для зміцнення конструкції чайок дивись також нижче аналіз тексту Пясецького. А Е.Лясота

згадував про використання козаками «маленьких татарських човників, плетених з лози й обтягнутих свіжою шкірою»[437].

Новацією Бєльського є співставлення човнів козаків з флотиліями Київської Русі, на яке автора надихнула щойно перевидана (1557 р.) праця візантійського хроніста І.Зонари («У таких самих човнах колись Русь Грецьким цесарям шкоди завдавала, нападаючи часом аж під самий Константинополь, як про це Зонара, грецький історик, пише»). Зауважив історик і прикладність такого досвіду для сучасних запорожців («мабуть, і тепер козаки зробили б так, аби їх було так само багато»), і перманентну турецьку фобію з цього приводу, через яку «турки на тому стоять, аби тамтешні краї пустими були і люди [там] не множилися». Зрештою, історик «як у воду глядів» – до запорізького походу на Константинополь дійшло 1624 р.

Далі Бєльський знов повертається до інформацій, почерпнутих з Сарницького. Тутешнє гасло-параграф «Порт у Білгороді» є дуже скороченою версією гасла «Білгород» з «Опису давньої та нової Польщі». Утім наприкінці його Бєльський знову повертається до популяризації тези про укріплення південної України. Він зауважує, що «не лише на Дніпрі, але і на Тисмениці й Оршаниці річках менших є таких островів досить, на яких замків потужних для [тут у сенсі «*від*»] татар можна набудувати».

І знову за Сарницьким (хоча, можливо, не лише з його інспірації) коротко згадано про одного з найочевидніших кандидатів на таке укріплення – занепалий замок Балаклій (на нього раніше претендували Язловецькі, а 1585 р. річпосполитські люстратори радили уряду відбудувати цей стратегічно важливий замок). Вірогідно, за тим-таки прикладом «Опису давньої та нової Польщі» Бєльський виділив у своєму тексті гасло-параграф «Шляхи татарські», але з матеріалу попередника практично не скористався.

Натомість він згадує про потребу збудувати «замок на Кременчуку (що його Король Пан наш нинішній доручив вже

---

[437] Цит. за: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.ІІ. – Львів, 1991. – С.69.

було Миколаєві Язловецькому, старості снятинському)». Зауважимо, що цей М.Язловецький був де-факто *польним гетьманом коронним*, відомий він також як зверхник українських козаків. У цьому пасажі Бєльського явно йдеться про реалізацію одного з положень вищезгаданої козацької реформи 1590-1591 рр. До речі, не вважаю достатніми аргументи А.Стороженка (див. Додаток Д.6), аби локалізувати цей Кременчук на Дністрі, а не на Дніпрі (а був ще й Кременчук на Пд.Бузі).

Далі в чергове маємо елементи апології реформування українського козацтва: «Якби це [було] в Німецьких річках або це мали Венеціанці, не були б вони так недбалі в цьому як ми. І якби лише ми козаків приспособили, то легше до того прийшли, особливо Татарські упоминки на них [себто на утримання козаків] обернувши. І якби навіть кварти на жовнірів не вистачило б, адже через збільшені видатки [спеціальний] побор на якийсь час можна встановити, щоб там міста і замки, як то має бути, стали. Їх же було б з чого будувати, бо там деревини досить на тих островах, із камінням також не важко [себто за ним справа не стане]. Чим би ми разом тим вошам татарам відняли [силу], єдино якби ми самі того хотіли». Принагідно зауважимо, що ідея фінансування програми укріплення прикордоння коштами «татарських упоминків» (спадщина золотоординської дані, сплачуваної за володіння «руськими» землями) обговорювалася в Речі Посполитій постійно. 1594 р. те саме пропонував уряду і С.Наливайко.

На роль виконавця планів козацької реформи Й.Бєльський пропонує свого родича («стрийця мого») Яна Оришовського. Йому присвячене коротеньке гасло-параграф «Оришовський»[438]. «Досить мудрі мови» цього екс-гетьмана запорожців, добре «знайомого з тамтешніми місцями», чув сам автор. Зауважимо, що про зміст таких «мов», вірогідно, можна судити за переговорами 1584 р. дипломата з посольства Ватикану в Речі

---

[438] Про цього козацького гетьмана та старшого див., зокрема: *Леп'явко С.* Ян Оришовський// Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С.202-210.

Посполитій Карло Гамберіні з козацьким «капітаном», в якому вбачають саме Я.Оришовського[439]. Відтак, Бєльський вірить, що Оришовський «осилив би ту [справу] і став би її розумом».

Аби вже цілком висвітлити тему «козацтва», в кінці цілого уривку подано розлоге гасло-параграф «Козаки донські». Не виключено, що інформація про них – то також свідчення Оришовського.

Бєльський каже, що то козаки «московські», себто підлеглі російському цареві, а донськими звуться від річки Дону. З неї донці буває переходять і до річки Волги, «чайки свої волоком через гору Переволоку перетягуючи» (нині місце Волго-Донського каналу). Донські козаки, як і запорожці, також «шкоди завдають» татарам, тому останні «звикли мститися» Московському царству так само, як і Речі Посполитій.

Знає Бєльський і про запорізько-донську співпрацю («Ходять також інколи наші Низові з ними, але землею [суходолом] мусять [добиратись], бо водою не можуть»). Саме там ховалися запорожці від репресій уряду Стефана Баторія (1577-1580 рр.). Цей король сприйняв це як «ще більшу небезпеку» і «тому ймовірно дав їм спокій».

Утім, бездіяльність уряду в козацькому питанні Бєльський не схвалює. Через неї «сваволя» в козаків «тим більше проросла так, що дійшло до того, що замість користі, нам більше шкодять» (натяк на протистояння 1591-1596 рр.?). Отже, завершує Бєльський свій розділ «Про Козаків» новим закликом до козацької реформи: «Треба, щоб в порядку були і сплачувано їм, а [щоб] гетьмана від короля мали, а також аби сотники і отамани присягали: без сумніву була б [тоді державі] їх послуга добра і безпечніше було б у тамтешніх краях із ними. Але я це комусь мудрішому в цій [справі] доручаю».

Таким чином, характеристика Й.Бєльського є чи не найпослідовнішою у сприйнятті козацтва як «нормального» позитивного суспільного явища, яке за необхідної уваги уряду здатне надати значні послуги цілому суспільству. Широка

---

[439] *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С.151-152.

популяризація видання хроніки цього автора лише закріплювала таку точку зору як стереотип загальнорічпосполитського мислення. Це, зрештою, підтверджує і текст наступного з аналізованих тут істориків – Станіслава Любенського.

Станіслав Любенський
(1573 – 6.IV.1640)

Походив із серадзької землі (центральна Польща), був братом примаса Польського королівства Мацея Любенського. Його початкову кар'єру полегшила покревність з єпископом та коронним карцлером Мацеєм Пстроконським.

Навчався на батьківщині та в Італії, де здобув титул доктора обох прав. Тоді ж прийняв священицький сан. Повернувшись до Речі Посполитої, став прихильником короля Сигізмунда III Вази. Останній зробив Любенського дворянином королівським та довіреним секретарем (1591). У супроводі короля він їздив до Швеції (1593-1594).

Взяв Любенський участь у подіях рокошу М.Зебжидовського (1606-1608). Бував він і послом на сейми та до Радомського трибуналу. По номінації на каноніка гнезненського (1608) Любенський перебував в оточенні канцлера Вавжинця Гембіцького. Отримав також посади каноніка та архідиякона краківського (1613), а також тинецького абата (1618). 1622 р. Любенський став луцьким єпископом, а 1627 р. перейшов на престижніший єпископський стіл у Плоцьку. Як регент коронної канцелярії (з 1617) висувався на посаду підканцлера (1625-1631).

Завзятий регаліст (прихильник короля), Любенський стало користувався довір'ям короля Сигізмунда III. Відтак, у 1613-1614 рр. він займався упорядкуванням королівського архіву. Мав доступ Любенський і до конфіденційних придворних документів. Усе це сприяло доволі високому рівню історичних праць, які він писав протягом цілого життя. Надруковані вони

були вже по смерті Любенського в зразковому латиномовному виданні в Антверпені 1643 р.[440].

З творів історика, завдяки пізнішому польському перекладу, найбільше відомі «Короткий опис поїздки до Швеції Сигізмунда III» («Brevis narratio profectionis in Sueciam Sigismundii III» – про вищезгадану мандрівку короля Сигізмунда III Вази) та «Громадянський бунт у Польщі, що, 1606 року почавшись, до 1608 року тривав» («De motu civili in Polonia, qui Anno 1606 coeptus ad Annum 1608 perduravit. Liber I-IV» – хроніка часів рокошу М.Зебжидовського). Обидві ці праці містять чимало «українських сюжетів» (повстання К.Косинського, татарський напад 1606 р., стосунки української шляхти з рокошанами).

Утім, наразі нам цікавіший твір «Errata Iulii Belli Laureae Austriacae scriptoris, Taxantur»/ «Оцінка помилок твору Юлія Беллі ‘Лавровий вінок австрійців’» (1630? – у тексті є згадка, що від початку московської Смути «*26 років*», оскільки початок походу Лжедмітрія I на Москву припадає на осінь 1604 р., то, додавши згадану кількість років, маємо 1630-й роком написання твору.). У ньому Любенський полемізує з Юліушем Белліці (Bellus)* – гаданим італійцем з Капо д’Істрія, секретарем кардинала Франциска Дітрихштейна (губернатор Моравії та важливий прихильник Габсбургів), автором розлогої (880 стор.) та розкішно виданої праці «Laurea Austriaca, hoc est commentariorum de statu reipublicae nostri temporis, sive de bello Germanico eiusque causis inter Matthiam et Ferdinandum II Romanorum Imperatorum, nec non Fridericum V Palatinum. Libri XII»/ «Лавровий вінок австрійців, себто коментар стану держав наших часів, або війни Німецької з тієї причини між Маттіасом [=Матвієм Габсбургом] та Фердінандом II Римськими Імператорами, а також курфюрстом Фрідріхом V. Книг XII» (Франкфурт, 1627). В останньому йшлося про початкову фазу,

---

[440] *Łubieński S.* Opera posthuma. – Antwerpia, 1643.

* Це псевдонім німецького історика, публіциста та філолога *Лундорпа* (Lundorp) *Міхаеля Каспера* (1580-1629).

власне 1617-1626 рр., Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр.). Здається, твір цей мав і перевидання[441].

41 фрагмент у праці Белліці-Лундорпа стосувався Речі Посполитої, а шість – безпосередньо були присвячені козакам, причому чимало з тверджень італійця були неточними і такими, що явно дискредитували Польщу та її порядки. Поміркований і виважений стиль критики Любенського робить з його характеристики українського козацтва корисне і, що важливо, досі практично незнане джерело з історії козаччини кінця 1610-х – 1620-х рр. (характеристика у тексті прив'язана до подій 1617 р.). Досить вірогідно, що взірцем для Любенського став розділ «*Про Козаків Запорізьких*» з «Лицарства Польського» (Венеція, 1628) Ш.Старовольського, який буде проаналізований нижче.

Свої погляди на козацтво річпосполитський історик виклав у двох параграфах під назвами «*Який то рід людський Козаки і де їх обійстя містяться*» (вступному) та «*Козаки звідки низовими звуться*» (основному). Їх особливістю є міркування про «нове» явище з позицій цілої християнської (власне західнохристиянської) спільноти.

У першому з цих параграфів сформульована причина, яка змусила автора взятися за перо («Необізнані взагалі, що то за рід, нападають з наклепами, плутаючи Козаків Польських [з кимось іншим]»). Окреслені також природні місця перебування козаків – кордон («мають вони своє місцезнаходження на кордонах Корони [Польської], Туреччини, Татарії та, якоюсь мірою, частиною лежать перед Московським царством») і їх основне значення для суспільства – порятунок християнських бранців («головним чином вони є тими, хто з-за кордону повертає численні жертви люду християнського, що так болісні для нас»). Акцентовано й на головному запорізькому «бренді» – морській славі козацтва («не раз на землі, а втім і на багатолюдні морські узбережжя їх весла приводили»).

Другий параграф є своєрідним «розгортанням тез». Любенський знову, вже докладніше пише про основне місце

---

[441] Див.: Laurea Austriaca seu commentatio de bello germanico ab 1617 ad 1628 gesto. – Erfurti, 1628.

перебування козаків – острови Дніпра (про останній для іноземців зауважено, що він є «найзначнішою європейською річкою»). Сувора природа ускладнює завдання полководця, який хотів би опанувати Запоріжжя, але справжньою непереборною проблемою для нього є саме запорожці. Як пише Любенський, завойовника «не слава тих земель (насправді багатих худобою, дичиною та рибою вдосталь наповнених), але Низових, себто немов Острівних, від стародавніх Греків так названих, про можливість капітуляції задуматися покличе».

Нетривіальне зауваження про знайомість козаків ще античним грекам оповідач пояснює посиланням на літературні авторитети: «Давні письменники записали, з багаторазовим нагадуванням, про рід людський малих кімврів, яких окремі загони, що мали не більше сорока воїнів, вийшовши через гирла Дніпра, висаджувались на Малоазійському та Фракійському узбережжях, нападами руйнуючи міста та розорюючи поселення; і на саме Царське місто Константинополь вони неодноразово жах наганяли, що й оспівали роки, [зберігши] ті декілька фактів, що є відомі». Зауважимо, що Любенський, поряд зі Старовольським (про що див. нижче), уперше творить для козацтва чітку античну рамку, яка була необхідною умовою для респектабельності будь-якого історичного явища в очах європейської вченості.

Варто також окремо зупинитись на згаданих у цьому місці «малих кімврах». Найвірогідніше, «кімври» сюди «заблукали» з подачі славного міфотворця С.Сарницького, який у статті про м.Черкаси[442] оповів про самих «черкас» таке: «*Czirkasy tradunt reliquias esse veterum Cymbrorum, quos Homerus Cymerios vocat*» (себто «Черкаси, твердять, є залишками давніх *Кімврів*, яких Гомер Кіммерійцями зве»). Утім, не можна виключати й власної «творчості» Любенського (адже про мореплавні подвиги кімврів-черкас Сарницький мовчить), для якого «кімври» могли бути загальним означником давніх германців, і згадані походи він міг прив'язати або до морських походів готів середини

[442] Див.: *[Sarnicki S.] Descriptio* veteris et novae Poloniae <…> – P.11. Або також підрозділ 2.2.

III ст., або, що вірогідніше, до діяльності русів давньоруських часів. Але якщо прийняти варіант помилки у слові (не «*cymbris*», а «*cymbis*»), то фраза звучатиме: «*...цього роду [племені] людського малі суденця, яких команди не більше сорока воїнів мають...*». Словосполучення «*parvas cymbas*» зустрічається у С.Пекаліда[443]. Слово «*cymbis*» при описі козацького способу війни вживав і Ґейденстейн (див.: Додаток Д.5), тексти якого добре знав Любенський.

Утім, перейдемо до наступних міркувань останнього. Вже на явний літературний штамп тягне пасаж: «Цей рід людський строкатий, з різних націй, але більшість там слов'ян гуртується: іноді ж і турки, і татари, волохи, угорці до них перекидаються». Примітним є хіба що явне «розжовування» для європейського невігласа – звичайних русинів-русь замінено більш знаними у Європі «слов'янами», а поповнення запорожців з інших народів докладно розшифровується (турки, татари, волохи, угорці).

Так само стереотипною є теза про Запоріжжя як притулок-сховок для злочинців-вигнанців із сусідніх земель. Натомість новим є окреслення релігійної приналежності запорожців (потреба у цьому, можливо, пов'язана якраз з відмовою від термінів «русь-русини», які здавна мали і конфесійно-ідентифікуюче значення). Можливо, це також пов'язане з тим, що Любенський, між уже згаданими річпосполитськими козакознавцями, є першою виразною людиною «від церкви». Але, не виключено, що на час появи нової характеристики козаки уже міцно асоціювались із боротьбою за права православ'я.

Історик чітко окреслює верховного (міжнародного) церковного зверхника для козаків – «вселенський константинопольський патріарх схизматичного обряду», підкреслює відданість козаків своїй Церкві («за те своє віровизнання вони готові померти») та те, що вони допускають співпрацю з католиками лише «у випадках, не пов'язаних із релігією». Дуже цікавим є тут взагалі перша і єдина у

---

[443] *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік)// Паралельний світ. – С.173.

річпосполитській історіографії характеристика запорожців як «безжонців». Гадаємо, що характеристика «неодружені» взагалі могла прилипнути до запорожців (порівняй автентичні терміни «молодці», «юнаки») у зв'язку із дослівним перекладом турецького терміну «*азеби*», яким Османи позначали вояків легкої піхоти, а також військових моряків. До нових, порівняно із XVI ст., елементів козацької характеристики належить і означення «офіційної мови» Запоріжжя («слов'янською мовою там усі розмовляють»).

Далі Любенський видає бажане за дійсне, заявляючи: «вірність Королю та Речі Посполитій незмінно вони завжди зберігають». Замовчуючи козацько-урядові конфлікти, історик, вірогідно, прагне не давати зайвих козирів різномастим міжнародним провокаторам.

Хоча повністю Любенський цієї дражливої справи не минає. Тут останні «сорок років», а отже період з кінця 1580-х до кінця 1620-х рр., Любенський виділяє окремо. Це взагалі-то найбільш славний для козаків час, коли «кількістю і щастям їх, азійської здобичі нагромаджено вдосталь; здобич, а також і обійстя вони у містах королівських та шляхетських тримати почали, в яких і дружин та цінні речі переховують». Тоді ж то склалася ситуація, коли «і місця Божі [церкви], і королівські старости в повне рабство обернути їх бажають; і часто озлоблюють цих зухвальців: тако-от породжені сваволею та жадібністю приватних людей чвари декілька разів стримувались народними військовими силами [посполитим рушенням], з потребою витрат на їх утримання». Як бачимо, у конфлікті з місцевими урядовцями симпатії Любенського радше на козацькому боці.

Далі йде вже формальна характеристика запорожців як вояків: «Рід вояцтва їх переважно піхота, кожен окремо рушницею довгою та списом озброєний; табором, який возами і потім великими мотузками вздовж фронту зв'язаний, і тим шляхом боки [війська] захищає, рухливість підтримує, пильнує вози та складні військові шикування; вони до ворога підходять, і в той самий час, якщо обставини дозволяють, дозрівши, [низовці] приступають до битви на стоянці».

Тут, власне, і закінчує Любенський мовити саме про запорожців, зауваживши, що про «Козаків тих довга буде заведена розмова, якщо мати за мету оповісти все» (отже, для самого автора повний «річпосполитський наратив» про козацтво уявлявся значно багатшим). Він переходить до з'ясування стосунку до останніх формувань лісовчиків – «поляків», які, прийшовши на службу імператору, «в Австрії Козаками назвались».

На думку Любенського, Белліці-Лундорп не розуміє різниці між ними. Річпосполитський історик пише про лісовчиків: «інший це рід вояцтва – легкокінного озброєння, загальновживаного у нас; переважно проти Московітів та Татар, загоном, що кружляє [діє по колу, мова про т.зв. татарський танок], б'ється, то відходячи, то наскакуючи, рухливістю [маневром] допомагаючи [у бою]».

Любенський коротенько переповідає про подвиги лісовчиків на війні в Московії. Коли та для них «життя скінчилося після того, як мир від імені Московського поспільства укладено, і внаслідок цього всі [військові] вправи Королівський мандат згорнути велів; Лісовчики (а саме тут назву в пам'ять Вождя свого проголосити надумали*), часом свавільні, наказів розпуститись не послухавшись, в Імперію направились». Як зауважує Любенський, на це рішення вплинула численність злочинців у шерегах цього формування, виконання вироків над якими призупинялося лише на час військових дій. Лісовчики «спочатку в Угорщину вторгнулися, невдовзі через Сілезію і потім Моравію аж до Відня промандрували», самовільно проголошуючи себе імператорськими вояками (зрештою, діяння 10-тисячного корпусу «лісовчиків» на австрійській службі, поруч із морською активністю запорожців, були однією з причин загострення польсько-турецьких стосунків, яке розв'язала лише Хотинська війна 1621 р.).

---

* Першим ватажком «*лісовчиків*», які, крім Московської Смути, були помітні і в рокоші М.Зебжидовського 1606-1607 рр., був литовський шляхтич Олександр Лісовський.

Таким чином, козацька характеристика Любенського містить чимало нових смислових елементів (віра, мова, безжонство тощо) і свідчить про розширення обріїв наративного образу козацтва у річпосполитській історіографії у 1620-х рр. Причому окреслюється вирізнення із загального поняття «козаки» двох окремих військових формацій: низовці-запорожці (піхота і флот, комплектовані більш простонародними елементами) та лісовчики (легка кіннота, де головну роль відіграють шляхтичі). Така спеціалізація свідчить на користь подальшого ускладнення козацтва як явища. Утім, що цікаво, саме у запорожцях Любенський воліє бачити «справжніх» козаків. Ці настанови колеги переважно поділяв і Я.І.Петрицій, яких подав свою козацьку характеристику на тлі найбільшого дотогочасного тріумфу козацтва – Хотинської війни 1621 р.

Ян Іноцентій Петрицій
(27.XII.1592 – 31.V.1641)

Лікар, історик, теоретик виховання. Народився у Львові. Син Себастіана Петрицій, професора Краківського університету, лікаря і філософа, міщанського походження. Навчався медицині у Краківському університеті, а згодом у Болоньї (докторат нострифіковано у Кракові 1620 р.).

Професор медицини Краківського університету, 1621 р. призначений першим в історії цього навчального закладу історіографом. Автор трьох праць з медицини, підручника доброго виховання, а також чотирьох історичних промов, що торкалися минулого Польщі.

Як історіограф Петрицій найбільш відзначився твором «Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX»/ «Історія справ у Польщі славного року 1620». Написаний 1620 р., виданий він бл. 1622, вірогідно, в Кракові, з дедикацією краківському єпископу Марціну Шишковському. «Історія» Петриція оповідала про події 1620 р. (переважно Цецорська війна). Згодом текст її був доопрацьований та доповнений описом подій 1621 р. (зокрема, використано діаріуш Якуба Собеського) та виданий у Кракові у 1637 р. (разом з новою

посвятою вармінському єпископу Миколаю Шишковському, передрукував і стару, з 1-го видання).

До теми Хотинської війни Петрицій звертався також у творі «Palestra oratoria sive imitatio Ciceronis facta per quatuor orationes in L. Sergium Catilinam…»/ «Палестра ораторія або наслідування Цицерона, зроблене за чотирма промовами щодо Луція Сергія Катіліни» (Краків, 1624). Самій війні тут присвячені промови 2-а та 3-я, а 4-а має за тему татарський набіг 1623 р.

Петрицій був також автором праці «Comitia sapientum» / «Місце [зібрання] мудрості» (1628), що вважається першою на річпосполитському ґрунті спробою синтетичного розуміння всесвітньої історії науки та культури. У 1629 р. за дорученням Яна Сапеги він видав (із фіктивною видавничою адресою – Відень) твір, що прославляв Велике князівство Литовське (наразі втрачений). Останній було визнано образливим для поляків та шведів, відтак король Сигізмунд III заборонив його поширення.

Свій педагогічний твір про виховання магнатського сина («Princeps Polonus seu Institutio primarii et in excelsa familia editi juvenis in Respublica Polona», 1633) Петрицій присвятив відомому українському магнату кн. Владиславу-Доминіку Острозькому-Заславському. Зрештою, він видав (видання у Кракові було перерване через смерть автора, збереглися, без титулової сторінки, книги I, II і початок III) фрагмент опису подій часів *Лжедмітрія I* («Historia Moschovitica», 1641), який спирався, як припускають, на матеріали та нотатки його батька.

Характеристика козаків з'явилася вже на сторінках першого видання «Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX», її автор помістив перед викладом причин війни з турками. У доповненому виданні 1637 р. вона зазнала переважно незначних стилістичних змін, помітні смислові доповнення з'явились хіба що у викладі проблеми походження козацтва. Новинкою 2-го видання була характеристика козацьких вождів – Я.Бородавки та П.Сагайдачного, подана поміж перебігом бойових дій під Хотином 1621 р.

Починає Петрицій із гасла-параграфа «*Роди козаків. Лісовчики*», де з'ясовує злободенне питання розрізнення

козацьких та псевдокозацьких формувань. Він вважає, що «родів» власне козаків лише два – запорожці та донці, а лісовчиків «помилково до козаків деякі відносять, хоча вони [також] легко озброєні, прудкі, на війні з тими самими [козаками] подібно поводяться».

Далі історик подає короткі відомості про історію формації лісовчиків. Він вважає їх «нашим військом», войовничими добровольцями, які «за вождем Лісовським на війну московську пішли». А оскільки люд то не маєтний («жоден зовсім не осілий*»), вони «від засновника досі ім'я зберігають». Зрештою, підсумовує Петрицій, «правильніше їх веліти, відмінно від козаків звати». Зауважимо, що *веліти* – то античні легкоозброєні вояки, які призначалися для сутичок поза лінійними шикуваннями; застрільники. До речі, ще у творах Горецького та Ласицького між античними велітами та «нашими козаками» ставився знак рівняння. І це не єдина спроба «антикізації» лісовчиків; згадаємо, що В.Демболецький пропонував для позначення лісовчиків інший схожий античний термін «елеари».

Як бачимо, така аргументація містить чимало «темних місць» і реально мало пояснює, у чому-таки відмінність козаків від лісовчиків. Це, зрештою, усвідомив і автор – у другому виданні книги 1637 р. Петрицій суттєво розширює тут текст. Так, додано коротке гасло «*Їх походження*», де мова, власне, не про походження, а про розвиток лісовчиків, яких їх вождь «дивовижно привчив» до особливої «прудкості та відваги». З часом ця формація швидко розросталася, без огляду на реєстр, де могли лишатися й вже давно загиблі жовніри.

Тему продовжує й гасло-параграф «*Як видно з 'Історії московської', кн.3.*» (це вищезгаданий – батьків? – твір про російську Смуту, який Петрицій приготував до друку аж у 1641 р.), де Петрицій оповідає про характер діяльності лісовчиків під час російської Смути: «Шукали мостів, бродів недозволених: в залежності [від обставин] використовували розум та перепливали глибокі [місця] конем або й у ті річкові вири занурення потреба бувала». Далі йде вже знайомий за 1-м

---

* «*Осілий*» назвався б за місцем походження/мешкання.

виданням пасаж «правильніше їх веліти, а донців та запорожців козаками звати», який тут-таки пояснюється: «Обидва ці [козацтва] часткою землі ніби для жалування володіють; ані законам, ані королям не підвладні: єдиним поважають винятком, як за війни лише та війська виставлення, на кордоні розташовуватись та, як небезпека потребує, у небезпеках частих приходять на допомогу. Схожій військовій дисципліні та грабіжницькій відвазі [запорожці та донці] віддають перевагу».

Отже, ми нарешті розуміємо, чому лісовчики – то «наше військо», а запорожці – ні. Для Петриція козаки – то квазінезалежний військово-політичний гравець, який сам обирає поле своєї діяльності. Пасаж про те, що вони «часткою землі ніби для жалування володіють; ані законам, ані королям не підвладні», вірогідно, слід тлумачити як згадку про власну козацьку юрисдикцію «на волості» (Трахтемирів та ін.), хоча, за бажання, його можна було інтерпретувати і як «удільну» козацьку квазідержаву.

Далі гасло «*Донці*» коротко представляє донських козаків. Власне, історик подає лише їх «географічну» прив'язку (до ріки Дону – античного Танаїсу), 2-е видання книги доповнило це ще й згадкою державно-політичного зверхника («Донці, які під Московітами є»).

Наступне гасло «*Запорожці. Запорожців осідки*» також розпочинається з «географічної» прив'язки («виводяться з місць, що близько кінця Борисфена»). Стереотипно згадано про характер місцевих степових ландшафтів («Пустельне там усе і ніби без кінця дикі поля тягнуться до обрію»). У Дикому степу і народ живе, зрозуміло, «дикий» та хижий. Він для Петриція, так би мовити, антицивілізаційна (варварська) сила – «з місць навколо Києва зібраний, там бродить, під іменем козаків згуртований», рільництвом на цих родючих землях не спокушається, а займається лише грабунком «усіх, хто є навколо», заважаючи залюдненню цього краю.

Головними жертвами козаків є стереотипні кочовики – татари. Про перманентну війну з ними оповідає гасло «*З татарами війна*». Вона для запорожців – «джерело грабунку і слави». Як зауважує Петрицій, Запоріжжя вже тривалий час

прославляється «у найближчих сусідів» як «відкрита земля і воля». Сюди плине величезний потік добровольців, причому не лише черні, але й шляхтичів – молоді, для яких це школа військового мистецтва, а також злочинців-вигнанців. Знає Петрицій і про сезонний характер козакування (козаки «вільно у пустельних місцях у теплу пору року бродять, а в холодний сезон назад до домів якихось своїх або околиць Києва по черзі повертаються»).

Гасло «*Поселення Трахтемирів*» згадує про цю головну маєтність Війська Запорізького «на волості». Петрицій вказує, що Трахтемирів під Києвом надав ще король Стефан Баторій. Здається, це взагалі перший в історичній літературі Речі Посполитої слід добре відомої «баторіанської легенди» українського козацтва.

Петрицій у наступному гаслі «*Острови Дніпрові займають*» дещо помиляється, вважаючи, що, вже по наданню Трахтемирова, козаки опанували запорізькі дніпрові острови («Той притулок вони прямо випадково [отримали], а, до випадку звикнувши, до послуг суднобудівельних пристосували»). Трапилося це у рамках загального колонізаційного натиску («оскільки звідусіль татари витіснялися») на півдні України.

Гасло «*Між островами Томаківка*» характеризує цей острів як «особливо корисний» і такий, «на якому роду [козаків] корінь». Однак, зауважує, що й інші острови, «може навіть гарніші, часто, утім, використовуються» запорожцями. Свідчення Петрицій все-таки може бути прийняте на користь тези, що Томаківка як козацький осередок легко відродилася після татарського погрому 1593 р.

Наступне гасло «*Там місце куренів мають*», можна сказати, присвячене питанню Січі. Останнього терміна Петрицій, як і всі інші річпосполитські історики, не знає, його запорожці живуть на цілому сузір'ї островів («там з-поміж такої кількості чудових місць курені мають»), утворюючи «невелике через тісноту місця, але необлаштоване дике місто, що від небезпек віддалене, крім іншого, відвагою [оборонців]». Останній пасаж, вірогідно, навіяний спартанськими аналогіями (Спарта не мала стін, бо вважала за кращу оборону груди мужніх своїх громадян).

Тут принагідно акцентуємо на згаданій множинності запорізьких осідків у Петриція. Зауважимо, що у його сучасника, М.Пашковського, в «Історії турецькій» про це сказано ще виразніше. Там, щоправда, йдеться про події на Запоріжжі 1590-1591 рр., але текст оприлюднений вже 1615 р. Цікавому тут питанню Пашковський присвятив окремий параграф:

Kiedy Kozacy lećie a kiedy zimie meszkaią

A iesli chcemy wiedziec kedy przybywaią
Kozacy czasow piewnych y gdzie spoczywaią/
W szabelnikowey Wietce/ lub na Zborowskiego
Położeniu zimuią/ lub na Ruzynskiego.
Na wiosnę zaś skoro więc wody wielkie wstaią/
Tedy do Czortomłyka z tamtąd uciekaią.
Albo do Bazawłoka: a dobytki swoie/
Y konie w Tomakowce maią/ bo tam boie
Niebywaią/ z tamtąd zaś gdy robactwo wstaię/
Ustępuią na Lato w swe zwyczayne Kraie
Do Chortyce/ na skalę wielką: a zaś skoro
Jesień przyidzie/ natychmiast ustępuią sporo
Do Czerwonych gor: y tak iak mieysca swe znaią/
Tak się też na nie/ czasow pewnych przenaszaią.

*(**Де козаки влітку, а де взимку мешкають**// А якщо хочемо знати, де перебувають// Козаки в певні часи і де спочивають – // У Шабельниковій Вітці*, або на Зборовського// стані**, або на Ружинського***// Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають,// Тоді до Чортомлика звідти втікають// Або до Базавлука. А здобич свою// і коні на Томаківці мають, бо там бої// не бувають. Звідти ж, коли робацтво**** встає – // Відходять на літо у свої звичайні краї// До Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натомість відходить чимало//*

---

* Пояснення терміну «*вітка*» як ділянки Дніпра, де річка відчутно міліє, є в «Марсі Савроматському» С.Шимановського (див. підрозділ 4.4.).

** Район Чортомлика? Саме там 1579 р. містився табір С.Зборовського.

*** Йдеться про табір або *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців у 1575-1576 рр., або *Михайла Ружинського*, гетьмана у 1585-1588 рр., або *Кирика (Кирила) Ружинського* – гетьмана 1588-1590 рр.

**** Мова про козаків-промисловиків, а не вояків.

До Червоних гір[*]*. І так як місця свої знають// Так також на них у певний час переносяться).*

Зауважимо, що відомий український «літературний» переклад цього уривка В.Шевчука[444] має численні смислові помилки. Для наочності наведемо його нижче:

Де козаки влітку,
а де взимку мешкають

Коли ж ми хочем знати, куди прибувають
Козаки в різночасся і де спочивають –
В Шабельниковій вітці, в Зборовського стані,
Там зимують, бува, й до Ружинського звані.
Навесні, коли тільки вода розіллється,
Тоді до Чортомлика дорога в них в'ється
Або до Базавлука; добитки і речі,
Коні у Томаківці – все у безпеці,
Звідти йдуть, як робацтво усяке вилазить,
Літувать у місцини звичайні щоразу
Там, де Хортиця, скеля велика, а скоро
Йде на осінь, то звідти вертаються споро
До Червоних гір, добре місця свої знають,
В певнім часі звичайно на них проживають.

Утім, повернемося до питання осідків запорожців. Як бачимо, *Томаківка* у Пашковського – це літній склад здобичі, а також місце випасання військового табуна. А взагалі постійного центру, за цим описом, так само як і за Петрицієм, на Запоріжжі нема. Отже, дві «перших» Січі – Томаківська та Базавлуцька – то історіографічний міф?

Далі у хроніста йде гасло «*Інші по укріплених поселеннях розсіюються*», яке оповідає про постійне розсіяне зростання чисельності козацтва на «волості». Тут-таки Петрицій оповідає, як відбувається збір козаків для походу чи інших загальних справ («Щораз задля чогось нашвидкуруч зібрані, або на ворогів виправляючись, вони радяться та видають наказ до них стікатись»). По виправі «на відпочинок знову до своїх якихось осідків повертаються, а наймужніші та найвойовничіші на

---

[*] *Червона* або *Лиса гора* знана на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу.

[444] *Українські* гуманісти епохи Відродження. – Ч.2. – С.188.

Томаківку відходять». А взагалі козаки «цінують такі місця, де турків та татар володіння прилеглі, неважко [там] прославитися: бо сама загроза небезпеки нападу, [останньому] ніби подібна, та й інша лінь усувається».

Потім маємо стереотипно-географічне гасло «*Дніпровські Катаракти*[*]», при якому є згадка, що за порогами річка плине «до Хортиці укріпленого поселення, доблесного колись і осідку Вишневецького славнозвісного [мова про кн. Дмитра Івановича Вишневецького (Байди)], потім Томаківки-острову». Його продовжує гасло «*Пороги*», де Петрицій згадує, що саме від цього терміна йде назва козаків запорозькими («Ім'я [тих] круч та урвищ, що стало на козаків переходити»; «Що далі від них є – зá пороги, відтак і козаки запорізькими називаються»). Історик повідомляє, що це слово має аналогічний зміст із латинським «Катаракти», а взагалі порогів на Дніпрі є дев'ять.

Тему козацького імені продовжують і гасла «*Запорожців іноді низовцями кличуть*» та «*Далекою Волинню Низ зветься*». Перше містить доволі стереотипне пояснення *Низ* → *низовці*, а друге – цілком унікальне у річпосполитській історичній літературі твердження, «що внаслідок тієї самої причини далекою Волинню [кличуть], через здатність козаків до поширення [себто колонізації околиць-«Низу»], [утім] Низом навіть від більшості зветься». Цим Петрицій хоче і завершити тему «походження та осідків» козаків. Нам таки залишається додати, що, можливо, з доволі рідкісним згаданим тут терміном «*Далека/нижня Волинь*» пов'язана поява на мапі Речі Посполитої («*Pologne*»), включеної до французького географічно-країнознавчого видання Ніколаса Сансона (Sanson, 1626-1648) «Європа»[445], позначки «*Havte et Basse Volhynie*»: де «Havte» («Верхня») – то територія власне Волинського воєводства, а «Basse» («Нижня») – Київського воєводства.

---

[*] Вже була мова, що це античний термін для позначення річкових порогів, не перекладаю його тут, бо Петрицій далі наводить і місцеву назву «*Пороги*».

[445] *[Sanson N.]* L'Europe; Dédiée à Monseigneur le Tellier. – Paris, [1648].

Кордон тієї Нижньої Волині правим берегом Дніпра доведено аж до Чорного моря .

Наступне гасло «*Козацька дисципліна*» присвячене якісним змінам, що їх переживало сучасне історику козацтво як військова формація. Як пише Петрицій, його сучасники найбільше дивуються тому, що «багато тепер між ними дисципліни та майстерності виявляється: за загонами [пішими] та хоругвами кінними організовані, вони ставлять на чолі найдоблесніших, слухають старших, знають шикування, розуміються на швидкому маневруванні, свої закони та своїх урядників мають». Іншими словами, козаки – це вже не лише іррегулярні партизани, але готове до «правильної битви» Військо.

Така професіоналізація позначилася й на тому, що запорожців годі схилити, «аби поля обробляли, землю засівали, огороджували, поливали»[446], в них «кожен зі здобичі почасти [живе] та [праця] своїх рук у злиднях приходить на допомогу». Як підсумовує Петрицій, «лінь їм, як виглядає, з землею цілий рік надриватися, оскільки звідкись можна швидко кровопролиттям нажитись». Наступне гасло «*Виправи на Понт*» якраз і оповідає про найактуальніший і найприбутковіший промисел запорожців – піратство на Чорному морі.

Далі Петрицій вже повертається до основної оповіді про велику війну між Османською імперією та Річчю Посполитою. Проте, мовлячи про ескалацію конфлікту, згадує, втім не оригінально, він і про велике значення тут власне козацької карти.

У підсумку зауважимо, що характеристика козаків Петриція важлива передусім для «вченого» освоєння-розбудови теми. Як

---

[446] Цікаво порівняти це твердження з близьким за часом текстом, де йдеться про «звільнюючий»/ «ушляхетнюючий» потенціал військового однострою: «Nawet Hayduk/ kiedy na się sukienkę ze srebrnemi knaflami wdzieie/ iuż go do roli abo do cep nie przybijesz»/ «Навіть гайдук [вояк-нешляхетського походження], коли в сукню зі срібними гудзиками вдягнеться, то вже його до ріллі або до цепу не приставиш», див.: *Falibogowski K.F.* Discurs marnotratstwa y zbytku Korony Polskiey. – B.m.dr., 1625 (Арк. Eiii).

офіційний історіограф Краківського університету, її автор безперечно сприймався як «законодавець моди», та й два видання його книги говорять про певний «читацький успіх». На користь цього промовляє і те, що уперше окреслені у нього сюжети про Трахтемирів та «баторіанську легенду», а також «козацьку дисципліну» мали, як переконаємося у наступному підрозділі, і продовжувачів; дуже примітним є й вплив Петриція на Я.Собеського.

⌘ ⌘ ⌘

Отже, у творчості чотирьох проаналізованих авторів тема козаччини виходить на новий якісний рівень. Все більше уваги приділяється козацтву як внутрішньому явищу в житті Речі Посполитої, історики креслять програми інтеграції козаків до річпосполитського суспільства, причому не відкидають і можливостей надання/збереження їм певних автономістських прав.

Особливий інтерес викликає у згаданих авторів і процес накопичення якісних змін у військовому мистецтві запорожців, перетворення їх із нечисленних допоміжних підрозділів у повномасштабну армію, реального конкурента як збройних сил сусідніх держав, так і самого коронного війська. Утім, особливої ворожості щодо цього не відчувається, вона виявляється хіба ситуаційно (скажімо при описі козацьких повстань).

4.3. Переддень революції: з «Війська» в «народ» (Я.Собеський, Ш.Старовольський, П.Пясецький, А.М.Фредро)

Період після Хотинської війни 1621 р. і аж до початку Національної революції у 1648 р. позначений наростанням якісних змін у козацькому середовищі. Військо Запорізьке все впевненіше діє як самостійна військово-політична сила. Воно майже на рівних змагається з коронним військом у козацьких війнах 1625, 1630, 1637-1638 рр., загрожує столиці Османів Стамбулу-Константинополю 1624 р., втручається у внутрішні справи Кримського ханства 1628 р., у 1637-1641 рр. самотужки (спільно лише з донцями) веде війну з Туреччиною за Азов, утримує цілий «фронт» на Лівобережжі Дніпра під час Смоленської війни 1632-1634 рр. між Річчю Посполитою та Московським царством, здобуває новий військовий досвід на бойовищах Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., зрештою, бере найактивнішу участь у широкомасштабній колонізації Дикого Поля. Все це обумовлює доволі інтенсивні прояви зацікавлення козаччиною з боку тогочасних річпосполитських історіографів. Причому рівень розробки «козацької теми» явно покращується, у чому ми зможемо переконатись на прикладі характеристик козацтва пера Якуба Собеського, Шимона Старовольського, Павла Пясецького та Анджея Максиміліана Фредра.

Якуб Собеський (5.V.1590 – 13.VI.1646)

Народився, вірогідно, на Галичині у магнатській родині. Його навчанням опікувався видатний львівський поет та просвітник Шимон Шимонович. З ініціативи останнього Собеський став студентом Замойської академії. 1604 р. він перейшов до Краківського університету, але 1605 р. знов повернувся до Замостя, де залишався до кінця 1606 р. Продовжувати студії Собеський навесні 1607 р. виїхав до Парижу, де залишався чотири роки. Звідти робив екскурсії до Англії, Нідерландів та західної Німеччини. У лютому 1611 р. вирушив у тривалішу подорож до Іспанії, Португалії, південної

Франції, Савої, Італії (у Римі провів зиму та весну 1612 р.) та Австрії. Під час закордонних мандрів започаткував свій перший щоденник (за 1607-1613 рр.) – схильність до мемуаристики Собеський пронесе крізь усе життя.

У 1613 р. повернувся до батьківщини та у середині цього самого року став дворянином королевича Владислава (майбутнього польського короля Владислава IV). Почав брати участь у політичному житті країни. У 1617 р. на чолі власної гусарської хоругви відправився у московський похід королевича Владислава, був поранений при облозі Кремля, згодом взяв участь у перемовинах, що закінчилися укладенням Деулинського перемир'я 1618 р. Про події цієї війни Собеський також уклав щоденник («Diariusz ekspeditiej moskiewskiej»).

З поверненням із походу, по смерті батька, вступив у володіння родинним Золочевом, де мав свою резиденцію. Настало зв'язав свою політичну діяльність з інтересами руського воєводства, був відомий як антирегаліст та апологет шляхетських вольностей. Обмаль було примітних як зовнішньо-, так і внутрішньополітичних подій, важливих для країни, в яких не залишилося сліду його діяльності.

Узяв участь пан Якуб й у Хотинській війні 1621 р. Про події цієї військової кампанії Собеський також уклав діаріуш, який згодом у розширеному та латиномовному («вченому») варіанті видав у Гданську 1646 р. під титулом «Commentariorum Chotinensis belli libri tres»/ «Коментарів Хотинської війни 3 книги». Цей твір користувався великою популярністю та помітно вплинув на пізнішу історіографічну традицію (саме з нього і походить уривок про запорізьких козаків, який проаналізовано нижче).

У червні 1624 р. Собеський взяв участь у щасливій битві загонів польного гетьмана С.Конецпольського з татарами Кантимира під Галичем. 1625 р. пішов з тим самим гетьманом на Куруківську війну з козаками (йому приписують і укладення анонімного діаріуша цієї кампанії). 1633 р. знову під прапорами Конецпольського брав участь у відбитті вторгнення турків Абази-паши на Поділлі. Знаком великої поваги до цього славнозвісного коронного гетьмана був вірш «Pieśń o

Podhorcach» з 1640 р., в якому Собеський славив галицьку резиденцію Конецпольського.

Тісний зв'язок з українською магнатерією відбився і на шлюбах пана Якуба. Його першою дружиною була Маріанна Вишневецька, дочка руського воєводи Костянтина, другою – Теофіла Даниловичівна. Остання народила йому численних нащадків, серед яких був і майбутній польський король Ян III Собеський.

Письменницькі таланти пана Якуба досі досліджені недостатньо, найбільше відомі його праці про Хотинську війну. Цікавий тут уривок про козаків є, поза сумнівом, свідченням доброї особистої обізнаності автора з предметом.

Адже відомо, що уперше концептуалізувати своє ставлення до запорожців Собеський мав принаймні ще 13 вересня 1621 р. у Хотинському таборі. Він тоді від імені держави виступив перед козаками з промовою, аби надихнути їх продовжувати службу, попри проблеми з платнею та забезпеченням. У цій промові оратор підніс жертовність та героїзм запорожців (останні, втім, не «прониклися», бо жадали від держави не слів, а реальних справ)[447].

Та повернемося до цікавого тут тексту. Відсутність у ньому будь-яких чітких вказівок на факти, що скільки-небудь далеко відбігають від часів Куруківської кампанії 1625 р., схиляє до датування написання згаданого козацького параграфу часом невдовзі по цій події (принаймні саме стан після 1625 р. він представляє).

Цілий уривок у Собеського має власну назву «*Походження, життя та звичаї козаків запорізьких*». Вбудовано його до загального тексту після вістки про прибуття Війська Запорізького під Хотин. Причому автор пояснив мотиви, якими він керувався створюючи свою козацьку характеристику – «оскільки досі далеко поміж різними племенами слава, що про них поширюється». Він також охарактеризував власну компетенцію у цьому питанні (писав «на правах очевидця» та

---

[447] *Trawicka Z.* Jakub Sobieski. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów. – S.173.

черпав з компетентних джерел). Цікавили Собеського проблеми «початку, звичаїв та інституцій» козаків, причому саме останній пункт – *інституції козацькі* – є найоригінальнішою частиною його праці.

Починає оповідач з уже доволі стереотипного твердження про переважно «руську» етносоціальну базу козацтва, доповнену шляхетними злочинцями-вигнанцями чи не з цілої Європи («Майже усі вони з Русі походження ведуть, хоча чимало з Велико- та Малопольщі шляхтичів, на позбавлення честі засуджених, а деякі з Німеччини, Галлії, Італії, Іспанії навіть, через вироки за злочини вигнані, між ними знаходяться»). Утім, продовження йде зовсім нетривіальне: вони «релігії Грецької сповідання дотримуються, рутенську мову уживають, відкидають походження – якщо навіть хто [досі] носив знатне, плебейські імена приймають і вони, для усього громадянства померлі, дике життя вести змушені». Якщо про православ'я та русько-українську мову запорожців вже йшлося у Любенського, то згадку про звичай зміни імені (шляхетського на просте) до історіографічного образу козацтва запровадив саме Собеський. Усі ці риси поглиблювали сприйняття своєрідності козацької ідентичності в Речі Посполитої (відтак надходило розуміння, що, аби зватися козаком, треба було не лише подолати дніпрові пороги, як легковажно твердив Боплан).

Далі Собеський коротенько пише про запорізькі місця перебування/ зародження козацтва (низові острови Дніпра та Пороги). Дуже вірогідно, що тут скорочено використано вищеаналізований текст Петриція (зокрема гасла «Дніпровські Катаракти» та «Пороги»).

Як продовження-розвиток міркувань з гасла «Козацька дисципліна» того самого Петриція виглядає і наступне твердження: на Запоріжжі «до занепаду військової дисципліни, усі на хоругви та полки поділені, в цілковитій покорі, і, постійно у війні вправляючись, жили та, ніби до гніздівля якогось прив'язані, палестру цю задля інших занять покинути злочином вважають». Як бачимо, це вже погляд людини, яка після Хотина 1621 р. пережила й масштабні козацькі війни з урядом 1625 та 1637-1638 рр.

Господарча база козаччини також окреслена досить оригінально: «Живуть убого гуртом, то з мисливства, то з рибальства заробляють, про запаси плодів для усіх турбуються, від міської комерції відрізані, майна [приватного] жоден [не має], хіба невелика кількість заслужених випадково отримує, надмірності та розкоші невідомі [їм], ні про що інше, окрім зброї одної, не турбуються». Якщо про рибальство та мисливство як основні господарські промисли козаків згадано чи не у кожній козацькій характеристиці, про спільне майно-спільну заготівлю запасів для Війська попередники також оповідали, то згадки про «невелику кількість заслужених», які хай і «випадково», але вже мають певні приватні статки, а також про відрізаність Запоріжжя «від міської комерції» – це нові наративні елементи, запроваджені до козацької характеристики Собеським. Вони явно працюють на відображення все більшої «складності» козацтва як явища.

Від господарських занять запорожців Собеський плавно переходить до військового «промислу». Окреслює він і основні «фронти» для останнього: «В Очаківських полях найщасливіше часто з татарами б'ються та славою за майно сплачують, нападами приморським областям турків загрожують безупинно».

Далі Собеський пробує знайти у минулому козаччини первісний «золотий час». На його думку, колись «війська їх такого лише кілька тисяч існувало і, дотримуючись рангів військових, ветеранам та відставним загальну проявляли пошану». За це й попередні польські королі «права, привілеї та імунітети певні їм щедро дарували, винятковою милістю лицарських підданих своїх підтримували та часто наділяли, щоразу, коли покровительством охоплювали» (тут мова про наближення козацького статусу до шляхетського).

Причиною занепаду класичної козаччини Собеський вважає недолугість нащадків та зростаючий доплив до козацьких лав «наброду»-черні. Це «простолюду невійськового маса», втікачі «з областей Русі від ріллі, від різних ремесел». Раніше вони могли сягнути хіба що статусу «поштивих ветеранів», але тепер стали претендувати на провідну роль у козацтві. Шляхетному

Собеському такий демократичний ухил явно не подобається, тому він не жаліє словесних фарб для знеславлення цієї нової козаччини з вискочок (вона «суперництво та чвари починала, старовинний війська лад змішувала, стриманість обертала у грабунок [нестримний], дисципліну в сварку, послух на сваволю змінювала»).

Точка розриву з попередньою традицією, за Собеським, припадає на Наливайківщину (1594-1596 рр.). Козаки тоді «задля грабунку блукали там і сям по Русі, Литві, Київському та Брацлавському воєводствах». Їх «сваволя» загрожувала «церкві, королівщинам та шляхті добрій, ба навіть багатствам держави». За це з козаками «рішуче бився» гетьман С.Жолкевський, який розгромив запорожців та полонив їх ватажків. Наливайка, як згадує Собеський, страчено «люто» під час варшавського сейму 10 лютого – 25 березня 1597 р.

Утім, як указує оповідач, держава пробувала застосовувати до козаків і несилові методи, як ось угоди, «за посередністю кращих мужів», з метою «до того початкового ладу» повернення. Тут, ймовірно, Собеський має на увазі передусім Куруківський договір (він якраз легітимізував милий серцю історика-аристократа кількатисячний козацький реєстр), до якого пан Якуб сам доклав рук.

Далі оповідач малює, таким чином узаконену, козаччину ніби «з середини». Починає він з того, що власне і породжує козацьку проблему, – з війни. За Собеським, у козаків «щоразу, як якусь почнуть виправу, багаточисельне військо з грабунку областей Корони годується». Причому із закінченням бойових дій проблеми з ними не зникають, вони, «з війни повернувшись, майже колонії певні по селах та містах як королівських, так і шляхетських створюють, усі старшинам та панам своїм послух дотримують» (мова про т.зв. *козацький присуд* – претензії козаків на екстериторіальність та внутрішню автономію).

Тільки «деякі з ветеранів на своїх при Борисфені осідках затримуються», решта – живе з промислів та «над господарством лише, з жінками та дітьми, старанно працює». Утім, навіть ці, інтегровані до мирного життя, які «спокій» обрали, становлять проблему для держави. Адже «вони в

громадські суперечки втручаються і на Сейми часто послів окремих від них посилають, які Грецької віри конфесію оголошують своєю справою, на латинян нападають та західної католицької, насправді, церкви панування відкидають».

Далі Собеський знову згадує про утворене 1625 р. реєстрове козацьке військо («Недавно [їх] найманцями своїми забажала мати Річ Посполита, для яких щорічно певну суму грошей Київ отримує») та переходить до аналізу військових структур козаків. Починає, природно, з голови, зауважуючи: «найвище у них командування зосереджує війська Старший*, який вживає як знак влади носіння жезлу з очерету виготовленого». Про спосіб обирання козацького Старшого Собеський повідомляє наступне: «І [його] у спосіб стрімкий, не голосуванням, але єдино криками та частим за кандидата шапок підкиданням, обирають; і так само, часто за бажанням непостійної черні, уряду позбавляють». Завершує презентацію уряду Старшого оповідач зауваженням про його дуже широкі повноваження – «як довго обов'язки свої виконує, у руках його перебуває влада над життям та смертю кожного козака».

Другий щабель козацької ієрархії, за Собеським, займають «чотири військові радники, звані осавулами, з помічником головнокомандувача, якого заступником Старшого військо іменує» (мова про *наказного гетьмана*). За ними йдуть «табору, армати, полків старші, потім сотники та громадський нотарій, який облік майна та витрат їх записує та, зазвичай за радою грецьких монахів, листи до короля та вельмож королівства пише» (*генеральний обозний та полковники, генеральний писар* відповідно).

Згадав Собеський і про головну маєтність Війська – містечко Трахтемирів на Київщині. Його козакам «Річ Посполита, для задоволення пам'яті [їх] вірності з виказаними заслугами, дарувала». Тут вони, разом із власним архівом, зберігають

---

* Собеський вживає різних латинських термінів для позначення керівників коронного (dux) та козацького (praefectus) військ, контекстними варіантами перекладу для цієї опозиції можна прийняти «*гетьман*» (коронний) – «*старший*» (козацький).

«привілеї, військову армату, різну з розорених турецьких торгівельних поселень вивезену здобич, а також військове спорядження та королівські прапори, які їм на знак верховної влади, щоразу як за Річ Посполиту зброю піднімають, від польського короля з надзвичайної ласки посилаються».

Далі Собеський докладно описує процедуру козацької ради – цього верховного органу прийняття рішень у Війську Запорізькому: «Коли скрутне якесь становище у війську трапляється, до зібрання скликають від самого гетьмана усю чернь. І він насамперед, надавши обличчю вираз поваги та скромності, по кілька разів у бік натовпу своїх уклоняється, проходить на призначене місце та, знявши шапку, під розгорнутою королівською корогвою, між іншими, які сидять, тільки він з чотирма осавулами стоять, певні справи, які на обговорення надійшли, докладним ґречним викладом оголошує. Тоді або закиди, якщо навіть якісь вони висувають, спростовує, або в особистих потребах якусь від війська ласку уклінно просить. Притому усе, що б не отримав, за милість приймає та, щоб вона собі [не] вирішила, черні вимог настійно дотримуватись зобов'язується. Коли ці відмовляють, усі примхи їх не оприлюднює, голосом і порухом повагу виявляє. Доки Старший війська їх промовляє, слова його зрештою мовчки вислуховують, потім думки свої, по черзі, сиплять вигуками». Зауважимо, що опис козацької ради – це ще один цілком «піонерський» внесок історика до наративного образу козацтва у річпосполитській історіографії.

Закінчивши із «структурами» Війська Запорізького, Собеський переходить до оповіді про його військові «технології». Тут пальму першості тримає запорізький флот («До війни морської найпридатнішими [козаків] тривалий зробив досвід»). Собеський описує славетні човни-чайки запорожців («Плавають на човнах, які з бортів на кшталт дощок пуками з очерету, вигаданими проти бур та хвиль моря, обв'язують і, досконало легкі, вони важкими галерами турків найчастіше заволодівають»).

Далі охарактеризовані якості запорізької піхоти, яку оповідач оцінює дуже високо («Багато з них списів не вживає,

але рушниць – усі. Цим створюють армії Корони Польської можливість дорівнюватись найпотужнішій у світі земних володарів піхоті»)*. Описує й родзинку піхотного мистецтва запорожців – використання в бою табору («Стан також вправно в кількох порядках роблять з возів, за нормами найсильніших оборонних укріплень, який Табір називають і проти ворогів натиску крайнього в ньому шукають сховку»).

Наприкінці цілого параграфу Собеський повертається до основної оповіді про Хотинську війну. Переповідає труднощі із забезпеченням харчами новоприбулих запорожців, у чому воліє звинувачувати Я.Бородавку, який зволікав зі з'єднанням із коронним військом. Згадує про намагання П.Сагайдачного та командування коронної армії якось дати собі раду із цією проблемою.

Насамкінець додамо кілька слів про модерні переклади цього тексту Собеського. Першим був переклад польською мовою Владислава Сирокомлі з видання 1854 р. Він є досить удалим, але містить і помилки, і певні скорочення первісного тексту, і подекуди некоректний, з точки зору сучасного стану науки, надто вільний слововжиток (козацького вождя Я.Бородавку охарактеризовано тут як чоловіка «gnuśnego», а не «найбездіяльнішого», як було б коректно щодо оригіналу).

Наступними, особливо важливими для українського читача, були переклади для збірки «Мемуары относящиеся к истории Южной Руси» (Вип.2, 1896), а також переклад М.Грушевського у 7-му томі «Історії України-Руси» (1909). Утім, обидва вони були лише фрагментами цілого козацького уривка, що знижувало їх загальну вартість для наукового вжитку, а перший з них місцями сильно поступався навіть польському попереднику (там, де мають бути «оселі-місця перебування козаків», – незрозуміла «старшина», де згадано про занепад давньої запорізької дисципліни, козаки взагалі не знають про останню, де мова про «списи», згадано «луки»).

---

* Найраніше відоме мені твердження, що запорізьку *піхоту* цінують «більше за іншу», походить з вищезгадуваної «Реляції» кардинала Валенті (1603-1604 рр.).

У підсумку зауважимо, що козацька характеристика Я.Собеського демонструє високу «зрілість» опрацювання теми, використання як свідчень «очевидців», так і попередньої історіографічної традиції. Примітним тут є зсув уваги від оповідання про «зовнішні» ефекти існування козаччини (партизанська війна з турками та татарами тощо) до з'ясування внутрішніх проблем уряду Речі Посполитої у зв'язку із козаччиною.

У Собеського взірцево протиставлені минулий «золотий вік» первісного лицарського козацтва та сучасний «залізний вік» козацької черні (тема уперше окреслена Старовольським, див. нижче), указано на перевагу «городових» козаків над запорожцями, що на той час вже окреслилася, та великий інтерес легітимізованого реєстрового Війська до громадського життя (у союзі із православною церквою). Дуже доскіпливо висвітлені внутрішні механізми функціонування козацької організації (без обізнаності з якою уряду Речі Посполитої годі собі дати раду із цим все більш складним явищем).

Демонстрованому Собеським новому нараційному формату характеристики козаччини значної «вченої» вивершеності надав вже знайомий нам Шимон Старовольський.

⌗ ⌗ ⌗

Шимон Старовольський[448]
(бл.1588 – 6.IV.1656)

Перша характеристика запорожців у Старовольського прямо пов'язана з його дебютною спробою виступити в ролі історіографа. Мова про «нефортунну», за власним визначенням ученого, працю «De rebus Sigismundi Primi»/ «Про справи Сигізмунда I» (Краків, 1616). Цей текст (див. Додаток Д.10) багато пояснює у справі генези уявлень Старовольського про запорізьких козаків.

Так, зокрема, зрозумілою стає мотивація вибору автором саме О.Дашкевича на роль першозасновника козацтва. Адже цей персонаж, про зв'язок якого з козаччиною Старовольському

[448] Біографічний нарис див. підрозділ 2.3.

відомо заздалегідь, з'являється на сторінках праці першим (події 1506 р.), раніше за інших претендентів (С.Полоус-Полозович, П.Лянцкоронський, І.Свірчовський-Свірговський).

Та звернемося безпосередньо до «уривка про козаків». Як і хронологічно близька характеристика Любенського (див. вище), цю оповідь відкриває зауваження про накопичення в сучасному автору письменстві критичної маси принагідних згадок про козацтво («оскільки про Козаків [часті] згадки робляться»). Відтак, є потреба перейти на новий якісний рівень у представленні теми («справа вимагає очевидця, котрий з ними б перебував та їм близьким був би. [Адже] дехто описує, то єдино через ту їх військову доблесть, то через імені славу»).

І, для початку, запорожців окреслено за античним прецедентом («Козаки або Велони [читай – веліти]») та як солдат-добровольців («вояків за своїм власним вибором та доброю волею»). Далі «розшифровується» тема роду війська (веліти) – «вони легке озброєння уживають – списи, дротики, луки та рушниці». Втім, до цього цілком стереотипного рядка, додане зауваження про багатоманітність козацького військового мистецтва (згадана зброя застосовується «не водночас або уся разом, але за можливості та зручності: одне на човні, інше верхи на коні або пішими»).

Добровольці-козаки почуваються вільними від звичайних обмежень вояків-фахівців. Вони «майже ніяк не турбуються про спорядження, пристойність та звичаї»; відзначаються завзяттям-ентузіазмом («у збройному суперництві вони перемогти здатні найкращих») та винахідливістю (як скрута – найкраще для захоплення здобичі допомогою служать»).

Старовольський усвідомлює різницю між жовнірами «козацьких» рот та запорожцями. Для перших козацтво – це фах («такі, що звуться козаками, і між поляками є легкоозброєні, але вони [такі] лише за манерою бою, а [в іншому] життя не змінюють»), для других – спосіб життя («ті, які суть Запорожці … особливі»).

Далі, аби пояснити саму назву, автор звертається до географії та просторового окреслення місця, за яким її отримано (козаки «на островах мешкають за порогами Бористена, котрі з

великим гуркотом з височини спадають. Вони [є] чудово виробленим природою кордоном (у просторіччі porohi), що плине між скелями і човнам неприступним створений, ніби за задумом рівнини прорізає»). Не забуває Старовольський і про альтернативний термін «низові/низовці» («На ті простори, що їх нижче спадають, [запорожці] зі своїми човнами, що Чайками звуться, за линвами піднімаючись та спускаючись, потрапляють. Відтак, дехто [їх кличе] Низовцями – від мешкання на Низу річки або в нижній частині Русі, куди річка, віддаля збігаючи, плине»). Тут-таки історик зауважує екстремальну дистанцію Запоріжжя від центрів Речі Посполитої (запорожці «під владою Корони є останніми*. [Вже] Донці, які над Танаїсом або Доном мешкають, Московитам підлягають»).

Наступна сентенція оповідає про «історію» запорізького козацтва як суспільного явища («Спочатку їх досить таки мало було, але на волі вони зростали, прибавлялися та розселялися. Їх приходило все більше, бо острови ті, які заселяли, або на яких шукали сховку, від нападів і з суходолу, і з човнів, хоча б і без рукотворних укріплень та споруд, щонайбільшу убезпеченість мають»). Отже, козаки – то «діти природи» і, водночас, зростання їх кількості «природно» обумовлено.

Відтак, Старовольський змальовує певний життєвий (річний) цикл запорожців. Він бере початок навесні, коли козаки зосереджуються на Запоріжжі, та розпочинають набіги на турецько-татарські володіння морем та суходолом («з весни, численне військо, досвідчене в навігації, під тим іменем [козаків], сповнене наскільки можливо силою, татар <скіфів> та турків часто в битвах побиває і численні гучні перемоги [отримує]; воно захоплюється на прикордонні варварські нації нападами і багато їх купців грабує, немало навіть цілком руйнує поселень та уходить зі здобиччю»). Природна неприступність Великого Лугу забезпечує збереження цієї здобичі, але він-таки не може цілком забезпечити життєві потреби заорожців. Попри «свою» сушену влітку рибу, в якій нема нестачі, Запоріжжя залежить від довозу припасів (здобич «ніби в замку

* Варіант перекладу – найвіддаленішими.

найміцнішому ховають, улаштувавши заздалегідь підвіз припасів. Бо недостатньо своєї риби, влітку сушеної, що підкріплює взимку навіть»).

Завершує «цикл» козакування відхід на зимові квартири до волості. Зимувати на Запоріжжі, зберігаючи човни та важку зброю, залишається лише невеличка сторожа («Згодом вони, човни та військову армату в безпечному місці склавши, охорону найдобірнішу залишивши, самі таки до Києва, Кричева, Черкас та інших сусідніх королівських містечок відправляються»). Цікаво зауважити, що близький до «руського» світу автор проігнорував тут популярний мотив запорожців як суміші різних народів.

Діяльність низовців Старовольський оцінює назагал позитивно. Він відверто радіє зі, здійсненого руками козаків, «покарання» жахливих для цілої Європи турків. Єдиними негативами запорожців історик вважає схильність до пияцтва та проявів юнацької недисциплінованості («І від цього мистецтва вони потуги досягли, оскільки справами їх сусідні турки, які, водночас, самі жах наводили, були покарані найбільше. Якби хміль при цьому вивітрився та юність свято трималася настанов порядку і до стриманості себе привчала, невдовзі [знані були б], не як ті, хто єдино сусідів-ворогів охоче відганяє, але як навіть [такі, хто] похвалу і славу найсильнішу імперії, підвладної Польщі, залишив»). Утім, як зрештою зауважує автор, уряд, коли це в його інтересах, готовий виявляти поблажливість («Але і зовсім недавно войовники найвидатніші, самі польські королі, їх примітну допомогу уживали*»).

Вже ця перша козацька харатеристика Старовольського засвідчила неабиякий інтерес ученого до цілого явища. Але «вершиною» дослідження проблематики козацтва у творчості цього автора став розділ про запорізьких козаків, який вінчає видання «Eques Polonus»/ «Лицарство польське» (варіант

---

* Мова, про присутність запорожців на бойовищах російської Смути, а вірогідніше конкретно про свіжу участь у гучних рейдах Московщиною О.Лісовського (лютий 1615 – лютий 1616 рр.), коли козаки сягнули навіть Білого моря.

перекладу – «*Шляхта польська*». Венеція, 1628). Сам Старовольський вважав його своїм основним текстом про запорожців (про це він, зокрема, заявляв на сторінках «Сарматських войовників» та «Полонії»[449]).

Загальна структура згаданого трактату виглядала таким чином:

Дедикація римському папі Урбану VIII (с.3-6)
Lectori/ Слухачам (с.7-10)
Розділ I: De exellentia, et dignitate Equitis Poloni/ Про надзвичайність та гідність Лицарства Польського (с.11-14)
Розділ II: De immunitatibus, et libertate Equitis Poloni/ Про пільги та вольності Лицарства Польського (с.14-20)
Розділ III: De moribus Equitum Polonorum, et habitandi ratione/ Про звичаї Лицарства Польського та поводження розумне (с.20-26)
Розділ IV: De exercitiis Juventutis Polonae/ Про вправи Молоді Польської (с.26-30)
Розділ V: De peregrinationibus, et militia extra Patriam/ Про мандрівки та війни поза Вітчизною (с.30-35)
Розділ VI: De modo militandi, et propugnandi Patriam/ Про спосіб воювання та захист Вітчизни (с.35-47)
Розділ VII: De Haiducis/ Про Гайдуків (с.48-51)
Розділ VIII: De Cosachis Zaporosensibus/ Про Козаків Запорізьких (с.51-68).

Останній розділ і є наразі найбільш докладним та нараційно розбудованим з відомих описів запорожців, витворених річпосполитським письменством XVI – середини XVII ст. Саме його реферував згодом Старовольський в інших своїх творах, зокрема, у неодноразово перевиданій «Полонії» та у «Сарматських войовниках» (при біографії О.Дашкевича).

У модерній українській історіографічній традиції окремі уривки з «Лицарства Польського» відомі в перекладах М.Грушевського (див. Додаток Д.10). Утім, це лише частинки цілого козацького розділу (десь третина загального тексту), ще й з певними скороченнями, що суттєво знижує вартість такого

---

[449] *Starowolski Sz.* Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego. – Kraków, 1976. – S.253; *Його ж.* Wojownicy sarmaccy. – Warszawa, 1979. – S.205.

перекладу для сучасної науки. Зрештою, і вже інтерпретованим Грушевським пасажам наразі не завадить верифікація.

Отже, у «Лицарстві Польському» українському козацтву відведений прикінцевий розділ 8 під лаконічною назвою «*Про Козаків Запорізьких*». Розпочати його Старовольський воліє з міжнародно-злободенної, на час написання тексту (1628 р.), теми розрізнення запорожців і лісовчиків (пор. близькі за хронологією аналогічні зацікавлення С.Любенського та Я.І.Петрицiя).

Загалом наполегливе роз'яснення цього питання як Старовольським, так і Любенським з Петрицієм, є відповіддю на інформації на кшталт ось розлогої реляції для двору герцогів Тосканських – «Relatione del Regno di Polonia scritta l'anno 1624»/ «Реляція про стан Королівства Польського 1624 р.», передостанній параграф якої носив титул «*Cosachi*» («*Козаки*»)[450]. У ньому, зокрема, повідомлялось «...si sono segnalati ultimamente nella guerra Turchesca in Vallachia, dove hanno esercitato l'offitio di buon soldati, et anco nel fatto d'arme dì Monte Bianco sotto praga in favore di Cesare essendo prima stimati anzi atti a guastare il predare, che a campeggiare, e militare sotto buona regola» («Они отличились в Валахии во время последней войны с Турциею [мова про Хотинську війну 1621 р. – *Д.В.*], где показались исправными солдатами, и в другом случае в битве при Белой горе под Прагою, где дрались за Кесаря [8.XI.1620 р. – центральна битва початку Тридцятилітньої війни – *Д.В.*], а до того времени считались лишь годными опустошать неприятельский край и неспособными нести регулярную

---

[450] До речі, він явно запозичений з аналогічної реляції 1623 р. Джованні Франческо Ольмо. Останній згодом видрукував свою працю див.: *Olmo Gio.Fr.* Relationi della di Venetia del Regno di Polonia et del Regno di Boemia. – Venezia, 1628. – P.37 (розділ «Козаки»). Взагалі, включати в «Реляції» про Річ Посполиту окремий розділ про козаків з того часу стає практично нормою, див. зокрема: *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschall de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, et sur-intendante de sa conduitte… – Paris, 1647. – P.225-231.

полевую службу»)[451]. Хотин справді зараховувався до діянь запорожців, в той час як Біла гора – то справа лісовчиків.

Отже, питанню розрізнення «козаків» Старовольський присвячує розлоге гасло-параграф «*Одні Козаки є, які в Німеччині служать, а інші, які на Турків у набіги ходять*». Починає оповідач (дуже схоже із Любенським) із твердження, що по Європі гуляє чимало малокомпетентних та помилкових уявлень про козаків, а також про змішування запорожців*, відомих з антитурецької та антитатарської діяльності у Причорномор'ї, з лісовчиками, які відзначилися службами австрійському імператору на початковому етапі Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. Особливо нашому автору не подобаються трактування «козаків [окремим] плем'ям, від народу Корони Польської відділеним мовою та походженням».

На думку Старовольського, різниця між згаданими військовими формаціями – це, передусім, відмінність між родами збройних сил: лісовчики (їм, на відміну від Любенського, автор не відмовляє у козацькому імені і зве «козаками польськими») – це легка кіннота; «козаки запорізькі» – піхота. Крім того, ці козацтва мають відмінну соціальну та регіональну бази: перші – то шляхтичі з регіонально не розрізнюваної «Польщі», другі – «з руських провінцій, себто Київського та Брацлавського Воєводств селянська збиранина і набрід простолюду». І, оскільки про шляхетську легку кінноту Старовольський вже мовив у інших розділах цієї своєї книги, далі він подає дані лише про запорожців.

---

[451] *Бумаги* Флорентийского центрального архива касающиеся до России. – М., 1871. – Ч.II. – С.26,212.

* Термін цей Старовольський тут зве «зовсім недавнім». Він, справді, стає популярним у річпосполитській літературі вже з XVII ст., раніше, як ми мали можливість переконатися, зазвичай побутувало визначення *низові козаки*/*низовці* або *дніпровські черкаси*. Уперше термін *козаки запорізькі*, з аналізованих у цьому розділі авторів, ужив Б.Папроцький. (див. аналізовану тут книжку 1599 р., у «Гербах» 1584 р. видання він пише про «*низових Козаків, котрі запорізькими молодцями звуться*», а ще його «Історія жалісна» 1575 р. знає лише «*низових козаків*»).

До речі, щодо універсально-«фахового» обличчя «козацької» кінноти С.Старовольський послідовний. Так, у творі «Wyprawa i wyjazd … woyska … sułtana Amurata … na woynę do Korony Polskiej»/ «Виправа та виїзд … війська … султана Амурата…» (Б.м.д., 1634) він навіть бедуїнські підрозділи турецького війська зве «арабськими козаками»[452]. Утім, про жодну іншу «козацьку» піхоту, крім запорізької та донської, ніколи не згадував. Її унікальність явно проглядається із подальшого опису.

Розпочинає оповідач традиційно із з'ясування питання походження імені. Цьому присвячене гасло-параграф «*Звідки назва Запорізькі Козаки*». Старовольський доволі нетрадиційно витлумачує слово «порог»/ «limen» як «кордон». Отже *запорожці* – це ніби люди *за-кордонні*. Здається, автор таки вкладає у це певний розширений сенс, бо згадує, що Запоріжжя перебуває «за кордоном Землі Київської, яка останньою є на Схід Корони Польської провінцією», хоча далі у нього «кордон» є простим синонімом «річкового порога» (він густо, але зовсім загально, мовить тут про дніпрові Пороги). Взагалі у Старовольського численна «темність» змістів має за джерело його не дуже добру латину. Вірогідно, із характеристикою закордонності/ замежовості/ позазаконності з точки зору «номального» суспільства пов'язаний і прикінцевий пасаж параграфу: «Запорожців і Козаків, майже всі зневажають, навіть до смерті [можуть убити]».

За «іменем» традиційно описується місцеперебування козаків-запорожців. Цьому присвячене гасло «*Три Козацькі острови, на яких перебувають [запорожці]*». Це традиційні Томаківка, Кохан та Хортиця, причому останню Старовольський волить звати «острів Вишневецький», бо тут «укріплення за собою залишив самотнє» Вишневецький-староста руський, який «колись з Татарами власними силами бився». Цікаво, що, як звернемося до тексту «Сарматських войовників», стає ясно, що

---

[452] Сторінки друку не нумеровані, отже див. під №77 «…za temi szło Kozakow iakoby Harabow z lukami piećset koni/ wybornego y hyżego luda na rączych y prędkich koniach».

Старовольський помилково вважав, що ім'я острову дав не знаний Байда – Дмитро Вишневецький, а його двоюрідний брат Михайло[453].

Пофантазував оповідач і щодо назв Томаківка (від Томи – вождя якогось) та Кохан (від кохання). Ось тут запорожці Старовольського, «рибу, звіра та птахів ловлячи та у військовій справі вправляючись, життя проводять».

Далі йде гасло «*Які є Запорожці*» доволі хаотичне за наведеними у «дефініції» сенсами. За Старовольським, запорізькі козаки – це, власне, войовничі селяни, мешканці шляхетських маєтків, королівщин та маєтностей київського католицького єпископа. Вони служать на війні без жалування. Усі православні, козаки науки (західного типу) «майже ігнорують».

Наступні взаємопов'язані гасла – «*Відколи почалися*» та «*І хто Засновники*» – ясніші. За Старовольським, початки козаччини пов'язані із королюванням Сигізмунда І, коли велися масштабні війни з татарами, росіянами та молдованами. На роль засновника запорізького козацтва історик висуває «досвідченого змалечку» Остафія Дашковича, підлеглого/військового клієнта гетьмана великого литовського кн.К.І.Острозького.

До речі, Старовольський тут відходить від вже спопуляризованого Стрийковським, Гваньїні та Й.Бєльським погляду на Предслава Лянцкоронського як першого організатора козацтва (1516 р.). Не зреагував автор «Лицарства Польського» і на версію М.Розвадовського про «козака Полуса»* як першого (з 1508 р.) вождя козаків[454].

Нагадаємо, що лаври засновника козацтва для О.Дашковича пов'язані передусім з його проектом оборони українського кордону, представленим на сейм 1533 р. Для цієї справи він

---

[453] *Starowolski Sz.* Wojownicy sarmaccy. – S.235.

* *Полозович (Полоз) Семен* (✞ після 1524) – урядник з Київщини, знаний за боями з татарами 1508, 1511 та 1524 рр.

[454] *Rozwadowski M.* Zaciąg woienny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone. – B.m. i dr., 1622. – S.7-11.

пропонував залучити 2 тисячі козаків (річкової піхоти на човнах) та кількасот козацької кінноти. Зауважимо, що вписання Дашковича саме до запорізької традиції (див. також розлогу біографію «гетьмана» запорожців у «Сарматських войовниках»[455]), здійснене Старовольським, у модерні часи було цілком сприйняте українською національною історіографією, хоча про «авторські права» річпосполитського історика здебільшого забуто.

Тут-таки автор «Лицарства польського» описує і процедуру «ініціації» козака, прийому новобранця до бойової співдружності-«товариства вродженого». За нею запорожці, «як тільки позначать свого прихильника, прохають, радять і намовляють останнього: зробись іншою рукою, будь першим на ворога з власної волі, і раз і вдруге, і, зібравшись врешті-решт до купи, заклинають ім'ям Козацьким, ніби збайдужіти до всього, окрім доброї слави: і так з хлопців посвячується, до стану військового долучається».

А велич цього «стану»-верстви Старовольський цілком визнає. Бо відпочатку козаками «і Москалі, і Татари вельми обтяжені були, багато шкод Варварам вони самі поробили, Українною Шляхтою за послуги Короні обдаровані, і багато Урядниками споряджувані». Як бачимо, родовий зв'язок козацтва з українною шляхтою не секрет для оповідача.

Зрештою, Старовольський знов повертається до теми вождя козаків і оповідає, як відбуваються вибори нового зверхника та які вимоги висуваються до нього: «Тоді, як життя завершує, Сотники* нового собі голову обирають, [який має бути людиною] в усіх відношеннях надзвичайною, яка з молодістю поєднує [здатність] приваблювати багату здобич. Владу [має] справедливо вживати як в часи успіху, так і тоді, коли ворог, собою задоволений, викликає гнів». Тут цікаво відзначити чергове «темне місце» тексту («сотники» чи «з сотників»), коли вибір варіанта вказує на вибір гетьмана або старшинською

---

[455] *Starowolski Sz.* Wojownicy sarmaccy. – S.204-206.

* Можливо слід читати – «*[з] сотників*».

радою (про що є натяк і нижче), або радою чорною (загальною) зі старшин.

Зауважив Старовольський насамкінець і те, що ці вибори тривалий час лишалися суто внутрішньою справою запорожців, незалежною від уряду держави. Як він пише: «Навіть королю [особа ватажка] незнайома [була], аж поки не були Річчю Посполитою через Комісії Королівські [козаки] обмежені».

Наступне гасло «*Накопичення успіхів і поширення навіть на чужоземні Князівства війни молодецької*» подає короткий реєстр гучних козацьких виправ на службі чужоземним володарям. Цим козаки, за Старовольським, служили у вільний від виконання обов'язку перед вітчизною час, «проти ворогів віри». Так, ходили вони на допомогу «до Івоні та Богдана Молдавських; Арона та Міхала Волоських; до династів: Христофора та Сигізмунда Баторієв – Трансільванських Князів; Рудольфа та Матвія – Римських імператорів, [аби] Угорське ясносяюче королівство від Оттоманської люті захищати».

Зауважимо, що усі перераховані випадки використання запорожців іноземними володарями відносяться до кінця XVI – початку XVII ст., починаючи з акції І.Свірговського-Свірчовського на користь Івоні* у 1574 році. Згадані тут-таки Богдан IV Ляпушняну – це молдовський воєвода (1568-1572), який активно боровся за повернення на трон до 1574 р.; Арон Тиран (✞ 1597) – молдовський воєвода (1591-VI.1592; X.1592-1594); Міхай (Михал) Витязь (1558-1601) – волоський воєвода (1593-1601), воєвода семигородський (1599-1600), воєвода молдовський (V-IX.1600); Сигізмунд Баторій (1572-1613) – трансільванський князь (1581-1594; 1598-1599, 1601-1602), Христофор – його брат; Рудольф II (1552-1612) та Матвій (1557-1619) Габсбурги – імператори Священної Римської Імперії (1576-1612 та 1612-1619 відповідно).

Цікаво, що тут Старовольський ґрунтовніший від сучасних собі запорожців. Вони в «супліці» 1623 р. до короля Сигізмунда III Вази перелічили лише «Мультянську [1600], Інфлянтську [1602], Московську війни [1605-1618], насамкінець

---

* *Іоанн III Лютий* – молдовський господар 1572-1574 рр.

ту свіжу експедицію Турецьку [1621]», себто козацькі «служби»[456], вони починають з 1600 р. Можливо, тут слід зважати, що саме за волоську кампанію 1600 р. козакам пробачено «наливайківщину» і вони знову стали «легітимною» верствою суспільства, а отже звідти йде «новий відлік» історії Війська Запорізького. Згодом запорожці позбулися цього «комплексу» і новому королю Владиславу IV Вазі у 1634 р. представили вже й «привілей Баторія» з 1582 р.

Гасло «*Шляхтичі Польські, які нападами Турків турбували*» продовжує тему історичних козацьких справ та згадує, що в різні часи козаків водили в походи проти бусурман коронні достойники – «Лаські, Вишневецькі, Струсі, Потоцькі, Язловецькі, Претвичі, Бучацькі, Корецькі та інші Подільські магнати та Герої доблесні». А гасло «*Зі своїми Вождями ще більше варварам втрат завдавали*» описує козацтво вже як самостійну силу. З-поміж славних козацьких вождів з минулого – «отих Полемархів попередніх» – автор особливо виділяє таких, як «Свірчовський той відважний, Голубок, Кішка, Срібний, Лобода, Сагайдачний та той, хто тепер їх ватажок, муж, багатьма війнами досвідчений, – Дорошенко».

Нагадаємо, що *Іван (Ян) Свірчовський (Свірговський)* – то ротмістр оборони поточної південного українського прикордоння. На чолі козаків ходив 1574 р. допомагати молдавському воєводі Івоні Лютому у війні з Туреччиною. Ще в річпосполитській традиції Свірчовський часто подавався як перший власне козацький ватажок (на відміну від прикордонних урядників, які лише використовували козаків для державної потреби). *Габріель (Гаврило) Голубок* – командир загону козаків під час битви з австрійцями під Бичиною 1588 р. (тут він і загинув). Пізніша польська літературна традиція зробила з нього образ ідеального жовніра. *Самійло Кішка* – герой відомої думи про звільнення козаків з турецької галери, ватажок запорожців 1600-1602 рр., активно співпрацював з урядом (тоді козакам «пробачено» Наливайківщину). *Срібний* – ватажок морських

---

[456] *Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2008. – S.264.

походів запорожців часів Хотинської війни 1621 р. *Григорій Лобода* – соратник Наливайка, потрапив до переліку «вірних» козацьких ватажків за свої антитатарські та антитурецькі акції першої половини 1590-х рр. (та й смерть від рук самих повстанців 1596 р. зробила йому в очах річпосполитського суспільства імідж менш винного, ба навіть просто «заблудшого»). У його біографії у «Сарматських войовниках» Старовольський вивів його єдино героєм війн у Молдові, про Наливайківщину нічого не згадав (не знав?)[457]. *Петро Сагайдачний* – гетьман запорожців, герой походів на Москву 1618 р. та Хотинської війни 1621 р. *Михайло Дорошенко* – гетьман реєстрового козацтва 1625-1628 рр.

Від славного минулого козацтва Старовольський переходить до сучасних проблем із ним. Цьому присвячене гасло-параграф «*Але відносно давніх часів усі вони збочили та в погіршення прийшли*». На думку автора, козаки «нічого зрештою святого не мають, що не занепало б з давніших часів». Їх «добрі найстарші інститути, одні одряхліли, [інші] спотворились, поступово вийшли з обігу та в негідному ладі [тепер] представляються». Ці інститути існували «для відбиття Варварських набігів»[458], але козаки вже стали з оборонців наступаючою стороною – «правдами-неправдами вони насмілюються, не лише сусідні народи, котрі мир з нами тримають, зброєю турбувати, але навіть батьківщину саму ворожими [діями] прямо-таки розоряти і в панів своїх селян збурювати».

Про боротьбу уряду з козацтвом мовить гасло «*Козаки караються часто Королями Польськими*». Першим випадком

---

[457] *Starowolski Sz.* Wojownicy sarmaccy. – S.260-261.

[458] Куруківська угода-ординація 1625 р. так окреслювала традиційні послуги запорожців державі: «powinnośći zwykle w dawaniu wiadomości o nieprzyiacielu/ bronieniu iemu przepraw/ y zatrzymaniu mieysca tamtego oddawac Rzeczypospolitey będą powinni»/ «повинності звичайні щодо подавання вісток про неприятеля, захисту від нього переправ та утримання місця тамтешнього [Запоріжжя] віддавати Речі Посполитій будуть повинні», див.: Ordynacya woyska J.K.M. Zaporoskiego: przez … Stanisława Koniecpolskiego … postanowiona w obozie Ostrowa na Niedwedzkich Łozach dnia 6 listopada 1625. – B.m.dr., 1626.

протистояння згадана страта Стефаном Баторієм у Львові вождя козаків Підкови, що «проти державних пактів» діяв у Молдові. Далі вже король Сигізмунд III Ваза «Наливайка, першого Гетьмана їх, у Варшаві, за Сенатським декретом, скарав». Потім у Старовольського йде доволі маловідомий у вітчизняній історіографії сюжет з козацькими розрухами після (під час) російської Смути – «згодом по завершенні війни Московської, за Гетьманом Великого Князівства Литовського Каролем Ходкевичем [рухаючись], безчинствували по королівських провінціях і, ніби який ворог поводилися, шкоди шляхті починили, і так у Пінському повіті, як і на Мозирщині, від податків звичайних звільненої». Найвірогідніше, мова тут йде про події початку 1613 р., коли неоплачене Річчю Посполитою військо давалося взнаки ледь не по всій державі.

Нові проблеми з козаками принесла Хотинська війна 1621 р. Тоді вони були коронним гетьманом Я.-К.Ходкевичем «під Хотином утримані у певних межах [лише шляхом] обезголовлення вісімдесяти з їх старшин і Вождя їх Бородавки». Останнє за часом масштабне протистояння, згадане Старовольським, трапилося «три роки тому», коли «Станіслав Конецпольський, Корони Польської Гетьман, повстання війною скарав, вбивши з них вісім тисяч на полі битви. Решту (там сорок тисяч було) швидко до присяги привів, до давньої дисципліни службової примусив». Мова тут про кампанію проти козаків 1625 р., Куруківську угоду та укладання офіційного 6-тисячного козацького реєстру.

Далі Старовольський переходить до опису внутрішнього ладу сучасного йому козацтва. Відкриває тему гасло «*Як Козаки на виправи свої збираються*». Тут автор відразу знову зауважує, що «дістали Козаки Запорізькі помітне значення зовсім недавно» (вірогідно, він це робить, аби підкреслити «піонерське» значення свого оповідання). Далі вже викладає справу, оповідає, що на початку весни, коли степи стають доступними, охочі до козакування готують човна та припаси і вирушають Дніпром до згаданих козацьких запорізьких островів. Тут їх зустрічає гетьман, який набирає вояків для походу. Гідних наказує писарю внести до реєстру, негідним

велить забиратися, лишивши свої припаси для відібраних. Кожного вписаного до реєстру передають під команду власного «десятника» (курінного отамана?), якому рядовий козак підлягає аж до можливої зміни свого статусу. До речі, відомості про *десятників* як структуруючий елемент козацьких підрозділів знані ще з 1560-х років[459].

Відзначає Старовольський і виборний характер козацької ієрархії (кандидатура гетьмана схвалюється полковниками-«тисячниками», ці – сотниками, останні – десятниками-курінними отаманами). Підставою для вибору є особисті якості кандидата, який, за щасливих обставин, може лишатися на уряді пожиттєво.

Виборчим правом (участю в «раді») не володіють новобранці «аж до трьохрічного [стажу козакування]». Весь цей строк вони «джури місце займають і караються найсуворіше своїми курінними отаманами, якщо якось прогрішать».

Темі козацьких покарань присвячене окреме гасло «*Як новобранців карають*». Старовольський зауважує, що під командою десятника-курінного отамана, крім дев'яти «військових товаришів-ветеранів», перебуває від 30 до 50 новобранців. Останнім він «наказує як хазяїн навіть, найбільше зі вступом до битви, оскільки тоді, якщо часом якийсь з них кинеться навтьоки, з'являться [перед очі командира] більше не може, бо буде на смерть скараний; хіба лише часом дома, уже з поверненням усіх на зимові квартири, йому, за посередництвом, дозволено просити пробачення».

Наступне гасло «*Як Запоріжжя охороняють*» оповідає про оборону запорізьких островів у зимове міжсезоння, коли більшість козаків йшла зимувати на волость. Тоді гетьман лишав «на кожному острові» 500 запорожців «для охорони місця, армати та іншого військового спорядження». Ці сторожі «в заглиблених в землю, з очерету зроблених, покритих корою дерев [куренях] чекають на повернення його [гетьмана] та бойових товаришів». Ті, хто кілька років лишався «у тому суворому краю на морозі», вважаються з-поміж козаків

---

[459] *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. – С.27.

«доблеснішими» за інших, бо вони жертвували більшим заради загального блага.

Далі мовить Старовольський про військові технології запорожців. Розпочинає цю тему гасло «*Яку зброю уживають*». Озброєні козаки звичайно «рушницями довгими» та шаблями кривими, рідше короткими списами та луком із стрілами. Захисні обладунки загалом не вживають («панцира залізного або легкої броні ніхто, навіть сам гетьман [не має]»). Офіцери так само не різняться від рядових ані розкішшю одягу, ані окремою вишуканішою кухнею. Усі «грубою шерстяною тканиною та плащем теплим [вкриті], рибою сухою та дичиною живляться, насолоджуючись медом та сиром молочним, [лише коли] до жінок вертаються». Згадав тут Старовольський і про табу на перебування жінки у козацькому таборі, «хіба випадково зі здобиччю іншою захоплять».

Наступний розділ «*Як війну ведуть на морі*» оповідає про родзинку військового мистецтва запорожців – морські виправи. Як пише Старовольський, «на море не всі відправляються, але лише ті, хто відважний і здатний переносити нудоту від нього» (себто не страждає на морську хворобу). Автор уперше у річпосполитській літературі доволі докладно описує козацькі чайки («Човни вживають [такі], які тридцять людей або дещо більше беруть [на борт], але, щоб не тонути від хвилювання [моря] були здатні, певні в’язанки трави навколо судна приторочують»).

Судна ці були пристосовані більше для каботажного плавання, аніж до відкритого моря. Про основні морські маршрути запорожців Старовольський оповідає таке: «Не пускаються вони, утім, на [відкрите] море, але праворуч вздовж пустельного морського узбережжя пливуть, Бессарабії та Фракії землями блукають [так далеко], наскільки пішки за одну ніч можна відійти від кораблів. Довше, коли ліворуч Таврику Херсонеську пустошити пливуть, знаючи, що Скіфи проти них менш відважні».

Грізними противниками козаків на морі є турецькі галери, але й вони не лякають запорізьких мореплавців. Вони «радять завжди [радше] загинути, ніж ганебно втікати або здаватися, і

тому, навіть нерівні силами, битви не ухиляються і часто без жодної надії насамкінець перемагають».

На захоплених у турків, придатних до плавання у відкритому морі суднах козаки здійснюють іноді далекі морські походи («до Азії та до самого Трапезунду з галерами Турецькими і знаками виправляються, вбивають або захоплюють тих, хто назустріч [трапиться] необережно»). Утім, як завершує Старовольський, «це звичайним давно було; нині Турки порозставляли на охорону моря від них майже усі свої кораблі, що перепиняють багато спроб їх [козаків]» вийти на море. Бо козаки, бувало, «часто вже [в] околицях Константинополя здобич [брали], вогнем палили або лише грабували». Причому, на думку Старовольського, морські походи запорожці здійснюють «не лише [задля] наживи якоїсь», це більше демонстрація «мистецтва військового або військової хитрості», відкритої для все нових обріїв та «полів» діяльності.

Далі історик оповідає про сухопутний «татарський» фронт запорожців (гасло «*Як [воюють] у Землі Татарській*»). Головною його ділянкою було дніпрове Лівобережжя («поля Ногайських або Перекопських Татар»). Сюди, за свідченням Старовольського, запорожці, які зазвичай не мали значних власних резервів коней, виправлялися пішки. Якщо щастило натрапити на татарські кінські табуни, козаки створювали свою кінноту і, залежно від активності противника, або продовжували виловлювання улусів татар, або поверталися на Запоріжжя. Захоплену велику рогату худобу та овець запорожці також вміли пристосувати до військових потреб: зв’язавши хвости та роги тваринам, вони робили з них захисний мур-табір, із-за якого відстрілювалися від ворога, якщо той наздоганяв їх при відступі.

Тут Старовольський плавно переходить до опису ще одної родзинки козацького військового мистецтва – використання для бою табору. Цьому присвячені два наступних гасла розділу – «*Як [воюють] у краях рівнинних, де віз можуть уживати*» та «*Таке [шикування] Табір називають*». Табір з возів творять, коли вирушають у далекий похід. Тоді кожний козак (не рахуючи новобранців?) споряджає «віз однокінний», бойові підрозділи також «гармати з собою мідні тягнуть або гаківниці».

Крім цього, «кожний таки, окрім пороху та харчів своїх, уживати має сокиру, косу, мотику, мотузки та інші потрібні [речі] або для насипання валів, або возів окопування, коли з військом усім рухаються, б'ючись за шлях з ворогом». Спеціальний порядок розташування возів, як каже Старовольський, і звуть табором. Спереду та з тилу тут встановлюють гармати, а козаки з рушницями прикривають його на флангах. У випадку сильної небезпеки, козаки відходять за вози і звідси обороняються, «ніби з укріплення». Якщо ворог не відступається, запорожці швидко «віз той самий враз землею наповнюють і вал зводять міцніший».

Старовольський зауважує високу ефективність взаємодії козацького табору із шляхетською кіннотою. За яскравий приклад цього йому править Хотинська війна 1621 р.

Далі йде гасло «*Дисципліну військову на стародавніх взорують*». Тут Старовольський згадує, що «кадровий» склад Війська Запорізького не перевищує 15 тисяч, але з новобранцями-джурами їх рахують на 40 тисяч. Зразком для військової організації запорожців історик вважає досвід давніх римлян та спартанців. З цими античними взірцями Старовольський порівнює знану в козаків особливу увагу до тиші у таборі, збереження таємниць «найстаранніше», дотримання тверезості у поході, послух командуванню та сувору карність за провини.

Зрештою гасло «*Без жалування за Державу воюють*» оповідає про спосіб використання козаків для державних потреб. Як пише Старовольський, Військо Запорізьке йде на війну за самим лише королівським наказом, без жодних гарантій від держави щодо платні (у випадку коронного війська індивідуальна платня та час служби були наперед визначені сеймовими постановами, в яких указувалося і джерело фінансування). Лише після завершення бойових дій король традиційно дарував якусь помітну суму на ціле Військо (зазвичай під претекстом «на армату», себто на утримання важкого озброєння; виплати ці трактувалися урядом як екстраординарні витрати), а окремим заслуженим старшинам надавав у володіння «землі та села». Монарха наслідувала й

шляхта, яка по війні пробачала козакам-ветеранам «провини та обдаровувала належним чином». Справою використання козацьких сил опікується великий гетьман коронний. Зазвичай частина козаків йде «на море виправлятись», частина – б'ється у татарських «полях найрозлогіших», а решта – виконує обов'язки сторожі Поділля та на самих запорізьких островах.

Останні два гасла-параграфи розділу мають назви «*Корони Польської для захисту Королівства крайня межа сили*» та «*Упорядкування війська Польського*». Вони, водночас, є підсумковими і для всієї книги про збройні сили Речі Посполитої.

Спеціально про козаків тут зазначено, що вони разом із гайдуцькими* підрозділами складають піхоту у війську країни, якої загалом може виставлятися 80 тисяч. Із 20 тисячами легкої та важкої кінноти вона складає основний мобілізаційний ресурс держави. Утім звичайним польовим військом для неї є армія у 20 тисяч вояків. За життя автора найбільше військо виставлялося під Хотин у 1621 р. – там було «*з найманцями тисяч тридцять Поляків і сорок Козаків Запорізьких*».

Насамкінець проаналізуємо тут також уривок з розділу «Військо» («Militia») із уже неодноразово згаданої вище «Polonia»/ «Полонії» (за виданням: Кельн, 1632). Адже саме цей текст був найбільш розтиражованим з-поміж інших згаданих тут козацьких характеристик Старовольського.

Це твір-аналог, чи то спадкоємець праці Я.А.Красінського, з якої і розпочався ще наш підрозділ 2.1. Відтак, за порівняння обох «Полоній» 1574 та 1632 рр., рельєфно помітно, як на той час потіснила запорозька піхота легку козацьку кінноту в плані уваги тогочасних спостерігачів (див. Додатки В.1 та Д.10).

Автореферований тут Старовольським матеріал з «Лицарства польського» природно був здебільшого включений до параграфу «Військо» (частково інформація про козаків потрапила також до тексту про Київське воєводство, див.

---

* *Гайдуки* загалом вважалися «угорською» військовою формацією. У Речі Посполитій в «моду» їх широко ввів король-угорець Стефан Баторій.

підрозділ 2.3). З нових мотивів тут з'являється хіба згадка, що козацька старшина таки вирізняється одностроями (червоні/кармазини) з-поміж загалу сіроми («Хіба лише яким там старшим однострої кольорові від короля даровані. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять»). Старовольський також наполегливо проводить тезу, що у кінноті служить шляхта, а у піхоті – плебеї-простолюд, а отже запорізькі козаки належать до останніх, ще й, оскільки вибирають гетьмана і старшину (офіцерський корпус) із свого середовища («Утім, Козаки Запорозькі як сотників та полковників <Тисячників>, так і самого Гетьмана, обирають із свого середовища, відтак вони плебеї»).

Таким чином, Ш.Старовольський належав до найплідніших козакознавців цікавої нам доби, а написаний ним розділ «*Про козаків запорізьких*» з «Лицарства польського» (1628) став найбільшою за обсягом козацькою характеристикою у річпосполитській історіографії. Зрештою, вона може бути трактована як вершина досягнень «вітчизняної» тогочасної вченості у опрацюванні теми козаччини. У цьому тексті вчений суттєво розвинув міркування зі своєї першої козацької характеристики з «Про справи короля Сигізмунда І» (1616), урахувавши й численні «постхотинські» сюжети. Причому, елементи нової basic book досить широко спопуляризував уже сам автор – у трактатах «Сарматські войовники» (1631), «Полонія» (1632) та «Настанови військової справи» (1639).

Попри те, що Старовольський явно опирався спробам «націоналізації» козацтва і волів бачити в них лише вояків-плебеїв з українського прикордоння, він таки дав чимало аргументів для бажаючих розбудовувати легітимні ідеологічні концепти козацької осібності. Учений з'ясував античні контексти-паралелі козаччини, докладно вибудував її гучний «лицарський» родовід і меморіал слави-служби козаків для держави та цілого християнського світу, міфологізував минуле козаччини як гаданий «золотий вік», повернення-дотримання настанов якого гарантувало процвітання для вітчизни. Подальша річпосполитська історіографічна традиція охоче експлуатувала ці концепти. У цьому не важко переконатись і на

прикладі наступного аналізованого фрагменту з Павла Пясецького.

¤ ¤ ¤

Павел Пясецький
(17.X.1579 – 1.VIII.1649)

Народився в Пясечно на Західній Україні, походив з нешляхетського роду. Навчався в Оломунці, Празі та двічі в Римі (1610 р. здобув ступінь доктора обох прав). Протонотарій римської курії. Був пов'язаний з єпископом познанським Вавжинцем Госліцьким (1538-1607). Повернувшись на батьківщину, виконував обов'язки королівського секретаря в канцелярії Сигізмунда III, займав посаду каноніка, а з 1616 р. – архідиякона варшавського. Згодом – архідиякон люблінський, з 1624 р. – абат у Могилі під Краковом. З 1627 р. – єпископ кам'янецький, з 1640 – холмський, з 1644 – перемиський (як католицький ієрарх цікавий ставленням до греко-католицької унії як шкідливої «новизни», прихильник мирного співіснування «старих вір» – католицизму та православ'я).

Пясецький став автором масштабної латиномовної праці «Хроніка подій в Європі» / «Chronica gestorum in Europa singularium» (Краків, 1645; 2-е доповнене та виправлене видання – Краків, 1648; 3-є – Амстердам, 1649[*]). У цьому творі докладно представив часи королювання Сигізмунда III та Владислава IV, причому настанови Пясецького щодо першого були вельми критичні. Відомий він також як автор трактату «Думка про абсолютну владу» («Responsum de absoluto dominio»)[460].

У модерній історіографічній традиції хроніка П.Пясецького мала єдиний і то скорочений польський переклад кінця XVIII ст.

---

[*] У відділі стародруків НБУВ є примірники як видання 1645, так і 1648 років. Цікаві тут уривки в них практично ідентичні, але 2-е видання зручніше у користуванні через якісніший друк та вже згадувану авторську коректуру.

[460] *Piasecki P.* Responsum de absoluto dominio…// Archiwum Literackie. – T.XVI. Miscellanea Staropolskie (4). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S.244-264; *Czapliński W.* Nieznany traktat Pawła Piaseckiego// Ibidem. – S.237-243.

Антоні Хшонщевського (*Antoni Chrząszczewski*), офіціаліста Потоцьких з Тульчина, виданий Юліаном Бартошевичем у Кракові 1870 р. Причому, попри достатню для свого часу якість перекладу, перекладач не зміг втриматися від дописування оригіналу. Так, у пасажі про козацькі човни Хшонщевський від себе дописав, що такі судна чайками по-руськи звуться («że takowe statki czajkami po rusku zwane»).

Отже, вдамося безпосередньо до аналізу тексту Пясецького. У його хроніці порічним нарисам часів перших Вазів передує окремий вступний начерк з коротким описом королювання Стефана Баторія. Відтак, між історико-географічними відомостями щодо татарсько-турецько-молдовського та московського прикордоння, вміщено кілька «козацьких параграфів», які і маємо тут проаналізувати.

Пясецький на початку своєї характеристики козацтва віддає належне «баторіанській легенді». Саме короля Стефана Баторія історик вважає першим упорядником козаччини. До цього часу остання, як гадає Пясецький, «у нестатечні ради вплутана, жодними правами та жодним порядком військовим не зв'язана, воно швидше розбійницьку чи то з якогось розруху посталої зграї постать мала».

Далі історик визначається із дефініцією, і тут його текст дуже нагадує висловлювання Старовольського. Як і останній, він бажає спростувати погляд «некомпетентних», які козаків «мають за народ, що власними земельними кордонами та власною державою <республікою> або удільним панством усталений». Історик зве їх «нічим більшим, як одним з різноманітних родів війська польського, себто військом легким або легкого озброєння». На думку Пясецького, на користь цього свідчить і етимологія назви «козак», яке він виводить «від слова польського *коза*» – козаки ж бо подібні козам «легкістю та намаганням сягнути неприступного».

Так само близько до Старовольського мовить Пясецький про розрізнення козаків польських та запорізьких. Перших оповідач відносить до легкоозброєної кінноти на службі короля та приватних осіб (магнатів та шляхти), комплектують її «Поляки або уродженці польських провінцій». Других він зве осібною

«громадою» із вихідців «з Провінцій Польської Русі, що аж до Криму <Херсонеської Таврики> тягнуться». Цікаво, що, на відміну від Старовольського, Пясецький не згадує, що останні – то суто піхота.

Далі, як і у Старовольського, мова вже йде лише про запорожців, але оповідь Пясецького вже має оригінальний стиль та певні відмінні сенси. Історик традиційно згадує про сезонний характер запорізького козакування («Вони ж з готовністю родини, дружин та оселі свої полишають і до Дніпрових <Борисфенових> Островів збираються, залишених під час зимового часу»). Далі також малооригінально подає короткі географічні відомості про Дніпро, його пороги та численні острови. Традиційно зауважує і про походження назви запорожців від перебування за Порогами.

Повідомляє Пясецький і про звичайні заняття козаків – мисливство, рибальство та полювання за татарами, які самі десь зі здобиччю повертаються. Згадка цих останніх підштовхнула його надати короткі відомості про Крим, який він містить у чотирьох днях шляху від Запоріжжя, та татарських кочовиків, яких природні умови непривітного кам'янистого та сухого краю змушують до нападів на сусідів (Росію та Річ Посполиту). На зворотному шляху для них і є особливо небезпечними запорожці.

Але особливим зацікавленням обдаровує автор не ці безперервні прикордонні зіткнення, а славнозвісні походи козаків на Чорне море. Як пише сам Пясецький: «найбільш блискуче ревність Козаків до військової справи [проявляється] в морській війні». Оповідаючи про її технологію, він дає оригінальну замальовку козацького суднобудування: «Липу – дерево видатної товщини і від природи до всього гнучкого та легкого на обробку, [беруть] і міцний той стовбур довбають і потім випалюють часто [себто кілька разів], на борта і порожнину розділяють, з тим, аби в лемб[1] свій човен сформувати, який тридцять або навіть сорок вояків вміщає. Їх потім шкірами зсередини обшивають [зміцнюють] і до бортів

[1] Лемб *(грец.)* – легке гостроносе швидкісне і гребне судно.

додають очерет, в пучки старанно зібраний, який вторгнення водних хвиль послаблювати призначений, і човни їх так захищені, що звичайно між найважчими бурями все це Чорне море неушкодженими перепливають».

Про організацію самої виправи Пясецький зауважує таке: «Так-от ті Козаки, потурбувавшись про зброю та харчі на декілька днів, Дніпром (який від тих островів Запоріжжя до морського гирла, залогою турецького Очакова стереженого, тридцять миль німецьких своїм шляхом протікає) випливають до Чорного моря <моря Евксинського>». Спроби турків заблокувати для запорожців гирло Дніпра історик вважає нефективними («Даремно протидіють їм з обох берегів залоги турецькі, оскільки це гирло шириною, очевидно, понад дві милі німецькі, ніхто легко їх з фортів вразити не в змозі, коли серединою того русла пропливають»). Причому самі ці турецькі фортеці часто-густо стають цілями для козацьких нападів («Навпаки і ті укріплення в остраху, і не раз їх взято приступом, бо мужньо і у великому числі показуються, іноді у кількості за сотню човнів»).

Природно, Пясецького особливо ваблять далекі морські експедиції запорожців аж до серця Османської імперії на азійському боці Чорного моря. Як він пише: «аби націлитися на узбережжя Азії, яке нині Анатолією називають, декілька тисяч вояків виставляють, окрім охорони, яку стерегти кораблі призначають. Як-от, не зрідка, десант одразу майже готовий сточити рішучу битву з ворогом і потім прокласти шлях до укріплень Міст обложених. Оглядаючись на наші часи, так на Трапезунд – місто Азії те багатюще – напали і захопили; і потім Синоп, також славнозвісний, опанували, пограбували і спустошили. І навіть в тих передмістях константинопольських розлогих здобич поповнили та човнами з прекрасного Константинополя вислизнули». Тут варто додати, що морські експедиції козаків описані Пясецьким відповідно до загальної хронології «Хроніки»: похід на Синоп (під 1614 р.), на Трапезунд та Очаків (під 1616 р.), на околиці Константинополя (під 1624 р.).

Про тактику боїв козаків із самим-таки могутнім турецьким флотом Пясецький згадав, що «найбільш небезпечним робиться Чорне море <море Евксинське>, коли вони [козаки] постійно кружляють [по ньому]: і не в змозі погамувати їх флот галер <трирем> турецьких, і навіть ті [галери] також не зрідка [козаки] наважуються переслідувати і не раз їх трощили. А якщо несподівано з'являються великі сили, [козаки] знаються на місцях зручних для ухиляння [від бою], де несила діяти великим кораблям, вони [ці місця] на мілководдях поблизу узбережжя на тому розлогому та широкому морі відкриті у великій кількості для порятунку».

Історик вважає, що за антитурецьку діяльність запорожці гідні найвищого пошанування у християнській Європі. У цьому Військо Запорізьке «всі армії Європейські випереджає», і самі турки «нічого так не лякаються, як [самого] імені Козаків, хоч інші військові християнські Ордени бундючаться славними титулами і пишномовними іменами».

Наприкінці свого «козацького» фрагменту Пясецький знову повертається до реформи устрою козаків королем Стефаном Баторієм, яка, на його думку, легітимізувала козацтво в Речі Посполитій. Історик оповідає про показне «інфраструктурне» королівське надання для Війська Запорізького – «замок Трахтемирів з його округою, розташований на березі Дніпра <Борисфена> двадцятьма милями німецькими нижче Києва, де [постала] ради та Уряду військового резиденція, а також арсенал, склад військового спорядження мав бути; оскільки перед тим вони жодного справжнього Уряду, жодного тривкого осідку постійного не мали, але тих вояків безладно збирали поодинці, неодноразово перед зимою по Польщі розходилися до власних осель, не турбуючись про жодну сталість своєї громади».

Про сучасний йому устрій козацтва Пясецький зауважує наступне: «Нині єдиного гетьмана, якого Король Польський їм наставляє, мають, інших військових старшин самі собі обирають, і так Гетьман, як і Старшина або Ватажки Сотні

Трахтемировської, резиденції [у Трахтемирові мають][461], маєтки військові довкіл для своїх потреб тримають. Звичайно ж і для охорони Островів Запоріжжя не менш як дві тисячі добірного люду залишають, решта вояцтва по Провінціях Польських до власних домів на зиму повертається. Однак знову легко збираються на заклик, законного Уряду та старшин вже впорядкованої громади старанно дослухаючись». Здається, ця замальовка відповідає стану з-перед погромної ординації Війська Запорізького 1638 р., за якою у козаків було відібрано і Трахтемирів, і скасована можливість обирання старшини, і Запоріжжя потрапило під щільний урядовий контроль з метою не допущення морських походів звідси.

Взагалі козацька характеристика Пясецького дуже цікава певною «фігурою замовчування» – автор цілком ігнорує сюжет конфлікту козаків з урядом. Як видається, на цьому позначилися козакофільські погляди старого лісовчика.

Таким чином, козацька характеристика Пясецького має переважно шаблонні риси, відчутну оригінальність містить лише сюжет про морську справу на Запоріжжі. Утім, дуже цікавими є ідеологічні акценти історика – популяризація «баторіанської легенди» козацтва (а слід зазначити, що культ Баторія – короля, воїна та переможця, був украй популярним у тогочасному річпосполитському суспільстві), виопуклення

---

[461] Про те, що старший Війська Запорізького резидує «на волості», де у разі потреби ідти в похід має залишити свого представника-заступника, твердила й Куруківська угода 1625 р.: «Jesliby sie też samemu starszemu trafilo odyść na Zaporoże. Tedy tu na włośći zostawic ma człowieka na swym mieyscu rozsądnego/ ktoryby wszelkiego porządku/ a osobliwie ludziom ukrzywdzonym/ skuteczney y nie odwłoczney sprawiedliwość przestrzegal»/ «Якби також самому Старшому трапилось відійти на Запоріжжя. Тоді тут на волості залишити має розсудливу людину на свойому місці, котра б усякого порядку і особливо [надання] людям покривдженим успішної та без тяганини справедливості достерігала», див.: Ordynacya woyska J.K.M. Zaporoskiego: przez … Stanisława Koniecpolskiego … postanowiona w obozie Ostrowa na Niedwedzkich Łozach dnia 6 listopada 1625. – B.m.dr., 1626.

загальноєвропей-ського значення боротьби запорожців із Османською імперією та замовчування конфлікту Війська Запорізького із урядом Речі Посполитої. Усе це говорить про виразне «козакофільство» автора, його бажання, аби козаки знайшли своє гідне місце у річпосполитській Вітчизні. До певної міри цю настанову на шляхетсько-козацьке порозуміння поділяв і останній з аналізованих тут річпосполитських істориків – Анджей Максиміліан Фредро.

¤ ¤ ¤

Анджей Максиміліан Фредро
(бл. 1620 – 15.VI.1679)

Походив з магнатського роду, здавна пов'язаного з Червоною Руссю. Народився на Перемишльщині 1620 р. Навчався у Краківській академії, згодом у Франції та Нідерландах.

З 1643 р. Фредро на політичній арені. Багаторазово обирався земським послом на сейм, 1652 р. – маршалок коронного сейму. За часів шведської окупації («Потопу») магнат зберіг вірність королю Яну-Казимиру, утім стало протистояв планам цього монарха перетворити польську корону з виборної на спадкову. Згодом Фредро підтримував ідеї обрання короля-земляка («П'яста»), був прибічником Яна Собеського. Каштелян львівський (з 1654 р.), воєвода подільський (з 1676 р.), з 1678 р. – член ближньої ради королівської.

Речник «золотих шляхетських вольностей», Фредро як маршалок першого зірваного сейму 1652 р. визнав легітимність *liberum veto*. Як державний муж він обстоював потребу господарчих реформ у Речі Посполитій (у дусі меркантилізму). Був автором реформаторських проектів, що стосувались освіти, культури та військової справи. Помер 1679 р. у Перемишлі.

Як історик Фредро уславився працею «Історія народу польського за правління Генріха Валуа» («Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio…», 1652). Тут нами використане третє видання цього твору (Гданськ, 1660). Усього було три гданських видання – 1652, 1659 та 1660 рр., а також уже не авторизований амстердамський друк 1698 р. Й.Пасторій 1666 р.

пробував написати продовження твору Фредра («Continuatio vitae Henrici Regni Poloniae» – рукопис у Бібліотеці народовій у Варшаві – шифр Lat. Q IV 22). «Історія народу польського за правління Генріха Валуа» мала ознаки як історичної монографії, так і політичного трактату – апології шляхетського ладу (не випадково звернення до періоду 1572-1576 рр. – «коли усе починалось»). За стилем і композицією хронікар нав'язував до Тацита.

У модерні часи цей твір перекладався лише польською. Видання цією мовою здійснив вже знайомий нам В.Сирокомля[462]. Як і попередньо згаданий переклад з Я.Собеського, ця праця підтвердила загалом високу кваліфікацію цього знаного перекладача.

Утім, він також дозволяв собі певні вольності. Ось, наприклад, рядка «козаки діляться на тих, хто стало складає корогву-підрозділ, а також найманців» («Kozacy dzielą się na stale składających chorągiew, oraz na żołdowników») у оригіналі немає. Він уведений перекладачем, аби пояснити, причому не дуже невдало, різницю між козаками-«реєстровцями» та «вільними» (тлумачення «вільних»-випищиків як «найманців» взагалі сумнівне).

А в іншому місці зустрічаємо навпаки, не дописування, а скорочення змісту. Так, в оригіналі козаки обози дивовижно винахідливо переправляють, *на в'язках очерету або на парканах зібраних чи поромах*, а у Сирокомлі після «очерету» поставлено крапку.

Та вдамося до власного аналізу тексту. Характеристика козаків у Фредра, як також і в Оржельського, подана в зв'язку з описом татарського набігу на Україну 1575 р., утім це вже опис «на сучасний момент» – не на кінець XVI, а на середину XVII століття. Причому на ній ще не позначилося озлоблення виснажливої війни, козацтво тут – все ще суто «домовий» клопіт.

---

[462] *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem królem polskim a potem francuzkim. – Petersburg-Mohylew, 1855.

Повагу до козацтва Фредро виявляє уже з першого рядка своєї характеристики («мужні Козаків діяння, і поціновані вони в творі цьому неодноразово»), хоча трактує його цей автор спочатку традиційно – як «рід війська». Утім, далі вживає він і більш «національну» лексику: «міцний і сильний той народ складається з селян, [що] більш зброю, аніж плуг поважають».

За Фредром, козаки бувають «або полкові, або вільні». Цим першим «полковим або реєстровим» держава «виділила поля та виписала привілеї» з обов'язком «ставати на війну» за покликом коронного гетьмана. Вписано до реєстру «6 тисяч чоловік». Нагадаємо тут, що вперше 6-тисячний козацький реєстр було встановлено за Куруківською угодою 1625 р., 1630 р. його розширено до 8 тисяч (реально жалування сплачувалось лише на 7 тис.), невдалі війни 1637-1638 рр. повернули козацтво до «*куруківського*» 6-тисячного реєстру, який зберігався до початку 1648 р. Козацької революції.

«Вільні» описані Фредром як власне запорожці, напівосілі обивателі Дикого Поля – «невідомі їм доми та притулки, знані є однак табори та укріплені місця; теплої пори року низові острови та гирло Дніпрове <Борисфенове> відвідують, зимують там і сям, і далеко, кожен раз по інших містечках розходяться». Вони у степах «дичину з рушниць [стріляють] і тенетами розставленими [ловлять], здобич у Татар <Скіфів> або Турків захоплюють». Підлягають власному командуванню («гетьмана, якого самі обирають, мають»), але до влад Речі Посполитої виявляють повагу, приходять на допомогу під час війни та «немало послуг надають». Як видається, Фредро занадто ідилічно змальовує стосунки козацтва з державою часів з-перед Хмельниччини, жодних натяків на козацько-урядовий конфлікт він взагалі уникає.

Далі мова йде про специфіку військового мистецтва козаків, причому цікаво, що у нашого оповідача на передній план виходить сухопутна, а не морська війна. Зауважив тут Фредро перевагу в козацькому озброєнні ручної вогнепальної зброї («зброя їх, луки або рушниці, але останні частіше використовують»). Відзначив, що козаки «незвиклі воювати за правилами». Їх переваги – це «відвага, мобільність, витривалість

до голоду та нещасть». Вони «з'являються, коли на них менш за все сподіваються, і в раптовості найбільша їх небезпека».

Колоритно згадав Фредро і про схильність козаків до практики нічних атак: «[Під час] грізної зливи вночі, у пітьмі сутінок, що мало-помалу [навіть] звіра в лігвищі своєму утримує і заспокоює, вони, прикриті північчю*, нападати найпристосованіші. А хоча б і не нападали, однак мирний табір турбують, одна частина криком будить, інша з засідок підстерігає. Утім найнебезпечніші ті, які великі відстані, потайки схилившись між травами, [проповзають і] зненацька на табір нападають, і не раз вони обманювали вартових».

У відкритому полі козаки «розсіяно та лавами б'ються, але вони пильнують, щоб за знаком, поданим серед битви одночасно, ніби маневром, до купи зібратись». Уміло застосовують рукотворні тимчасові земляні укріплення («вали, коли просуваються, зводять, на випадок, коли відступити треба»). Далі Фредро докладно оповідає про застосування козаками у бою табору. Його найнадійніше укріплюють перед фронтом атаки. Тил зазвичай прикривають найменш дороблені укріплення. З-за валів відстрілюються з рушниць, у стрільбі з яких козаки вправні настільки, «що найменшого птаха летючого пострілом поцілять і дістануть». Незначні обози козацького війська також працюють на безпеку укріпленого табору (який, таким чином, набуває компактності). Як пише Фредро: «вози свої [козаки] тягнуть більше для захисту (по-простому вони й звані *Табором*), аніж для зручностей та розкошів табірних, які заважають за валами жити». Табір дозволяє козакам «проти кінноти серед полів у безпеці [почуватися], [бо] не легко зруйнувати [його]».

Відзначив Фредро і козацьку вправність у справі швидкого долання річок. Він пише, що козаки «на марші річки без жодних труднощів долають; адже їх перепливають на шкіряних бурдюках (чи навіть без), зброю зверху на спині [закріпивши], або коней, що перепливають, за хвіст взявши». Причому не зупиняє їх і наявність обозу. Вони важке спорядження так само

---

* Варіант перекладу: «*на зорі ранку*».

«дивовижно винахідливо» переправляють – «на в'язках очерету або на парканах зібраних чи поромах».

Далі Фредро змальовує і стан військово-морської справи у запорожців. Він зауважує, що випробуванням судноплавної майстерності для козаків стають вже Пороги Дніпра, яких, на думку історика, є 12. Саме досвід долання цих перепон виховує у запорожців певність, що «відвага та зухвалість небезпекою здатні повелівати».

Проти морських штормів козаки також знайшли управу – «на раптові бурі [зважаючи], купами очерету борта судна зусібіч обв'язують, аби хвилі розбурханого моря легко перепливати». Подає Фредро і коротку характеристику козацької чайки («Судна використовують малі, які 60 чоловік з належними припасами вмістити здатні, вони яхтами або човнами названі бути можуть. Вони найшвидші на переслідування та втечу»). Згадує і про вже минулий (1624 р.?) голосний морський успіх запорожців – напад на околиці Константинополя та знаний вислів турецького султана «Амурата*», який твердив, що «з-поміж зброї володарів, що на нього змовляються, Константинополь живе, ні про що не турбуючись, лише один [виняток] – Козаки – покидьки Польщі, що стільком володарям сон порушують».

Наприкінці своєї козацької характеристики Фредро робить-таки зауваження, які натякають на проблеми уряду Речі Посполитої із козаччиною. Як пише історик, козаки «хитрістю всіх переважають і, ще не б'ючись, повільно чинять опір». Напевно, тут він має на увазі ефективність козацького саботажу щодо урядових рішень.

Підраховує Фредро і мобілізаційний потенціал Війська Запорізького – «кількість війська часом непостійна, сили є інколи 18, інколи 30 тисяч», причому зауважує, що це «за винятком сучасного повстання <ребелії> Хмельницького, [коли] понад двісті тисяч козаків під прапорами кілька раз виводили на битву, і ціла Русь заради віроломності та бунту <ребелії> діяла». Цим історик і завершує свою козацьку характеристику.

---

* Напевно йдеться про *Мурада IV* (1623-1640).

Цікаво зауважити, що Фредро подає такі низькі цифри кількості Війська Запорізького, коли вже складений був 40-тисячний Зборівський (1649 р.) та 20-тисячний Білоцерківський (1651 р.) козацький реєстр. Хоча згодом Гадяцька унія 1659 р. передбачала саме 30-тисячний (найбільший «дореволюційний»?) реєстр. Додамо також, що цифру 200 тисяч козаків-повстанців, станом явно на кінець Зборівської кампанії 1649 р., подав у своєму «Описі України» і Г.Боплан («Після поразки поляків ці козаки повстали у кількості 200 тис., які, завершивши кампанію, стали господарями території понад 120 миль завдовжки і 60 завширшки»)[463].

Отже у підсумку до аналізу цілої козацької характеристики відзначимо, що Фредро продовжив традицію опису козаччини як *роду вояцтва*, утім він вже готовий звати їх «народом» та ставити під запорізькі прапори «цілу Русь». Він уперше як окремі сили пробує охарактеризувати реєстрове та позареєстрове («вільне») козацтва. Початок 1648 р. Козацької революції суттєво актуалізував зацікавлення методами ведення козаками бойових дій на суші, і у Фредра цей сюжет викладено взагалі найдокладніше у річпосполитській історіографії.

¤ ¤ ¤

У творчості усіх чотирьох проаналізованих у підрозділі авторів тема козаччини у річпосполитській історіографії XVI – XVII ст. сягнула найвищого ступеня зрілості. Не дивно, що саме опрацьовані ними «образи» та «штампи» мали чи не найдовший вплив на пізнішу історіографічну традицію.

Представлені історики ретельно дослідили сюжет розвитку військового мистецтва Війська Запорізького, ускладнення його бойового досвіду. У їх текстах увиразнилася тенденція вивчення внутрішніх структур козацтва, вплив на які все більше подається як єдина основа для урядової політики Речі Посполитої у козацькому питанні.

---

[463] *Мемуари* до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б.Машкевич. – Дньськ, 2006. – С.308.

Взагалі тут зміцнили трактування козаків саме у «руському» контексті, з'явилася чітка ідентифікація запорожців за мовою (русько-українською) і вірою (православ'ям). Згадані історики доклали рук і до постання стійких історіографічних міфів щодо козаччини – «баторіанської легенди» (міфу-заснування); уявлення про «золотий час» давньої гармонії запорожців і держави; тези про шкоду від допливу черні на Запоріжжя; сприйняття козаків як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби. Зрештою ці автори вже помітно усвідомлювали існування наративної традиції «козацького образу», залучали вони й матеріали своїх попередників, активно «гралися» з історіографічними акцентами та інтерпретаціями.

4.4. Новий самостійний сюжет – «війна козацька» («Марс савроматський» С.Шимановського etc.)

Попри доволі широке обговорення у річпосполитській літературі козацької війни 1591-1596 рр., остання не стала предметом для монографічного дослідження. Твір «Про війну з низовцями під П'яткою» С.Пекаліда (1600) тут не можна приймати до уваги. Він ж бо присвячений лише окремому епізоду (1591 р.), який цілком може укладатися у формат «приватної війни» дому князів Острозьких. Отже, це ще не представлення загальнодержавної акції («громадянської війни»).

Крім того, постать С.Наливайка дуже швидко міфологізувалася та ставала універсальним образом «бунтівника» (а докупи ще й «злочинця», «єретика», «чорнокнижника» і, зрештою, «народного героя»). Відтак, «історичні» реалії тут хіба тільки заважали. До того ж, із «пробаченням» Війську Запорізькому попередніх «провин» 1600 р., популярний був «новий відлік» козацької історії від цієї дати.

Куруківська кампанія 1625 р. викликала певний резонанс у суспільстві, але присвячений їй діаріуш (авторства Я.Собеського?) таки залишився в рукописі. Найпримітнішим друкованим наративом про цю козацьку війну стало видання тексту Куруківської угоди – «Ordynacya woyska J.K.M. Zaporoskiego: przez … Stanisława Koniecpolskiego … postanowiona w obozie Ostrowa na Niedwedzkich Łozach dnia 6 listopada 1625»/ «Ординація війська Й.К.М. Запорізького … дня 6 листопада 1625 р.» (Б.м.д., 1626). Його супроводжено твором «малої літературної форми» – віршем «Przedmowa do Kozakow Zaporowskich»/ «Передмова до козаків запорізьких»* (Додаток Д.13).

---

* Цей вірш також передруковано під дещо зміненою назвою – «Pieśń o Kozakach Zaporoskich» – при виданні: Goniec do Polski od utrapioney Podolskiey ziemie. O wtargnięciu Tatarów, R.1620. – B.m.dr. (доci згаданий 1620 р. вважався і роком видання, але, як бачимо, воно не могло бути віддрукованим раніше за 1625 р.).

Причому автор останнього явно уникав риторики «громадянської війни» та наголошував на нехоті Речі Посполитої до конфлікту з козаками (уряд пішов на неї лише під тиском турків, які погрожували війною). Героїчними чинами запорожців, зокрема підчас Хотинської війни 1621 р., поет-хронікер відверто захоплюється, а на покуруківське співжиття з козацтвом дивиться цілком оптимістично.

Переяславська кампанія 1630 р. взагалі лишилася практично не опрацьованою «історіографічно» (так само як юридично вона вилилася лише у скромний «додаток» до куруківської ординації). І тільки повстання 1637-1638 рр. остаточно усталює сюжет «козацької війни» в річпосполитській історіографії. Утім, для модерної традиції XIX-XX ст., історіографічні інтерпретації цієї теми в Речі Посполитій зазвичай вичерпувалися самим лише діаріушем Ш.Окольського[464].

Останній є, безперечно, видатною пам'яткою (яку сьогодні не гріх би перевидати із сучасним українським перекладом за оригіналом). Але тут хотілося б звернути увагу на інші практично незнані вітчизняній традиції тексти. Адже, наприклад, такі твори, як анонімна «Nowa pieśń o woynie kozackiey, ktora się odprawowała pod Kumeykami nad Dnieprem»/ «Нова пісня про війну козацьку, котра відбулася під Кумейками над Дніпром» (б.м.др., після 15.XII.1637 р.) та панегіричний твір К.Порадовського «Rozmowa Ukrainy z żołnierzem»/ «Розмова України із жовніром» (Львів, 1644), у якому темі останньої козацької війни приділено велику увагу, досі не ставали предметом ретельного наукового аналізу.

Та, зрештою, на право 2-го, по Окольському, історика козацьких війн 1637-1638 р. може претендувати саме *Самуель Гутор Шимановський* з Клечан – жовнір-поет (сам згадував про

---

[464] *Okolski Sz.* Diariusz transactiey woienney miedzy woyskiem Koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiąca grudnia przez … pana Mikołaia z Potok Potockiego … sczęścliwie zaczętey y dokończoney… – Zamość, 1638; *Його ж.* Kontinuacya diaryusza woiennego czułoscią … hetmanow koronnych, ochotą … rycerstwa polskiego nad … Kozakami w roku 1638 odprawiona. – Kraków, [після 31.I.]1639.

службу під корогвами М.Потоцького у кам'янецькій кампанії 1633 р. проти Абази-паші), автор розлогої віршованої хроніки військових акцій часів королювання Владислава IV. Його книжка побачила друк у Варшаві 1642 р. під назвою «Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronacyey naiasnieyszego Wladislawa IV z laski Bożey krola polskiego etc. Krotkie opisanie rożnych expediciy»/ «Марс савроматський, себто від щасливої коронації найяснішого Владислава IV … короткий опис різних експедицій». Дедикований твір знаному поціновувачу військового мистецтва князю Яремі Вишневецькому[465]. На ній ми і зосередимо головну увагу у цьому підрозділі.

До речі, обидва інших відомих твори Шимановського також міцно пов'язані із козацькою темою. Вони, щоправда, сильно поступаються «Марсу савроматському» за обсягом. Перший з них – «Kawaler Polski … Andrzeiowi z Dąbrowice Fierleiowi…»/ «Кавалер польський» (1651) – згадує Зборівську війну 1649 р. та найбільше уваги приділяє Берестецькій битві 1651 р. Другий оповідає про життєвий шлях офіцера-жовніра «Fatum żałosne … Henryka z Wysokiego na Mielnicy Kaszowskiego»/ «Доля жалісна…» (Люблін, після 15.I.1654), який брав участь у козацьких війнах, починаючи від Переяславської кампанії 1630 р.

У «Марсі савроматському» Шимановський оповідає про військові виправи сучасного йому королювання: Смоленську війну 1632-1634 рр. з Росією (с.10-40); прикордонний конфлікт під Кам'янцем-Подільським з Абазою-пашею 1633 р. (с.41-53) та наступну підготовку до повномасштабної війни з Туреччиною 1634 р. (2-а кам'янецька експедиція, с.53-63); прусську кампанію зі Швецією 1635 р., що фактично так і не розпочалася (с.63); зрештою, про козацькі війни 1637-1638 рр. та будівництво Кодака 1639 р. (с.63-89). Фрагмент, присвячений останнім подіям (див. Додаток Д.14), і стане предметом наступного аналізу.

---

[465] Маю інформацію, що польський дослідник Пйотр Борек та краківське видавництво «Collegium Columbinum» планують сучасне видання цілого тексту «Марса савроматського» в 2009 р.

Історію козацького конфлікту з урядом Шимановський відраховує від Куруківської кампанії 1625 р. Як окрему козацьку війну він подає і зіткнення під Переяславом 1630 р.[466]. Знає він і про руйнування І.Сулимою Кодака 1635 р., але до статусу «війни» цей епізод не підносить. Кампанії 1637 та 1638 рр. подає як дві окремі (3-ю та 4-у) козацькі війни.

Розпочинає свою оповідь про «*експедицію Козацьку Кумейківську*» із зауваження, що клопоти з козаками наспіли тоді, коли, від початку королювання Владислава IV, всім зовнішнім ворогам – росіянам, туркам та шведам – уже далася взнаки військова потуга Речі Посполитої. Отже, можна було чекати на тривкий мир, аж ось тобі – «нечувана козацька сваволя».

Цікава інформація Шимановського про генезу повстання. Його очолили Павлюк (Павло Михнович Бут) та Карпо Скидан. Ядром повстання стали козаки, які перед тим ходили на службу до кримського хана. Причому, у вітчизняній історіографії зазвичай подається, що служба ця була взимку 1636/1637 рр. проти Кантимира-мурзи і для запорожців все закінчилося участю в «демонстрації сили». Натомість Шимановський оповідає, що служили козаки хану «під Азовом» у війні проти московського царя. Отже, можливе це свідчення того, що на славнозвісний штурм Азова навесні 1637 р. запорожці ходили у порозумінні з кримським ханом?[*] Чи, може, це слід «вимовок» (не конче правдивих) козаків перед урядом Речі Посполитої?

---

[466] До речі, Шимановський у одній із своїх наступних праць оповідав про безпосереднього учасника цієї кампанії і згадав про її кровопролитність: тоді ж бо «*кров пурпурова лилася каналами, гріючи береги суворі нурту Дніпрового*» («Kedy się krew szarłatna lała kanałami/ Grzeiąc Brzegi surowe Nurtu Dnieprowego), див.: *Szymanowski S.* Fatum żałosne … Henryka z Wysokiego na Mielnicy Kaszowskiego. – Lublin, [після 15.I.1654].

[*] Відомо, що на початку 1637 р. кримський хан Інаєт-Гірей не зупинився перед облогами Аккермана-Білгороду, Кілії та Кафи, примусивши міські влади видати прибічників Кантимира-мурзи. Може того самого він прагнув і в Азові руками запорожців?

За Шимановським, ветерани азовського походу зосередилися на Запоріжжі та вступили в конфлікт з реєстровцями («Відколи ту Війну скінчивши та коли за Порогами кочували, швидко почали чвару з нашими козаками реєстровими»). Вони «знесли» легітимного козацького «гетьмана» (Саву Кононовича), репресували багатьох опонентів («усіх його полковників, також черні немало та й самих сотників») і готувались до дальшої боротьби з урядом («Бажаючи до кінця з Короною Польською шукати розбрату»).

Для цього мобілізувались усі охочі («повсюди на Охотника по містах волали»). Картину повстання Шимановський змальовує лаконічно, але досить виразно:

> *«Повсюди по Україні гультяйство купиться. Що живе на сваволю [піднімається]. Рветься по містах грабувати. Бунти великі постають. Важко служивому проїхати, а, насамкінець, важко [навіть] пройти пішому. Скрізь суворі розбої. Уся Україна дрижить. Більше їх [повстанців] боїться аніж татарина. ... Шум повсюди по кабаках. Горілку п'ють. А тим часом поляків вже січуть та б'ють».*

Сили повсталих козаків, що «скупилися», Шимановський обраховує на 30 тисяч. Та ще більше було тих, які далі збиралися по різних місцях, «щоденно-щогодинно» підсилюючи повстанче військо.

Потім оповідач окреслює плани «глупого» Павлюка, «шаленого» Скидана та «хлопства сп'янілого». Вони, на раді зі старшиною та черню козацькою, вирішили воювати Корону – «з ґрунту зносити» поляків та спрямувати свої прапори «просто до Варшави». Мета повстанців – перейняти у старої еліти владу над державою (утворити власне панство?) – Павлюк себе «королем польським зараз номінує та вищими титулами старшину частує».

До речі, «Нова пісня про війну козацьку, котра відбулася під Кумейками над Дніпром» (1637) подавала значно скромнішу та реалістичнішу програму-максимум повстання Павлюка: «Iże on Panem Ziemie Ruskiey będzie/ Ośadszy Kiiow y w Siewierzu wszędzie»/ «Що він Паном Землі Руської буде/ Посяде Київ та в Сіверщині повсюди». Отже, йшлося про встановлення козацької

юрисдикції над теренами Київського та свіжоутвореного Чернігівського воєводств.

Та повернімося до «Марсу савроматського». За оповіддю Шимановського, на вістку, що повстанці вже готові вирушити, король віддає наказ до контрдій кварцяному війську на чолі з польним гетьманом М.Потоцьким. Почувши про це, Павлюк формує бойовий табір та йде назустріч «Війську Польському».

Перше зіткнення відбувається під Кумейками біля Сахнового мосту (під Сахнівкою на р.Рось). З «польського» боку тут фігурує «під'їзд» у складі підрозділів коронного стражника Самійла Лаща та ротмістра Яна Гіжицького. Зіткнувшись із цілим козацьким військом, Лащ удавано і організовано («оборонною рукою») відступив, підводячи козаків під удар основних сил Потоцького. Підрозділи німецької піхоти зупинили рух табору повстанців, а кінні хоругви завершили оточення. Козаки «без упину з Табору вогонь вели», від якого рідшали шереги жовнірів.

Та, зрештою, навальний штурм приніс успіх війську Потоцького. Козацький табір було розірвано, туди увірвалася кіннота та вчинила різанину. Жовніри захопили повстанську артилерію («армату») та відбили усі контратаки. Павлюк полишив військо та втік до Боровиці. Потім Скидан з «добірною дружиною» відступив до Чигирина (на березі сторінки є гасло-уточнення «Скидан втік з чотирма тисячами до Чигирина»).

Втрати козаків Шимановський обраховує на двадцять тисяч полеглих*. Причому хроніст зауважив, що пам'яткою про полеглих лишились поховальні кургани («свідчать там і по цей день високі могили, що собою трупи гордих козаків покрили: вони на вічну пам'ять в полі насипані»).

---

* Це явно завищена цифра, у звітах після бойовища фігурують *понад 3* або *4,8 тис.* полеглих козаків. Навіть француз Боплан скромніший, він нарахував 6 тисяч полеглих. Утім, навряд чи цифра 20 тисяч запроваджена в обіг саме Шимановським, адже згадку такої кількості полеглих та «трьох могил великих» над ними насипаних маємо і в «сучасній записці», див.: *Петрушевич А.С.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С.79.

Залишкам повстанців наприкінці дня вдалося знову замкнути табір, але думали вони вже більше не про битву, а про втечу («про кумейській бір»). Поляки довкола козацького табору виставили на ніч сторожу. Порядкувати козаками тоді взявся Дмитро Гуня («козак Гунька»). Він, утім, за словами Шимановського, «не хотів брати» на себе «жодного» формального «старшинства». Гуня удався до «фортелю». Вигнав на сторожу вільних коней з табору. Це призвело до тривоги та замішання у поляків. Під цей шумок козаки і відступили («що живе розбіглося по Кумейському борі»).

За втікачами сунуло і польське військо Потоцького. Першу ночівлю воно мало в Мошнах, звідти польний гетьман рушив до Черкас. Далі прудко прийшов і обложив Боровицю. Тут він висунув обложеним козакам вимогу – видати провідників: Павлюка, Василя Томиленка та Івана Злого[467]. Їх Шимановський зве тими, «через яких та сваволя була задумана». Посередником на переговорах виступив А.Кисіль.

Зрештою, Павлюка та іншу «старшину» козаки видали Потоцькому та присягнули знову на вірність Речі Посполитій. Відтак, польний гетьман пішов назад, утім, ще «три ночівлі» військо тримав укупі, не розпускав. Павлюка та інших «товаришів його» він відіслав до великого коронного гетьмана С.Конецпольського. Той передав його королю під час наступного сейму (10 березня – 1 травня 1638 р.), причому монарху тоді і «корогви козацькі під ноги кидано».

Оригінальною є оповідь Шимановського про обставини страти Павлюка. Для вождя повсталих козаків начебто було приготовлене дуже «театральне» покарання. На нього чекали

---

[467] Останній, як відомо, уник видачі (втік?) і лише згодом на початку 1638 р. був пійманий татарами та відправлений до турецького султана в Константинопіль як «гетьман козацький». Шимановський повторив ці три імені (Злого перехрестивши в «Лихого») як ініціаторів повстання і в: *Szymanowski S.* Fatum żałosne… . Пясецький згадував про чотирьох старшин, виданих разом із Павлюком. А Львівський літопис знає двох за прізвищами – Василь Томашик (Томиленко?) та Сахно Черняк, див.: *Петрушевич А.С.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С.491.

спеціальні металеві муляжі знаків королівської влади – корона та скіпетр. Їх мали розпекти та першу надіти на голову того, хто посмів величатись «королем польським», а другий – дати в руку. Але над в'язнем зглянувся особисто король, звільнив його від показових мук – йому з товаришами просто і без витівок відрубали голови. Останні на довгих палях розставили по «гостинцях»-торгівельних шляхах – «усім злим за приклад». Цікаво зауважити, що про страту Павлюка через «коронування» розпеченою короною та скіпетром (тут фігурував ще й так само розпечений трон) оповідав Н.Гановер, але досі це сприймалось радше за фантазію автора (Грушевський вважав це відгомоном легенд про страту Наливайка[468]).

Маховик репресій розкручувався і на Україні. Першими його жертвами стали ті, хто не встиг під Кумейки – лівобережні підрозділи Кизима та його сина. До речі, лише Шимановський оповідає, що Кизима піймали під Лохвицею (відходив на Слобожанщину?) та що його із сином «всадили на палі» в Києві «на горі перед Замком», «над Містом».

Багатьох інших, визнаних причетними до повстання, страчували прямо на місці («де тільки котрого заскочено, зараз на палю вбито»). Чимало потенційних жертв, «бачучи не жарт», шукало сховку на Запоріжжі.

Старшим над цими запорожцями став Яків Острянин (експолковник Павлюка). Як пише Шимановський, коли тут скупилося до 6 тисяч козаків[*], то його обрали на гетьмана.

Упокорити Запоріжжя мав корпус Казимира Мелецького. До речі, саме Шимановський уточнює його кількість – 5 тисяч вояків (реєстрові, драгуни та жовніри-кіннота кварцяна). У березні 1638 р. урядовий корпус підійшов до осідку запорожців.

---

[468] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.VIII. – С.286.

[*] Також мабуть перебільшення. Урядові комісари на Україні обраховували кількість війська на Запоріжжі лише на понад 3 тис. козаків. Про бл. 6 тисяч повстанців писав Ієронім Хжонстовський у листі від 23.IV.1638 р., коли запорожці вже «вибралися» на волость, див.: *Korespondencja* Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. – Kraków, 2005. – S.491.

Шимановський досить відмінно від звіту самого Мелецького оповідає про хід виправи. За оповіддю польського полководця, запорожці від початку були налаштовані вороже і не прагнули порозуміння[469]. Натомість Шимановський пише, що козаки готові були до компромісів. Вони попросили в Мелецького час для проведення ради, аби обговорити ситуацію. На неї прибули п'ять послів від урядового корпусу (4 старих козака і 1 товариш з кварцяних). Останніх прийняли з почестями («давши Аудієнцію, сидінням частують»). Але в цей час трапився інцидент, що і поставив хрест на переговорному процесі («з малої речі великий скандал почався»). З польського обозу хтось вистрелив та влучив у котрогось із запорожців. Запорізька «чернь» реагувала дуже емоційно – спочатку послів «забивали» (реляція Мелецького згадує про закування послів у кайдани), а потім почали відплатну стрілянину в бік урядових військ.

Потім запорожці «з плацу» відступили, але на шлях до порозуміння не повернулися. Мелецький пішов назад, нічого не досягши, а «сваволя» вже «далі ширилася».

Далі Шимановський розпочинає новий розділ під назвою *«Експедиція козацька друга»*. Він згадує, що як тільки навесні Дніпро очистився від криги, то «молодці»-запорожці «знову як мухи ожили». І вже «шумить військо, п'ючи в кабаку, а при тому на додачу тертого тютюну [уживаючи]». З ним вийшов Острянин «на волость», у зону прикордонних слобод («на слободі волає»). А тут до нього все, «що живе», купиться. За Шимановським, повстанчі сили швидко виросли до 40 тисяч вояків[*].

Тут знову колоритно описана стихія бунту:

> *«По містах бунти люті. Молодь свавільна купиться. Відтак, дивин наробивши, з іншими купиться. Жоден у домі шляхтич не всидить своєму. Перед гультяйством не перетриває, якщо живий, зі спокоєм. Повсюди тим усе вільно, як хочуть бушують. І на власних панів підданих бунтують.*

---

[469] Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.VIII. – С.291.

[*] Знову радше перебільшення, хоча, можливо, тут йдеться про загальний мобілізаційний потенціал повстанців.

Збитки від них нечувані та розпусти. Люті грабунки – не зглянуться і на людей убогих».

У відповідь кварцяні підрозділи на Лівобережжі зосередилися для відсічі. На чолі став Станіслав Потоцький – «охочий до сердечної розправи з козаком».

Стривожений Острянин отаборився під Говтвою. Сюди підійшли загони С.Потоцького і стали «від обозу близько козацького». На першу сутичку відрядили підрозділи К.Мелецького та Я.Гіжицького, які переправилися за Псел та швидко окопалися біля входу на «міст козацький». Два шанця тут звели німці-піхотинці та засіли в них із завданням – боронити переправу від козаків. Такий план спирався на гадки про низький бойовий дух повстанців Острянина – «бо чутно було, що [вони] втікати хотіли», не насмілюючись вступати в бій з коронним військом.

Далі поблизу німців стали підрозділи вірних уряду козаків-реєстровців, за ними («від них трохи далі») розташувався загін К.Мелецького. Таким чином, вони зайняли один берег річки, звідки легко було «опонувати» козацькому війську.

Та козаки-повстанці готові були до опору. Вони скликали раду та «нарадили» здійснити диверсію. Їх загін, «прокравшись лісами», опівдні наступного дня «з гуком» ударив на «обоз кварцяний», що не був окопаний валами. Щоправда, оговтавшись, жовніри вибили з табору козаків, котрі відступили до лісу. Нова козацька рада врахувала цей досвід і прийняла рішення – вночі переправити частину війська за річку (Псел). Тут загін мав поділитись навпіл та з двох боків ударити: одні – на підрозділ Мелецького, другі – на реєстровців.

У результаті атаки ближчих до німців реєстрових козаків цілком збили з позиції. Відтак, німецьку піхоту оточили («затаборили») біля мосту. Ті боронилися мужньо, та й жовніри «пішо» тричі ходили в атаку з метою їх деблокації. Підмогу Мелецькому, який знаходився на вістрі бою, надсилав С.Потоцький.

Утім, поле битви лишилося за козаками Острянина. Німців «усіх на голову розбито», а Потоцький велів Мелецькому

відступати до польського обозу. Останній також швидко згорнули та рушили до Лубен, де заклали новий табір.

Повстанці всі рушили слідом за коронним військом «понад Пслом». Вони стали в «5 милях» від Лубен у Миргороді («Миргрудку»). Звідси, полишивши важке, вранці верхи улаштували табір та рушили на коронне військо.

Утім, військове щастя зрадило повстанців. Сонце закрили «великі тумани», що заважали орієнтації на місцевості й належному використанню козацького козиря – вогнепальної зброї. Жовнірська кіннота, на вістрі атаки якої знов знаходився К.Мелецький, сама напала на козаків на марші. Їй вдалося навіть розірвати козацький табір. Острянин, який потрапив у небезпеку, сам-один відступив на протилежний кінець свого війська та зміг налагодити оборону. Швидко вдалося знову замкнути табір та густою стріляниною змусити відійти жовнірську кінноту.

Утім наспіли основні сили Потоцького, що оточили козацький стан і розпочали артилерійський обстріл. Козаки ж взялися обкопувати свій табір, готуючись вже не наступати, а оборонятись. Свої шанці довкола поробили й урядові війська. Невпинний гарматний обстріл та незручне місце для табору (на спеці і далеко від води) знеохотили козаків від продовження битви. Причому, Шимановський називає саме «чернь» козацьку, а не командування, ініціатором цього маршу. Отже, звинувачення пізнішими істориками Острянина в недолугому керівництві, що прирекло на розгром загін Путивльця та Ріпки (який ішов на допомогу повстанцям), не мають рації.

З надходженням ночі повстанці організовано («збройною рукою») відступили «аж до Долини під Волчек». Там стали до ранку. Тоді з наміром переправитися через Сулу рушили до Волчка.

Тут на повстанців чекала несподівана перешкода. Озброєний загін селян з володінь Яреми Вишневецького, яким козаки Остряниці ще раніше далися взнаки своїми здирствами, не дав запорожцям переправитися за річку. Повстанці, переслідувані полком Я.Гіжицького (8 хоругов кварцяних), змушені були йти далі вгору понад Сулою.

Нову спробу переправи за річку зробили в Снятинці. Але і тут на Острянина чекала тисяча «стрільців» князя Яреми, які засіли в млині. Звідси вони атакували козаків на переправі. З тилу таки наспів Гіжицький. Відтак, Острянин мусив продовжити марш угору Сулою аж до Лохвиці.

Тут повстанці стали табором. Утім, їхні сили настільки послабилися, що навіть не змогли дати раду атаці Гіжицького. Його загін, удавано відставши, наспів уже до «убезпеченого» козацького табору. Жовніри легко розірвали останній та починили багато шкоди, перш ніж відійти. Гіжицький послав вістку Потоцькому, що козаки вже явно послабились і якраз час їх добивати.

Потоцький вже йшов на з'єднання з Гіжицьким, коли несподівано наштовхнувся на 2-тисячний загін козаків Путивльця. Останні рухалися на допомогу Острянину. Оточивши нового супротивника, Потоцький, як образно висловився Шимановський, «дещо запотів чола». Себто справа виявилася зовсім не легкою. Потоцький навіть відкликав назад загін Гіжицького (останній тоді, зіштовхнувшись із тим, що до Острянина надійшло свіже 2-тисячне підкріплення з Ромен, також уже втратив стратегічну ініціативу).

Лише наступного дня, кинувши на штурм усі сили, польський полководець змусив козаків Путивльця до переговорів про складення зброї. Утім, коли Путивлець «з іншою старшиною» вже здалися, їх взяли під стражу, а позбавлену командування козацьку «чернь» жовніри «в пень» вирізали «шаблею польською суворою».

Тим часом Острянин обійшов польське військо та повернувся до Миргороду. Тут він, вірогідно, забрав залишені тягарі та, «знову скупивши військо розпорошене», пішов під Лукомль, де перейшов на правий бік Сули. Згодом він став табором на Сліпороді (права притока Сули нижче Лубен). Зауважимо, що таким чином він брав під контроль лінію нижньої Сули – Сліпороду, вірогідно, прагнучи відрізати С.Потоцького від підкріплень з Правобережжя.

Утім, це вже було трохи запізно. До Лубен устиг проскочити корпус князя Я.Вишневецького. Крім «кількох тисяч» власних

приватних підрозділів, він мав під своєю командою «людей» коронного канцлера Т.Замойського, а при тих ще й «ординатів немало» (загони з «ординації» Острозької). Ці підкріплення зійшлися з військом С.Потоцького під Лубнами та рушили на Сліпород.

Ще не відаючи про прибуття Вишневецького, козаки відрядили 4-тисячний загін під проводом Секирявого та Канівця. Вони мали «лісами» та «пустими ярами» обійти С.Потоцького та вдарити вночі на його табір.

Та коронні війська виступили раніше. Вони підійшли до Сліпороду і спочатку зігнали запорожців з одного з берегів річечки. Козаки всі скупилися в таборі. Утім, урядові війська мали добру артилерію, яка дуже успішно бомбардувала зручно розташованого супротивника. Відтак, Острянин, сформувавши оборонний табір, розпочав відступ на Лукомль. Звідти, переправившись за Сулу, рушив річкою вниз на Старець. Переслідувати козаків відразу відрядили Мелецького. Основне ж коронне військо залишилося на ночівлю на Сліпороді.

Тут на жовнірів і наскочив загін Секирявого та Канівця, які не знали, що Острянин уже відступив. Необережного Секирявого захопили в полон, полк його погромили, а за тими, хто розбігся, весь наступний день полювали. Але значній частині козаків з Канівцем на чолі вдалося сховатись у «Лозах», де їх без особливого успіху «добували» піші коронні підрозділи. Козаки тут «поприпадали до землі», отже, стрілянина урядової піхоти виявилася малоефективною.

Уночі Канівець вирвався з оточення та повів своїх підлеглих на з’єднання з Острянином. За ними в погоню пішла частина вояків Вишневецького. Вони наздогнали козаків під Лукомлем і погромили.

За ними рушив і сам С.Потоцький. Він перейшов Сулу та наздогнав Острянина під Жовнином. Тут зав’язався зустрічний бій. Жовніри кількаразово вдаряли, «як у мур дійсно», на табір козацький. Шики козаків захитались, але встояли. Тоді в бій вступила коронна артилерія та піхота. Вони відкрили щільний вогонь, що вносив певне замішання в лавах козаків.

Дуже активно діяв Я.Вишневецький, який особисто очолив своїх вояків. Під ним убили коня, але він відразу пересів на іншого.

Запорожці зосередили усі свої сили на фронті атаки. У цей час з тилу до них зайшли «ординати» (вояки-волинці з ординації Острозької), які відволікли на себе козаків.

Якраз тоді кварцяним хоругвам та підрозділам Вишневецького вдалося розірвати козацький табір. Козаки почали тікати з позицій («одні суходолом, інші за Сулу перепливали»). Далі втік і Острянин із усією козацькою кіннотою («непримітно якось вискочив, невідомим проходом»)[470]. Про подальшу долю цього запорізького гетьмана Шимановський нижче згадав, що останнього «на Озові його ж чернь забила, котра під региментом його там само була»[*].

Утім, повернемося до битви під Жовнином. Там ще одна сторона табору – з боку Сули – продовжувала утримуватись запорізькою піхотою. Остання, по втечі Острянина, віддала провід у руки героя відступу з-під Кумейок – Д.Гуні. Обравши керівника, козаки трохи піднеслися духом. Вони відбили (підібрали?) свою артилерію та затягнули її в нововітворений табір. Шимановський уважає, що жовніри проґавили це через туман, куряву та бойове сум'яття.

Тим часом Гуня укріпився на обох берегах Сули. Його козаки з трупів поробили шанці. Тут таки наспів Канівець «з немалою допомогою» (отже, під Лукомлем його загін радше розпорошили, аніж винищили?). На третій день по цьому підійшли й значні підкріплення під проводом «Слонінки» (Солонинки?) та Скидана – понад 3 тис. козаків.

Вони з великим гуком у пішому порядку вдарили на позиції реєстровців. У бій, який точився навколо мосту через Сулу,

---

[470] У пізнішій своїй праці Шимановський завважив, що Острянин увів «на Азов» 15 тис. люду, див.: *Szymanowski S.* Fatum żałosne…

[*] Відомо, що це трапилося не в Азові, а в Чугуєві 1641 р., але подібне твердження працює на користь, досі нез'ясованої в історіографії, причетності Я.Острянина до азовських справ у період між 1638 та 1641 рр.

швидко втягнулися й інші коронні сили. Запорожців було відбито. Важко постріляний був і Скидан, якого побратими відразу вивезли з табору аж у рідний Чигирин.

Тим часом на Старці зосередилися зовсім свіжі козацькі сили («котрі ще в тому Війську не були»). Почувши про це, Гуня повів своїх запорожців на з'єднання з ними. Тут, між гілок Дніпра, вони «порядно швидко окопалися». За ними поспішили С.Потоцький з Я.Вишневецьким. Приємною несподіванкою для них стала зустріч у дорозі численних військ самого польного гетьмана М.Потоцького. Останній, нарешті, підійшов з Правобережжя.

Козакам лишилося тільки сподіватися на свої укріплення. Полякам же продовжували підходити підкріплення. Так, підійшов кількатисячний загін краківського воєводи під проводом київського підстолія Максиміліана Бжозовського. З ним прийшов і С.Лащ. Останній дорогою напав на козаків у Боровиці. Її він узяв штурмом і розорив.

Утім, найбільше у цій кампанії відзначився Лащ перехопленням загону Філоненка. Останній із Чигирина йшов на підмогу Гуні. До речі, Шимановський твердить, що підхід цього козацького підкріплення був несподіванкою для поляків. Філоненко прорвався «легко», але «заледве дійшов» і з великими втратами – «бо немало трупів там козацьких на шляху лишилося».

У той же час М.Потоцький кинув свої війська на штурм. Він тривав цілий день, але без жодного успіху, бо, за словами Шимановського, було «важко перед такими міцними валами щось і порадити».

Тут надійшла вістка про рух до запорожців нового допоміжного загону на чолі з «Костею». Йому назустріч вислали підрозділ (кілька хоругв) на чолі з Я.Гіжицьким. Той зійшовся з козаками біля Омельника. Запорожці не витримали натиску і залишили поле битви. Костя вирішив відвести своїх людей до Острянина, за російський кордон. Але Гіжицький «в погоні» догромив цей загін і, зрештою, полонив і самого ватажка.

Ці поразки змусили Д.Гуню усвідомити безвиглядність становища повстанського війська. Він розпочав переговори та просив «милосердя». Вже коли останнє польним гетьманом було обіцяне козакам, дійшло до обговорення конкретних умов примирення («певні Пункти списані»). Тут текст на берегах сторінки супроводжено особливим гаслом «Victor dabit leges» (Переможець дає закон). Як відомо, саме цей давньоримський вислів зацитував М.Потоцький козацьким послам, коли вони прийшли просити миру[471].

Згодом К.Порадовський на сторінках «Розмови України з жовніром» (1644) порівняє діяння польного гетьмана у козацькій війні 1637-1638 рр. з чинами Олександра Македонського. Як той розрубав гордіїв вузол, так М.Потоцький вирішив задавнену проблему козаків.

Та повернімося до «Марсу савроматського». Угода на Старці, згодом деталізована «великою комісією на Масловім Ставі», у викладі Шимановського, передбачала 6-тисячний реєстр та призначення козацьких полковників зі шляхетних жовнірів, а не як раніше – обирання їх «з мізерних джур». Виписаним з реєстру «наказано, самопал відкинувши, до цепів [братися]», себто перейти на становище селян. Реєстровцям призначена платня з королівського скарбу та «розсаджено» їх «полками по містах». Вони мали по черзі, зі своїми полковниками, перебувати за Порогами – «так для неприятеля, як і для подальшого упокорення свавілля козака гордого».

Далі поміщений нарис тієї попередньої козацької «сваволі». Шимановський вираховує, вже згадувані на початку нашого аналізу тексту з «Марсу савроматського», чотири козацьких війни-«бунти» проти Речі Посполитої.

Розлого оповідає поет-вояк і про морські рейди запорожців проти турецьких міст та флоту («галер»). Згадує і про заходи (свіжі?) турків проти запорожців – будівництво в гирлі Дніпра

---

[471]У Окольського «Victor dat leges», див: *Okolski Sz.* Kontinuacya diaryusza…– K.44.

«вежі», яку «нині всі Стрільчою звуть»[472]. У ній «завжди готову» встановлено «армату». Зауважує оповідач і неефективність цієї перешкоди – козаки вночі перетягають човни суходолом в обхід цієї Стрільчої Вежі[473].

Згадує Шимановський і про відплатні акції турків, викликані козацькими діями. Так, османці щораз на сейм скарги надсилають і відправляють татар пустошити Поділля, Україну та Покуття.

Річ Посполита вже хотіла дати собі раду із запорізькою вольницею та її піратськими випадами проти турків завдяки будівництву «першого» Кодаку. Цю фортецю – тезку першого-таки Порогу збудували 1635 р. та осадили залогою з німців-найманців на чолі з полковником-французом Жаном Маріоном. Але її швидко «зніс» І.Сулима – гарнізон винищив («і нога не ушла»), вали «зарівняв із землею». За це його «прудко» піймали та, разом із Павлюком, видали королю. Сулиму стратили, а за Павлюка просив канцлер коронний Т.Замойський, і йому король «пробачив провину».

Цей «першокодацький» вступ готує читача до наступного розділу під лаконічною назвою «*Кодак*». Це остання військова «експедиція» часів Владислава IV описана Шимановським у «Марсі савроматському».

Новий Кодак збудований 1639 р. Він був «безпечніший» за перший. Розташувався цей найпівденніший річпосполитський форпост на «горі високій» над Дніпром, що тут спадає під самий замок, «люто з великим шумом об Поріг розбиваючись». Фортеця була «нездобутими валами оточена» та «густо потужними гарматами уставлена». Тут мешкав «губернатор» з вишколеними вояками-«чужоземцями». Шимановський сподівається, що в майбутньому вони дадуться взнаки не лише свавільним козакам, а й турецькому султанові.

---

[472] Урочище *Стрільче* біля Очакова більш відоме за згадками вже другої половини XVII ст. Про цю вежу-артилерійську платформу згадував (без назви) Боплан. Причому, за позначкою на його мапі, це явно пізніший Кінбурн.

[473] Порівняй з докладнішим описом такого волоку Бопланом.

Далі йде опис Порогів. Принагідно згадаємо інформацію Боплана про те, що коронний гетьман С.Конецпольський, заклавши Кодацький замок, вислав його з кількома загонами описувати всі дніпрові Пороги[474]. Дуже вірогідно, що Шимановський черпав з аналогічного/паралельного джерела – свідчень безпосередніх учасників цієї виправи[475]. До речі, хроніст також вираховує 13 Порогів, але його список дещо відрізняється від наведеного на мапі Боплана.

Пороги Шимановським зображені «так огромними, як найбільші гори». Перший – Кодак. Він «з давніх часів слине». Другий – Сурський, «через який течія Дніпрова плине». Третій – Лоханний (Лоханський). Четвертий – Таволжаний (Таволжанський), з назвою від таволги («тавула»), що тут зростає. П'ятий – Княгинин. Шостий – Ненаситець, названий так козаками в пам'ять про численних потонулих побратимів. Сьомий – Звонець. Восьмий – Вовнигів, про який також зауважено, що так його козаки («осавули») кличуть. Дев'ятий – Воронові Забори. Десятий – Будило. Одинадцятий – Линець (його так також назвали «старинні отамани»). Дванадцятий – Личний (Лишній), а останній, тринадцятий, – Вільний. У підсумку переліку Шимановський знов зауважує, що імена Порогам надані «козаком свавільним».

Далі йде опис Запоріжжя – «козацького мешкання, наймилішого осавулів усіх кочування». Тут вони займалися рибальством та мисливством, заходячи далеко та лише вряди-годи повертаючись до своїх куренів-наметів. Тут таки мали понад рікою вдосталь деревини («лип високих»), з якої будували собі човни для морських експедицій, таких шкідливих для турків.

---

[474] *Г. Л. де Боплан*. Опис України. Пер. з фр. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк. – К., 1990. – С.40.

[475] На те, що Боплан був не єдиним, хто тоді займався географічним описом України нещодавно звернув увагу С.Александрович, див.: Боплан и Наронович-Нароньский (*Ст.Александрович*)// *Боплан Гийом Левассер де.* Описание Украины. – М., 2004. – С.106-110.

За Запоріжжям, зауважує Шимановський, Дніпро «ллється широко» та є, через рівнинну місцевість, не дуже глибоким. Неподалік Тавань-перевіз, де татари переправляють-ся, коли нападати на правобережні коронні володіння «готуються». Подолавши тут Дніпро, вони йдуть в набіг «своїми Шляхами». З них перший – Чорний, веде на «Україну». Другий – Кучманський – на Волинь («звідки користь готову мали»). Третій – Золотий – за Дністром. Останній вів на Покуття (татари також «звідти великі здобичі мали»).

За Таванню вже вищезгадувана Стрільча Вежа – «понад самим Лиманом». Ним і закінчується Дніпро.

На виході з лиману в Чорне море лежить острів Гадячий (Березань). Про нього Шимановському відомо, що тут, коли козаки «на море випадали», вони «свою раду найпершу мали».

Далі лежить Тендра (Тендрівська коса), яку автор «Марса савроматського» також зве «островом». Вона, за розрахунками оповідача, розташована на відстані «від берега моря» більше ніж «день» плавання «баркою». Тут також «часто спочивали» запорожці, коли йшли «на море» або коли вертали.

Морськими шляхами козаків обумовлений і подальший географічний екскурс Шимановського. На сході він згадує Дон, який сполучається з Азовським морем («Меотійське озеро»), у котре треба заходити із Чорного моря через Боспор Кимерийський, обігнувши Крим-«Таврику». Близько цього шляху і Перекоп – «кримський замок». З-під нього «аж до моря великий канал біжить».

На захід за Лиманом, «проминувши» Стрільчу Вежу, замки турецькі «понад морем лежать». З них «найзначнішими» Шимановський уважає Очаків, Тегиню (Бендери), Білгород-Дністровський, Трапезунд і Килію. Мовлячи про саме Чорне море, він поетично акцентував на пануванні тут турецького флоту (це море «галера кривим носом поре»).

Часи, коли монополію Туреччини на Причорномор’я активно підважували козаки «старинні», Шимановський оголошує вже минулими. Нині шлях за Пороги на міцному запорі. Лише реєстровці з’являються тут на легітимній основі. Вони ходять на Запоріжжя за встановленою чергою, і головний

предмет їх зацікавленості вже не турки, а самі лише кримські татари. Сутички з останніми є тут звичайним заняттям сторож реєстрових козаків.

Далі вже Шимановський переходить до прикінцевого панегірика Владиславу IV. Він стосується вже не суто цього розділу, а цілої праці. Нашому сюжету тут належить лише твердження, що «і внутрішня сваволя козацька заспокоїлася, в гарні карби узята».

¤ ¤ ¤

Таким чином, «Марс савроматський» С.Шимановського виразно засигналізував розширення меж теми українського козацтва в річпосполитській історіографії, а також народження-усталення нового історіографічного сюжету – *козацької війни*. Під пером хроніста-жовніра запорожці стають гідним супротивником для уряду, їх упокорення зараховується до найвидатніших королівських діянь. Антиурядові заворушення козаків типологізовані та укладені в певний реєстр (1-4 козацькі війни). Наголошено на встановленні нового статус-кво після 1638 р. Останнє символізоване в побудові другого Кодаку 1639 р., з його неприступними/ «нездобутими» валами. Утім, Шимановський продовжує оптимістично оцінювати переспективи козацько-урядової співпраці. Нове реформоване реєстрове козацтво він уважає цілком органічним та користним складником річпосполитського суспільства.

¤ ¤ ¤

У підсумку до всього розділу зазначимо, що навіть побіжне ознайомлення з представленими матеріалами має підважити популярні вітчизняні стереотипи про перманентну зловорожість чи то ігнорування урядом та суспільством Речі Посполитої проблеми українського козацтва. Помітний неозброєним оком процес удокладнення, з часом, змісту козацьких характеристик, які пропонують автори історичних праць своїм читачам, не залишає каменя на камені від народницько-радянської тези про «страусову» поведінку щодо козаччини влад та громадської думки цієї держави. Відтак, і на наївне запитання – «а чи був

хлопчик?» (у нашому випадку – річпосполитський «дискурс про козаків») – можемо відповісти цілком ствердно.

Стереотип перманентного «зловорожого» сприйняття шляхетською імперією своїх «хлопських» лицарів так само розсипається на порох, ледь звернемося до змісту наведених текстів. На подив, серед них жодний не можна беззастережно оцінити як «негативну характеристику» козацтва. Навпаки, річпосполитський «дискурс про козаків», принаймні у царині такого поважного на той час літературного жанру як історіографія, вражає одностайністю у визнанні «корисності» козаччини для держави (інколи замість неї вжито ширше поняття – «християнського світу»). Козацький «негатив» – «Запоріжжя як притулок для злочинців» та «грабіжництво як чи не основне джерело прибутків запорожців» – відноситься радше до зовнішніх обставин (прикордонне існування), аніж до свідомого внутрішнього вибору людини і спільноти (щось на кшталт сучасного «не вони такі – світ/ життя такий/е»).

У жодному з наведених фрагментів не подибуємо вимоги знищення козацтва. Проти протиставлення козаків шляхті виступає ще Рей. Більш того, у конфлікті козацтво – уряд (чи то провінціальні представники останнього), поза сюжетами, пов'язаними з описом безпосередніх бойових зіткнень (козацької війни 1637-1638 рр. тощо), немає охочих стати на урядовий бік.

Щоправда, цей конфлікт явно окреслив лише Любенський та, менш відверто, Бєльський (інші їх колеги по перу акцентують майже виключно на антитатарській та антитурецькій боротьбі як єдиному фронті козацтва*). І обидва

---

* Причому *Ґейденстейн* і *Любенський* вважаються головними хроністами рухів К.Косинського та С.Наливайка; *Пясецький* добре обізнаний з історією «козацьких війн» 1625, 1630 та 1637-1638 рр., яким приділив чимало сторінок своєї «Хроніки», але до «загальної характеристики» козаків жодні відомості про них так і не включив; *Старовольський*, згодом в іншому своєму творі («Настанови військової справи», 1639; 1640; 1641; 1646) присвятить чимало уваги «козацькій війні» 1637-1638 рр., але на загальному його позитивному відношенні до козацтва це суттєво не позначиться. *Фредро* на момент

тут схильні взяти сторону козаків, а не державних чиновників (останні винні, що не дбають про належну організацію козаків та оплату їх послуг).

Утім, інший, часто експлуатований у популярному історичному дискурсі стереотип про те, що «великі уми» (або й «усі прогресивні сили суспільства») беззастережно підтримували чудових («вільних» чи пак «демократичних») «хлопців-запорожців». Теза, що річпосполитські історики освячували борню з поганими «агресорами-бусурманами» та «феодальною реакцією» (чи зараз уже «експансіоністськими цивілізаціями» та магнатсько-шляхетськими «олігархами»?), знайде собі поживу хіба що після радикальної редукції за цілком прокрустовим взірцем.

Особливістю панівної на час створення цікавих нам текстів історичної свідомості було те, що справжню «історичність» явищу міг надати лише античний прецедент. Погляд крізь призму греко-римського досвіду – ось сутність звичайного «наукового підходу» ранньомодерних історіописців. Відтак, цікаво поглянути, в яку античну раму вбраний опис українського козацтва.

Прямі відсилки на предтеч козаків, знаних греко-римській добі (із ранньовізантійською включно), знаходимо у Бєльського (давні руси) та Любенського (малі кімври?). В обох випадках – це «варварські» спільноти з околиць Ойкумени. Вірогідно, за подібними взірцями розбудовані й яскраві «етнографічні» риски в описах Папроцького, Фредра та, меншою мірою, Петриція; характеристики Оржельського та Ґейденстейна, закороткі, аби робити такі висновки, хоча цілком ймовірно, що лаконізм останнього прямо навіяний творами Ю.Цезаря, де, завважу,

---

створення цікавої тут праці взагалі є безпосереднім учасником Хмельниччини. Лише *Петрицій* фактично цілком знаходився під впливом досвіду російської Смути та Хотина, утім, коригуючи свою характеристику для видання 1637 року, т.зв. антиурядові «козацькі війни» проігнорував (наголосивши, однак, на винятковому статусі козацтва, яке слухається «законної влади» лише під час воєнних дій на «своїй» ділянці Великого кордону).

«варвари» знаходяться також чи не у центрі уваги (цікаво, що Ґейденстейн, з-поміж усіх проаналізованих авторів, єдиний, хто таки вжив щодо козаків, чи то їх нехристиянської частини, античне поняття «варвари»); описи ж Красінського, Пясецького та Старовольського намагаються не надавати козакам «народних» ознак, характеризуючи їх як суто військові структури[476].

Зрештою, візія Шимановського – це більше погляд мемуариста-очевидця, який не прагне «занурення» у досучасну добу. Він не подав і формальної «характеристики» козаків. Утім, «національні» шати для запорожців хроністу також не близькі. Його запорожці-ребелізанти 1637-1638 рр. хоч і б'ють в першу чергу «поляків», прагнуть влади не над українським «уділом», а над цілим Польським королівством.

Відтак, попри визнання, що основний склад козацтва походить з теренів Речі Посполитої, згадані річпосполитські історики постійно конструюють дистанцію між суспільством останньої («цивілізацією» у питомому сенсі) та козаками («варварами», хай може і «федератами»). Від конфлікту ці сили рятує лише зовнішній ворог (чужа «цивілізація», уособленням якої на той момент були турки-османи). Таким чином, антична ретроспектива, зрештою, конструювала і нову перспективу постання «варварського королівства» з претензіями на спадщину своїх «цивілізованих» попередників (її згодом і реалізувала Козацька революція середини XVII ст.).

Завважу, що мотив мореплавних здібностей козаків, який зустрічаємо практично в усіх характеристиках (нема його лише у найраніших за часом та знайомих тільки з подільським

---

[476] Дуже симптоматичним тут є коментар В.Демболецьким поняття «Козаки» в творі «Speculum universalis historiae»/ «Зерцало всесвітньої історії» (1631). Він також твердить, що козаки то не назва нації, але роду збройних сил – «вояків по-татарські кінно озброєних» («Kozacy sive Cosachi non nationis nomen est, sed militia Scythica lanistris equitum armaturis», див.: Bibl. Czartoryskich. – Rkps. 1581. – K.101). Втім, вміщений цей коментар поруч з примітками про різні античні народи, пов'язані із теренами Речі Посполитої. Отже, вже була потреба спростувати античний родовід козацтва.

козацтвом уривках Рея та Красінського), працював не лише на вирізнення їх з маси сухопутних співвітчизників. Ураховуючи загальноєвропейський захват перед мореплавцями, силами яких переважно й розгорталася тогочасна доба Великих географічних відкриттів, він явно вивищував козацтво як реципієнтів передової технології. Аналогічного враження додавали і згадки про вправність козаків у володінні вогнепальною зброєю чи то організації військового табору і, можливо, антураж оточуючої «величі природи» – могутнього Дніпра, Великого Степу, Чорного моря. Зрештою, на парадигму «вирізнення» працював і мотив «орієнтальності» (передусім, близькості до татарського світу), що чітко простежується в описах українських козаків.

Цікаво, що такий популярний у модерній літературі мотив як «безжонство» запорожців подибуємо лише у Любенського (та й тут нема якогось помітного акценту). Одна ж з найраніших за часом – інформація Оржельського – згадує жінок та дітей козацьких, які гніздяться разом із ними на дніпрових островах, а Старовольський прямо пояснив, що жінки – табу для запорожців лише у самому козацькому таборі. Отже, зростання кількості козаків (з 8 тис. у 1570-х, за Оржельським, до 18-30 тис. перед 1648 р., за Фредро, і, зрозуміло, це досить умовні цифри) взагалі-то скидається на банальний природний приріст, а не на результат перманентного (і масового) допливу до лав козаків (Фредро знає, що перші роки Хмельниччини покликали під бунчуки повсталих понад 200 тис. козаків, але тут уже працював революційний ентузіазм, зазвичай короткотерміновий[477]). Утім, здається, наголос усіх згаданих істориків XVII ст. на тому, що «козаки – це військо Русі», практично позбавляє сенсу проблему підрахунків кількості козацтва, адже за цією логікою можна сказати і так: «скільки русинів – стільки козаків» (цей девіз, зрештою, зреалізувала Хмельниччина, і Фредро це відзначив).

Уже з інформації Любенського помітно, що стежки запорожців і шляхетської «вольниці» під час російської Смути

---

[477] Так само на «загальнонародну» для України війну з Туреччиною 1634 р. король Владислав IV змобілізував (планував змобілізувати?) 60 тисяч козаків (*Szymanowski S.* Mars sauromacki. – S.60).

починають розходитись (останні обирають шлях «лісовчиків»), причому «імідж» козаків від цього скоріше виграє. Ось принагідно згадаємо промовистий пасаж з публіцистичного «Дискурсу марнотратства та збитків Корони Польської» (1625):

> *{**Запорізькі козаки**.} Також і те козацтво, що його намножилося – мало то потрібне. Бо я козака не ганю, але козака запорізького. Вони цими часами досить добре й цнотливо, мужньо й з великою славою для польського народу, вітчизні служили. Мають [запорожці] віри силу в собі і також все одне те, що здобуде, то проп'є і [потім] на Запоріжжю бавиться [і суспільству не заважає]. І, як напевно чув, про бідне кресало [єдина цінність у запорожця] – коли б його один відняв-привласнив в іншого, то або того з десятка [до якого він належить] застрелять, або сам він припинити [грабунки] мусить. {**Буркові козаки**.} Але наші буркові козаки [себто вершники в бурках-киреях – колоритна назва «козаків-шляхтичів»-лісовчиків та, можливо, й з інших приватних формацій] не б'ють ці татарина, а лише кури та гусі*[478].

До певної міри «роз'яснює» ситуацію із сепарацією козаків від шляхти Старовольський. Він постулює, що шляхта служить у кінноті, а плебеї-простолюд – у піхоті, причому запорізька піхота обирає собі вождів з власного середовища. До речі, у вже згадуваному пізнішому творі Старовольського «Настанови військової справи» (1639; 1640; 1641; 1646) автор тяжіє до маркування «лісовчиків» як «Козаків *Польських*», відмінних від «Козаків *Запорозьких*».

Щоправда, Петрицій, так само підкреслюючи відмінність козаків (запорожців та донців) від лісовчиків, не акцентує на

---

[478] *{Zaporowscy Kozacy.}* Także y owo Kozactwo/ co się go namnożyło/ mało to potrzebna. Acz ia Kozaka nie ganię/ ale Zaporowskiego// ktorzy temi czasy dosyć dobrze y cnotliwie/ mężnie/ z wielką sławą narodu Polskiego oyczyznie służyli/ maią wierę siła qualitates w sobie/ y to też iedna/ co zdobędzie/ to przepije/ a Zaporogami się bawi/ a com zapewne słyszał/ o biedne krześiwo/ kiedyby ieden drugiemu skorzyśćił/ abo go z dieśiatka ustrzelaią/ abo się sam zadziergnać muśi. *{Burkowni Kozacy.}* Ale naszy burkowni Kozacy/ nie biją ci Tatarzyna/ iedno kury a gęśi. Див.: *Falibogowski K.F.* Discurs marnotratstwa y zbytku Korony Polskiey. – B.m.dr., 1625 (Арк. Eiii).

розламі піхота – кіннота. Він знає про існування у запорожців і кінних підрозділів. Петрицій також спокійно повторює тези про поповнення запорізького товариства за рахунок шляхетської молоді та ізгоїв, а також різко сепарує козаків від гречкосіїв-селян. Він таки акцентує на волинському ґінтерланді низовців, для них взагалі тут чіткіше промальовано регіонально-українські рамки, вперше згадано «баторіанське» надання Трахтемирова.

Урешті-решт, у Шимановського та Фредра звичайний доти мотив поповнення лав козацьких шляхетною юнню та шляхтичами-банітами цілком відсутній, козацтво самодостатнє і оселянине. Хоча, зрозуміло, в описі козацької війни 1637-1638 рр., а з початком Хмельниччини і поготів, згадки про якусь спорідненість козаків і шляхти виглядали вже неполіткоректно.

Таким чином, наративні образи українського козацтва, представлені річпосполитською історіографією другої половини XVI – середини XVII ст., демонструють доволі високий рівень зацікавленості козаччиною з боку суспільства Речі Посполитої. Постійне удокладнення козацьких характеристик, бажання вписати козаків у «наукову» – антикоцентричну – картину світу, хизування заслугами козацтва перед усім світом (християнським) мали велике значення для формування суспільних та риторичних (письменницьких) стереотипів щодо української козаччини. Значна частина з них перекочувала до класичних наукових праць доби модерну та, подекуди, жива і досі. Більш того, вивчення наративного доробку річпосполитських авторів має, наприклад, великі перспективи в плані позиціонування історії України щодо історії всесвітньої. Утім, гадаю, залучення даних матеріалів стане у нагоді, передусім, українській історіографії, джерела, історія та самоусвідомлення якої досліджені все ще скоріше хаотично, аніж академічно.

І вже як певний епілог зауважу, що Козацька революція, розпочата 1648 р., вивела річпосполитський «дискурс про козаків» на новий якісний рівень. Не випадково, уже 1653 р. тут «засвітився» практично модерний жанр вченої історіографії – дисертація. Мова про твір пастора-вченого з Торуні *Арона Бліверніца* (Blivernitz) «Dissertatio juridico-politica de Cosacis an

satius sit ad finiendum bellum Poloniae civile, rebelles Cosacos Marte prosequi funditus extirpare, An vero Arte et perpetuis induciis cum eisdem pacisci»/ «Дисертація юридично-політична про Козаків…» (Лешно, [1653])[479].

[479] Досі, здається, найдокладніше про нього писалося англійською, див.: *Friedrich K.* The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569-1772. – Cambridge University Press, 2000. – P.128-131. Існує і польський переклад цієї книги: Inne Prusy: Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569-1772). – Poznań, 2005. Попри явну амбітність вченого, Бліверніц мало орієнтувався у попередній історіографії козацького сюжету. Свої міркування він спирав переважно на класичну літературу та загальноісторичні праці. Таким чином, він по-своєму продовжив традицію «вписування» козаччини у античні та загальноєвропейські рамки.

Підсумки

Однією з безсумнівних аксіом історичної науки є те, що самоусвідомлення та розвиток її як наукової дисципліни неможливі без рефлексії над усім простором власного минулого, без обмежень та вилучень окремих його сторінок. Проте українська історіографія досі потерпає від вибіркового і подекуди лише декларативного сприйняття цього загального постулату. На жаль, «темними віками» та фрагментарністю опрацювання навіть дуже великих періодів її попереднього шляху нині все ще важко здивувати.

Утім, не можна не відзначити й динаміку, яка сприяє змінам такого становища. Для цього дослідження особливо важливими були відчутні зрушення в Україні на ділянці вивчення проблематики раннього Нового часу. Розширення кордонів представлення цієї тематики, оновлення методологічних підходів, нових або призабутих технік та жвавість спеціально-фахової дискусії власне і уможливили нашу дослідницьку роботу.

Методологічні пропозиції сучасних філософів історії та теоретиків історіографії (Ф.Р.Анкерсміта, Р.Дарнтона, Б.Скарги); істориків, які розробляють проблематику історичної синтези (Ф.Броделя, А.Каппелера, П.Магочия, Дж.Р.Майора, А.Мончака, О.Прицака та ін.); а також знаних сучасних фахівців з історії власне раннього Нового часу, Речі Посполитої та підпорядкованих їй українських земель (П.Борека, Г.-Ю.Бьомельбурга, А.Дзюби, Ю.Мицика, П.Саса, Н.Яковенко та ін.) склали основу для формування власних авторських підходів.

Досить ще свіжа для українського дослідника ситуація покращення доступу до джерел з польських бібліотек та архівосховищ забезпечила цілком нові можливості для формування джерельної бази дослідження. Відтак, ціла низка оригінальних праць річпосполитських істориків XVI – середини XVII ст. уперше вводиться до наукового обігу (з найбільш примітних: Л.Й.Деція опис битви під Ольшаницею 1527 р. /1527/, Б.Папроцького «Історія жалісна…» /1575/, значні

фрагменти з «Опису давньої та нової Польщі» С.Сарницького /1585/, Ш.Старовольського розділ «Про козаків запорізьких» з трактату «Лицарство польське» /1628/, великий уривок з С.Шимановського «Марсу савроматського» /1642/ тощо).

Вибір за основний об'єкт дослідження текстів XVI-XVII ст. вимагав окреслення ознак допросвітницької історіографії. Головною її характеристикою є високий рівень тяглості літературних форм від античності до XVIII ст. Провідними історіографічними жанрами протягом цієї доби лишалися аннали та хроніки. Останні з цих двох зазвичай і ставали головним простором для жанрових експериментів. Основним напрямком розвитку хроніки як літературного жанру був рух від хронології до опису та від синтези до енциклопедії.

Специфікою домодерної хроніки був її енциклопедизм (компендіум знання) та пристосованість до *вибіркового* читання (про що б не хотів дізнатись – тобі все до однієї і тої самої книги). Відтак узасаднилась «всеядність» хроніки щодо інших літературних форм, посилилась пластичність її як літературного жанру. З пізнього середньовіччя окреслюється тенденція до секуляризації історії, сфера сакрального на сторінках хронік все більше поступається явищам профанного у світі.

Головною функцією домодерної історичної праці лишалася виховна (моралізаторська). Утім, виразного значення набули також і інші її функції: 1) прославлення «вітчизни» (власного міста, рідних країв або монастиря); 2) розвага (функція лудична); 3) генеалогічна (*origo gentis*) і зрештою 4) «публіцистична» реакція на біжучі події суспільного життя.

Коло ж споживачів домодерних хронік лишалося дуже вузьким (поволі таку ситуацію змінюватиме лише винайдений у XV ст. друкарський верстат). Їх розрізняють як первісних та вторинних (загалом дворівневість споживача природна для норм класичної риторики). Читач (слухач) першого роду часто прямо вказаний у пролозі-дедикації (адресат). Читач другого роду відіграє для автора підпорядковану роль. Утім, за будь-якої обмеженості аудиторії, уявлення, що середньовічний літописець міг не брати її до уваги, а писати (творити духовний подвиг) для себе та Бога (Вічності), буде спрощенням (універсальна для

середньовіччя ідея *служіння* була сильна ще й багатовимірністю).

Від часів Ренесансу помітно зростає зацікавлення теорією історіографії. І хоча натхнення тут черпається ще здебільшого з традиційних античних джерел (переважно використовувався арсенал риторики), але зростаюче повноводдя сучасної історіографічної продукції також стає стимулом для теоретизування.

Від початку XVI ст. на шлях пришвидшеної модернізації разом із усім суспільством ступило й історичне письменство Корони Польської (після 1569 р. – коректніше мовити про Річ Посполиту). Для історіографії тут (втім, як і для літератури взагалі) починається доба новочасності. Це епоха «нової класики», оформлення нової історіографічної парадигми (ренесансної). Вона забезпечила річпосполитській історіографії високий ступінь відкритості до свіжих та нешаблонних методик інтерпретації минулого досвіду.

Жваві контакти у межах загальноєвропейської ренесансної «республіки вчених» сприяли постійному допливу нових ідей та форм історіописання. Не цуралися у Речі Посполитій і «іноземних фахівців», зокрема, широко залучаючи для розвитку власної історіографії авторитетних у всій Європі італійських істориків. Можна навіть казати, що, принаймні якийсь час, успіх у читача-іноземця був важливішим для річпосполитського історика за думки власних співгромадян (домінування сприйняття історіографії як способу комунікації між монаршими дворами й іншими урядами).

Помітний вплив на розвиток історіописання у Речі Посполитій мав королівський двір. Втім, з кінця XVI ст., почасти у зв’язку із новими засадами виборності польського короля, монархи втрачають «монополію» та провід у справі історіографії на користь ідеологів шляхетства. Так само, із поширенням протестантизму, суттєво похитнувся контроль за історичним письменством з боку офіційної католицької церкви. Розширення простору плюралізму, висока питомість історіографії у політико-конфесійній боротьбі забезпечили стрімке зростання зацікавленості історичним письменством з

боку цілого суспільства. Причому нерідким стає дуже тривалий вплив окремих історичних творів на суспільну свідомість.

Зрештою, важливо відзначити й зовнішній вплив новочасної річпосполитської історіографії. Підкріплена зовнішньополітичними успіхами держави, вона все більше приваблювала не лише сусідів, але й загальноєвропейські вчені кола. Останні залюбки приймали її посередництво у формуванні своїх східноєвропейських візій, у т.ч. і щодо теренів сучасної України. А для будь-якої історіографічної ініціативи, що виходила з цих останніх, річпосполитські інтелектуальні напрацювання становили звичайну рамку та пробний камінь для перевірки власних концепцій.

Таким чином, з початку XVI до середини XVII ст. у справі представництва України та її минулого виразно домінує історіографія Речі Посполитої (Корони Польської). Це дозволяє виділити у рамках дослідження вітчизняного історіографічного процесу окремий *річпосполитський період*. Його хронологічні рамки можуть бути предметом для дискусії, але в цікавий тут час, з початку XVI до середини XVII ст., домінація річпосполитської історіографії у царині україніки практично не має конкуренції.

Україніка, пропри певну маргінальність свого становища щодо польського «культурного ядра» держави, була вповні охоплена річпосполитською інтелектуальною формацією. Як давньоруський досвід, так і сучасні проблеми України осмислювалися на теренах Речі Посполитої доволі інтенсивно. Взагалі дуже впливові у країні традиції регіоналізму та партикуляризму не лише сприяли плеканню локальної специфіки, але й дозволяли скористатись досвідом більш успішних регіональних «фракцій» (Литва, Пруссія, Лівонія, Малопольща etc) та абсорбувати ефективні елементи чужих досі дискурсів.

Так, за річпосполитськими взірцями з кінця XVI ст. дуже широко розбудовуються локальні історіографічні інституції (конфесійні, магнатські, міські і т.ін.). Вони суттєво прислужилися справі поширення ранньонаціональної ідеології «народу руського», а згодом уже і «козако-руського».

Суттєвою ознакою річпосполитської україніки була її неоднорідність. Ґрунтувалася вона на розбіжності «руського» досвіду з питомими образами державного гінтерланду, уособленого зазвичай навіть не етнічно польськими землями, а баченням «столиці» та уряду держави. Відтак, типовий офіційний історик Речі Посполитої в основному критично ставився до державної спадщини Київської Русі*, але значно толерантніше ставився до «народних традицій» своїх руських співгромадян.

Власне, перекладаючи відповідальність за давньоруський негатив на плечі самих князів-тиранів, річпосполитські історики-політики реабілітували «народ» (поняття з украй розмитими кордонами, що забезпечило йому такий шалений успіх у модерні часи). Останній, відтак, скинувши давньокняже ярмо, ставав фактично рівноправним членом сім'ї народів Речі Посполитої. А це давало широкі можливості пишатись давньоруським минулим на престижних індивідуально-генеалогічному і корпоративних рівнях, а також сприяло формуванню локальних та ранньонаціональної української ідентичностей. Зауважимо, що подібний прийом (в усякому злі повинні недолугі вожді та неситі феодали, а простолюд – святий) згодом залюбки застосовувала вітчизняна народницька і радянська історіографії.

Можна казати, що русько-українські позитиви взагалі зосереджувались на річпосполитській сучасності, а негативи – на києворуському минулому. Цьому протиставленню часто намагалися надати одвічної форми, коли сучасні «добрі» річпосполитські практики занурювались аж до початків польської історії, а континуітет «поганої» княжо-руської давнини вбачали у новітньому московсько-російському, великолитовському або молдовсько-волоському устроях.

---

* Модель: Давня Русь – то князівська *тиранія* (а подекуди, навіть *анархія*), якій протиставляється польська *політія* (суміш трьох позитивних устроїв античної політології – монархії, аристократії та демократії). Цікаво, що анархія згодом стане чи не найпопулярнішим «поясненням» занепаду і, зрештою, падіння І-ї Речі Посполитої.

І модерна українська історіографічна традиція, на відміну, зокрема, від російської, також прийняла доволі насторожене ставлення до давньоруського досвіду, «віддавши серце» хронологічно молодшому козацькому міфові. До певної міри цією конкуренцією спадків минулого (історичних досвідів) пояснюються відносно слабкі апеляції до давньоруської політичної спадщини навіть у рамках т.зв. Першого українського відродження кінця XVI – першої половини XVII ст. і формування у середині XVII ст. нових українських державних структур не на базі Великого князівства Руського, а на основі ще дуже історично «свіжого» Війська Запорізького.

Утім толерантне ставлення офіційної історіографії до України-«регіону» сприяло активності річпосполитських істориків у справі краєзнавчого опису українських земель Корони. Про це наочно свідчать проаналізовані у монографії фрагменти з праць Я.А.Красінського, М.Кромера, С.Сарницького та Ш.Старовольського. Чимало опрацьованих тут сюжетів до сьогодні не втратили наукового значення.

Особливістю цих творів, яка взагалі може правити за загальник річпосполитської історіографії, є погляд на Україну від західного її кордону (так би мовити зі штадпункту столичного Кракова). Так, зокрема, у площині історіографічної міфологізації давнього минулого з домінанти Західної України походить виопуклення значення Галицько-Волинського князівства/ королівства в давньоруській історії, трактування його як головного спадкоємця давнього Києва. Культ галицьких королів сформувався саме у історіографії Польської Корони*, адже підносив долюблінську «Польську Русь» над іншими (за взірцем вивищення *королівської* Польщі над *князівською* Литвою). Як бачимо, популярний в Україні погляд на захід країни як національний гінтерланд і незамулене джерело українськості, який досі мобілізує чимало прихильників, має тут

* Його почасти поділяла-підживлювала сусідня Угорщина, де на офіційному рівні жив титул королів Галича-Галичини та Володимирії-Волині.

міцне опертя (та зайвий раз змушує уважніше приглянутися до діалектичного зв'язку генези нації та історіографії).

Так само і при описі «сучасного» стану українських земель Корони інформації річпосполитських істориків про західні області різко відрізняються за ступенем докладності від теренів південно-східного прикордоння. За столицю цілої «коронної Русі» у всіх авторів визнається Львів, Київ – то радше столиця руської «античності». Утім, напевно, тим цінніші свідчення Сарницького про Південну Україну, про «Синю Воду» та «Торговицю», які змінюють наші уявлення про Синьоводську битву 1362 р. та цілковите небуття Ольвії у середньовіччі.

Загалом чимало українських історичних регіональних поділів були осмислені як такі саме річпосполитськими істориками. Яскравим прикладом тут може бути і кар'єра терміна «Червона Русь», і таке специфічне історико-географічне поняття, як Покуття. Русь-Галичина, Волинь, Поділля, Київщина-Наддніпрянщина також стійко закорінені у лексиці усіх згаданих землеописів, а отже – і свідомості їх авторів (ворожість до регіональних поділів та локальних традицій з них проявляє хіба «усеполяк» Кромер).

Наступний проаналізований нами складник тогочасної україніки – боротьба на Великому Кордоні України – належав до постійних тем річпосполитської історіографії. Причому, оскільки йшлося про протистояння турецько-татарській загрозі – сюжету актуальному для всієї християнської Європи, престиж цього роду досліджень був досить високим. Панівними літературними (історіографічними) формами тут стали реляція та віршована хроніка. Обидві вони акцентували на простоті та інформативній місткості твору, чим здобували популярність не лише у сучасників, але й у пізніших історіографів, авторів загальніших та синтетичніших праць.

Проаналізований тут опис битви на Ольшаниці 1527 р. Й.Л.Деція, крім своїх безсумнівних фактографічних вартостей, цінний тим, що взагалі був однією з перших друкованих реляцій в історії річпосполитської історіографії. Відтак, він чудово ілюструє процес закорінення нового жанру в літературі Речі Посполитої. Праця явно орієнтована назовні: відзначається

загальноєвропейською риторикою т.зв. «турчик» – творів антитурецької спрямованості, популяризує Україну як одну з важливих ділянок фронту «священної» війни християнського світу з невірними, писана німецькою мовою з розрахунком на іноземного видавця (від якого ще й чекає літературного редагування).

Віршована «Історія жалісна…» Б.Папроцького є взагалі найбільшим у річпосполитській історіографії твором про успішний татарський напад на Україну. Події боротьби з наскоком кримців 1575 р. описані автором передусім для співвітчизника, про що свідчить і «проста» (польська) мова твору. Останній яскраво відбиває реалії життя українського прикордоння, подає цілу галерею образів шляхти українної, указує на пережитки долюблінських військово-політичних поділів, тогочасну незавершеність «зустрічі Русі з Руссю» в єдиному просторі Речі Посполитої після 1569 р. Текст Папроцького не належить до вершин річпосполитського історіописання за методом та дослідницькою технікою, але цікавий численними літературними штампами, які широко побутували в україніці XVI-XVII ст. та мали вплив і на модерну історіографічну традицію.

Анонімна франкомовна реляція про татарський напад на Україну 1589 р. є взірцевою ілюстрацією зростання майстерності річпосполитських творців цього жанру (порівняно із його першопрохідцями початку XVI ст., зокрема і згаданим Деціем). Твір кваліфіковано інформує чужинців про специфіку української ділянки Великого Кордону європейської цивілізації, одним з перших знайомить європейського читача з таким оригінальним явищем, як козаччина, та її роллю у боротьбі із турецько-татарською агресією.

Врешті-решт, до образу українського козацтва річпосполитське історичне письменство другої половини XVI – середини XVII ст. зверталося доволі регулярно. Відтак, ґенеза цього важливого для України історичного феномену знайшла належне відбиття у творчості істориків Речі Посполитої.

Дослідження генеалогії цього історіографічного образу дає багатий матеріал як для тлумачень самого цього явища, так і до

вивчення фахових технік річпосполитських учених. Зокрема, це дозволяє спростувати популярні у модерній вітчизняній історіографічній традиції штампи про відсутність уваги суспільства Речі Посполитої до проблеми козаччини та про негативне ставлення шляхетських письменників до козаків.

Річпосполитське історичне письменство справді первісно вагалося у питанні, де проводити кордон щодо козацтва: чи це таки «діти коронні», чи безбатченки з Дикого Поля, люди із-за цивілізаційної межі. Причому для світу Корони були зрозуміліші давні знайомці – козаки подільські, менше інформації було про запорожців, щодо яких навіть були сумніви, чи це також «козаки». «Родова пляма» козаччини як явища малого формату, другорядного у житті суспільства справді стримувала усвідомлення новими поколіннями істориків Речі Посполитої якісних змін у козацькому середовищі, але зовсім не призводила до якоїсь застиглості його характеристик.

Загалом саме річпосполитська історіографія надала козацтву «вчений імідж», познайомила із цим явищем не лише освічених співгромадян, але й європейську гуманітарну науку. Вона напрацювала стійкі козацькі «історіографічні міфи»: «баторіанська» та «лицарська» легенди (міфи-заснування), уявлення про «золотий час» первісної гармонії запорожців і держави, теза про шкоду від допливу черні на Запоріжжя, сприйняття козаків як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби. Вона таки створила й античні рамки для портрету козаччини, які надавали останній значної респектабельності в очах ренесансної вченої традиції. Вона ж популяризувала проекти інтеграції козацтва до суспільних структур Речі Посполитої, причому обговорювала й різноманітні ступені автономії Війська Запорізького і, таким чином, виводила його на простір великої політики. Зрештою, вона таки опрацювала і новий історіографічний сюжет – «війни козацької». Згодом саме від нього «відштовхнеться» т.зв. козацьке літописання другої половини XVII-XVIII ст. – зародок української національної історіографії.

⌗ ⌗ ⌗

Бібліографія:

Рукописи та стародруки:
Argentus Joannes. De rebus Societatis in Regno Poloniae. – Cracoviae, 1620. – 2 k.nlb., 415 p., 28 k.nlb., 38 p.
[Bartolan S.] Sigismundi III Poloniae et Sveciae regis, duce Joanne Zamoiscio, ex Michaele utriusque Valachiae [et] Transilvaniae tyranno insignis victoria/ per Stanislaum Bartholanum in bello descripta … – Cracoviae, 1610. – 14 k.nlb.
Bączalski Seweryn. Ochrona koronna. – Kraków, 1606. – 35 k.nlb.
Bielski Joachim. Pamiątka Jakubowi Strusowi, staroście chmielnickiemu. – Kraków, 1589. – 7 s.
[Bielski J.] Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną. – Kraków, 1597. – 6 k., 804 s., k.lnb.5.
Bielski Marcin. Kronika wszytkiego świata, na sześć wieków, Monarchie cztery rozdzielona, z Kosmografią nową i z rozmaitemi Królestwy, tak pogańskimi, Żydowskiemi, jako i kreścijańskiemi, z Sibillami i proroctwy ich, po polsku pisana, z figurami. W której też żywoty Cesarskie, Papieskie i tych królów z ich Królestwy: Asyryjskich, Egipskich, Żydowskich, Greckich, Perskich, Tureckich, Węgierskich, Czeskich i inych rozmaitych, tak Królów, Książąt, jako inych przełożonych od początku świata aż do tego roku, który sie pisze 1551 są napisane. Między któremi też nasza Polska na ostatku z osobna jest wypisana. – Kraków, 1551. – 31 k.nlb.31, 295 k., k.nlb.1.
Blivernitz Aaron. Dissertatio juridico-politica de Cosacis an satius sit ad finiendum bellum Poloniae civile, rebelles Cosacos Marte prosequi funditus extirpare, An vero Arte et perpetuis induciis cum eisdem pacisci. – Lesnae Pol., [1653]. – 28 p.nlb.
Boehme Johann. Mores, Leges Et Ritus Omnium Gentium: ex multis clarissimis rerum Scriptoribus collecti. Cum Indice locupletissimo. – Lugduni, 1541. – 311, [25] p.
[Broniowski (Broniewski) M.] Martini Broniovii de Biezdzfedea, bis in Tartarium nomine Stephani regis legati, Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio. – Coloniae Agrippinae, 1595. – 4 k., 75 p., 1, map 4.
[Bruce W.] Guilielmi Brussii Scoti De Tartaris Diarium. – Francofurti, 1598. – 11 p.

Bruti J.M. De historiae laudibus sive de certa via et ratione, qua sunt rerum scriptores legendi liber unus// Selectarum epistolarum libri V. – Cracoviae, [після 1.V.]1582 – [після 1.II.]1583. – Lib. I. – 61 p.
[Cella A.] Europae Descriptio Lucidissima D. Carolo. V. Romanoru[m] Imperatori dedicata / [per Ancelmum atq[ue] Christophorum Cellae]. – Antverpiae, 1535. – 24 k.nlb.
Cellarii Andreas. Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae. Omniumque regionum juri Polonico Subjectorum. Novissima Descriptio, Urbium potissimarum icones elegantissimas et delinitionem hujus Regni Geographicam oculis subjiciens <…>. – Amstelodami, 1659. – 605 p, mapa 1, tabl.20.
Chabielski Mikołaj. Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej, jakaby miała być. Wydany przez Mikołaia Chabielskiego z Chabielec. Więznia Tureckiego // Pobudka narodóm Chrześcijańskim; w iedność miłośći chrześcijańskiey, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża Świętego. <…>. – Kraków, 1615. – 17 k.nlb.
Dantyszek Jan. Victoria Serenis. Poloniae Regis contra voyevodam Moldaviae Turcae tributarium et subditum parta 22 Augusti parta 1531. – Louvain, 1531. – 4 k.nlb.
De Sarmaticis sive Venedicis et Slavonicis populis, libri XXII. [Нюрнберг, 1639]. – Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Rpis 1324 (w.XVIII, 830 s.)
[Decjusz Jost Ludwik.] SENDBRIEFF VON DER grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den unglaubigen Tartern gehabt hat. – [Kraków, 1527]. – 9 s.nlb.
[Dembołęcki Wojciech] Speculum universalis historiae. – Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Rkps.1581. – 101 k.
Dobrocieski Jan. Relacya prawdziwa pogromu poganstwa pod Białą Cerkwią roku 1626 dnia 7 Octobra szczęśliwie otrymanogo. Prez Iego Mosti pana Stefana Chmieleckiego, chorązego Woiewodstwa Bracławskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn,Sołtanem, w liczbie było Ośmdzieśiąt tysięcy. – Lwów, [1626?]. – 16 s.nlb.
Epistolica relatio equitis Poloni ad amicum, de praelio auspiciis serenissimi potentissimique Poloniae Sveciaeque Regis Vladislai Quarti, Ductuque Illustrissimi Domini, Dn. Stanislai a Koniecpole Koniecpolski, Castellani Cracoviensis, summique exercituum Regni Poloniae Dusis contra Tartaros ad Achmetoviam XXX Januarii anno Christi M.DCXLIV feliciter commissi. – Dantisci, 1644. – 27 p.nlb.
Falibogowski Krzysztof Franciszek. Discurs marnotratstwa y zbytku Korony Polskiey. – B.m.dr., 1625. – 97 k.

[Fredro A.M.] Andreae Maximiliani Fredro Castellani Leopoliensis Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio, Polonorum postea vero Galliae Rege. Liber unus ab ipsomet Auctore recognitus et correctus. Editio Secunda. – Dantisci, 1660. – 246, [4] p.
Goniec do Polski od utrapioney Podolskiey ziemie. O wtarnięciu Tatarów, R.1620. [разом з] Pieśn o Kozakach Zaporoskich. – B.m.dr. [1626?]. – 5 k.
Guagninus Alexander. Sarmatiae Europeae descriptio. – Cracoviae, 1578. [6 частин]. – 208 k.
Gudicani Augustini, Borussi. Polonia sive Nova Regni Poloniae, in Aquila, ejusdem Regni insigni Descriptio et Chorografia. – Coloniae, 1658. – 32 p.
[Gorecki L.] Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum. – Francofurti, 1578. – 156, [1] p.
Grodecki W. In tabulam Poloniae a se descriptam cupatoria. – Index omnium Poloniae populorum… – Basel, [після 1.I.1558]. – 15 p.nlb.
Gyulay Paulus. Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580. – Claudiopoli, 1581. – 22 p.nlb. (mf BN 37602).
[Heidenstein R.] Reinoldi Heidensteinii Secr. Regii, De bello Moscovitico commentariorum lib. sex. – Cracoviae, 1584. – 267 p.
[Heidenstein R.] Reinholdi Heidesteinii Secretarii regii Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII. – Francofurti ad Moenum, 1672. – 3 k.nlb., 388 p.
[Jansonius Michael.] Mercurii Gallobelgici: sive, Rerum in Gallia et Belgio potissimum: Ungaria quoque, Transylvania, Turcia, Polonia, Germania, Italia, Hispania, Anglia, aliisque Europae Regnis et Provinciis ab anni 1594 mense Julio, usque ad annum 1596 gestarum Nuntii Tomus Tertius: Librorum XI, XII, XIII, XIIII et XV comprehendens. Cum Appendice: Ab initio anni 1596 usque ad mensem Junium producta. Opera et studio D.M. Jansonii Doccomensis Frisij. – Coloniae Agrippinae, 1596. – 468 p.
[Kojałowicz Wijuk Wojciech.] De rebus anno 1648 et 1649 Contra Zaporovios cosacos gestis. – Vilno, 1651. – 102 p.
Koloszvári Jeremiás. Epicedium Jacobi Strussi a Scythis dum patriam strenue defenderet atrociter interfecti. – Kraków, 1590. – 32 s.nlb.
Krantzius Albert. Vandalia – de Vandalorum origine et Poloniae gentisque et Reipublicae polonicae. – Frankfurt, 1575. – [6], 338, [24], 43, [1] p. (1-е видання – Кельн, 1519).

[Krasiński Jan.] Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem. – Boloniae, 1574. – 147, 3 p.
Kromer M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX et alia opera. – Coloniae Agrippinae, 1589. – [9] k., 846 s., [28] k., [2] k. map.
Kromer Marcin. O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich: ksiąg XXX. Przez Marcina Błazowskiego z Blazowa: Wyraźnie na Polski język przetłumaczone, prydatkami i dowodami niektóremi poniekąd utwierdzone, i własnym onegoż kosztem z druku na świat podane. – Kraków, 1611. – [10], 599, [19] s.
[Lubieniecki Walerian.] „Jego Mości xiędza Lubienieckiego biskupa wołoskiego consilium Królowi Jego Mości podane w Warszawie". – Бібліотека Ягеллонська в Кракові – rkps 102, k.505-507 (за іншою, новішою, нумерацією с.251-252).
Łubieński Stanisław. Opera posthuma. – Antwerpia, 1643. – [14], 494, [43] p.
Michalonis Lituani. De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum. Fragmina X. multiplici Historia referta. – Basileae, 1615. – [8], 64 s.
Mylius Jan. Victoria de Moschis repertata a Gregorio Chodcievitio. – Viennae, 1565. – 12 k.nlb.
Niebylski Nikodem (=Wojciech Dembołęcki?). Declaratia abo Obiaśnienie kart kozackich. – Б.м., 1621. – 4 k.nlb.
Neugebauer S. Moscovia hoc est de origine, situ, regionibus, moribus, religione, ac republ. Moscoviae commentarius. Accessit tabula Moscoviae geographica/ Salomon Neugebauer. – Gedani: Andreae Hiinefeldi, 1613. – [8], 134, [1], 1 mapa.
Neugebauer Salomon. Historia Rerum Polonicarum: Concinnata Et Ad Sigismundum Tertium Poloniae Sueciaeque Regem Usque Deducta Libris Decem. – Hanoviae, 1618. – [8], 756, [70] p.
Okolski Szymon. Diariusz transactiey woienney miedzy woyskiem Koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiąca grudnia przez … pana Mikołaia z Potok Potockiego … sczęścliwie zaczętey y dokończoney… – Zamość, 1638. – 50 k.
Okolski Szymon. Kontinuacya diaryusza woiennego czułoscią … hetmanow koronnych, ochotą … rycerstwa polskiego nad … Kozakami w roku 1638 odprawiona. – Kraków, [після 31.I.]1639. – 56 k.
[Okolski Szymon.] Russia florida rosis et liliis hoc est sanguine, praedicatione, religione et antea ff. Ordinis Praedicatorum peregrinatione inchoata, nunc conventuum in Russia stabilitate fundata, per… Simonis Okolski… luci exposita. – Leopoli, [після 2.VIII.] 1646. – [8], 172 p.

Olmo Giovanni Francesco. Relatione del Regno di Polonia. 1623 // *Olmo G.F.* Relationi della di Venetia del Regno di Polonia et del Regno di Boemia. – Venezia, 1628. – P.21-38.
Ordynacya woyska J.K.M. Zaporoskiego: przez … Stanisława Koniecpolskiego … postanowiona w obozie Ostrowa na Niedwedzkich Łozach dnia 6 listopada 1625. – B.m.dr., 1626. – 10 k.
[Orzechowski S.] "*Annales* Stanislai Orichovii ab excessu Sigismundi I-mi", 1548-1552 (1556). – Rps Kórn. 262. – K.1.nlb, 30, 53 nlb.
[Orzechowski S.] Annales Stanislai Orichovi Okszi. – Dobromili, 1611. – [2], 312, [2] p.
Palczowski Krzysztof. O kozakach, iesli ich zniesc czy nie: Discurs… – Kraków, 1618. – 15 s.nlb.
Paprocki Bartosz. Historya zalosna o prętkośći y okrutnośći Tatarskiey a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey. Ktore sie stało Księżyca Października Roku 1575. – Kraków, 1575. – 48 s.nlb.
Paprocki Bartosz. Ogrod krolewsky, w ktorem o początku cesarzow rzymskich, arcyxiążat rakuskich, krolow polskich, czeskich, xiążat sląnskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrodzięnia ich krotko opisane nasdziesz. – Praha, 1599. – 8 k.nlb., 235 list, 9 nlb.
Paprocki Bartosz. Diadochos id est succession, jinak posloupnost knížat a králův českých, biskupův i arcibiskupův pražských a všech třech stanův slavného království českého, to jest panského, rytířského a městského, krátce sebraná a vydaná skrze. – Praha, 1602. – 396 s.
Paszkowski Marcin. Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatary, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie … tych pogan …: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiey … – Kraków, 1615. – 157 s.
Pastorius Joachim. Bellum scytico-cosacicum seu deconjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra regnum Poloniae. – Dantisci, 1652. – 269 p.
Perspectiwa na upatrzenie sposobow woiowania kraiow nieprzyiaciol Krzyza Swietego y nawatlenia snadnego tyrranstwa poganskiego: z opisaniem porządkow ich Woyskowych…; do tego przydane iest Wyrażenie prawdziwe położenia krain przednieyszych w panstwie tureckim leżących … z pisma wielu … autorow … zebrane. – Poznań, [після 20.VII] 1622. – 15 k.
Nowa pieśń o woynie kozackiey, ktora się odprawowała pod Kumeykami nad Dnieprem. – B.m.dr., [15.XII.1637]. – 4 s.nlb.
[Petrycy J.I.] Joannis Innocentii Petricii. Historia rerum in Polonia gestarum Anno M.DC.XX. … – Cracoviae, [бл.1622]. – [8], 77 p.

[Petrycy J.I.] Joannis Innocentii Petricii Rerum in Polonia ac praecipue Bella cum Osmano Turcarum Imperatore gesti finitique Historia Anno M.DC.XX et M.DC.XXI. – Cracoviae, 1637. – 4 k., 136 p.
[Petrycy J.I.] Palestra oratoria sive imitatio Ciceronis facta per quatuor orationes in L. Sergium Catilinam; eique additus modus imitandi Ciceronem [et] quatenus ex aliquot Coceronis orationibus, leviter aliquis exercitatus plurimas orationes deducere possit/ authore Joanne Jnnocentio Petricio…; impensis ex fundatione perpetua… Bartholomaei Nvvodvvorski… – Cracoviae, 1624. – 53 k.
[Piasecki Paweł.] Chronica gestorum in Evropa singularium a Pavlo Piascio episcopo Praemisliensi <…>. – Cracoviae, 1645. – [4], 619 p.
[Piasecki Paweł.] Chronica gestorum in Evropa singularium: a Pavlo Piascio episcopo praemisliensi, <…>. – Cracoviae, 1648. – [8], 638, [22] p.
POLONICAE HISTORIAE CORPUS hoc est, Polonicarum rerum Latini recentiores & veteres scriptores, quotquot extant, uno volumine comprehaensi omnes, & in aliquot distributi Tomos. Ex Bibliotheca Ioan. Pistorii Nidani D. Opus omnibus pernecessariam, ad perfecte cognoscendam regionis Polonicae, vinicarumque ditionum descriptionem: & ad rerum a polonis per omnes aetates gestarum intelligendam historiam: & summatim ad eorum omnium comprehaendendam notitiam, quae vel ad terram, vel ad gentes, vel ad caeteros Poloniae, & subiectarum cumq; Polonia continentium provinciarum, pertinent. Cum Gratia & Privileg. Caes. Maiest. – Basileae, 1582. – T.I. – 3 k., 255 p.; T.II. – 823 p., 2 k.; T.III. – 166 p.
Poradowski Krzysztof. Rozmowa Ukrainy z żołnierzem. – Lwów, 1644. – 36 s.nlb.
[Posselius J.] Kompendium historii polskiej i pruskiej Joachima Posseliusza, lekarza Zygmunta III z roku 1623. – Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Rkpis 1322 (w.XVIII, s.826, fol.).
Rerum in Magno Ducatu Lithuaniae per tempus rebellionis Russicae gestarum commentarius: in quo obiter [et] suecincte attinguntur, quae in annexis Regno Poloniae provinciis codem tempore evenerunt. – Elbingae, 1655. – 139 p.
RERUM POLONICARUM TOMI TRES: quorum primus omnium Poloniae Regum, a Lecho primo gentis Duce, ad Stephanum Bathoreum, etiamnum regem: tum principum Lithuaniae, chronologicam recensionem, ac singulorum res gestas complectitur: adjecta recens historiarum in nostram aetatem incidentium continua narratione. II. Provinciarum, quae uno Sarmatiae Europaeae nomine vulgo veniunt, chorographicam descriptionem continet. III. Res singulariter a Polonis in Valachia gestas, Orationes item et

Epistolas sceptri Polonici negocia concernentes habet / Alexandro Guagnino, equite aurato peditumque praefecto authore. – Francofurti, 1584. – 720 p.
Respublica, sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, etc. diversorum Autorum. – Lugduni Batavorum, 1627. – [8], 450, [13] p.
Rękopism Ruskiey Kroniki przez pewnego czernca w miescie Zywotowie z roznych Latopiscow za rozkazem Xcia Jego mosci Czetwertynskiego Podkomorzego Braclawskiego w roku 1629 napisany (мікрофільм BN №6679, оригінал у Бібліотеці Чарторийських №122).
Rozembarski Mikołaj. Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium. – Бібліотека Чарторийських у Кракові. – rkp.26 (Teka Naruszewicza. T.26), k.592-619.
Rozmowy świeże o nowinach z Ukrainy, Węgier i Turcji. – Kraków, 1621. – 4 k.nlb.
Rozwadowski Marcin. Zaciąg woienny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone. – B.m. i dr., 1622. – 6 k.nlb.
[Rzeczycki A. =Jan Zamoyski?*]* Andreae Recicii instigatoris regii V. nob. Accusationis in Christophorum Sborovium actiones tres: De fide publica; De praescziptionibus ante iudicium oppositis; De criminibus. – Kraków, 1585. – 168 s., 6 k.nlb.
Sacharinus Stanislaus, Jtalicus. Descriptio duorum certaminum, quae Sigismundi regis Poloniae milites cum Petro Jon palatino Moldaviae et cum eius exercitibus habuerunt. – Kraków, 1531. –12 k.nlb. (mf BN 33322).
[Sanson Nicolas.] L'Europe; Dédiée à Monseigneur le Tellier / par N. Sanson le fils. – Paris, [1648]. – 40 p.nlb.
[Sarnicki Stanisław.] Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regiorum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia <…> Sarnicius. – Kraków, 1585. – 72 p.
[Sarnicki S.] Stanislai Sarnicii Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum Libri Octo. – [Cracoviae], 1587. – 410 p.
Simon Simonides Bendoński…. Aelinopean [1589]// Opera omnia… – Varsaviae, 1772. – S.97-115.
Sleidanus Johannes. De statu religionis et rei publcae Carolo V caesare commentarii. – Argentorati, 1555. – 8 k.nlb., 872 s., 10 k.nlb.
Sobieski Jakub. Commentariorum Chotinensis belli libri tres. – Dantisci, 1646. – [10], 198 p.

[Speruli Francisci.] Oratio Reverendi in Christo. P.Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario. – Cracoviae, 1527. – 8 s.nlb.
[Starowolski Szymon.] De rebus Sigismundi Primi, Poloniarum Regis invictissimi virtute et auspicio, gestis. Libri Quatuor. – Cracoviae, 1616. – 304 p.
Starovolsci Simonis. Eques Polonus. – Venetiis, 1628. – 68 p.
Starovolsci Simonis. Polonia. – Coloniae, 1632. – 277 p.
Starovolsci Simonis. Polonia. – Dantisci, 1652. – 309 p.
[Starowolski Szymon.] Wyprawa y wyiazd… woyska… sułtana Amurata… na woynę do Korony Polskiey. – [B.m.dr., 1634]. – 32 s.nlb.
Starovolsci Simonis. Instutorum rei militaris, libri VIII. – Amsterodami, 1641. – XVI, 523 p.
[Starowolski Szymon.] Monumenta Sarmatarum viam universae carnis ingressorum… . – Cracoviae, 1655. – 8 k.nlb, 818 p., ind.
[Starowolski Szymon.] Opisanie Krolewstwa Polskiego za czasow Zygmunta III przez Symona Starowolskiego kanonika krakowskiego w łacinskim języku teraz zas dla wiadomosci wszystkich na oyczysty przełozone. – Wilno, 1765. – [14], 138 s.
Szymanowski Samuel. Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronacyey naiasnieyszego Wladislawa IV z laski Bożey krola polskiego etc. krotkie opisanie rożnych expediciy…/ wydany przez Samuela Hutora Szymonowskiego z Kleczan. – Warszawa, 1642. – 90 s.
Szymanowski Samuel. Fatum żałosne … Henryka z Wysokiego na Mielnicy Kaszowskiego. – Lublin, [після 15.I.1654]. – 11 k.nlb.
Uchwała dworska na Tatarzy. – B.m.dr., 1614. – 6 k.nlb.
Valerius Maximus. O Dziejach i powieściach pamięci godnych Ksiąg Dziewięć, Które dla Rzymiam teskliwych z Historyków rozmaitych, Greckich i Łacińskich krótko zebrał, Ludzi Świata niemal wszytkiego co przed nim żyli, Cnoty, Rozum, Postępki, Rzeczyposp: Rząd, Poselstwa, Zwyczaje, Chytrości, Zdrady, Swawolą etc. ukazując. Przekładania X. Andrzeja Wargockiego. – Kraków, 1609. – 4 k.nlb., 344, [3] s.
Warszewicki Krzysztof. Paradoxa. – Vilnae, 1579. – 40 k.nlb. (наступні видання: Praha, 1588; Cracoviae, 1598).
Wereszczyński Józef. Droga pewna do prędszego y sńadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, jako też względem droznieyszey obrony wszystkiego ukrainnego położenia od nieprzyiaciól Krzyża świętego. – Kraków, 1590. – 56 s.

Wereszczyński Józef. Publika… tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej. – Kraków, 1594. – 57 s.
Włoskie relacje o Polsce – tłumaczenie Kajetana Wincetego Kielisińskiego: 1. "Obraz dokładny Królestwa Polskiego wystawiony Piusowi IV przez księdza Ruggieri <…> 1568". 2. "Relacya o Królestwie Polskim zaczęta roku 1603 dokończona 1604 r […] uczyniona przez Kardynala Valenti". – Rps. Kórn.267 (Pol. XIX w., k.4, 40 nlb., s.195).
Zadora [=Marcin Paszkowski?*].* Traktat de offesivo bello… – B.m.w., 1613. – 47 k.nlb.
Zeiller Martin. Newe Beschreibung Dess Königreichs Polen, und Gross-Hertzogthumbs Lithauen…, Darinnen Nicht allein die einverleibte Landschafften, sonderen auch die Fürnehmbste Stätt, und Plätz, so viel man deren in Erfahrung bringen können, neben derselben denckwürdigen Geschichten und Händeln, beschrieben werden: Alles Mit sonderbarem Fleiss, auss den Alten und Newen Scribenten, und erlangten Berichten, zusammen gebracht, und nebenst einem nutzlichen Register, in den Druck gegeben. – Ulm, 1647. – 223, [20] p.
Zrzenczycki Jan. Nowiny z Czech, y o przyrodzeniu tych ludzi, tudziez o zbuntowaniu przeciw Cesarzowi, przytym y Podolski zaciąg. – B.m. i dr, 1619. – 24 s.nlb.

Нові друки:
Джерельні тексти:
Антонович Володимир. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. (Из летописного сборника Ильи Кощаковского)// Киевская старина. – 1882. – №7. – С.97-105.
Бевзо Олександр А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971. – 198 с.
Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн: [Пер. з фр. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк]/ АН УРСР; Археографічна комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. – [1. вид.]. – К., 1990. – 254 с.
Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины/ РАН; Институт славяноведения; Федеральное архивное агентство; Российский гос. архив древних актов; НАН Украины; Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С.Грушевского/

[А.Л.Хорошкевич (отв.ред.), З.П.Борисюк (пер.с фр.), Я.Р.Дашкевич (вступ.ст.)]. – М., 2004. – 575с.,
Бумаги Флорентийского центрального архива касающиеся до России / [Итальянские и латинские подлинники, с русским переводом графа М.Д.Бутурлина]. – М., 1871. – Ч.II. – 380 с.
Возняк Михайло. Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру [Додаток]: Уривки з книги Пашковського з 1615 р. // Записки НТШ. – Львів, 1927. – С.141-161.
Гановер Натан Н. Богдан Хмельницкий: летопись еврея-современника о событиях 1648-1652 гг. в Малороссии. – Одесса, 1878. – 68 с. (2 вид. – Лейпциг, 1883).
Гваньіні Олександр. "Хроніка про татарську землю"/ [пер. з польської мови, вступ та коментар Ю.Мицика]. – Запоріжжя, 2000. – 70 с.
Гваньіні Олександр. Хроніка європейської Сарматії (молдавська і турецька частини) / [пер. з польської мови, вступ та коментар Ю.Мицика]. – Запоріжжя, 2003. – 104 с.
Гваньіні Олександр. Хроніка європейської Сарматії / [упорядкув. та пер. з пол. о.Юрій Мицик]. – К., 2007. – 1006 с.
Гейденштейн Рейнгольд. Записки о Московской войне (1578-1582). – СПб., 1889. – 309 с.
Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. – М., 1988. – 430 с.
Горецкий Леонард. Описание войны Ивонии, господаря волошского // Киевская Старина. – 1889. – №10. – С.92-112.
Диариуш Берестейскаго игумена Афанасия Филиповича 1646 г.// Русская историческая библиотека. – Т.IV. Памятники полемической литературы в Западной Руси (кн.I). – СПб., 1878. – С.49-156.
Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины»)/ [С.Я.Боровой (исслед., пер. и коммент.)]. – Москва-Иерусалим, 1997. – 288 s.
Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (пер. Ю.А.Мыцыка) // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Дн-ск, 1985. – С.122-135.
Збірник Козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / [В.Крекотень (упоряд.та пер.)]. – К., 2006. – 976 с.
Зіморович Бартоломей. "Потрійний Львів. Leopolis Triplex" / [Пер. з латин. Н.Царьової; Наук. комент. І.Мицька; Відп. ред. О.Шишка]. – Львів, 2002. – 224 с.
Кам'янецька хроніка складена Агопом, доведена і продовжена його рідним братом Аксентом// Жовтень. – К., 1985. – №4. – С.95-105.

Київський літопис першої чверті XVII ст./ [вступна стаття та публікація документа В.І.Ульяновський, Н.М.Яковенко] // Укр. істор. журн. – К., 1989. – №2. – С.107-120; №5. – С.103-114.
Кльонович Себастіан Фабіан. Роксоланія / [пер. з латин. М.Білика]. – К., 1987. – 94 с.
Крижановський Аристарх. Руська „кройника" з XVII в. // Записки НТШ. – Т.LXII. – Львів, 1904, кн.VI. – С.1-3 (Miscellanea).
Кулиш Пантелеймон А. История возсоединения Руси. – Т.2. – СПб., 1874. – Приложение: Ода Папроцкого в честь Руси: Do Polakow. – С.425-427.
Левицкий Орест И. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. (див. частину 3: Хмільницький літопис 1636-1650 рр. – С.77-81).
Літопис Густинського монастиря. Літопис Мгарського монастиря/ [передм. та пер. укр. літ. мовою В.Шевчука] // Пам'ять століть. – К., 1996. – №2. – С.97-116; №3. – С.15-37.
Літопис Яна Бінвільського/ [підгот. Ю.Мицик] // Наукові записки НаУКМА. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.60-77.
Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Ляссота Е. Мемуари до історії Південної Русі/ [Володимир Боніфатійович Антонович (ред.) Т.С.Завгородня (пер.)]. – Дн-ськ, 2005. – Вип.1: XVI ст. – 220 с.
Марсове поле. Героїчна поезія в Україні X – початок XIX століть/ [Упор. В.О.Шевчук]. – К., 2004. – 512 с.
Мемуары, относящиеся к истории южной России/ [Володимир Б. Антонович (ред.)]. – Выпуск 1. – К., 1890. – 190 с.
Мемуары относящиеся к истории Южной Руси/ [Володимир Б. Антонович (ред.)]. – Выпуск 2 (перв. половина XVII ст.). – К., 1896. – 438 с.
Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б.Машкевич. [За редакцією В.Антоновича] / [пер. з рос. І.С.Голуб; передм. В.С.Мороза]. – Дн-ськ, 2006. – 439 с.
Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях / [Введ., пер. и комм. С.А.Аннинского]. – М.-Л., 1936. – X, 288 с.
Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и московитян / [Перевод В.И.Матузовой. Отв. ред. А.Л.Хорошкевич]. – М., 1994. – 151 с.
Мицик Юрій. Опис Чехії у «Хроніці» Олександра Гваньїні // Хроніка 2000. – К., 1999. – Вип.25-26: „Україна-Чехія". – С.57-63.

Мицик Юрій. Опис України у хроніці Олександра Гваньїні // Всесвіт. – К., 2000. – №11-12. – С.116-156.
Мицик Юрій. Опис Німеччини і скандинавських країн у хроніці О.Гваньїні // Гуманітарний журнал. – Дн-ськ, 2000. – Літо-осінь. – С.181-210.
Мицик Юрій. Опис Естонії та Латвії в хроніці О.Гваньїні // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип.5/6. – С.264-305.
Мицик Юрій. Опис Греції у хроніці О.Гваньїні // Історичний журнал. – К., 2003. – №4-5. – С.102-118.
Мицик Юрій. Історико-географічний опис Польщі в хроніці О.Гваньїні // Історичний журнал. – К., 2004. – №4. – С.73-87.
Немирич Юрій. De bello moscovitico // Хроніка-2000. – К., 1995. – № 1. – С.68-87.
Опис міста Львова Яна Альнпека присвячений читачеві-любителю науки/ [переклад Романа Івасіва] // Жовтень. – К., 1986. – №3. – С.89-95 (переклад тексту із незначними скороченнями).
Оріховський Станіслав. Твори / [Пер. з латинської та старопольської В.Д.Литвинова]. – К., 2004. – 672 с.
Осіпян Олександр. “Реляція” львівського католицького архієпископа Яна-Анджея Прухницького (1622 р.) як джерело з історії вірменської громади Львова // Укр. істор. журн. – К., 2006. – №2. – С.190-205.
Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / [под ред. В.Б.Антоновича]. – К., 1888. – LIX, 322 с.
Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / [под ред. В.Б.Антоновича та ін.]. – К., 1874. – X, 176 с.
Сказания польского историка Кобержицкого о походах польского короля Сигизмунда и королевича Владислава в Россию// Сын Отечества. – СПб., 1842. – №3. – С.3-28 (1611-1616 рр.); №4. – С.3-40 (1617-1618 рр.); №5. – С.3-24 (1618-1619 рр.).
Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття)/ [Упор. В.Шевчук, В.Яременко]. У 4-х кн. – К., 2006. – Кн.1: Література епохи Ренесансу (друга половина XV-XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – 800 с.; Кн.3: Література високого Бароко (1632 – 1709 рік). – 800 с.
Українська поезія XVI ст./ [Упор. В.В.Яременко]. – К., 1987. – 287 с.
Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2 ч. – К., 1995. – Ч.1. – 431 с.; Ч.2. – 431 с.

Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича)/ [Упорядник О.Є.Мальченко]. – Запоріжжя-Київ, 1997. – 84 с.
Шевчук Валерій. „Розмова козака запорозького з перським гінцем" Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам'ять століть. – К., 1997. – №3. – С.38-50.
Южнорусские летописи/ [под ред. О.И.Левицкого]. – К., 1916. – 456 с.
700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku/ [Wybrał, opracował, wstępem i przypisami opatrzył Z.Ogonowski]. –Warszawa, 1978-1979. – Cz.1. – 1979. – 738 s.; Cz.2. – 1978. – 468 s.
[Acta Tomiciana]: tomus octavus decimus epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum: Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae: A.D. 1536. T.18 / per Stanislaum Górski; [collegerunt Venceslaus Urban et Andreas Wyczański; supplevit et ed. Richardus Marciniak; Academia Scientarum Polona. Bibliotheca Kornicensis]. – Kórnik, 1999. – X, 531, [2] s.
Aeneae Silvii Historia Bogemica / Enea Silvio Historie Česká / Pius II (Enea Silvio Piccolomini); [k vydání připravili a z latinského originálu přeložili Dana Martínková, Alena Hadravová a Jiří Matl; úvodní studii napsal František Šmahel]. – Praga, 1998. – CVI, 276 s.
Antologia pamiętników polskich XVI wieku/ pod red. Romana Pollaka; [Wybor i oprac. Stanisław Drewniak i Marian Kaczmarek]. – Wrocław, 1966. – LXXXVIII, 363, [18] s.
[Baronius Caesar.] Discours de l'origine des Russiens et de leurs miraculeuse conversion par le Cardinal Baronius / Tradict en François par Marc Lescarbot / Nouvelle edition revue et corrigée par le prince Augustin Galitzin. – Paris, 1856. – XIV, 60 p. (1-е видання – Париж, 1599).
Biblioteka starozytna pisarzy polskich/ [wydał K.W.Woycicki]. – T.III. – Warszawa, 1843. – 293 s.
Bielowski August. Spominki minoritów samborskich 1455-1501 // Monumenta poloniae historica/ Pomniki dziejowe Polski. – T.III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa, 1961). – S.252.
[Bielski M.] Kronika Marcina Bielskiego / [Wydanie Kazimiera Józefa Turowskiego]. – Sanok, 1856. – T.I-III. – 1790, LXXV s.
Birkowski Fabian. Mowy pogrzebowe i przygodne / [wydał Antoni Szlagowski]. – Warszawa, 1901. – Cz.1. – 268 s.; Cz.2. – 260 s.
Błażewski Marcin. Tłumacz rokoszowy powiatu ruskiego // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowsiego 1606-1608. [Wydał Jan Czubek]. – T.1: Poezya rokoszowa. – Kraków, 1916. – S.156-177.

Bonfinis Antonio, de. Rerum Ungaricarum decades / [Editerunt I.Fógel, B.Iványi, L.Juhász]. – T.I-IV. – Lipsiae, 1936-1976. – T.1. – 1936. – LX, 250 p.; T.2. – 1936. – XII, 268 p.; T.3. – 1936. – XIV, 268 p.; T.4, ps.1. – 1941. – XII, 300 p.; T.4, ps.2: Appendix, fontes, index. – 1976 [Budapest]. – 285 l.
Budziło Józef. Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitzów od 1603 do 1612 r. / [opracowanie Janusz Byliński i Józef Długosz]. – Wrocław, 1995. – 182 s.
[Chwalczewski S.] Kronika polska Stanisława Chwalczewskiego, starosty kobryńskiego, dziedzica raskowskiego, pisana 1549 roku/ [Wydał A.Gałęzowski]. – Warszawa, 1829. – 2 t. w 1 wol. (XXIX, 232, 181 s.).
Czahrowski Adam. Treny i rzeczy rozmaite / [wzd. Tadeusz Mikulski]. – Warszawa, 1937. – XV, 147 s.
Czołowski Aleksander. Dwa diariusze najazdów tatarskich na Ruś z lat 1618 i 1624 // Kwartalnyk historyczny. – Lwów, 1892. – T.6. – S.93-99.
Decjusz Jost Ludwik. De Sigismundi regis temporibus l. III, 1521/ [Wydał W.Czermak]. – Kraków, 1901. – IX, 145 s.
Decjusz Jost Ludwik. Księga o czasach króla Zygmunta/ [przekł. dokonał zespół Koła Naukowego Studentów Filologii Klasycznej UW pod kier. Kazimierza Kumanieckiego; przygot. do dr., wstępem i przypisami opatrzył Tadeusz Bieńkowski]. – Warszawa, 1960. – 145 s.
Dembołęcki Wojciech. Przewagi elearów polskich, co ich niegdy lisowczykami zwano/ [oprac. i wstępem opatrzył Radosław Sztyber]. – Toruń, 2005. – 354 s.
Diarusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633-1634/ [Oprac. Mirosław Nagielski]. – Warszawa, 2006. – 360 s.
Dougirdas Samuelis. Genealogija arba Trumpas didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir jų didžių bei naršių karo žygių aprašymas, kadaise Motiejaus Strijkovskio sukurtas, a dabar antaujintas ir vel išleistas Samuelio Daugirdo is Pagaujo. – Vilnius, 2001. – 199, [1], [16] s. tabl.
[Dougird S.] Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych. Uczynione niegdyś przez Mathysa Strykowskiego, a teraz odnowione i znowu na świat wydane: przez Samuela Dowgirda z Pogowia. – Poznań, 2004. – 126 s.
Dyaryusz sejmu piotrkowskiego, R. P. 1565 poprzedzony kroniką 1559-1562/ [oprac. W.Chomętowski, wyd. W.Krasiński]. – Warszawa, 1868. – XXIII, 324, VI s. (існує електронна версія цього видання: *Dyariusz* Sejmu Piotrkowskiego R. P. 1565 [Dokument elektroniczny] / oprac. Włodzimierz Domagalski, Andrzej Kutrasiński, Adam Kutrasiński. Łódź: Inicjał3, 2003).

Dzwonowski J. Konterent cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca, który był przyciągnał z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy kozaków wybornych i dzielnych mołodców, przeciw ludziom niechrześciańskim, w roku 1620 // Pisma Jana Dzwonowskiego (1608-1625) / [wydał Karol Badecki]. – Kraków, 1910. – S.85-90.
Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp II. De Evropa. – Città del Vaticano, 2001. – 313 p.
[Fredro A.M.] Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem królem polskim a potem francuzkim / [Przełożyl z łacińskiego życiorysem i objaśnienieami uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Petersburg-Mohylew: nakł. Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. – XI, 155 s.
Głuchowski Jan. Ikones książąt i królów polskich. (Reprodukcja fototypiczna wydania z 1605 r.) / [wstęp Barbara Górska]. – Wrocław, 1979. – XVI, [17], 101, [1], 80, [4] s.
[Gorecki L.] Leonarda Goreckiego, szlachcica polskiego, Opisanie wojny Iwona hospodara wołoskiego z Selimem II cesarzem tureckim, toczonej w roku 1574/ [Przełożyl z łacińskiego życiorysem i objaśnienieami uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Petersburg-Mohylew, 1855. – V, 44 s.
[Gorecki L.] Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575-1582 / [Wydał i wstępem poprzedził Henryk Barycz]. – Kraków, 1939. – 103 s.
Górnicki Łukasz. Dzieje w Koronie Polskiej/ [Opracował H.Barycz]. – Wrocław; Warszawa, cop. 2003 [перевидання публікації 1950 р.]. – LXIV, 195 s.
Grabowski Piotr. Zdanie syna koronnego/ [Wyd. K.J.Turowski]. – Kraków, 1858. – 109 s. [1-е вид. 1595 р.].
Grabowski Piotr. Polska niżna albo Osada polska osobliwe na ochronienie pogranicznych państw od tatary na opatrzenie rozpłodzonych synów koronnych pachołków chudych: 1596/ [Wyd. K.J.Turowski]. – Kraków, 1859. – 77 s.
[Heidenstein R.] Rejnolda Hejdensztejna sekreterza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksiąg XII/ [Z łacińskiego przetłómaczył Michał Gliszczyński. Życiorysem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz]. – Petersburg, 1857. – T.I. – XVIII, 340 s.; T.II. – 484 s.
Jerlicz Joachim. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czem z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krótce (po krótce) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych książek w

posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynego, Twórcę wszego (wszystkiego), Pana Wiekuistego. 1620 roku/ [z rękopismu wyd. K.Wł.Wojcicki]. – Petersburg, 1853. – T.1. – XLVI, 187 s.; T.2. – [2], 213 s.
Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r./ [w rękopisie odkrył i do druku podał, oraz historyczno-bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima syna Bielskich napisał i przyłączył F.M.Sobieszczański]. – Warszawa, 1851. – CVI, 311 s.
[Kallimach] Philippi Callimachi Experientis Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem // Monumenta poloniae historica/ Pomniki dziejowe Polski. – T.III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa, 1961). – S.1-162.
[Kallimach] Vita et mores Gregorii Sanocei Leopoliensis archiepiscopi. Auctore Philippo Buonacorsi Callimacho // Monumenta poloniae historica/ Pomniki dziejowe Polski. – T.III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa, 1961). – S.163-216.
Kętrzyński Wojciech. Wyjątek z kroniki bernardyńskiej w Samborze [1498] // Monumenta poloniae historica/ Pomniki dziejowe Polski. – T.III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa, 1961). – S.800-801.
[Kobiernicki M.] Marcjana Kobiernickiego, nieznanego pisarza z XVI w., Historja o czterech młodzieńcach i Treny p. Jakóbowi Strusiowi, od rąk tatarskich zginionemu/ [wyd. Jakub Kazimierz Gieysztor]. – Warszawa, 1886. – 12, [28] s.
Kobierzycki Stanisław. Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedskiego/ [Wydali Janusz Byliński i Włodzimierz Kaczorowski. Tłumaczył Marek Krajewski]. – Wrocław, 2005. – 460 s.
Kochanowski Jan. O Czechu i Lechu historyja naganiona // Z duchem w rozmawianiu. Szesnastowieczna proza polska/ [wstęp i oprac. Wacław Walecki]. – Nowy Wiśnicz, 1991. – S.66-68 [першодрук – Краків, 1589 або 1590].
Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646 / oprac. Agnieszka Biedrzycka. – Kraków, 2005. – 774, [1] s.
Kowalska Zofia. Mikolaja Rozembarskiego traktat z roku 1499 o pochodzeniu Tatarów. Studium krytyczne i edicja traktatu. – Kraków, 1993. – 78 s.
[Krasiński J.] Jana Krasińskiego Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI, oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza/ [przetłumaczone, zebrane i objaśnione przez Stanisława Budzińskiego]. – Warszawa, 1852. – [6], 250, [7] s.

[Kromer M.] Martini Cromeri Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Respublica regni Poconici libri duo 1578./ [wydał dr. Wiktor Czermak]. – Kraków, 1901. – XIII, 160 s.
[Kromer M.] Polska czyli o położeniu, obyczajach, urzędach i Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego, przez Marcina Kromera, koadjutora i Nominata-Biskupa Warmińskiego. Ksiąg dwoje/ [Przełożył z łacińskiego, notami i życiorysem Autora uzupełnił Władyslaw Syrokomla]. – Wilno, 1853. – XLVIII, 151 s.
Kromer Marcin. Mowa na pogrebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i o dziejach polaków księgi XXIX i XXX/ [wstęp, przekład i opracowanie Jerzy Starnawski]. – Olsztyn, 1982. – XXXI, 223 s.
Kromer Marcin. Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie/ [Przekład Stefana Kazikowskiego. Wstęp i opracowanie Romana Marchwińskiego]. – Olsztyn, 1984. – LXIV, 258 s.
Kronika od r.1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549)// Biblioteka starożytna pisarzy polskich/ [zebrał Kazimierz Władysław Wójcicki]. – T.VI. – Warszawa, 1854. – S.1-38.
La Defaite // des // Tartares et Turcs // faite // par le seigneur Jean Zamoïsky // chancelier et capitaine général de la couronne de Pologne // avec le nombre des capitaines et soldats morts // jusques au nombre de Septante cinq mil // hommes, assemblez pour ravager // Le Roiaume de pologne // soubs La condvite de Beqliarbé bassa // nouvelle édition avec notes // et à laquelle on a ajouté // Le discours de Jean Zamoisky // tenu a La diéte de Varsovie en MDXC // et la réponse // de Siqismond III // traduits pour la première fois en François. – Paris, 1859. – 74 p.
Lubieniecki Andrzej. Poloneutychia/ [Opracowali A.Linda, M.Maciejewska, J.Tazbir, Z.Zawadzki]. – Warszawa-Łódź, 1982. – XXIII, 247 s.
[Łasicki J.] Jana Łasickiego, Historya wtargnienia polaków na Wołoszczyznę z Bogdanem Wojewodą (po którym nastąpił Iwon), i porażce turków pod dowództwem Mikołaja Mileckiego i Mikołaja Sieniawskiego, roku 1573/ [Przełożyl z łacińskiego życiorysem i objaśnienieami uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Petersburg-Mohylew, 1855. – X, 25 s.
Łubieński Stanisław. Pisma pośmiertne/ [Wyd. A.B.Jocher]. – Petersburg-Mogilew, 1855. – XXI, 175 s.
Maciej z Miechowa. Opis Sarmacji azjackiej i europejskiej/ [Wstęp H.Barycz, z języka łacińskiego przełożył i komentarzem opatrzył T.Bieńkowski. Posłowie W.Voisé]. – Wrocław, 1972. – 100 s.
Maciej z Miechowa. Chronica Polonorum – *J.L.Decjusz.* De vetustabus Polonorum. De Iagellonum familia. De Sigismundi regis temporibus –

Cracoviae, 1521. Przedruk fotooffsetowy. – Kraków, 1986. – [24], CXIX, [3] s.
Okolski Szymon. Biskupów Kijowskich i Czerniehowskich świętego katolickiego Rzymskiego kościoła porządek i liczba. – Kraków, 1853. – IX, 74 s.
Opis Ukrainy/ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana; [W przekładzie Zofii Stasiewskiej i Stafana Mellera. Pod red., ze wstępem i komentarzami Zbigniewa Wójcika]. – Warszawa, 1972. – 211 s.
[Orzechowski S.] Stanisława Okszyca Orzechowskiego, Kroniki Polskie. Od zgonu Zygmunta I-go/ [Edycya Tadeusza Mostowskiego]. – Warszawa, 1805. – 267 s.
[Orzelski Ś.] Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego/ [perełożil i wydał W.Spasowicz]. – T.I-III. – Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980). – T.1 [1]. – 292 s.; T.1 [2]. – 220 s.; T.2. – 336 s.; T.3. – 271 s.
[Orzelski Ś.] Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro. 1572-1576/ [wydał dr. Edward Kuntze]. – Kraków, 1917. – LII, 741 s.
Pamiętnik Jana Golliusza mieszczanina polskiego (1650-1653) z autografa wydał i wstępem poprzedził Józef Kallenbach // Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce. – T.7. – Kraków, 1892. – S.81-129.
Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza/ [z rękopismu wydał K.W.Woycicki]. – Warszawa, 1846. – T.1. – III, 288 s.; T.2. – 235 s.
Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich/ [zebrał Żegota Pauli]. – Lwów, 1846. – XL, 215, [1] s.
Paprocki Bartosz. Herby rycerstwa polskiego/ [Wydanie K.J.Turowskiego]. – Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). – 964, CLXII, 13 s.
[Paprocki B.] Bartoloměj Paprocki z Hlohol. O válce Turecké a jiné příběhy. Výbor z Diadochu. – Praha, 1982. – 481 s.
[Piasecki P.] Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyślskiego/ [wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studijum krytycznem nad życiem i pismami autora przez Julijana Bartoszewicza]. – Kraków, 1870. – LXXXVI, 457 s.
Piasecki Paweł. Responsum de absoluto dominio… // Archiwum Literackie. – T.XVI. Miscellanea Staropolskie (4). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S.244-264.
[Pirawski T.] Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis Relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis : accedunt testamenta

eiusdem Th. Pirawski et Ioannis Zamoiscii, archiepiscopi leopoliensis / [edidit Cornelius Iulius Heck]. – Leopoli, 1893. – VII, 206 s.
Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia/ [wydał Jan Czubek]. – Kraków, 1906. – XXXVII, 765 s.
Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E.Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568/ [przygotowane do druku z rękopismu przez J.I.Kraszewskiego; wyd. K.J.Turowskiego]. – Kraków, 1860. – 82 s.
Ponętowski Jan. Krótki rzeczy polskich sejmowych pamięci godnych komentarz przez Jana Ponętowskiego z łęczyckiej ziemie w 1569 r. uczyniony/ [Wyd. K.J.Turowski]. – Kraków, 1858. – 38 s.
Przyłęcki Stanisław. Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. – Lwów, 1842. – 418 s.
[Rej M.] Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec, 1562 / [wyd. Wilhelm Bruchnalski]. – Kraków, 1895. – XVII, 347 s.
Rej Mikołaj. Pisma wierzem (Wybór)/ [oprac. J.Krzyżanowski]. – Wrocław, 1954. – XCI, 476 s.
Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651) / [oprac., wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski]. – Warszawa, 1999. – 430 s.
Relacya teraźniejszej wojska zaporoskiego imprezy do Krymu// Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1852. – T.II. – S.21-26 [додаток до статті Северина Ґоленбійовського „Szahingerej i kozacy”].
[Rotundus Augustyn.] Rozmowa Polaka z Linwinem, 1564/ [Wydał dr. Józef Korzeniowski]. – Kraków, 1890. –VIII, 91 s.
Rudomicz Bazyli. Leo leopoliensis sub auspiciis Ioan. Casim // Źródła do dziejów literatury i cywilizacyi polskiej w XVI. i XVII. stuleciu. 1, Bazylego Rudomicza Leo Leopoliensis / [wyd. K. Juliusz Heck]. – Stryj, 1889. – [2], 32, [1] s.
Rudomicz Bazyli. Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672. – Lublin, 2002. [переклад польською та опрацювання філологічне – Владислав Фрох (Froch); опрацювання історичне та історико-правове – Маріан Лех Клементовський]. – Cz.1: 1656-1664. – 378 s.; Cz.2: 1665-1672. – 482 s.
Schutz Edmond. An armeno-kipchak chronicle on the polish-turkish wars in 1620-1621. – Budapest, 1968. – 216 p.
Senāi Hāci Mehmed Kirimli. Historia chana Islam Gereja III / [tekst turecki wydał, przeł. i oprac. Zygmunt Abrahamowicz; uzupełniający komentarz

historyczny Olgierd Górka i Zbigniew Wójcik; pod red. nauk. Zbigniewa Wójcika]. – Warszawa, 1971. – 204 s.
[Sobieski J.] Jakoba Sobieskiego, pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje / [przełożył z łacińskiego, życiorysem autora i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Petersburg, 1854. – XXII, 78 s.
[Solikowski J.D.] Jana Dymytra Solikowskiego arcybiskupa Lwowskiego. Krótki pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu Lipcu, do r. 1590/ [Przełożył z łacińskiego i życiorysem Autora poprzedził Władysław Syrokomla]. – Petersburg-Mohylew, 1855. – XIX, 97, V s.
Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576-1586 / [zebrał i wydał Ignacy Polkowski]. – Kraków, 1887. – XXXI, 430 s.
Starowolski Szymon. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego/ [z jezyka łacińskiego przełozył, wstępem i komenterzami opatrzył Antoni Piskadło]. – Kraków, 1976. – 249 s.
Starowolski Szymon. Wojownicy sarmaccy / [przeł., wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski]. – Warszawa, 1979. – 293 s.
Starowolski Szymon. Wybór z pism/ [oprac. I.Lewandowski]. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991. – CXXVIII, 398 s.
Stryjkowski Maciej. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Wyd. nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z 1582. – Warszawa, 1846 (репринт – Warszawa, 1980). – T.1. – 392 s.; T.2. – 572 s.
Stryjkowski Maciej. O poczatkach, wywodach, działalnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, predtem nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia/ [Opracowała Julia Radziszewska]. – Warszawa, 1978. – 764 s.
Suszko Henryk. Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze. – Wrocław, 2003. – 346 s.
Tarnowski Jan. Consilium rationis bellicae/ [wstęp napisał Janusz Sikorski; tekst dzieła do dr. przygot. oraz notą wydawniczą, komentarzem i słownikiem opatrzył Tadeusz Marian Nowak]. – Warszawa, 1987. – 206 s.
[Temberski Stanisław.] Stanisława Temberskiego Roczniki 1647-1656/ [wydał W.Czermak]. – Kraków, 1897. – LXXXVI, 388 s.
Traktat polaka Stanisława Iłowskiego o historii jako nauce // Historyka. – T.VI. – Kraków, 1976. – S.91-98.
Twardowski Stanisław. Władysław IV, król polski i szwedzki (Wybór)/ [oprac. J.Okoń, przy współpracy M.Kurana]. – Łódź, 1998. – 71 s.

Twardowski Stanisław. Przeważna legacyja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy/ [oprac. Roman Krzywy]. – Warszawa, 2000. – 467 s.
Twardowski Stanisław. Szczęśliwa moskiewska ekspedycyja Najaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szewdzkiego/ [oprac. J.Okoń przy współudziale M.Jóźwiak i M.Kurana]. – Łódź; Poznań, 2002. – 157 s.
[Wapowski B.] Chronicorum B.Vapovii pars posterior […] / Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. krakowskiego : część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480-1535) / [z rękopisu będącego własnością hr. Wiktora Baworowskiego wydał, życiorysem Wapowskiego i wyjątkami z spółczesnych historyków objaśnił J. Szujski]. – Kraków, 1874. – XXX, 363 s.
[Wapowski B.] De bello a Sigismundo I, rege Poloniae, contra Moscos gesto a.1508 // Analecta Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrant ex archivis bibliothecis excerpta / [edidit Ioseph Korzeniowski]. – Kraków, 1894. – S.153-163.
[Warszewicki Krzysztof.] Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z konca XVI wieku/ [Wydał T.Wierzbowski]. – Warszawa, 1886. – XLI, 90, V s.
[Węgierski A.] Andreae Wengerscii Libri quattor Slavoniae reformatae / [ed. J.Tazbir]. – Varsoviae, 1973. – XXV, 632 s.
[Wielewicki J.] Ks. Jana Wielewickiego T.J. Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św.Barbary/ [wyd. J.Szujski, W.Chotkowski]. – Kraków, 1881-1899. – T.1: 1579-1599. – 1881. – VIII, 273 s.; T.2: 1600-1608. – 1886. – VIII, 285 s.; T.3: 1609-1619. – 1889. – XV, 366 s.; T.4: 1620-1629. – 1899. – XIII, 371 s.
[Wielewicki J.] Ks. Jan Wielewicki SJ. Dziennik spraw domu zakonnego OO.Jezuitów u św. Barbary w Krakowie 1630-1639. – T.5/ [Z maszynopisu Jana Poplatka SJ prygotował do druku oraz uzupełnił przypisami i indeksami Ludwik Grzebień SJ]. – Kraków, 1999. – 597 s.
Wereszczyński Józef. Pobudka (1594 r.) // Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezija ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Antologia. – Cz.2/ [red. Rostysław Radyszewśkyj]. – Kraków, 1998. – S.36-46.
[Wereszczyński J.] Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu / [wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego]. – Kraków, 1858. – XVI, 184 s.

Zawacki Teodor. Katalog książąt i królów polskich/ [wstęp i oprac. Jan Malicki; przekł. Łukasz Tofilski]. – Katowice, 2004. – 138 s.
Zimorowicz Józef Bartłomiej. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się z polecenia reprezentacji miasta / [Wydał K.J.Heck]. – Lwów, 1899. – XLIV, 424 s. (латиномовні оригінали).
Żółkiewski Stanisław. Początek i progres wojny moskiewskiej/ [Wstęp i opracowanie Andrzej Borowski]. – Kraków, 1998. – 118 s.
Żurkowski Stanisław. Żywot Tomasza Zamojskiego Kanclerza w.kor./ [Wyd. Al.Batowski]. – Lwów, 1860. – XXI, 403 s.

Опрацювання:

Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму/ [пер. Віктор Морозов]. — [2.вид., перероб.]. – К., 2001. – 272 с.
Анкерсмит Франклин Рудольф. История и тропология: взлет и падение метафоры/ [пер. с англ. М.Кукарцева, Е.Коломоец, В.Кашаева]. – М., 2003. – 496 с.
Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880-1881/ [Упорядк. О.Василюк]. – К., 1995. – 108 с.
Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства/ [Ред. Микола Ковальський]. – Острог–Нью-Йорк, 2003. – 382 с.
Багалій Дмитро І. Нарис української історіографії. – Т.1. – К., 1923-1925. – Вип.1. – 1923. – 138 с.; Вип.2. – 1925. – 108 с.
Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т./ [Пер. з фр. Григорій Філіпчук]. – К., 1995-1998. – Т.1: Стуктури повсякденності: можливе і неможливе. – 1995. – 543 с.; Т.2: Ігри обміну. – 1997. – 585 с.; Т.3: Час світу. – 1998. – 631 с.
Вайт Хайден. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2002. – 527 с.
Вержбовский Федор. Христофор Варшевицкий (1543-1603) и его сочинения: историко-литературное исследование. – Варшава, 1885. – 403 с.
Вирський Дмитро С. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Київ-Кременчук, 2001. – 217 с.
Вирський Д.С. “Прекрасна далечінь”: пасаж до романтизуючої постмодерної історіографії (рец. на кн.: Domańska Ewa. Mikrohistorie (Spotkania w międzyświatach). – Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1999. – 299 s.)// Генеза. – №1 (9). – 2004. – С.169-175.
Вирський Д.С. “Українне місто”: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – 436 с.

Вирський Д.С. “Дискурс про козаків” (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – К., 2005. – 111 с.
Вирський Д.С. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – У 2-х ч. – Ч.1. – 326 с.; Ч.2: Додатки. – 175 с.
Вирський Д.С. Генеза українського козацтва на тлі соціальних процесів в Європі XVI-XVII ст. (історико-соціологічні ідеї Ф.Броделя та історіографія Козаччини) // Грані. – № 2(4) березень-квітень 1999 р. – С.57-58.
Вирський Д.С. До проблеми спадкоємності стереотипів поведінки політичного лідера доби феодалізму в Україні // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Випуск 7. – К., 2000. – С.185-190.
Вирський Д.С. “Коло джерел” як “коло ідей” (за читацькими уподобаннями Ст.Оріховського-Роксолана) // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія. Історія та археографія. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2000. – С.97-100.
Вирський Д.С. С.Оріховський: “Solo tibi” проти “solo fide” (східноєвропейський інтелектуал і тупики Реформації) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.IV. – Дрогобич, 2000. – С.65-72.
Вирський Д.С. С.Оріховський-Роксолан та перше українське Відродження // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образ науки: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дн-ськ, 2000. – С.71-77.
Вирський Д.С. Пам’ятка ренесансного історіописання в Україні: “Аннали” С.Оріховського-Роксолана // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник/ Упорядн. В.В.Кравченко. – Вип.3. – Харків, 2001. – С.31-38.
Вирський Д.С. Ст.Оріховський-Роксолан як дзеркало національних історіографій // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.6(8). – Кам’янець-Подільський, 2001. – С.215-221.
Вирський Д.С. “Зразковий громадянин” Ст.Оріховського-Роксолана: шляхетські “вольності” на античному тлі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.V. – Дрогобич, 2001. – С.82-96.
Вирський Д.С. Рецепція Ст.Оріховського-Роксолана в історіографічній традиції (доакадемічна доба) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.11. – К., 2002. – С.175-183.

Вирський Д.С. Запізнілий “збирач земель руських” чи молдовська примара України // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VI. – Дрогобич, 2002. – С.222-229.
Вирський Д.С. Романтизуюча постмодерна історіографія Е.Доманської // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дн-ськ, 2003. – С.80-90.
Вирський Д.С. Микола Сумцов // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.12. Визначні постаті української історіографії XIX-XX ст. – К., 2003. – С.181-201.
Вирський Д.С. Ярлики і комікси сарматизму // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VII. – Дрогобич, 2003. – С.600-607.
Вирський Д.С. У борні з козацькою фортуною (специфіка одного літературного образу “гетьманського подвигу” С.Жолкевського у війні з С.Наливайком) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VIII. – Дрогобич, 2004. – С.156-163.
Вирський Д.С. “Зем’янин” Псевдо-Оріховського як пам’ятка консервативної суспільної думки України XVI ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.190-198.
Вирський Д.С. Українські землі за описом “Полонії” Шимона Старовольського (1632) // Історико-географічні дослідження. – Число 10. – К., 2008. – С.46-63.
Вирський Д.С. Українське козацтво у хроніці Я.І.Петриція (бл.1622 та 1637 рр.) // Український історичний збірник. – Вип.11. – К., 2008. – С.107-116.
Вирський Д.С. Українське козацтво у трактаті Шимона Старовольського «Лицарство польське» (1628) // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №4. – С.33-34; №5. – С.28-29.
Вирський Д.С. Перші характеристики козацтва в історичному письменстві Речі Посполитої: 1560 – 1570-і рр. // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №5. – С.22-25.
Вирський Д.С. Анонімна франкомовна реляція про набіг татар на Україну 1589 р. // Історичний журнал. – К., 2008. – №3. – С.57-67.
Вирський Д.С. “Русин для Русіна дасть собі зуб вирвати, але для Ляха не хоче і волоска”: образ русина та Русі в польському літературному анекдоті кінця XVI – першої половини XVII ст. // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №6. – С.28-29.
Вирський Д.С. Велике князівство Литовське як історичний досвід: випадок України // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №7. – С.27-29.

Вирський Д.С. Нижній Дніпро та Запоріжжя в С.Сарницького “Описі давньої та нової Польщі” (1585) // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №8. – С.27-29.
Вирський Д.С. Землі Червоної Русі в С.Сарницького «Описі давньої та нової Польщі» (1585) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С.117-128.
Вирський Д.С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція // Укр. істор. журн. – К., 2008. – №5. – С.210-216.
Вирський Д.С. Річпосполитська історіографія XVI – початку XVII ст. як “вітчизняна” для українців // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.1. – К., 2005. – 261-270.
Вирський Д.С. Ранньомодерна історіографія України: проблеми репрезентації // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.2. – Ч.1. – К., 2006. – С.100-110.
Вирський Д.С. Річпосполитська історіографія України як етап вітчизняного історіографічного процесу // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.3. – Ч.1. – К., 2008. – С.355-265.
Вирський Д.С. Україна в перших “Полоніях” (країнознавчі видання Я.А.Красінського та М.Кромера про українські землі) // Регіональна історія України. – Вип.2. – К., 2007. – С.225-240.
Возняк Михайло. Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії // Записки НТШ. – Т.149. – Львів, 1928. – С.141-172.
Возняк Михайло. Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р. // Україна. – К., 1929. – №9 (кн.36). – С.18-21.
Воронов Віктор І. Джерелознавство історії України. – Дн-ськ, 2003. – 336 с.
Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – Киев-Бахчисарай, 2007. – 368 с.
Гейштор Александер. Теория исторической науки в Польше XVI в.// Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. – М., 1976. – С.32-43.
Грабовецький Володимир В., Марчук Василь В. Історичні знання в Західній Україні (XVI-XVIII ст.). Посібник-хрестоматія. – Івано-Франківськ, 1999. – 80 с.
Грушевський Михайло С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ [Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.] – К., 1991-1998. – Т.VI: Житє економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. – 1995 [першодрук – К.-Львів, 1907]. – 680 с.; Т.VII: Козацькі часи – до року

1625. – 1995 [першодрук – К.-Львів, 1909]. – 624 с.; Т.VIII: Роки 1626-1650. – 1995 [першодрук – К.-Львів, 1922 (ч.1); Київ-Відень, 1922 (ч.2 і 3)]. – 856 с.
Грушевський Михайло. Причинки до історії роду Бибельських, зібрані арцибіскупом Яном Прохніцким // Записки НТШ. – Т.XLVIII. – Львів, 1902, кн.IV. – С.1-12 [2-е вид.: *Грушевський М.С.* Розвідки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1905. – Т.5].
Дашкевич Ярослав. Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст. // Постаті. Нариси про діячів історії, политики, культури. – Львів, 2006. – С.65-71.
Дашкевич Ярослав. Симеон дпир Легацы – кто он?// Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С.72-82 [передрук з 1974 р.].
Дзира Ярослав. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бєльських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.8. – С.83-102.
Дзюба Агнешка. Теорія історіографії в “De historica facultate” Франческо Робортелло // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.2., ч.1. – К., 2006. – С.144-152.
Дорошенко Дмитро І. Огляд української історіографії. Державна Школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996 [1-е видання – Прага, 1923]. – 256 с.
Дячок Олег О. Запорізьке козацтво в “Хрониці Європейської Сарматії” А.Гваньіні // Історія запорізького козацтва: сучасний стан і проблеми вивчення. – Дн-ськ, 1990. – С.70-80.
Дячок Олег. Хроніст Алессандро Ґваньїні // Український археографічний щорічник. – №8/9. – К., 2004. – С.299-321.
Жарких Микола. Європейські джерела 16-17 ст. про Кримське ханство [Електронний ресурс]. – К., 2005. – Режим доступу: http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/edik/index.html.
Журба Олег І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дн-ськ, 2003. – 316 с.
Иконников Владимир С. Опыт русской историографии. – Т.1. – Кн.2. – К., 1892. – 1539, CCCLXXI, 179.
Исаевич Ярослав Д. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // Книга. Исследования и материалы. – Т.34. – М., 1977. – С.149-154.
Ісаєвич Ярослав. Найдавніший історичний опис Львова // Жовтень. – К., 1980. – №10. – С.105-113 (2-е вид.: *Його ж.* Україна давня і нова:

народ, релігія, культура / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1996. – С.132-153).
Ісаєвич Ярослав. Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт. – К., 1981. – №5. – С.204-211.
Ісаєвич Ярослав. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь. Культура. Традиції. Збірник наукових праць. – К., 1982. – С.113-129.
Ісаєвич Ярослав. Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI-XVII ст. // Міжнародний науковий семінар "Німецькі колонії в Галичині: історія – архітектура – культура": Матеріали доповіді та повідомлення / Галина Петришин (ред.). — Львів, 1996. – С.33-42.
Історичне джерелознавство/ [Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін.]. – К., 2002. – 488 с.
Калакура Ярослав С. Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.
Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад/ [Христина Назаркевич (пер.)]. – Львів, 2005. – 360 с.
Князьков Ю.П. К вопросу о влиянии украинского хронографа на исторические сочинения XVII века // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX веков: Сб.наук.тр. – Дн-ск, 1982. – С.57-65.
Колесник Ірина І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Укр. істор. журнал. – К., 2008. – №1. – С.169-193.
Комарницький Сергій. Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 року). – Чернівці, 2000. – 208 с.
Корпанюк Микола. Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI-XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). – К., 2005. – 904 с.
Коршунов Александр Ф. Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество. – Минск, 1965. – 183 с.
Коцур Віктор П., Коцур Анатолій П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів. – Чернівці, 1999. – 519 с.
Кун Томас. Структура наукових революцій/ [О. Васильєв (пер.)]. – К., 2001. – 226 с.

Лев Василь. Український переклад хроніки Мартина Бельського // Праці Українського наукового інституту. – Т.XXIX. – Серія фільологічна, кн.4. – Варшава, 1935. – 72 с.
Леп'явко Сергій. Ян Оришовський // Історія України в особах: Литовсько-польська доба/ Авт. колектив: О.Дзюба, М.Довбищенко, … О.Русина (упоряд. і авт. передм.) та ін.. – К., 1997. – С.202-210.
Леп'явко Сергій. Проект колонізації Придніпров'я П.Грабовського (1596 рік) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.VII. – Запоріжжя, 1999. – С.15-19.
Леп'явко Сергій. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – 216 с.
Леп'явко Сергій. Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI ст. // States, Societies, Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski/ [edited by Janusz Duzinkiewicz…]. – New York: Ross Publishing Inc., 2004. – P.565-585.
Магочій Павло. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр.істор.журнал. – К., 1991. – №3. – С.97-107.
Малышевский Иван. Подложное письмо половца Ивана Смеры великому князю Владимиру святому. – К., 1876. – 91 с.
[Маркс К.] Архив К.Маркса и Ф.Энгельса.– М., 1924-. – Т. V: Хронологические выписки/ под ред. В.Адоратского. – 1938. – 424 с.
Маркс К. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.20. – М., 1961. – С.343-626.
Мыцык Юрий А. Украинские летописи XVII века. – Дн-ск, 1978. – 87 с.
Мицик Юрій А. Відображення деяких подій з історії Києва в літописі Яна Бинвильського // Укр. істор. журн. – К., 1982. – № 2. – С.73-76.
Мицик Юрій А. Історія Київської Русі у висвітленні українських літописців 17 ст. Семена Глуговського та Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988. – С.229-244.
Мицик Юрій. Незнана польська поема про повстання 1637 р. // Історичний календар'97. – К., 1996. – С.294-295.
Мицик Юрій А. Історія Київської Русі на сторінках хроніки П.Демитровича// Укр. істор. журн. – К., 1996. – №6. – С.120-124.
Мицик Юрій. Україна XV-XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами „летючих листків")// Записки НТШ. – Т.233: Праці історико-філософічної секції. – Львів, 1997. – С.30-46.
Мицик Юрій А. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – 392 с.

Наливайко Дмитро С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – 495 с.
Наливайко Дмитро С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998. – 578 с.
Нові перспективи історіописання / [Пітер Берк (ред.), Тетяна Портнова (пер.з англ.), Андрій Портнов (пер.з англ.)]. – К., 2004. – 392 с.
Османская империя в первой четверти XVII века. Сб. докум. и материалов. – М., 1984. – 364 с.
Падокшын Сямён А. Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры. – Мінськ, 2003. – 316 с.
Пенкевич С. Топография нынешней Киевской епархии в XVII веке по Андрею Целларию. С картою Киевской епархии. – К., 1877. – 136 с. – (відбитка з журналу "Труды Киевской духовной Академии" за листопад-грудень 1877 р.).
Перналь Андрій Б., Ессар Денніс Ф. Ґійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор// Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С.15-45.
Петрунь Федір. Нове про татарську старовину Бузько-Дністровського степу // Східний світ. – Харків, 1928. – №6. – С.155-175.
Петрунь Федір О. Степове Побужжя в господарським та військовім укладі українського пограниччя // Журнал науково-дослідчих кафедр м.Одеси. – Т.II. – №2. – Одеса, 1926. – С.1-15 (та окрема відбитка).
Петрушевич Антон С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – 700 с.
Плохий Сергій Н. Влияние сочинения А.Кояловича на зарубежную историографию освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX веков: Сб.наук.тр. – Дн-ск, 1992. – С.65-75.
Прицак Омелян. "Що таке історія України?" // Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн.1/ [Передмова П.П.Кононенка]. – К., 1996. – С.345-351.
Рікер Поль. Сам як інший. – К., 2002. – 456 с.
Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его хроника). – М., 1966. – 310 с.
Розанов С. "Кройника" 1636 р. // Український науковий збірник. – М., 1915. – С.21-30.
Рудницький Степан. Нове жерело до історії Хмельниччини // Записки НТШ. – Т.XXIII-XXIV. – Львів, 1898, кн.III-IV. – С.1-22 (наукова хроніка).

Сас Петро М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – 294 с.
Світленко Сергій І. Народництво в Україні 60 – 80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дн-ськ, 1999. – 240 с.
Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політологічної думки. – К., 1997. – 838 с.
Семянчук Альбіна. Беларуска-літоўскія летапісы і полскія хронікі. – Гродна, 2000. – 163 с.
Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях/ [Наук. ред. Ф.М.Шабульдо. Упор. О.Д.Брайченко]. – К., 2005. – 172 с.
Січинський Володимир. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожніх по Україні та інших писань чужинців за десять століть. – К., 1992. – 225 с. (1-е видання – Прага, 1937).
Скарга Барбара. Межі історичності. – К., 2002. – 224 с.
Соловьев Сергей М. Сочинения. В 18 кн. – Кн.IV: История России с древнейших времен. Т.7-8/ [отв. Ред.: И.Д.Ковальченко, С.С.Дмитриев]. – М., 1989. – 752 с.
Срібний Федір. Дневник Вєлєвіцкого як джерело до української історії // Записки НТШ. – T.LXVII. – Львів, 1905, кн.V. – С.1-7 (Наукова хроніка).
Стороженко Андрій. Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – 234 с.
Тарасенко Ірина. “Легація” С.Твардовського як джерело з історії України першої третини XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Випуск 7. – К., 2007. – С.306-316.
Творогов Олег В. Хронограф Виленский // *Лихачев Дмитрий С.* (ред.) Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып 1: XI – первая половина XIV в. – Ленинград, 1987. – С.476.
Творогов Олег В. Хронографы Древней Руси // Вопросы истории. – Москва, 1990. – №1. – С.36-49.
Темчин Сергей. О времени появления Супрасльской летописи (списка 1519 г.) в супрасльськом монастыре // Rutenica. – №5. – К., 2006. – С.151-161.
Титов В. Юрій Немирич та його праця „Discursus de bello moscovitico” // Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць. – К., 1996. – С.77-81.
Толочко Олексій. Український переклад “Хроніки...” Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам’ятки XVII століття. Український хронограф і “Синопсис” //

Записки НТШ. – Т.231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С.158-181.
Толочко Олексій. “Нестор-літописець”: біля джерел однієї історографічної традиції // Київська старовина. – 1996. – №4/5. – С.11-35.
Толочко Алексей. “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005. – 544 с.
Тоффлер Елвін. Третя Хвиля/ [Андрій Євса (пер.з англ.)]. – К., 2000. – 475 с.
Фуко Мішель. Археологія знання/ [Пер. з фр. В.Шовкун]. – К., 2003. – 326 с.
Хонигсман Яков. К вопросу о начале еврейской историографии в Польще и Украине // Матеріали XII міжнародної наукової конференції „Єврейська історія та культура в країнах Центрально-Східної Європи – Єврейське краєзнавство та колекціонування” (23-25 серпня 2004 р., м.Київ). – Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Conference/conf2004/02-2004.htm.
Шабульдо Фелікс М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання. – К., 1998. – 85 с.
Шевченко Тетяна. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – 340 с.
Ульяновський Василь І., Яковенко Наталя М. Українські переклади хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип.1. – С.5-12.
Ульяновський Василь І., Яковенко Наталя М. Родинна хроніка останньої чверті 16 ст. // Український археографічний щорічник. – Т. 3-4. – К., 1999. – С.406-431.
Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків/ [Пер. з рос., покажчики І.І.Сварника]. – Львів, 1990-1992. – Т.І. – 1990. – 319 с.; Т.ІІ. – 1991. – 392 с.; Т.ІІІ. – 1992. – 456 с.
Яковенко Наталя. Шляхтич “латинський” чи “латинізований”. Нотатки на полях поеми “Epicedion” (1585)// Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С.148-153.
Яковенко Наталя. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі “De bello Ostrogiano” (1600 рік)// Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С.157-188.

Яковенко Наталя. Латина на службі києво-руській історії (“Camoenae Borysthenides”, 1620 рік)// Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С.270-295.
Aleksandrovycz Volodymyr. The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojs'kyj // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1991. – Vol.XV. – №3/4. – P.415-428.
Barycz Henryk. Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy “Historii” Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. – Wrocław, 1952. – 60 s.
Barycz Henryk. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI-XVIII. – Wrocław, 1981. – 308 s.
Baryczowa Maria. Augustyn Rotundus Mieleski wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy // Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku. – Wrocław, 1976. – S.77-154.
Bauer Marcin. Z dziejów batalistyki polskiej. Studia nad pamiętnikami wojennymi z XVII w. – Kraków, 2007. – 226, XL s.
Bem-Wiśnewska Ewa. Wizija Rzeczpospolitej w epoce staropolskiej. Od historii języka do historii kultury // Rzeczpospolita w XVI-XVII wieku: Państwo czy wspólnota? Zbiór studiów pod redakcją Bogusława Dybasia, Pawła Hanczewskiego, Tomasza Kempy. – Toruń, 2007. – S.11-42.
Bering Piotr. Struktury narracyjne w późnośredniowiecznych łacińskich kronikach regionalnych. – Gniezno, 2001. – 211 s.
Bieńkowska Barbara. Kronika Emeryka Węgra (1516-1531) jako żródło Wapowskiego. – Wrocław, 1969. – 271 s.
Błażewicz Paweł. Polonia Marcina Kromera (Kolonia 1589) jako historyczna kreacja obrazu szesnastowiecznej Rzeczypospolitej// Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVII wieku na tle powszechnym/ [pod radakcją naukową Jana Gancewskiego i Andrzeja Wałkówskiego]. – Olsztyn, 2006. – S.85-99.
Bömelburg Hans-Jürgen. Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500-1700). – Wiesbaden, 2006. – 559 s.
Bömelburg Hans-Jürgen. Czy Rzeczpospolita była imperium? *Imperial turn* w historiografii, struktury państwowe w Europie Środkowowschodniej i “imperialna” warstwa pojęciowa w XVI-XVII wieku// Rzeczpospolita w XVI-XVII wieku: Państwo czy wspólnota? Zbiór studiów pod redakcją Bogusława Dybasia, Pawła Hanczewskiego, Tomasza Kempy. – Toruń, 2007. – S.43-57.
Borek Piotr. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bogaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – 418 s.

Borek Piotr. Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie. – Kraków, 2002. – 299 s.
Borek Piotr. Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648-1649). – Kraków, 2005. – 335 s.
Borek Piotr. Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie. – Kraków, 2005. – 373 s.
Bostel Ferdynand. Zakaz Mechowity // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do "Gazety lwowskiej". – Lwów, 1884. – T.XII. (та окрема відбитка).
Chynczewska-Hennel Teresa. Najjaśniejsza o Najjaśniejszej. Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – T.L. – Warszawa, 2006. – S.191-203.
Chząszcz I.E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczęstnika wyprawy Zółtowodskiej i naocznego świadka wypadków // Prace historyczne w 30-lecie dzialalnośći profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. – Lwów, 1934 [1936]. – S.249-267.
Cytowska Maria. Andronicus Tranquillus Dalmata – klient dworu Łaskich i Jana Zapolyi // Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych / [kom. red. István Csapláros et al.; red. wersji pol. Jan Reychman przy współudz. I.Csaplárosa i A.Sieroszewskiego; Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Katedra Filologii Węgierskiej Uniwersytetu warszawskiego, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych]. – Wrocław, 1969. – S.95-106.
Cytowska Maria. Nowe uwagi o Żywotach Królów Polskich Klemensa Janickiego // Europejskie związki literatury polskiej/ [tom przygotowany pod patronatem Katedry Historii Literatury Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego]. – Warszawa, 1969. – S.77-88.
Czapliński Władysław, Jakubowski Jan. Nieznany traktat Pawła Piaseckiego // Archiwum Literackie. – T.XVI. Miscellanea Staropolskie (4). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S.237-243.
Dacka Iwona Monika. "Korona polska" Kaspra Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego/ [Instytut Historii PAN]. – Warszawa, 2004. – 272 s.
Danti Angiolo. Alessandro Cilli e la sua „Historia di Moscova". – Mantova, 1968. – 24 p.
Decyk-Zięba Wanda. Czy Marcin Bielski znał literaturę staroruską? // Slavia Orientalis. – T.XXXVII. – №2. – Warszawa, 1988. – S.289-293.
Długosz Józef. Jakub Sobieski 1590-1636. Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamiętnikarz. – Wrocław, 1989. – 200 s.

Długosz Józef. Stanisław Łubieński (1573-1640) – biskup, podkanclerzy, historyk-polemista // Studia historyczno-prawni: prace dedykowane Profesorowi Janowi Seredyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej / [pod red. Janusza Dorobisza, Włodzimierza Kaczorowskiego; Uniwersytet Opolski]. – Opole, 2004. – S.65-72.
Domańska Ewa. Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach. – Poznań, 1999. – 299 s.
Domańska Ewa. Historie niekonwencjonalne. Refleksia o przeszłości w nowej humanistyce. – Poznań, 2006. – 322 s.
Drozdowski Mariusz. Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2008. – 278 s.
Dworzaczkowa Jolanta. Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku. – Gdańsk, 1962. – 199 s.
Dziuba Agneszka. "Elegia orszańska" Bernarda Wapowskiego // Roczniki humanistyczne. – T.XLV, zeszyt 3. – Lublin, 1997. – S.117-127.
Dziuba Agneszka. Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska/ [Katolicki Uniwersytet Lubelski. Wydział Nauk Humanistycznych]. – Lublin, 2000. – 198 s.
Dziuba Agneszka. Teoria historiografii w "*De historica facultate*" Francesco Robortello // Roczniki humanistyczne. – T.XLIX, zeszyt 3. – Lublin, 2001. – S.51-59.
Friedrich Karin. The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569-1772. – Cambridge University Press, 2000. – XXI, 280 p.
Friedrich Karin. Inne Prusy: Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569-1772) / [przetł. Grażyna Waluga]. – Poznań, 2005. – 400, [1] s.
Garbacik Józef. Prymas Jan Łaski o fałszerstwach historycznych papieża Piusa II // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellonskiego 71. – Prace Historyczne. – T.12. – Kraków, 1963. – S.25-44.
Gebarowicz Meczysław. Jan Andrzej Próchnicki (1553-1633). Mecenas i bibliofil. Szkic z dziejów kultury w epoce kontrreformacji. – Warszawa, 1981. – 233 s.
Gliwa Andrzej. Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej// Rocznik Przemyski. – T.XLIII (2007). – Z.1: Historia wojskowości. – S.105-156.
Gmiterek Henryk. Filiacje polsko-czeskie w historiografii okresu Odrodzenia (XVI – początek XVII wieku) // Piśmiennictwo Czech i Polski

w średniowiczu i w wczesnej epoce nowożytnej. – Katowice, 2006. – S.146-158.
Górzyński Stefan. Jan Golliusz mieszczanin zamojski XVII wieku. – Warszawa, 1931. – 52 s.
Grabski Andrej Feliks. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań, 2000. – 277 s.
Graczyk Waldemar. Stanisław Łubieński – pasterz, polityk i pisarz: 1574-1640. – Kraków, 2005. – 484 s.
Grochowski Piotr. Staropolskie pieśni nowiniarskie// Pamiętnik Literacki. – Rocznik XCIX (2008). – Zeszyt 3. – S.105-123.
Grzybowski Stanisław. Marcin Kromer czyli kariera snoba // Pisarze staropolscy. Sylwetki. – T.2. – Warszawa, 1997. – S.43-70.
Guida Francesco. Enea Silvio Piccolomini e l'Europa Orientale: il "De Europa" (1458) // Clio: rivista trimestrale di studi storici. Napoli, 1979. – XV-1. – P.35-77.
Hahn Wiktor. Zapomniane wiersze łacińskie Szymona Szymonowica // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do "Gazety lwowskiej". – Lwów, 1902 (та відбитка). – 39 s.
Hartleb Kazimierz. Bibljoteka Zygmunta Augusta. Studium z dziejów kultury królewskiego dworu. – Lwów, 1928. – 177 s., [12] k. il.
Jučas Mečislovas. Lietuvos metraščiai ir kronikos. – Vilnius, 2002. – 208 s.
Kamieniecki Jan. Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji. – Wrocław, 2002. – 192 s.
Karin Friedrich. The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569-1772. – Cambridge, 2000. – XIX, 280 p.
Kiliańczyk-Zięba Justyna. Czcionka i piórem. Jan Januszowski w roli pisarza i tłumacza. – Kraków, cop.2007. – 372 s.
Koehler Krzysztof. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego. – Kraków, 2004. – 565 s.
Kraszewski Józef Ignacy. Notatki lekarza w czasie morowego powietrza we Lwowie 1623 r. // Athenaeum. Pismo zbiorowe poświęcone historyi, filozofii, literaturze, sztukom it.d. – Wilno, 1850. – T.3. – S.209-226.
Krawczyk Antoni. Warsztat historyczny Pawła Piaseckiego // Folia Societatis Scientiarum Lublinensis (Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Humanistyka). – Vol.29, nr.2. – Lublin, 1991. – S.59-68.
Krawczyk Antoni. Historiografia krytyczna. Formowanie się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII w. – Lublin, 1994. – 477 s.
Kuran Michal. "Chorągiew sauromatcka w Wołoszech" Marcina Paszkowskiego jako przykład epickich nowin poświęconych batalii

chotimskiej z 1621 roku // Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica. – №10. – Łódź, 2008. – S.21-40.
Leśnodorski Bogusław. Polski Makiawel// Ludzie i idee. – Warszawa, 1972. – S.38-61.
Lewandowski Ignacy. Początki teoretycznych badań nad historią w Polsce // Historyka. – T.VI. – Kraków, 1976. – S.43-55.
Lewandowski Ignacy. Historiografia rzymska. – Poznań, 2007. – 528 s.
Lichański Jakub Zdzisław. Łukasz Górnicki – sarmacki Castiglione. – Warszawa, 1998. – 158 s.
Mączak Antoni. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI-XVIII w. – Warszawa, 2000. – 357 s.
Mierzwa Edward Alfred. Historia historiografii. T.2: Renesans – Oświecenie. – Warszawa, 2007. – 722 s.
Morawski Kazimierz. Andrzej Patrycy Nidecki, jego życie i dzieła. – Kraków, 1892. – 402 s.
Nadolski Bronisław. Poglądy na historię uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna (1571-1609) // Rocznik Gdański. – T.XVII/XVIII (1958-1959). – Gdańsk, 1960. – C.253-261.
Nehring Władisław. O historykach polskich XVI w. – Cz.2. O życiu i pismach Joachima Bielskiego. – Poznań, 1860. – VI, 99 s.
Pelin Valentina. Un manuscris necunoscut al mitropolitului Petru Movilă la Moscova // Revistă de Istorie a Moldovei. – Nr.1-2 (61, 62). – ianuarie-iunie 2005. – Chişinău, 2005. – P.44-46.
Pernal A.B., Essar D.F. The first Edition (1651) of Beauplan's Description d'Ukraine// Harvard Ukrainian Studies. – 14 (1990). – P.84-96.
Pomian Krzysztof. Historia: nauka wobec pamięci. – Lublin, 2006. – 239 s.
Ptaszycki Stanisław. Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Stryjkowskiego // Pamiętnik Literacki. – T.30. – Lwów, 1933. – Z.1-4. – S.168-184.
Rachwał Stanisław. Jan Alnpek i jego "Opis miasta Lwowa" z początku XVII wieku. – Lwów, 1930. – 60 s.
Radziszewska Julia. Macej Stryjkowski, historyk-poeta z epoki Odrodzenia. – Katowice, 1978. – 165 s.
Różycki Edward. Alembekowie i ich księgozbiory. Z dzieów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego renesansu i baroku. – Katowice, 2001. – 200 s.
Rynduch Zbigniew. Andrzej Maksymilian Fredro. Portret literacki. – Gdańsk-Wrocław, 1980. – 226 s.
Schirmer Edward. Stanisław Chwalczewski i jego kronika. – Lwów, 1886. – 50 s.

Schirmer Edward. Ueber Jan Herburt, Castellan von Sanok, und seine Chronik // Jahresbericht des k.k. II. Obergymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1889. – Lemberg, 1889. – 15 s.
Selicki Franciszek. Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej // Slavia Orientalis. – Warszawa, 1965. – №2. – S.143-178.
Serczyk Jerzy. Ewerard Wassenberg, historiograf Władisława IV (1610-1672) i jego pochwała Gdańska // Rocznik Gdański. – T.24 (1965). – S.125-153.
Sitkowa Anna. O pisarstwie Józefa Wereszczyńskiego. Wybrane problemy. – Katowice, 2006. – 215 s.
Sobol Walentyna. Wkład współczesnej historiografii polskiej do wiedzy o Ukrainie (XI-XVIII)// Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – №19-20. – Warszawa, 2005. – S.65-73.
Starnawski Jerzy. Marcin Bielski – piewca ziemi Przemyskieji // Rocznik Przemyski. – T.XXXV:1999. – Z.3. – S.11-12.
Stasiak Arkadiusz Michał. Ideał monarchy w pismach Marcina Kromera. – Olsztyn, 2003. – 145 s.
Sulima Kamiński Andrzej. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505-1795: obywatele, ich państwa, społeczeństwa, kultura. – Lublin, 2000. – 264 s.
Szelągowski Adam. Paweł Piasecki, historyk polski XVII w. Cz. 1, Życiorys i charakterystyka ogólna pisarza. – Lwów, 1899. – 106 s. (відбитка з "Przewodnik Naukowy i Literacki" за 1898 р.).
Sztyber Radosław. Piórem, kropidłem i szablą. Wojciecha Dembołęckiego pisarska i kapelańska przygoda z lisowczykami (1619-1623). Studia i szkice. – Zielona Góra, 2005. – 309 s.
Szymon Szymonowic – poeta wciąż aktualny. Materiały z sesji naukowej Zamość, 24 października 2008. – Zamość, 2008.
Śnieżko Dariusz. "Kronika wszytkiego świata" Marcina Bielskiego. Pogranicze dyskursów. – Szczecin, 2004. – 356 s.
Tafiłowski Piotr. Jan Łaski (1456-1531): kanclerz koronny i prymas Polski. – Warszawa, 2007. – 474, [1] s.
Topolski Jerzy. "Prawda nie tylko jest piękną ozdobą historii, lecz samą jej duszą" (O miejscu Szymona Starowolskiego w historii historiografii) // Ludzie. Kontakty. Kultura XVI-XVIII w. Prace ofiarowane prof. M.Boguckiej/ [Red. J.Kowecki, J.Tazbir]. – Warszawa, 1997. – S.201-207.
Trawicka Zofia. Jakub Sobieski. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków, 2007. – 303 s.

Wagner Marek. “W obronie tronu Mohyłów”. Hieronim (Jarosz) Otwinowski i jego mołdawski poemat z 1600 roku // Revistă de Istorie a Moldovei. – Nr.1-2 (61, 62). – ianuarie-iunie 2005. – Chişinău, 2005. – P.115-122.
Wierzbowski Teodor. Krzysztof Warszewicki 1543-1603 i jego dzieła: monografia historyczno-literacka. – Warszawa, 1887. – XII, 406 s.
Wiśniewska Halina. Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica. – Lublin, 2006. – 328 s.
Włodarski Bronisław. Salomea, królowa halicka (Karta z dziejów wprowadzeniu zakonu klarysek do Polski) // Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. – T.5. – Kraków, 1957. – S.61-83.
Wojtkowiak Zbysław. Maciej Stryjkowski, dzejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności. – Poznań, 1990. – 246 s.
Zarębski Ignacy. Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami. – Kraków, 1939. – 155 s.
Zawadzki Konrad. Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI-XVIII wieku. – Warszawa, 2002. – 440 s.
Zimnoch Jolanta. Kształtowanie się mitu sarmackiego i poczucia odrębności narodu szlacheckiego w XVI wieku// Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie. Prace Historyczne. – Z.2. – Olsztyn, 1998. – S.41-51.
Żaryn Małgorzata. Dziełko Krzysztofa Warszewickiego o królach, świętych, wojownikach i pisarzach// Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – T.XXXII. – Warszawa, 1987. – S.91-106.

Довідникові видання:
Енциклопедія історії України: В 8 т./ [Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.] – К., 2003-. – Т.1: А-В. – 2003. – 688 с.; Т.2: Г-Д. – 2004. – 528 с.; Т.3: Е-Й. – 2005. – 672 с.; Т.4: Ка-Ком. – 2007. – 528 с.
Bibliografia literatury polskiej “Nowy Korbut”. – Warszawa, 1963-1965. – T.1: Piśmiennictwo staropolskie: hasła ogòlne i anonimowe. – 1963. – 390 s.; T.2: Piśmiennictwo staropolskie: hasła osobowe: A-M. – 1964. – 521 s.; T.3: Piśmiennictwo staropolskie: hasła osobowe: N-Ż. – 1965. – 581 s.
Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny. – Warszawa, 2000-2004. – T.1: A-H. – 2000. – 421 s.; T.2: I-Me. – 2001. – 449 s.; T.3: Mia-R. – 2002. – 415 s.; T.4: S-T. – 2003. – 295 s.; T.5: U-Ż; uzupełnienia; indeksy. – 2004. – 746 s.
Estreicher Karol. Bibliografia polska. – Kraków, 1891-2007. – T.12: A-Be. – 1891. – XIX, 532, XII s.; T.13: Bz-Bz. – 1894. – VIII, 502, VI s.; T.14: C.

– 1896. – VIII, 590, XI s.; T.15: D. – 1897. – VIII, 475, V s.; T.16: E-F. – 1898. – VIII, 377, XXXIV s.; T.17: G. – 1899. – 491, V s.; T.18: H-J. – 1901. – 705, VI s.; T.19: K-Kom. – 1903. – 487 s.; T.20: Kon-Ky. – 1905. – 436, XXIII s.; T.21: L-Łz. – 1906. – 550, IX s.; T.22: M-My. – 1908. – 673, XVII s.; T.23: N-O. – 1910. – VIII, 545, XLIII s.; T.24: P-Pom. – 1912. – VI, 479, LVI s.; T.25: Pon-Q. – 1913. – 443, XXXVII s.; T.26: R. – 1915. – 574, XX s.; T.27: S-Sh. – 1929. – IX, 421, IX s.; T.28: Si-Soj. – 1930. – VI, 411 s.;T.29: Sok-St. – 1933. – X, 373, III s.; T.30: Su-Sz. – 1934. – 372, IV s.; T.31: T. – 1936. – VI, 508, IV s.; T.32: U-Wik. – 1938. – VI, 500, III s.; T.33: Wil-Y. – 1939. – VIII, 495, II s.; T.34: Z-Załuski. – 1951. – 243 s.; T.35: Zb-Zil. – 2007. – 371 s.

Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995/ [Oprac. L.Grzebień przy współpr. zespołu jezuitów]. – Kraków, 1996. – XVI, 882 s.

Polski słownik biograficzny. – T.1-45. – Kraków etc, 1935-2008. – T.1: Abakanowicz Abdank Bruno – Beynart Wojciech. – 1935. – 480 s.; T.2: Beyzym Jan – Brownsford Maria. – 1936. – 480 s.; T.3: Brożek Jan – Chwalczewski Franciszek. – 1937. – 480 s.; T.4: Chwalczewski Jerzy – Dąbrowski Ignacy. – 1938. – 480 s.; T.5: Dąbrowski Jan Henryk – Dunin Piotr. – 1939-1946. – 480 s.; T.6: Dunin Rodryg – Firlej Henryk. – 1948. – 480 s.; T.7: Firlej Jan – Girdwoyń Kazimierz. – 1948-1958. – 479 s.; T.8: Girdwoyń Michał – Gross Adam. – 1959-1960. – 640 s.; T.9: Gross Adolf – Horoch Kalikst. – 1960-1961. – 632 s.; T.10: Horoch Mieczysław – Jarosiński Paweł. – 1962-1964. – 640 s.; T.11: Jarosław – Kapliński Seweryn. – 1964-1965. – 638 s.; T.12: Kapostas Andrzej – Klobassa Zręcki Karol. – 1966-1967. – 640 s.; T.13: Klobassa Zręcki Stanisław – Kopernicki Franciszek. – 1967-1968 – 638 s.; T.14: Kopernicki Izydor – Kozłowska Maria. – 1968-1969. – 640 s.; T.15: Kozłowska Zofia – Kubacki Stanisław. – 1970. – 636 s.; T.16: Kubacz Franciszek – Legatowicz Ignacy. – 1971. – 640 s.; T.17: Legendorf Fabian – Lubomirski Aleksander. – 1972. – 640 s.; T.18: Lubomirski Aleksander – Machowski Walenty. – 1973. – 640 s.; T.19: Machowski Wawrzyniec – Maria Kazimiera. – 1974. – 644 s.; T.20: Maria Józefa – Mieroszewski Krzysztof. – 1975. – 823 s.; T.21: Mieroszewski Sobiesław – Morsztyn Władysław. – 1976. – 832 s.; T.22: Morsztyn Zbigniew – Niemirycz Teodor. – 1977. – 824 s.; T.23: Niemirycz Władysław – Olszak Wacław. – 1978. – 832 s.; T.24: Olszamowski Bolesław – Padlewski Zygmunt. – 1979. – 812 s.; T.25: Padło Jan – Piątkiewicz Aleksander. – 1980. – 832 s.; T.26: Piątkiewicz Bronisław – Pniewski Władysław. – 1981. –832 s.; T.27: Pniowski Jan – Potocki Ignacy. – 1982-1983. – 831 s.; T.28: Potocki Ignacy – Przerębski Mikołaj. – 1984-

1985. – 764 s.; T.29: Przerębski Samuel – Raduński Edmund. – 1986. – 768 s.; T.30: Radwan – Reguła Tadeusz. – 1987. – 751 s.; T.31: Rehbinder Jerzy – Romiszewski Modest. – 1988. – 671 s.; T.32: Romiszowski Aleksander – Rudowski Jan. – 1989-1991. – 684 s.; T.33: Rudowski Jan – Rząśnicki Adolf. – 1991-1992. – 624 s.; T.34: Rząśnicki Adolf – Sapieha Jan. – 1992-1993. – 629 s.; T.35: Sapieha Jan – Scroeder Eliasz. – 1944. – 640 s.; T.36: Schroeder Franciszek – Siemiatycki Chaim. – 1995-1996. – 640 s.; T.37: Siemiątkowski Antoni – Skaradkiewicz Patrycy. – 1996-1997. – 658 s.; T.38: Skarbek Aleksander – Słomka Jan. – 1997-1998. – 656 s.; T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt. – 1999-2000 – 639 s.; T.40: Soczyński Karol – Sowiński Ignacy. – 2000-2001. – 639 s.; Uzupełnienia i sprostowania do tomów I-XL. – 2002. – 119 s.; T.41: Sowińcki Jan – Stanisław August Poniatowski. – 2002. – 640 s.; T.42: Stanisław, ks. mazowiecki – Stawiarski Seweryn. – 2003-2004. – 611 s.; T.43: Stawicki Stanisław – Stoiński Jan. – 2004-2005. – 640 s.; T.44: Stoiński Ksawery – Strzelecki Ryszard. – 2006-2007. – 640 s.; T.45/1 i 2: Strzelecki Wiesław – Suchorzewski Jan. – 2007-2008. – 320 s.

Słownik historyków polskich/ [koncepcja i oprac. red. Maria Prosińska-Jackl; aut. biogramów: Krzysztof Baczkowski et al.]. – Warszawa, 1994. – 632 s.

Іменний покажчик

Абаза-паша 369, 412
Августин (Аврелій Августин), св. 37
Адил-Гірей (Алди-Гірей) 279, 289
Аквавіва Клаудіо 135
Александр І Ягеллончик, король 48, 55
Александрович Станіслав 427
Алембек (Альнпек, Альмпек, Альмпех, Алембеге) Ян 142, 143
Алембек Фредерик 143
Алп-Гірей (Албігерей) 289
Алтачиін 310
Андерсон Бенедикт 10
Андронік Франциск 50
Анкерсміт Франк Рудольф 19, 437
Антипатр Луцій Коелій 35
Антонін Пій, імператор 204
Антонович Володимир 25, 114, 206, 318, 319
Аркудіус Петро 138
Арон Тиран, воєвода 387
Асармот 77, 78, 107
Ахмет-Гірей 240

Баворовська Анна 311
Баворовський Миколай 267, 282
Багалій Дмитро 25
Бакай 259, 265, 278, 279, 290
Балдуін Франциск 102
Балика Богдан 113, 114
Барич Хенрик 27, 54, 55, 58, 64, 65, 99, 114
Бароній Цезар (Бароніо Чезаре) 132, 150
Бартоланус Станіслав (молодший) 147
Бартошевич Юліан 121, 398
Баторій Христофор 387
Баторій Сигізмунд 387
Баторій Стефан, король 75-77, 80, 81, 92, 93, 102, 107, 108, 121, 139, 140, 159, 170, 178, 192, 251, 298, 312, 319, 320, 333, 336-339, 341, 350, 362, 388, 390, 395, 398, 401, 402
Бахт-Гірей (Буврат-Гірей, Баті-Гірей) 279, 289, 310
Бевзо Олександр 150, 453
Беда Превелебний 38
Белзецький Бартоломій (Бартош) 263
Белзецький Ян 263
Беллі Юлій (Белліці Юліуш) див. Лундорп
Бембус Матеуш 137
Бенковський Т. 54
Берінг Пьотр 35
Бернардин Галл 50
Бернартіус Іоанн 103
Беурер Іоанн 102
Бєджицька Агнешка 94
Бєльський Йоахим 13, 15, 32, 99, 100, 112, 181, 194, 242, 244, 245, 297, 299, 301-304, 306, 307, 311, 317, 318, 334, 341, 342, 348, 349, 384
Бєльський (Вольський) Мартин 32, 38, 62, 63, 66-68, 99, 100. 107, 110, 181, 342, 343
Бєльські 118, 120, 136, 139, 150, 151
Бжозовський Максиміліан 424

Бзовський Станіслав 120, 132
Бибельські 141
Бізаччіóні Майоліно 127
Білецький Ібрагим 307
Білицький Ждан 97
Бінвільський Ян Семенович 131, 151
Бірковський Фабіан 86
Блажовський Мартин 65, 114
Блау Віллем Янсзон 132
Бліверніц (Blivernitz) Арон 435-436
Боболецький Петро 274
Боболинський Леонтій 151
Богдан IV Ляпушняну, воєвода 387
Богемець (Boehme) Йоганн 47
Боден Жан 43
Болеслав I Хоробрий, князь 168, 207, 213
Болеслав II Сміливий, король 168
Болеслав III Кривоустий, король 191
Болеслав V Сором'язливий, король 56
Бона Сфорца д'Арагона, королева 56, 58, 59, 61, 185, 226, 237
Бонер Ян 237
Бонфіні Антоніо 75
Бончальський Северин 89
Боплан Гійом Левассер, де 98, 128, 213, 233, 266, 318, 371, 408, 415, 427
Борек Пйотр 27, 412, 437
Борис і Глеб, святі 108
Боричевський І. 126
Бородавка (Нерода) Яків 359, 376
Браун Георг 142
Бреденбах Тіллман 72
Бродель Фернан 12, 21, 45, 437
Броневський Мартин 82, 83, 133, 332
Броновський Станіслав 137
Бруні Леонардо 45, 238
Брюс Вільям 84
Бруто Джанміхеле 75-77, 79, 80
Будзинський Станіслав 66, 137
Будзіло Юзеф (Будило Йосип) 114
Будзінський Станіслав 161, 322, 323
Будний Шимон 66
Бундур Марко 149
Бучацькі 183, 388
Бучкак-Гірей (Обускак-султан) 239, 240
Бьомельбург (Bömelburg) Ганс-Юрген 7, 29, 30, 437
Бьондо (Блонд) Флавіо 238

Вайт Гайден 34, 36, 43
Валенті Ермініо, кардинал 219, 376
Ваповський Бернард 50-53, 57, 58, 64, 67, 110, 175, 176, 200, 242, 245
Варгоцький (Wargocki) Анджей 68, 120
Варшевицький Кшиштоф 64, 89, 106-109, 307
Васичинський Каспер 267, 277
Васенберг Ебергард 125
Вейдольт Вільгельм 238
Велевич Мацей 136
Велевіцький Ян 134-137
Величко Самійло 113, 150
Венгерський Анджей 137
Вербович (Costinius) 137

Верещинський Йосип 86, 88, 318
Вержбовський (Wierzbowski) Федір (Теодор) 106
Виступ (Wystep) Станіслав 265, 266
Вишневецька Маріанна 370
Вишневецький Андрій 285
Вишневецький Дмитро (Байда) 347, 365, 385
Вишневецький Михайло 97, 275, 385
Вишневецький Ярема 412, 420-424
Вишневецькі Іван і Олександр 246
Вишневецькі 97, 211, 388, 422, 423
Вишоватий Анджей 137
Віженер Блез, де 159
Вілженські 263
Вінцентій Кадлубек 114
Віперанус Іоанн Антоні 103
Вітковський Станіслав 147
Вітовт, великий князь 86, 109, 183, 198, 206
Владислав IV Ваза, король 14, 33, 86, 112, 117, 119, 121, 123, 125, 126, 128, 154, 217, 369, 388, 397, 412, 413, 426, 429, 433
Владислав III (VI) Варненчик, король 48, 76
Влинський Зігмунт Олександр 71
Влодарчик Тадеуш 118
Влодек Станіслав 261, 281, 305, 309
Возняк Михайло 87, 115, 144
Войтковяк (Wojtkowiak) Збислав 93, 94
Володимир Великий, князь і святий 66, 124, 160, 201
Володимир Ольгердович, князь 201
Вольський Віцентій 274, 291
Вранчич Фауст 109

Газі-Гірей II (Казі-Гірей), хан 279, 289, 301, 302, 307, 308
Гайворонський Олекса 298, 299
Гаммер-Пургшталь Йозеф фон 300
Гамберіні Карло 350
Гановер Натан Нота 156, 417
Гарниш (Гарніш) Зігмунт 273
Гаштольд (Гаштовт) Ольбрахт 246
Гваньїні Алесандро 81, 83, 90, 93, 94, 95, 100, 114, 136, 150, 179, 203, 219, 253, 264, 280, 284, 286, 288, 291, 294, 295, 318, 325, 329, 341, 344, 345, 385
Ґейденстейн (Гайденштайн) Рейнольд (Рейнголд) 13-15, 32, 64, 67, 74, 79-81, 110, 136, 253, 254, 262, 264, 268, 269, 274, 281, 285, 295, 296, 297, 301, 302, 311, 317, 318, 328, 334-340, 355, 431, 432
Ґейденстейн (Гайденштайн) Ян 81
Гейштор (Gieysztor) Александер 69
Гембіцький Вавжинець 351
Гембіцький Петро 216
Генріх Валуа, король 31, 32, 74, 81, 93, 123, 139, 159, 160, 170, 178, 253, 403, 404
Герберштейн Зігмунт 62, 63, 67, 100, 160, 163

Гербурт Миколай (перший) 261, 267
Гербурт Миколай (другий) з Дедилова 191
Гербурт Ян 64, 65, 120
Гербурт Ян Щасний 71, 114, 115
Гербурти 64, 191, 263, 320
Геродот 34, 185
Гессель (Hessel) Герард 132
Гиуляй Павло (Gyulay Paulus) 79
Гіжицький Ян 415, 419, 421, 424
Глабер з Кобилина, Анджей 54
Гласер Філіп 103
Глічнер Еразм 118
Гліщинський Міхал 14, 81, 339
Глуховський Ян 110
Гогенцолерн Альбрехт, курфюрст 177
Ґоленбійовський Северин 98
Голінський Марцін 139
Голліуш Ян 145, 146
Голубок Габріель (Гаврило) 104, 218, 388
Гольшанська Софія 55
Гольшанський-Дубровицький Юрій Іванович 246
Гомер 188, 354
Гондіус Вільгельм 128, 233
Гончел (Hączel) Анджей 137
Горайський Дмитро 203
Горецький Леонард 73, 74, 91, 92, 251, 322, 360
Гостомський Ансельм 254, 256
Гостомський Станіслав 257
Госліцький Вавжинець 397
Грабовецький Володимир 230
Грабовський Петро 89
Грабовський, шляхтич 281
Грачик Вальдемар 101
Григорій XIII, папа 100
Григорій з Сянока 48
Грігнані Лодовіко 96
Гродецький (Grodetius) Вацлав 51, 64, 176, 177, 179, 180, 182, 185, 190, 202
Гроховський (Grochowski) Пйотр 52
Гроховський Станіслав 99
Грохольський Мартин 281
Ґруневеґ Мартин 142
Грушевський Михайло 12, 25, 94, 141, 180, 328, 376, 381, 382, 417
Гуальдо Пріорато, Галеаццо 126, 127
Гуго з Сан-Віктора 39
Гудікані Августин 233
Гунашевський Михайло 98, 150
Гуня Дмитро 416, 423-425
Гурка, князь 212
Гурницький Лукаш 112
Гурський Станіслав 59
Гусовський Микола 51
Гьолнер (Göllner) Карл 90

Даниїл, пророк 37
Данило Галицький, князь 124, 168, 191, 199, 224
Данилович Миколай 230
Данилович Станіслав (хорунжий львівський) 66, 259, 261, 276, 277
Данилович Станіслав (воєводич руський) 137
Данилович (Даниловичівна) Теофіла 370
Данилович Ян Миколай 137

Дантишек Ян 58, 60
Дарнтон Роберт 20
Дашкевич Ярослав 92, 155
Дашкович (Дашкевич) Остафій 104, 105, 218, 244, 246, 377, 381, 385, 386
Девлет-Гірей I, хан 278
Девлет-Гірей (син Шакай-Мубарек-Гірея?) 279, 289
Демболецький Войцех 77, 118, 119, 121, 360, 432
Деметрій Фалернський (Фалеронський) 69
Децій Йост Людвік 13, 15, 31, 55, 56, 67, 118, 236-248, 315, 437, 443, 444
Дзвоновський Ян 88
Дзира Ярослав 93
Дзюба (Dziuba) Агнешка 27, 34, 45, 51, 57, 69, 437
Димитрович (Demitrowsch) Павло 130
Діонісій Галікарнаський 34, 69, 102
Дітрихштейн Франциск 352
Длугош Ян 47, 53, 55, 57, 114, 115, 120, 150, 151, 159, 288
Длугош (Długosz) Юзеф 101
Доброцеський Ян 147
Довгірд Самуель 128
Домбровський Ян (Іван) 87
Дорошенко Дмитро 25
Дорошенко Михайло 388, 389
Дрессер (Dresserus) Матей 103
Дрогойовський Ян Томаш 212
Дубович Іван (Ян) 138
Дячок Олег 95

Егнаціо Йоган Християтель 60
Ейнгард 107
Емерик Венгр (Emericus Ungarus) 57, 58
Енсендирей 277, 279, 280
Ератосфен з Кирени 36
Ессар Денніс Ф. 98
Естрайхер Кароль 105, 109

Євсевій з Цезареї 36, 37
Єрлич Йоахим 39, 153

Жарких Микола 83
Жижка Ян 106
Жолкевський Станіслав (батько) 213
Жолкевський Станіслав (син) 85, 112, 136, 147, 373
Журба Олег 21
Журковський Станіслав 86

Завадзький (Zawadzki) Конрад 96
Завадський (Завацький) Теодор 110
Задзік Якуб 216
Замойська Ельжбета 305
Замойський Ян 77, 79, 80, 85, 86, 112, 115, 178, 215, 230, 251, 285, 296, 297, 301-303, 305, 308, 312-314, 334, 336, 337
Замойський Томаш 86, 137, 422, 426
Замойський Щесний 240
Замойські 177, 212
Заславський Януш 311
Захарченко Роман 280
Збаразький Кшиштоф 86, 126
Збаразький Костянтин 311
Збаразький Ян (Януш) 275, 304, 307, 341
Збігневський Прокіп 113

Зборовський Кшиштоф 329
Зборовський Петро 83
Зборовський Самуель 91, 252, 261, 330, 331, 334, 335, 363
Зебжидовський Миколай 12, 65, 85, 101, 351, 352, 357
Зейллер (Zeiller) Мартин 233
Зіморович (Зиморович) Йозеф Бартоломій 144
Злий Іван 416
Зонара Іоанн 348

Ібрагим, комендант Перекопа 240
Івоня (Івон, Іоанн III Лютий), воєвода 90, 104, 251, 257, 272, 322, 343, 387, 388
Ієронім, св. 36
Ізяслав Ярославович, князь 168
Іконников (Иконников) Володимир 121
Іловський Станіслав 62, 69, 70
Інаєт-Гірей, хан 413
Іоанн з Солсбері 40
Ісаєвич Ярослав 142, 150
Ісидор, митрополит 108
Ісидор Севільський 37, 40
Іслам-Гірей II, хан 299, 300

Йонстон Ян 116
Йордан Ян з Заклічина 261

Каекус (Caecus) Вентура 103
Казимир II Справедливий, король 191
Казимир III Великий, король 168, 192
Казимир, святий, брат Сигізмунда I 53
Казіковський С. 171, 174
Калакура Ярослав 26
Каленкович Ян 136
Калімах (Філіппо Буонакорсі) 48, 50, 64, 76
Каллістен з Олінту 40
Кальнофойський Афанасій 116
Кам'янецькі Агоп та Аксент (Авксент) 154, 155
Кам'янецький Войтех 261, 275, 276
Кам'янецькі: Ян і Каспер 267, 275, 276
Кам'янецькі 225, 276
Канівець, козак 422, 423
Кантимир, мурза 369, 413
Канус (Кано) Мельхіор 103
Каппелер Андреас 5, 22
Каріон Йоганн 67
Карл V, імператор 47, 56, 76
Карл Великий, імператор 107
Карнковський Станіслав 64, 74, 170
Каромазаімський 310
Касіодор 37
Кастильоне Бальдассаре 112
Катіліна Луцій Сергій 359
Квінтиліан (Марк Фабій Квінтиліан) 43
Квятковський, шляхтич 281
Квятковський С. 48
Кекерман Бартоломій 104, 111, 112
Келісінський Каетан Вінцентій 219
Келіувей 310
Кехлер (Koehler) Кшиштоф 71
Кизим Богдан 417
Кизименко, син Б.Кизима 417
Кирило Іванович 113, 150
Кисіль Адам 416
Кичко Анна 94

Кіцький Войтех 88
Кішка Самійло 388
Клеменс Александрійський 36
Кльонович Севастян Фабіан 60, 86
Кміта Петро 67
Кміта Ян Ахацій 60
Князьков Ю.П. 151
Кобежицький (Кобержицький) Станіслав 126
Ковач Вольфганг 79
Когучук-бей 240
Козловський Лиска 272
Коклес Горацій 281
Колесник Ірина 10
Колодинський Андрій 66
Коломан, король 148, 167, 168, 187, 191, 224
Комарницький Сергій 155
Конач (Konáč) Миколай 46
Конецпольський Зигмунт Стефан 154
Конецпольський Станіслав 137, 147, 148, 369, 370, 416, 427
Конецпольські 154, 216
Кононович Сава 414
Копичинські Станіслав та Остафій 259, 267
Корецькі, Корецький, 134, 285, 385
Корицінський Миколай 307
Корпанюк Микола 317
Коррадо (Corrado) Квінто Маріо 59
Коршунов Александр Ф. 154
Косинський Кшиштоф 101, 288, 340, 352, 430
Костка Анна 124
Костка Ян 263, 285, 286
Костки 124
Костя, козак 424
Кохановський Ян 78
Коцури Анатолій і Віктор 8, 26
Коялович Віюк Войцех 129, 130
Країнський, проф. 335
Кранц Альберт 107
Красицький Станіслав 195
Красінський Францішек 286
Красінський Ян Анджей 13, 15, 31, 74, 158-169, 171-173, 218, 234, 317, 319, 320, 322, 323, 326, 337, 395, 432, 433, 442
Крижановський Аристарх 141, 154
Крип'якевич Іван 28
Кромер Мартин 13, 15, 31, 43, 58, 59, 62-66, 69, 72, 74, 78, 79, 99, 107, 108, 110, 114, 117, 120, 136, 139, 150, 151, 158, 159, 161, 169-173, 177, 179, 184, 185, 202, 218, 234, 323, 442, 443
Крушельницький Томаш 273
Кулага, козак 300
Куліш Пантелеймон 90, 188
Кун Томас 18, 45
Кунат Мартин 260
Кунце Едвард 74
Куран Міхал 87, 95
Куріоне, Целіо Секундо 101
Куропатва (Куропатський) Миколай 282

Ламбінус (Ламбін) Діонісій 103
Ласицький Ян 74, 91-93, 360
Ласький Ольбрахт 286
Ласький Ян 48-55, 58
Лаські 388
Лаудінус З. (*Laudivio Zacchia de Vezzano*) 104

Лащ Самійло 98, 415, 424
Лащ Станіслав 207
Лев Василь 68, 164
Лев Данилович, князь 191
Левицький Орест 150
Леп'явко Сергій 89, 252, 302, 308, 311, 326
Леон X, папа 51
Леопольд Вільгельм Габсбург, брат імператора 125
Лжедмітрій I 352, 359
Лихачев Дмитро 62
Ліпсій Юстус 104
Лісовський Олександр Йосип 357, 360, 380
Лобжинський Ян Діонісій 130
Лобода Григорій 104, 218, 388, 389
Лукіан з Самосати 43, 69, 102
Лундорп (Lundorp) Міхаель Каспер 13, 33, 352, 353, 357
Любарт Ґедимінович, князь 168
Любенецький Анджей 115
Любенський Мацей 351
Любенський Станіслав 13, 32, 80, 100, 101, 136, 317, 334, 336, 338, 341, 351-358, 371, 378, 382, 383, 430, 431, 433, 434
Любомирський Станіслав 113
Лютер Мартин 88
Лянцкоронський Предслав 378
Лянцкоронські: Миколай і Станіслав 261, 267, 344
Лясота Еріх 97, 253, 318, 327, 347

Маггі Аннібал 54
Магочій Павло Роберт 21
Маємет 310
Майор Джеймс Расел 21
Макіавеллі Нікколо 76, 106
Маковський Томаш 132
Максиміліан I Габсбург, імператор 49
Максиміліан III Габсбург, ерцгерцог, згодом імператор 108, 257, 303
Малай 239
Малецький (Małecki) Александер 63
Малишевський Іван 66
Малкочогуллар 313
Маріон Жан 426
Маркс Карл 6
Масієвський Вацлав А. 67
Маслюк Віталій 97
Матвій (Маттіас) Габсбург, імператор 352, 387
Матяш Корвін 75
Мацузато Кімітака 5
Медичі 76
Меір бен Самуель 156
Межва (Mierzwa) Едвард Альфред 27, 28
Мелецький Казимир 417-420, 422
Мелецький Миколай 258-268, 276, 284-286, 291
Мельник-Антонович Катерина 322
Менкіцькі (Меніцькі): Валента і Станіслав 263
Мехмед-Гірей II, хан 82, 299
Меховський (Меховіта) Матвій (Мацей Карпіга) 50, 53-57, 67, 139, 150, 159, 161, 163, 173, 220, 238
Мешко I, князь 56, 108
Милеус (Милаєус) Христофор 69, 103

Миліус (Mylius) Арнольд 82, 110
Миліус (Mylius) Йоанн 73
Михалон Литвин 131, 133, 208, 209, 241, 242, 323
Міхай (Михал) Витязь, воєвода 147, 387
Мицик Юрій (Мыцык Ю.А.) 26, 94, 96, 98, 114, 130, 131, 150, 151, 331, 437
Мілевський, шляхтич 281
Могила Петро 138, 148, 149, 153
Моджевський Анджей Фрич 65
Мурад IV (Амурат), султан 218, 384, 407
Мурад-Гірей 289
Мустафа, секретар Хедер-баши 314
Муха 88

Навклер (Nauclerus) Йоганес / Верге (Вергенганс) Йоган 238
Нагельський (Nagielski) Мирослав 139
Наливайко Дмитро 26, 323
Наливайко Северин (Семерій) 80, 88, 98, 156, 349, 430
Напольський Петро 113
Нараєвська 283
Наронович-Наронський Юзеф 427
Негрінг Владислав 99, 181, 343
Незабитовський Якуб 273
Немирич Юрій 125
Несецький Каспер 134
Нестор-літописець 148, 149
Неугебауер (Neugebauer) Соломон 110, 111, 136
Ниський Григорій 100
Нідецький Анджей Патрицій 82, 334
Нішицький (Ніщицький) Петро 263

Овідій Назон Публій 197, 210, 211
Окольський Шимон 98, 119, 120, 411, 425
Олег, князь 196
Олександр Македонський 107, 425
Ольгерд, великий князь 201
Ольмо (Olmo) Джованні Франческо 96, 382
Опорин Йоган 63
Опатовіус Адам (Opatovius) 148
Орендаренко Тимош 98
Оржельський Свентослав 13, 15, 32, 73, 253, 258, 262, 269, 270, 279, 280, 283, 288-291, 295, 317, 319, 320, 324-326, 332, 404, 431, 433
Оришовський Ян 343, 344, 346, 347, 349, 350
Оріховський Станіслав 24, 59, 62, 65, 70-72, 107, 109, 114, 210, 330
Оріховські (герба Рогаля) 195
Оріховські: Станіслав і Якуб 152
Орозій Павло 37, 238
Ортеліус Абрахам 176, 177
Освенцім Станіслав 98
Осіпян Олександр 142
Острозька Гальшка 112
Острозький Василь-Костянтин 165, 198, 262, 263, 266, 285, 291, 295, 307

Острозький Костянтин Іванович 56, 185, 197, 198, 238-241, 243, 246, 248, 385
Острозький Олександр 124
Острозький Януш 229, 305
Острозький-Заславський Владислав-Домінік 359
Острозькі 124, 186, 190, 196, 216, 244, 263, 267, 288, 410
Остророг Ян 193
Острянин Яків 417-424
Отвіновський Еразм 83
Отвіновський Ієронім 146
Отвіновський Самуель 148
Оцеський Ян 63

Павлюк (Павло Михнович Бут) 156, 413-417
Падокшын Сямён 94
Пакош Станіслав 136
Папроцький Бартоломій 137
Папроцький Бартош 13, 15, 31, 74, 90, 95, 145, 181, 236, 250-261, 263-268, 270-277, 279, 281-295, 302, 314, 317, 319, 320, 327-331, 335, 339, 383, 431, 437, 444
Параскева, княгиня, святая 108
Парісіуш (Парис) Павло 134
Парфенов Леонід 78
Пасторій Йоахим 116-118, 127, 403
Патріці (Patricius) Франциско 102
Пашковський Мартин 83, 87, 89, 90, 95, 114, 207, 253, 341, 344, 363, 364
Пезеліуш (Пезел) Криштоф 103
Пекалід Симон 97, 288, 355, 410
Пенкевич С. 233
Пепа Вадим 97
Перналь Андрій Б. 98
Петрицій Себастіан 106, 358
Петрицій Ян Іноцентій 13, 15, 32, 105, 106, 317, 334, 358-367, 371, 382, 431, 434, 435
Петро V Кульгавий, воєвода 252, 286
Петрунь Федір 208
Петрушевич Антон 415, 416
Пиравський Томаш 141
Підкова Іван 90, 92, 251, 336, 337, 345, 390
Пікколоміні Еней Сільвій (папа Пій II) 46, 55
Пісо (Piso) Якуб 52
Пісторій (Пісторіуш) Іоанн 81, 170
Пйотр з Бніна 48
Пліній Старший або Гай
Пліній Секунд 186, 196
Плохій Сергій 129
Подльодовський Миколай 306
Полозович (Полоз, Полоус, Полус) Семен 385
Полубенський Василь Андрійович (?) 246
Поляновський Єжі 259, 267
Поляновський Ян 282
Поміян (Pomian) Кшиштоф 39
Понтанус Іоанн (Jowian Pontanus) 102
Попелінер Ланселот, де ла 43
Порадовський Кшиштоф 145, 411, 425
Порадовські: Андрій і Ян 145
Порицький Олександр 311
Поркатіуш (Porkatius) Томаш 102

Поссевіно Антоній (Antoni Possewino) 102
Поссель (Posselius) Йоахим 124
Потій Іпатій 100, 138
Потоцький Миколай 120, 412, 415, 416, 424, 425
Потоцький Станіслав 419-422, 424
Потоцький Стефан 147, 225
Потоцький Ян 147, 226
Потоцькі 216, 306, 309, 388, 398
Претвич Бернард 97, 199, 206
Претвич Якуб 274, 275, 285, 306
Претвичі 388
Прицак Омелян 8
Прокопій Кесарійський 73
Пронський Олександр 195
Прухницький Ян Анджей 140-142, 153
Пстроконський Мацей 351
Птоломей 185, 187
Путивлець Мурко 420, 421
Пшерембський Ян 63
Пясецький Павел 13-15, 32, 119-123, 151, 311, 317, 347, 368, 397-402, 432

Радецький Ян 272, 274
Радзівіл (Сирітка) Миколай Кшиштоф 131, 132
Радзівіл Єжі 196
Радзівіл Юрій 246
Радзівіл Богуслав 129
Рацький (Радзький) Ян 139
Рашко Прокіп 56
Рей Миколай 32, 66, 319-321, 430
Решка Станіслав 76
Рікер Поль 9
Ріккобонус Антоній 103
Ріпка, козак 420
Роберт з Мелун 40
Робортелло Франческо 43, 69, 103
Рожанка Валента 109
Розанов С. 150
Розвадовський (Rozwadowski) Марцін 90, 290, 385
Розембарзький Миколай 49
Рорті Річард 19
Ротундус (Мелеський) Августин 62, 72
Рудницький Степан 106
Рудольф II Габсбург, імператор 91, 253, 327, 387
Рудомич Василь (Базиль) 60, 116, 141, 145, 146
Ружинський (Рожинський) Богдан 252, 255, 258, 290, 291, 295, 307, 363
Ружинські: Остафій, Микола, Михайло, Кирик (Кирило) 307, 309, 363, 364
Рюрик 167

Саадет-Гірей I, хан 239, 240
Саадет-Гірей (Садиб-Гірей) 289
Саббатай бен Меір га-Коган (Саббат Гакоген) 156
Сагайдачний Петро 86, 104, 126, 218, 359, 376, 388, 389
Сакович Касіян 86
Сакран Ян (Ян з Освенціма молодший) 50
Саломея, королiва, свята 148
Самбуціус (Sambucius) Ян 103
Сангушківна Олександра 311
Сангушко Дмитро 112
Сангушко Федір 246

Сансон Ніколас 365
Сапалецький Ян 137
Сапега Ян 359
Сапеги 216
Сарницький Станіслав 13-15, 31, 74, 77-79, 118, 119, 158, 175, 177-213, 234, 241, 243, 247, 348, 354, 438, 442
Сарницькі 195
Сас Петро 26, 437
Сафа (Сафі)-Гірей 310
Сахарінус (Захарінус) Станіслав 61
Свірговський Ян (Свірчовський Іван) 104, 105, 272, 322, 343, 378, 387, 388
Світленко Сергій 30
Святополк, князь 168
Селямет-Гірей I, хан 289
Север Сульпіцій 37
Секирявий, козак 422
Семпроній Аселліон 35
Семянчук Альбіна 943
Сененський Давид 199
Сененський Ян 179, 185, 189, 194-196, 198, 199, 202-204, 291
Сенкевич Кароль 297, 303, 304
Сенявський Ієронім 259-261
Сенявський Миколай (молодший) 258-260, 262, 264, 266, 268-273, 278, 284, 285, 289
Сенявський Ян 203, 277
Сенявські 198, 203, 211, 264, 320
Серватовський В. 120
Сигізмунд I Старий, король 51-53, 56, 58-61, 64, 67, 104, 108, 210, 215, 216, 236-239, 247, 377, 385, 396
Сигізмунд Август (Сигізмунд II), король 32, 51, 59-63, 71, 72, 74, 81, 91, 100, 107-109, 117, 176, 325, 330, 336
Сигізмунд III Ваза, король 80, 100, 101, 110, 114, 118, 121, 123-126, 132, 139, 179, 215, 217, 297, 298, 312, 336, 342, 351, 352, 359, 387, 390, 397
Сигоній (Сігоніо) Карло 77, 160
Сикст V, папа римський 221
Сикст Львівський (Еразм Сикст зі Львова) 222
Симеон дпир Легаці 155
Синеус 167
Сирокомля Владислав 171, 174, 376, 404
Січинський Володимир 25, 26
Скандербег (Георг Кастріоті) 257
Скарбка Рафал 259, 277
Скарбка Ян 259
Скарга Барбара 17, 22, 437
Скарга Петро (Пйотр) 132, 136
Скидан Карпо 413-415, 423-426
Скробішевський Якуб 120, 140
Слейдан (власне Філіппі, Філіппсон) Йоганес 68, 100
Слуцький-Олелькович Юрій Семенович 244, 246
Слуцькі 192, 201, 202
Смера Іван 66
Снєжко (Śnieżko) Даріуш 38, 40, 67, 68, 100
Собеський Якуб 32, 85, 98, 105, 112, 113, 317, 358, 367-377, 404, 410

Собещанський Францішек Максиміліан (власне Владислав С.) 99
Собко з Корніц Бурйан 67
Соболь (Sobol) Валентина 26, 27
Соколовський Олександр 133, 137
Соліковський Станіслав 195
Соліковський Ян Дімітр 64, 74, 91, 92, 136, 140, 195, 297, 302, 303, 307, 311, 313, 314
Солімирський (Сулімирський?) 274
Соловйов Сергій 299
Солонинка (Слонинка), козак 423
Спасович Влодзімеж 74, 325
Сперулі Франческо 241, 243-245, 247
Спінола Антоніо 84
Срібний, козак 388
Срібний Федір 136
Стадницькі 190
Стариховський Войтех 261, 267
Старовольський Шимон 13, 15, 31, 101, 102, 104, 105, 143, 158, 210, 215-234, 243, 245, 317, 353, 354, 368, 377-387, 389-396, 398, 399, 432-434, 438, 442
Стороженко Андрій 97, 160, 180, 322, 323, 345, 346, 349
Стриж (Stryż, Strzesz, Strasz) Ян 262
Стрийковський Мацей 72, 74, 78, 93-95, 97, 100, 120, 129, 139, 150, 151, 208, 209, 239, 240, 242, 245, 246, 318, 385
Струбіч Мацей 132
Струсі 264, 265, 282, 388
Струсь Станіслав 200
Струсь Юрій (Єжі) 261, 267
Струсь Якуб 187, 261, 267, 305-307
Стуженські 272
Сулима Іван 413, 426
Сумцов Микола 24
Сьоза (Сіоза, Сіхоза) 258, 265, 278, 279, 290

Тарановський Анджей (Андрій) 82, 83, 263, 276, 277, 325
Тарасенко Ірина 126
Тарновський Ян Амор 60, 71, 107, 109, 198, 209, 244
Тарновські 209
Тацит (Публій Корнелій Тацит) 123, 404
Таціан 36
Твардовський Самуель 126, 127
Творогов Олег 62
Темберський Станіслав 106
Темчин Сергей 61
Теофіл з Антиохії 36
Тесленко Ігор 311
Тенчинський Анджей 285
Тенчинський Ян 107
Тенчинські (Течинські) 201
Титловський Матвій 113
Титов В. 125
Тілеман Фридерик 102
Тойнбі Арнольд Дж. 12
Толочко Олексій 93, 142, 148-151
Томиленко Василь 416
Томіцький Пйотр 58, 59
Тржецеський Анджей 60
Трувор 167

Ту Жак, де 337
Туровський Казимир Юзеф 119
Турони 237
Турський Григорій 38

Ульяновський Володимир 93, 152
Унглер Флоріан 60

Фабій Піктор 35
Фалк (Валк) Джошуа бен Олександр га-Коген (SeMa) 155
Фейєрабенд Зігмунт 81
Ферарець (Ferreri) Захарій 53
Фердінанд II Габсбург, імператор 352
Фетх (Фет, Феті)-Гірей 299, 301
Філіпович Афанасій 153, 154
Філоненко 424
Флор Луций Анней 37
Фоглієтто (Фоглієто) Умберто 77, 103
Фокс Себастіан Морзілло 103
Форгач Францишек 75
Франкенбергер Анджей (Andzej Frankenberger) 102
Фредро Анджей Максиміліан 13, 15, 32, 119, 121, 123, 288, 291, 294, 368, 403, 405-408, 433
Фрідріх V, курфюрст 352
Фуггери 237
Фукідид 34, 35, 102
Фуко Мішель 17, 20, 22

Хабельський (Chabielski) Миколай 89
Харленські (Харлінські) 306
Хвалчевський Єжі 56
Хвалчевський Станіслав 56
Хедер-баша 312-315
Хжонстовський Ієронім 417
Хинчевська-Геннель (Chynczewska-Hennel) Тереза 96
Хмелецький Стефан 86
Хмельницький Богдан 106, 152, 156, 210, 215
Ходкевич Григорій 73
Ходкевич Ян Кароль 85, 104, 216, 229, 390
Ходоровська Барбара 311
Хонігсман Яків 156
Хотковський В. 135
Хшонщевський (Chrząszczewski) Антоні 14, 398

Цезар Юлій 35, 79, 336, 431
Целла (Cella): Ансельм і Христофор 47
Целларій Андреас 213, 233
Цецилія Рената, королева 125
Цинерський (Рахтамович) Ян 106, 120
Циховський (Циховій) Миколай 151
Цицерон Марк Тулій 35, 41, 43, 359
Ціллі (Чиллі) Алессандро 124, 125

Чагровський Адам 87
Чарторийські, князі: Олександр і Федір 246
Чарторийські (Чарторейські) 263
Чемеринські: Павло та Ян (Чапка) 282
Чермак Віктор 170
Черняк Сахно 416

Четвертинський Стефан 153
Чолганські 259

Шабульдо Фелікс 206
Шевченко Тетяна 136
Шевчук Валерій 87, 344, 364
Шимкевич Темрюк 266, 309
Шимановський Самуель 13, 15, 32, 317, 363, 410-418, 420, 421, 423-429, 432, 435
Шимонович Шимон 85, 368
Шир (Ширин-бей?) 310
Шишковські Марцін і Миколай 358, 359
Шуйський Ю. 135

Юлій Африканський 36, 37
Юстин 36
Юсуф-Гірей (Джюсуб-султан) 240

Яворницький Дмитро 204, 299, 300, 348
Ягайло, Владислав II (V), король 55, 108, 109, 168
Ягелони 47, 55-57, 59, 69, 72, 158, 201, 238, 247
Язловецький (Монастирський) Юрій (Єжі) 196, 258, 291
Язловецький Миколай 303, 309, 349
Язловецькі 196, 198, 348, 388
Якобі (Jacoby) Фелікс 34
Яковенко Наталя 26, 87, 97, 110, 288, 355, 437
Якуб Фердінандо 61
Ян (Іоанн) з Дукли (Дукленський) 222
Ян V Сас, воєвода 252
Ян III Собеський, король 113, 370, 403
Ян-Казимир, король 116, 119, 127, 128, 141, 403
Ян-Ольбрахт, король 88
Яніцький Клеменс 60, 109, 110
Янсоніус Міхаель 327, 328
Януш, позашлюбний син короля Сигізмунда I 192
Янушовський Ян 120, 139
Ярмолинський Агіс 266
Яшевські (Яшовські) 274

Argentus Joannes 136
Baryczowa Maria 72
Bem-Wiśnewska Ewa 23
Bielowski August (Augustyn) 62
Bieńkowska Barbara 57, 58
Błażewicz Paweł 64
Bostel Ferdynand 55
Bauer Marcin 113, 118
Chząszcz I.E. 152
Cytowska Maria 50, 60
Czołowski Aleksander 133, 147
Dacka Iwona Monika 135
Danti Angiolo 125
Decyk-Zięba Wanda 67
Domańska Ewa 9
Dworzaczkowa Jolanta 142
Falibogowski Krzysztof Franciszek 366, 434
Friedrich Karin 436
Gajewski Krzysztof 89
Garbacik Józef 49
Gebarowicz Meczysław 140
Gliwa Andrzej 147
Gmiterek Henryk 46
Górzyński Stefan 146
Grabski Andrzej Feliks 45
Grzybowski Stanisław 63, 66
Guida Francesco 46
Hahn Wiktor 85
Hartleb Kazimierz 61

Jučas Mečislovas 94, 129
Kamieniecki Jan 66
Kętrzyński Wojciech 62
Kiliańczyk-Zięba Justyna 139
Kowalska Zofia 49
Kraszewski Józef Ignacy 144
Krawczyk Antoni 121
Le Laboureur S. de Bleranval J. 382
Leśnodorski Bogusław 69, 106
Lewandowski Ignacy 35
Lichański Jakub Zdzisław 112
Mączak Antoni 21
Morawski Kazimierz 82
Nadolski Bronisław 112
Pelin Valentina 149
Ponętowski Jan 70
Przyłęcki Stanisław 154
Ptaszycki Stanisław 93
Radziszewska Julia 93
Runduch Zbigniew 123
Schirmer Edward 64
Schutz Edmond 155
Selicki Franciszek 68
Serczyk Jerzy 125
Sitkowa Anna 89
Starnawski Jerzy 68
Stasiak Arkadiusz Michał 63
Sulima Kamiński Andrzej 6, 12
Suszko Henryk 150
Szelągowski Adam 121
Sztyber Radosław 118
Tafiłowski Piotr 49
Topolski Jerzy 101
Trawicka Zofia 113, 370
Valerius Maximus 68
Wagner Marek 147
Wiśniewska Halina 86
Włodarski Bronisław 148
Zarębski Ignacy 46
Zawacki Teodor 99
Zimnoch Jolanta 21
Żaryn Małgorzata 108

Наукове видання

Вирський Дмитро Станіславович

Річпосполитська історіографія України
(XVI – середина XVII ст.)

Частина I

Коректор:
Михайленко Л.А.

Оригінал-макет підготував:
Вирський Д.С.

Підписано до друку 20.XII.2008. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 30,5. Обл. вид. арк. 24,2.
Наклад 300. Зам.52. 2008 р.
Поліграф. д-ця Інституту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4